

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Hálózatok és hierarchiák

ALMÁSI GÁBOR

*A respublica litteraria
és a császári udvar
a 16. század második felében*

KONTLER LÁSZLÓ

*Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés:
William Robertson felvilágosult
prédikációja*

BALÁZS PÉTER

*D'Argenson márki republikánus
monarchiája és eszmetörténeti
kontextusa*

KÖVÉR LAJOS

*A 18. századi Franciaország
magyarságképének gyökerei*

GÁNGÓ GÁBOR

*Eötvös József Uralkodó eszméinek
tudományos kutatási programja*

LYNN HUNT

Pornográfia és a francia forradalom

20. évf.

2005

3. szám

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1800 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 450 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 600 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;
Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca;
ELTE BTK könyvárús, Múzeum krt. 6–8.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;
Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegprimás u. 18.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvárús, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

20. évfolyam

2005. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES – SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

ALMÁSI GÁBOR

A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében 5

KONTLER LÁSZLÓ

Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés: William Robertson felvilágosult prédikációja 38

BALÁZS PÉTER

D'Argenson márki republikánus monarchiája és eszmetörténeti kontextusa 55

KÖVÉR LAJOS

A 18. századi Franciaország magyarságképének gyökerei 69

GÁNGÓ GÁBOR

Eötvös József *Uralkodó eszméinek* tudományos kutatási programja 87

Műhely

SZILÁGYI MÁRTON

Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége 123

DEÁK ÁGNES

Eötvös József *Uralkodó eszméinek* németországi recepciójáról 140

FRANK TIBOR

Eötvös és Carneri. Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsera a dualista berendezkedésről 147

Múltidéző

VADÁSZ VERONIKA

Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán 155

Elmélet és módszer

MAJTÉNYI GYÖRGY

Az „új kultúrtörténet”-ről 162

LYNN HUNT

Pornográfia és a francia forradalom 170

Határainkon túl

„A történetírás a tizennyolcadik században irodalmi tevékenységnek számított”. Interjú Catherine Volpilhac-Aager-val (Az interjút készítette: Kovács Eszter) 188

C. Volpilhac-Aager műveinek bibliográfiája 194

C. VOLPILHAC-AAGER Hogyan olvassuk az <i>Essai sur les moeurs</i> -t (Tanulmány az erkölcsökről)?	201
<i>Figyelő</i>	
Új monográfia a római hadsereg történetéről (<i>Adrian Goldsworthy: A római hadsereg története. Alexandra Kiadó, Pécs, 2004.</i>) HOFFMANN ZSUZSANNA	213
Egy elkésett könyvről (<i>Cser Lászlóné: A halhatatlan Maecenas. Pannonia Könyvek, h. n, é. n.</i>) MARÓTI EGON	217
Közös jelenünk árnyéka (<i>Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. [A múlt ösvényén. Sorozatszerk. Gyáni Gábor] L'Harmattan, Budapest, 2004.</i>) GÁNGÓ GÁBOR	220
Elemi és középiskolák a nemzeti aspirációk ösztüzében (<i>Joachim Puttkammer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. [Südosteuropäische Arbeiten 115.] R. Oldenbourg Verlag, München, 2003.</i>) DEÁK ÁGNES	223
„Ember embernek farkasa” (<i>Jean-Pierre Derriennic: Polgárháborúk. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004.</i>) PRANTNER ZOLTÁN	229
<i>Számunk szerzői</i>	234

ALMÁSI GÁBOR

A *respublica litteraria* és a császári udvar a 16. század második felében

Az a kozmopolita szellemi pezsgés, ami a császárság fővárosát, Bécset és Prágát a 16. század második felében jellemezte, sokáig folytatás nélkül maradt.¹ A monarchia történetében ez a kulturális virágzás leginkább a 19–20. század fordulójának bécsi (és tegyük hozzá, budapesti) kulturális fellendülésével vehető egybe – véli a jelenség egyik legnagyobb szakértője, Robert Evans.² Míg II. Miksa (1564–1576) kapcsán osztrák kutatók hajlamosak egyenesen udvari akadémiáról (*Hofakademie*) beszélni,³ II. Rudolf (1576–1612) udvarát a manierista udvarok mintapéldájaként tartják számon.⁴

Magyarország mind a 16. század végi, mind a 20. század eleji kulturális virágzásból kivette a részét, még ha a 16. században jóval szerényebb mértékben is, és ma már sokkal kevésbé ismert szereplőkkel. A század első felének humanistáit és a reformáció nevesebb személyiségeit most mellőzve elegendő Oláh Miklós, Verancsics Antal, Dudith András, Zsámboky János, Istvánffy Miklós, Gyalui Torda Zsigmond nevére hivatkozni. A császári udvarral hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban állt a legtöbb, ebben az időben élő magyarországi humanista, jöllehet néhányan végül előnyben részesítették az erdélyi udvart, mint például Forgách Ferenc vagy Berzeviczy Márton. Az eltérő hallgatóságnak zenélő Tinódi Sebestyén és Bakfark Bálint is megtalálta az utat az udvarhoz.⁵ Csak kevesen voltak képesek a császári udvar vonzásának ellenállni, mint például a kivételes képességű, életét orvoscént tengető kanonok, a Pozsonyban letelepült németalföldi filológus, Nicasius Ellebo-

¹ Ez a tanulmány a Közép-Európai Egyetemen készült doktori disszertációm második fejezetére épül. Almási Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the Humanist Network in East Central Europe*. Budapest, 2005. 53–94.

² Evans, Robert John Weston: *The Imperial Court in the Time of Arcimboldo*. In: Hulten, P. (ed.): *The Arcimboldo-Effect: Transformation of the Face from the Sixteenth to the Twentieth Century*. Milano–London, 1987. 51–52.

³ Ezt a terminust először Joseph Ritter von Aschbach használta: *Geschichte der Wiener Universität. Dritter Band. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*. Vienna, 1888. 349.; a fogalom történetéhez lásd Mühlberger, Kurt: *Bildung und Wissenschaft. Kaiser Maximilian II. und die Universität Wien*. In: Edelmayer, Friedrich–Kohler, Alfred (Hrsg.): *Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*. Wien, 1992. 212. 35. jegyzet.

⁴ A mértékadó mű Rudolf udvaráról: Evans, Robert John Weston: *Rudolf II and His World*. Oxford, 1973. A mű 1997-es kiadása bibliográfiailag tájékoztat az újabb irodalomról (vii–xiv). Az osztrák és a magyarországi udvarkutatás szakirodalmát összegzi Pálffy Géza: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*. In: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002. 307–312.

⁵ Varjas Béla: *Tinódi politikai pártállása*. In: Uő. (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest, 1987. 91–112.; Homolya István: *Bakfark*. Budapest, 1982. 43–45.; Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a 15. századtól a 17. század közepéig*. Budapest, 1995, passim.

dius.⁶ Hiába biztatta patrónusa, Radéczy István egri püspök és a magyar kancellár, Liszthi János az udvari szolgálatra – mindketten mellesleg művelt tagjai/pártfogói voltak a *res-publica litterariának* –, és hiába keltette fel II. Rudolf személyes érdeklődését, Ellebodus még arra sem volt hajlandó, hogy Rudolffal találkozzon, nem hogy udvari szolgálatot vállaljon, hiszen az „*otium litteratum*”-ot mindig előnyben részesítette:⁷ „nem akkora nagy ajándék, hogy valamelyik fejedelmi udvarban meghúzhatom magam, mert természettől fogva semmilyen szolgálatot nem szenvedhetek, és mert »félek az olyan lábnymoktól, melyek kivétel nélkül egy irányba vezetnek«. Ha elégedett veled a fejedelem, nem hagyhatod ott, amikor akarod, hanem életed végéig szolgálnod kell. Ha elégedetlen, nevetségessé tesznek, ami számomra, aki nemesnek születtem, és nem vagyok ilyenhez hozzászokva, rosszabb lenne, mint maga a halál. Most teljes szabadságban élek ...”⁸ Míg Ellebodus szolgálattal szembeni ódkodása jól ismert irodalmi közhelyeket idézhetett fel olvasójában, ezen álláspont következetes képviselővel már csak kevesen büszkélkedhettek.

Az uralkodói szeszélyektől ugyan joggal lehetett tartani, és még ennél is inkább az udvar fizetéképtelenségétől, a császári szolgálat mégis az egyik legstabilabb és legvonzóbb alternatíva maradt. Ezen a vidéken a konkurenciától az udvarnak jóval kevésbé kellett tartani, mint például Itáliában vagy a német fejedelemségek területén; a császári fővároson kívüli néhány nagyobb városban és udvarban tevékeny humanista igen gyakran a császári udvarral is kapcsolatban állt. Legnagyobb konkurensökként elsősorban az erdélyi fejedelmi és a bajor hercegi udvar jöhettek számításba. Különösen megnövelte a császári udvar vonzerejét, hogy a birodalomnak ekkor lett először állandó fővárosa. Ebből mit sem von le, hogy Rudolf megkérdőjelezte Bécs alkalmasságát erre a célra, és az uralkodásának nagyobb fényt biztosító, ősi Prágába költöztette az udvart. Bécs és Prága vonzerejét nemcsak urbanitásuk mértéke, császárvárosi rangjuk, hanem egyetemük is növelte, jóllehet mindkét intézmény meglehetősen alulmaradt Európa rangosabb oktatási intézményeivel szemben.⁹

⁶ A németalföldi származású Nicasius Ellebodusról lásd Kovács Romano Zsuzsanna: *Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio*. In: Tarugi, R. S. (Ed.): *Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed europeo. "L'Europa è uno stato d'animo"*. Milan, 2001. 679–690.; Klaniczay Tibor: *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria. Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica*. In: Branca, Vittore (ed.): *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, 1973. 316–333. Mikó Árpád: *Ianua Mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához*. In: Galavics Géza et al. (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. 419–429. Egyházi hivatalára lásd Carolus Clusius levelét Justus Lipsiusnak: Gerlo, Aloïs–Nauwelaerts, M. A. – Vervliet, H. D. L. (ed.): *Iusti Lipsi Epistolae*. 2. vol. Brussels, 1981. 343. (1587. március 22.)

⁷ Lásd Gianvincenzo Pinellinek írt levelét (1572. július 22.), idézi Kovács: *Nicasius Ellebodus Casletanus*, 683. 13. jegyzet.

⁸ „Onde non è premio così grande che mi possa tirare in corte di principi, essendo la mia natura inimicissima di servitù, et quia me vestigia terrent omnia adversum spectantia nulla retrorsiorum. Si sodisfate al principe, non potete uscire quando volete, ma bisogna servire fino alla morte. Si non sodisfate, sete burlato e sbeffato, il che a me, come uomo nato ingenuo e non uso di contumelia, saria una pena più grave che non è la morte. Adesso vivo in somma libertà ...” Ellebodus Gianvincenzo Pinellihez: Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf. 44r-44v. (1573. április 22.) Itt köszönöm meg Kovács R. Zsuzsannának és Mauer Zsuzsannának, hogy hozzáférhetővé tették számomra Ellebodus kiadás alatt álló levelezését.

⁹ A humanizmus szempontjából a prágai egyetemre lásd Šmahel, František: *Die Karlsuniversität Prag und böhmische Humanistenkarrieren*. In: Rainer, Ch. (Hrsg.): *Gelehrte im Reich: zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Berlin, 1996. 505–513.; Svatoš, M.: *Humanismus an der Universität Prag im 15. und 16. Jahrhundert*. In:

A császári udvar szolgája mindenképp kiváltságos helyzetben volt: az évjáradékon túl az udvarnok számíthatott rangbeli és társadalmi emelkedésre (tisztelbeli címekre és gyakran nemesítésre is), valamint különböző, főleg anyagi természetű előnyökre (adómentes lakhatás, vámmentes közlekedés, postahasználat, katonai szolgálat alóli mentesség stb.). Ezek az előnyök azonban jobbára korszaktól függetlenek, és nem magyarázzák meg kielégítően, hogy miért éppen a 16. század második felében válik Bécs és Prága a *respublica litteraria* egyik kiemelkedően fontos központjává. Minek is köszönhető, hogy a művelt és tehetséges emberek és a császári udvar ennyire egymásra találtak I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf uralkodása alatt? Hogyan zajlott le ez az „egymásra találás”?

A fenti kérdésekre adott hagyományos válaszok általában a császárok személyiségéből indulnak ki, majd a „propaganda-” vagy „reprezentációs célok” számlájára írják az udvari „kulturpolitika” sajtáságait.¹⁰ Ez a tanulmány igyekszik ennél árnyaltabban közelíteni a témához: megpróbál rámutatni arra, hogy a humanista kultúra és identitás mennyire hozzákapszolódtott a császári szerepkörhöz, hogy az udvari kultúra alakulásában mekkora szerepet játszott a *respublica litterariának* az udvarra gyakorolt hatása, míg e kultúra alakulásában a császárok – Ferdinánd, Miksa és Rudolf – szerepének fontosságát kevésbé hangsúlyozza, mint az általában szokás.

E három uralkodó közül kétségtelenül a leginkább kutatott Rudolf volt a legkiemelkedőbb mecénás. Bár a manierista udvar és a titokzatos császár rendkívüli mértékben hasonult egymáshoz, még vele kapcsolatban is felmerül, hogy a szakirodalom eltúlozza személyes hatásának szerepét az udvari kultúrára.¹¹ A „Rudolf-jelenség” magyarázatakor nem feltétlen megoldás az apjára, Miksára való mutogatás sem, mint ahogy azt nemrég, a korszak egyik kutatója, Nicolette Mout tette. Szerinte a Rudolf körüli humanista szellemi pezsgés Miksától eredeztethető, aki „tanult embereket és művészeket gyűjtött maga köré, gyarapította a császári gyűjteményt, és egy tekintélyes császári könyvtár kiépítésébe kezdett”.¹² Mint látni fogjuk, e mondat mindegyik állítása torzít. Miksa reneszánsz nyári pihenőhelye, a *Neugebäude* építéséről szóló könyvében Hilda Lietzmann ugyancsak megerősíti, hogy

Harder, H. – Rothe, H. – Kolár, J. (Hrsg.): *Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern*. Cologne–Vienna, 1988. 195–206. Bécsre lásd Strnad, A. A.: *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien*. In: Eberhard, W. – Strand, A. A.: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Köln, 1996. 71–136.; Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*; uő.: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*. „[...] das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates [...]”. In: Seipel, W. (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie*. Wien–Milano, 2003. 265–275.

¹⁰ A császári propaganda lett Karl Vocelka monográfiájának vezérfonala. Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Rudolfs II.* Wien, 1981. Vele egyidőben Miksa udvarának kultúrájáról is hasonló szellemben ír Altfahrt, Margit: *Die politische Propaganda für Maximilian II.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung [MIÖG], Jg. 88. (1980) 283–312.; Jg. 89. (1981) 53–92.

¹¹ Horský, Zdeněk: *Wissenschaft am Hofe Rudolfs II. in Prag*. In: Schultze, J. (Hrsg.): *Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II.* Freren, 1988. 69.

¹² „[Maximilian] had gathered around him a group of artists and learned men, had added to the imperial art collection and started building up an impressive imperial library.” Mout, Nicolette: *The Court of Rudolf II and Humanist Culture*. In: Fučíková, E. (ed.): *Rudolf II. and Prague*. London, 1997. 220. Ugyanezt később is megerősíti, lásd Uő.: *„Dieser einziger Wiener Hof von Dir hat mehr Gelehrte als ganze Reiche Anderer”*. *Späthumanismus am Kaiserhof in der Zeit Maximilians II. Und Rudolfs II. (1564–1612)*. In: Hammerstein, Notker–Walthner, Gerrit (eds.): *Späthumanismus. Studien über das Ende einer kulturhistorischen Epoche*. Göttingen, 2000. 52.

a császár a kor kiemelkedő tudósait igyekezett udvarához kötni, és ennek illusztrálásaként felsorol néhányat a bécsi udvarhoz köthető ismertebb humanisták közül. Lietzmann fő forrása a velencei követ, Giacomo Soranzo jelentése, aki Miksa kiváló monográfusára, Paula Sutter Fichtnerre is maradandó benyomást tett:¹³ „[Miksának, aki ekkor még csak király volt] csodálatos udvara van, tehetségesebb emberek veszik körül, mint apját, részben azért, mert királyságai területén az emberek őt jobban kedvelik, és részben azért is, mert jobban fizet, és jobban kielégíti a hozzá fordulókat” – írta a követ 1563-ban, Ferdinánd halála előtt egy évvel.¹⁴ Tíz évvel később Justus Lipsius Tacitus-kiadásának a császárhoz intézett előszavában, modern kutatókhoz hasonlóan, abban láttatta Miksa tudósi erényeinek egyik igazolását, hogy bécsi udvara „több művelt főt számlál, mint máshol egy egész királyság”.¹⁵ Lipsius kudarca, hogy udvari állást szerezzen Bécsben – Tacitus-előszavát épp e célból dedikálta Miksának –, pontosan rávilágít arra, hogy érvelésének mennyire csak vágybeteljesítő funkciója volt. Ha valaki e három uralkodó közül tudatosan az udvar fényének emelésére törekedett tehetséges emberek megnyerésével, az inkább Ferdinánd és Rudolf volt, mint Miksa, akinek egyéb, tudatos kulturális tevékenységét (mint a könyvtáralapítás vagy az említett *Neugebäude* építése) sem árt alaposabban megvizsgálni.¹⁶ Mindenesetre előrebocsátható, hogy Ferdinánd vagy Rudolf esetében sem beszélhetünk a *respublica litterariával* szembeni egyoldalú viszonyról. Az a megközelítés, miszerint a császárok igyekeztek a többnyire vallásilag és nemzetiségileg is idegen humanistákat maguk alá gyűrni, és a császári propaganda és reprezentáció számára megnyerni, téves – már csak azért is, mert Ferdinánd, Rudolf és Miksa a *respublica litterariának* maguk is tagjai voltak, vagy legalábbis a határmezsgyéjén mozogtak, félig mint patrónusok, félig mint résztvevők.

¹³ Lietzmann, Hilda: *Das Neugebäude in Wien*. Berlin, 1987. 26–29., 161.; Fichtner, Paula Sutter: *Emperor Maximilian II*. New Haven–London, 2002.

¹⁴ „Tiene una bellissima Corte, et hà appresso di se huomini più qualificati che non hà il Padre, si perche di tutti li suoi stati tutti ricorrono à lui più uolontieri che all’Imp^{re}, come anco perche li paga meglio et li tiene più sodisfatti.” Fiedler, J. (Hrsg.): *Relationen venetianischer Botschaften über Deutschland und Österreich im sechzehnten Jahrhundert*. (Fontes Rerum Austriacum, Teil 2, Diplomataria, Band 30.) Wien, 1870. 217.

¹⁵ Tacitus: *Historiarum et annalium libri qui exstant*. Antverpiae, 1574. „Atque hae ... quanti aestimes [studium doctrinae] hinc discimus, quod una Viennensis aula tua plures eruditos habeat, quam aliorum tota regna” Gerlo, Alois–Nauwelaerts, M. A.–Vervliet, H. D. L. (ed.): *Iusti Lipsi Epistolae*. 1. vol. Brussels, 1978. 138.

¹⁶ Ferdinánd alakját több szempontból is mellőzte a történettudomány egészen a legutóbbi időkig. Azonban a sok recens eredmény sem eléggé méltatja uralkodásának kulturális vonatkozásait. Magyar vonatkozásban lásd a *Rubicon* 14. évf. (2003) 11–12. számát és a *Történelmi Szemle* 45. évf. (2003) 1–2. számát. Különösen fontosak Pálffy Géza bécsi udvarra vonatkozó átfogó igényű tanulmányai. Pálffy G.: *A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*. *Történelmi Szemle*, 41. évf. (1999) 3–4. sz. 331–368.; Uő.: *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*, 307–331. Lásd még Seipel, W. (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie*, i. m.; Fuchs, M. (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I*. Münster, 2003.; Fuchs, M.–Kohler, Alfred (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*. Münster, 2003.; Kohler, Alfred: *Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser*. München, 2003. Historiográfiái áttekintéshez lásd Kohler, Alfred: *Kaiser Ferdinand I. – Zur Forschungsgeschichte eines Zweitgeborenen*. In: *Kaiser Ferdinand I. Aspekte*, 235–245.; Laubach, Ernst: *Ferdinand I. als Kaiser. Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V*. Münster, 2001.

A *respublica litteraria*

A *respublica litteraria*, a „tudományos köztársaság” a 16. századra Európa legtávolabbi régióit is bevonta abba a bonyolult kommunikációs rendszerbe, melynek főbb csomópontjait egy-egy ünnepezt humanista jelentette, mint amilyen Erasmus vagy Lipsius volt, és melynek csatornáin nemcsak tudományos információkat és napi híreket hordozó levelek cseréltek gazdát, hanem, főként ajándék formájában, különböző újdonságok és régiségek, természeti ritkaságok, kéziratok és könyvek is.¹⁷ Az egymással kapcsolatban lévő literátusokat leginkább a közös iskolai tudásanyag tartotta össze – a 15. századi humanisták által megreformált és újrakanonizált *studia humanitatis* (grammatika, retorika, poétika, történelem és morálfilozófia),¹⁸ ami az egyetemi oktatásnak ekkorra már Európa-szerte alapjává vált, és a latin (és görög) nyelv ismeretén alapult. A közös érdeklődési területeken és tudásbeli alapokon túl – bár kevésbé megfogható módon – hasonló összetartó erővel bírt az a néhány közös gondolkodási és hitbeli premissza, melyet többé-kevésbé a *respublica litteraria* minden tagja magáénak vallott. Ilyen volt például értékrendszerükben a *virtus*, a tudás, a szorgalom előre helyezése, vagy a doktrinális kérdésekkel szemben a hit fontosságának hangsúlyozása, vagyis Erasmus adiaforákra vonatkozó elgondolásának valamilyen szintű vállalása, de ilyen összekötő kapocsnak számított bizonyos életmodellek, sőt érzelmi sémák előnyben részesítése. Ezekből a közös premisszákból következett, hogy társadalmi, vallási, nemzeti, életkori és ritkán nembeli különbségeket, ha csak időlegesen is, a *respublica litteraria* adta identitás alá lehetett rendelni.¹⁹ Ugyanakkor, mint ahogy a templomba járó gyülekezetet sem feltétlen a katekizmus tartotta össze, hanem legalább ennyire a templomba járás gyakorlata, úgy a *respublica litteraria* is rendelkezett bizonyos distinktív kulturális szokásokkal, kezdve a különböző kommunikációs technikákkal és civilizációs normákkal, a kötelező peregrinációkon, a publikáláson, a versíráson, a ritkaságok gyűjtésén, az antik feliratok és régészeti lelőhelyek megörökítésén keresztül a nyári rezidenciák vagy privát múzeumok építéséig. E kulturális szokások közül nem egynek kifejezetten elitista éle volt. Ez egyrészt következett a *respublica litteraria* összetételéből, hiszen jelentős számú nemes, püspök és udvari ember vett részt kommunikációs rendszerében, másrészt abból a törekvésből adódott, hogy a humanisták egyféle kiművelt nemességként (*nobilitas litteraria*) szerezzenek maguknak külön helyet a társadalomban, vagy legalábbis a nemességre vonatkozó társadalmi normákat írják újra.

A *respublica litteraria* és a fejedelmi udvarok között nemcsak tagságukat illetően mutathatók ki jelentős átfedések, hanem kulturális szokásaikban, civilizációs normáikban is, jóllehet a hasonló szokások gyakran homlokegyenest eltérő üzenetet hordoztak: míg például egy humanista arcképgyűjtemény az igazi nemességre vonatkozó szabályok felülírási szándékát tükrözhetette, egy nemesi arcképcsarnoknak leginkább az ősi származás kifejezése volt a célja. Az udvar és a *respublica litteraria* közötti kulturális közvetítők azok a huma-

¹⁷ Lásd Almási: *The Uses of Humanism*, 23–52.

¹⁸ Grendler, Paul F.: *Schooling in Renaissance Italy*. Baltimore, 1989. 116–141.; Frijhoff, W.: *Grundlagen*. In: Rüegg, W. (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800). München, 1996. 53–86.; Verger, Jacques: *Men of Learning in Europe at the End of the Middle Ages*. Notre Dame, 2000. 147–171.

¹⁹ Hasonlóképpen, a *respublica litteraria* lehatárolt nyilvánossága előtt bizonyos normaszegő elgondolásokat (mint pl. a királyság isteni alapjainak tagadása) is vállalni lehetett, legalábbis elméleti síkon, filozófiai megoldásként. Malcolm, Noel: *Private and Public Knowledge. Kircher, Esoterism, and the Republic of Letters*. In: Findlen, Paula (Ed.): *Athanasius Kircher. The Last Man Who Knew Everything*. New York–London, 2004. 297–302.

nista műveltségű udvaroncok voltak, akik mindkét közösségnek tagjaivá váltak. Az udvari etikett első leírói, Baldassare Castiglione, Giovanni Della Casa (hogy csak a legjelentősebbeket említsük) maguk is tagjai voltak a humanista közösségnek. Bármennyire burjánzott is az udvarellenes irodalom végig a század során, és szinte kötelező érvényűvé vált az udvari ármányságok és a szolgálai lét feletti kesergés²⁰ még az olyan hűséges udvaroncok számára is, mint amilyen a diplomata Augerius Busbeck volt,²¹ az udvari etikett szabályait valószínűleg a legtöbb udvari humanista gond nélkül betartotta, hiszen ezeket részben már a *respublica litteraria*ba történt szocializációja során elsajátította.²²

A 17–18. századi tudósköztársaságra vonatkozóan Anne Goldgar megjegyzi, hogy a felvilágosodáshoz hasonlóan a *respublica litteraria* sem köthető kizárólag a polgársághoz, még ha gyökerei jórészt polgáriak is.²³ Ez a 16. századról is elmondható, bár az arányokról nehéz lenne állást foglalni. Különösen az teszi nehezzé a *respublica litteraria* társadalmi összetételének elemzését, hogy sokan éppen a humanista diskurzus elsajátításának köszönhették udvari vagy egyházi karrierjüket, nemességüket. Magyarország részéről elegendő az érseki rangra emelkedett Vitéz Jánosra, Szathmáry Györgyre, Oláh Miklósrá, Verancsics Antalra vagy a nádori méltóságra jutott Nádasdy Tamásra gondolni. Ezek az emberek, akik kliensből patronusokká váltak, de megőrizték identitásukat mint a *respublica litteraria* tagjai, saját példájukkal ösztönözték a tudósköztársaságba való további asszimilációt.

²⁰ Az udvarellenes irodalomról lásd Klaniczay Tibor: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)*. In: Uő.: Pallas magyar ivadéka. Budapest, 1985. 104–123. Továbbá Jankovics József: *Az udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*, illetve Ács Pál: *A prófétai szó – Udvar- és felsőbbégbírálat a magyar reformáció korai szakaszában*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987. 86–103., 118–128. Francia részről lásd Smith, P. M.: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*. Geneve, 1966. Német részről: Kiesel, H.: „Bei Hof, bei Höll”. *Untersuchung zur literarischen Hofkritik von Sebastian Brant bis Friedrich Schiller*. Tübingen, 1979.

²¹ Augerius Busbequius *Török leveleiben* szolgáltat példát arra, hogy az udvar megvetését még egy életen át tartó szolgálat után is illő volt kifejezni a tollat fogó humanistának. Forster, C. T. – Daniell, F. H. B. (eds.): *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. 1. vol. London, 1881. 399–400. Ellebodiushoz hasonló függetlenségi ambícióra szolgáltat példát Szegei Kőrös (Fraxinus) Gáspár, Nádasdy Tamás nádor orvos, akiből végül soproni, majd pozsonyi orvos lett. Grynaeus Tamás: *Amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom ... Szegei Kőrös Gáspár orvosdoktor és a Nádasdy család*. In: Vida Tivadar (kiad.): „Szerelmes Orsikám ...” A Nádasdyak és Szegei Kőrös Gáspár levelezése. Budapest, 1988. 296–297.

²² Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy a Castiglione (*Az udvari ember*) és a Giovanni Della Casa (*Galateo*) képviselte „minima moralia”, milyen mértékű recepcióra talált Bécsben és Prágában. Kiindulásként Burke, Peter: *The Fortunes of the Courtier. The European Reception of Castiglione's Cortegiano* (Cambridge, 1995) könyve használható. Burke rámutat (uo. 144.), hogy a *Cortegiano* egy 1587-es, az inkvizíció munkájától megtisztított kiadását Rudolfnak ajánlják (Domenico Giglio kiadásában Velencében). *Az udvari ember* több magyarországi magánkönyvtárban is megvolt: Batthány Boldizsár és Hans Dernschwam is birtokolta (lásd Burke, ua., index), Brutus Mihálynak is volt belőle példány. (Claudio Madonia: *La biblioteca di Giovanni Michele Bruto*. Rinascimento, an. 23. [1983] 295), sőt Zsámboky Jánosnak – aki a *Galateo*t is megvette – két példány is volt belőle. Varga András–Monok István–Ötvös Péter (kiad.): *Zsámboky János könyvtára*. Szeged, 1992. No. 56, 530, 2514. A *Cortegiano*t Balassi Bálint is használta. Di Francesco, A.: *Castelletti e Balassi*. In: Jankovics József (kiad.): *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Budapest, 1994. 233–249. Lásd még Vigh Éva: *Udvar és udvari etika a XVI–XVII. századi Itáliában*. In: Uő.: *Az udvari élet művészete Itáliában. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2004. 19–78.

²³ Goldgar, Anne: *Impolite learning: conduct and community in the Republic of Letters, 1680–1750*. New Heaven–London, 1995. 6.

Amennyiben a *respublica litteraria*hoz tartozást identitásbeli kérdésként vetjük fel, sokkal jobban megérthető és elfogadható e kommunikációs háló vegyes társadalmi összetétele. A mecénás érsek vagy fejedelem ugyanúgy érezhette és kiélhette ezt az identitását, mint a filológiai műveket szorgosan publikáló egyetemi tanár. Mint a *respublica litteraria*-ban (és afelett) álló személyek, a császárok kétségtelenül szerepet játszottak a humanista műveltségű emberek udvari jelenlétében. Mielőtt azonban bővebben kifejtjünk, vajon aktív vagy passzív-e ez a szerep, és részletesebben feltárnánk, mennyiben is kapcsolódtak a humanista gondolkodáshoz és kulturális szokásokhoz, érdemes kitérni egy sokat hangoztatott tényezőre, a császári valláspolitikára.

Vallási tolerancia: a császári udvar egyik fő vonzereje

Bécs és Prága tudományos renomóját azok a *respublica litteraria* kommunikációját iránnyító emberek biztosították, akik hajlandók voltak a császárvárosba költözni. Ennek egyik fontos feltétele volt e városok kivételesen toleráns vallási légköre. Ennek kivételessége különösen akkor szembetűnő, ha az olasz és spanyol inkvizícióra, a hugenottákkal vívott háborúkra, a Szent Bertalan-éjszakai mézszárlásra, VIII. Henrik önkényeskedéseire, a németalföldi felkelésre, vagy a Németországot szétszaggató vallási viszályokra gondolunk, nem is beszélve a későbbiekéről, a harmincéves háborúról vagy a csehországi felkelésről. Ebben a kontextusban a Német-Római Birodalom keleti fele, valamint Lengyelország a béke szigetének számított. Ez magyarázza a holland humanisták és művészek, az itáliai non-konformisták tekintélyes jelenlétét a régióban, különösen a császárvárosban.²⁴

Ennyire soknemzetiségű és sokvallású birodalomban, mint amelyet Ferdinánd örökölt és hozott létre, a kormányzás aligha lett volna lehetséges, ha az uralkodó nem huny szemet a vallási, gondolkodásbeli különbségek felett; ugyanakkor a központi hatalmi befolyás lehetőségei is még meglehetősen korlátozottak voltak. Jellemző erre a politikai kényszerűsége az augsburgi birodalmi gyűlés (1525–1526) határozata, mely felszólítja Ferdinándot német nemzetiségű udvar tartására, ugyanakkor megparancsolja neki, hogy más nemzetiségű és nyelvű tanácsadókat is vegyen maga mellé.²⁵ A török veszély csak tovább erősítette ezt a reálpolitikát, mely az uralkodóról alkotott hagyományos felfogással is egybeesett: az az elvárással, hogy a király egyedül vazallusa hű szolgálatára legyen tekintettel. A bohémiai vallási elkülönülésre kezdetben még meglehetősen türelmetlenül reagáló és a magyarországi reformáció terjedését törvényileg megállítani kívánó Ferdinánd fokozatosan vallási kompromisszumok kötésére kényszerült, sőt az augsburgi vallásbékében már oroszlánrészt vállalt. Rá kellett jönnie, hogy a kiteljesedő reformáció megállítására nincsenek hathatós eszközei, és a remélt vallási kiegyezés áldozatok nélkül nem érhető el: így vált a tridenti

²⁴ Mout, Nicolette: *Political and Religious Ideas of Netherlanders at the Court in Prague*. Acta Historiae Neerlandicae, t. 9. (1976) 1–29. Zaccaria Delfino pápai legátus 10000-re becsülte az eretnek olaszok jelenlétét Bécsben – nyilvánvalóan túlozva. Noflatscher, H. von: *Sprache und Politik. Die Italienexperten Kaiser Maximilians II.* In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 148. A monarchia vallási helyzetére összefoglalóan lásd Evans, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*. Oxford, 1979. 3–20. A régebbi irodalomból lásd Raupach, B.: *Evangelisches Oesterreich*. Bände 1–3. Hamburg, 1741–1744.; Wiedermann, T.: *Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns*. Bände 1–5. Praga-Leipzig, 1879–1886.; Tomek, E.: *Kirchengeschichte Österreichs*. Band 2. (1439–1648) Innsbruck, 1949.

²⁵ Goetz, Helmut: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564). Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, Jg. 42–43. (1963) 491, 269. jegyzet.

zsinattal szemben legfőbb követelésévé a két szín alatti áldozás és a papi házasság engedélyezése.²⁶ Míg a reformáció terjedésével nem értett egyet, kliensei vallási hovatartozásával szemben Ferdinánd többnyire közönyös maradt, jóllehet nyíltan nem katolikus tanácsadókat nem kívánt maga mellé venni.²⁷ Egy anekdota szerint a császár szívesen mondogatta, hogy „jó bor és jó emberek eredetét ne kutasd”.²⁸ Ugyanezt megerősíti Forgách Ferenc váradí püspök Ferdinánd feletti halotti beszédében: az uralkodó nem a nemesi származásra vagy vagyonra, hanem szolgálói erényeire, „integritására” volt elsősorban kíváncsi.²⁹ Forgách ezt nem csak hízelgésnek szánta, hiszen a császárt körülvevő tanácsadók jelentős része valóban művelt, egyetemest végzett, alacsonyabb származású, vallásilag pedig leginkább erasmistiként jellemezhető ember volt.³⁰ Magyar részről Nádasdy Tamás karrierjében ugyanúgy a műveltség számított, mint például Révay István és Ferenc, Dessewffy István vagy utóbb Cziráky Mózes esetében.³¹

Igazán belső meggyőződésből az irénikus alternatívával egyedül II. Miksa kísérletezett valláspolitikájában, akinek vallási toleranciája már Ferdinánd utolsó éveiben politikai té-

²⁶ Ferdinánd valláspolitikájába jó bevezetést nyújt Fichtner, Paula Sutter: *The Disobedience of the Obedient: Ferdinand I and the Papacy 1555–1564*. *Sixteenth Century Journal*, vol. 11. (1980) 25–34. A bohémiai fellépésére lásd Pánek, Jaroslav: *The question of tolerance in Bohemia and Moravia in the age of the Reformation*. In: Grell, Ole Peter–Scribner, Bob (Eds.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge, 1996. 231–248. Ausztriára vonatkozóan lásd Bibl, Viktor: *Kirchenwesens im Erzherzogtum Österreich unter der Enns 1568–76*. *Archiv für Österreichische Geschichte*, Jg. 87. (1899) 113–228.; Tomek, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs*. 2. Teil. Innsbruck–Wien, 1949. 278–330.; Mecenseffy, G.: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz, 1956. 50–61.; Burkert, G. R.: *Protestantism and Defence of Liberties in the Austrian Lands under Ferdinand I*. In: Evans, R. J. W.–Thomas, T. V. (eds.): *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London, 1991. 58–69. Magyarországra vonatkozóan lásd Zoványi Jenő: *Reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1921. 235–275., 455–471.

²⁷ Karácsonyi J.–Kollányi F.–Lukacsics J. (kiad.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. 5. köt. Budapest, 1912. 320. (1550. ápr. 12-i rendelkezés.)

²⁸ „Boni viri et boni vini non est quaerenda origo.” Dudith András idézi Theodore Bézenek írt levelében. Szcucki Lech–Szepešy Tibor (Ed.): *Andreas Dudithius: Epistulae*. Vol. 6. 1577–1580. Budapest, 2002. 46. (1577. szeptember 10.)

²⁹ „Assertatores ... oderat, Magistratus dignitates, & Regni munera ampliora, ita ut nihil gratiae daret, omnia uni virtuti tribueret, non qui opibus & nobilitate, sed qui vitae innocentia, atque integritate prestarent, deferebat.” Forgách Ferenc: *Oratio in funere Ferdinandi...* Vienna, 1565. f. E.

³⁰ Tanácsadóira összefoglalóan lásd Kohler: *Ferdinand I.*, 146–148. Továbbá Goetz: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I.*, 452–494. A fontosabb vallási tanácsadók közül Lazarus von Schwendi, Georg Sigismund Seld, továbbá Georg Cassander és Georg Witzel említendőek. Thomas, Nicklas: *Um Macht und Einheit des Reiches: Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583)*. Husum, 1995.; Louthan, Howard: *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*. Cambridge, 1997. 13–23., 106–122.; Pálffy Géza: *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi, 1522–1583*. In: Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Kőszeg, 2003. 101–120. (gazdag bibliográfiával); Vogel, Walter: *Der Reichsvizekanzler Georg Sigismund Seld, sein Leben und Wirken*. Leipzig, 1933.; Henze, Barbara: *Aus Liebe zur Kirche Reform: die Bemühungen Georg Witzels (1501–1573) um die Kircheneinheit*. Münster, 1995.

³¹ Szeffű Gyula: *Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe*. In: Hóman Bálint–Szeffű Gyula: *Magyar történet*. 3. kötet. Budapest, 1935. 182.

nyezővé vált.³² A lutheri korba beleszületett Miksa nyitott maradt az új vallási eszmékre, és az apa–fiú konfliktus jegyében egy ideig még a katolikus hittel való szakítás gondolatával is eljátszott. Egy magánbeszélgetésen Stanislaus Hosiusnak, Bécs pápai nunciúsának állítólag megvallotta, hogy sem lutheránusnak, sem katolikusként nem tartotta magát, hanem kereszténynek.³³ A reformációval érzett rokonszenve odáig terjedt, hogy a szlovén reformátor, Primož Trubar misszióját is patronálta, és udvari papját, a nagy népszerűségnek örvendő, protestáns szellemű Johann Pfausert pedig évekig megvédte apja támadásaitól.³⁴ Végül Ferdinánd a trónöröklés feltételül a protestánsbarát politika feladását szabta, cserében kijárta a választófejedelmeknél Miksa megválasztását, és elérte, hogy a pápa engedélyezze fia számára a két szín alatti áldozást.³⁵

Miksa uralkodásának egyik legnagyobb érdeme, hogy a vallási ellentéteknek nem adott helyt sem a politikában, sem az udvarban, sem az egyetemen, míg a vallási túlzások ellen – legyen az a szentháromságtagadó Egri Lukács felső-magyarországi tevékenysége vagy Georg Eder katolikus provokációja az *Evangelische inquisition* című vitairatban – határozottan fellépett.³⁶ A rektor és tanácsos Eder nem csak Miksát zavarhatta, hanem a vallásilag mérsékelt udvaroncokat is, hiszen részben épp őket kritizálta: „[az udvari ember] félig lutheránus, félig pápista, de igazából egyik sem ... pápistával pápista, lutheránussal lutheránus ... röviden, az egyik vallás olyan neki, mint a másik.”³⁷

³² Miksa vallási attitűdjéről lásd Fichtner: *Emperor Maximilian*, 33–49.; Bibl, Viktor: *Zur Frage der religiösen Haltung K. Maximilians II.* Archiv für österreichische Geschichte, Jg. 106. (1918) 289–425. Miksa irénikus magatartása vált a császári udvart bemutató recens monográfia vezérmotívumává: Louthan: *The quest for compromise*, i. m.

³³ Bibl, Viktor: *Maximilian II., der rätselhafte Kaiser.* Hellerau bei Dresden, 1929. 98.

³⁴ A szlovén misszióról: Dimnik, M.: *Primož Trubar and the Mission to the South Slavs (1555–1564).* The Slavonic and East European Review, vol. 66. (1988) 386–387. Miksa támogatásának forrása: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* [a továbbiakban: *Jahrbuch*], Jg. 19. (1898), no. 16081–82. Érdekes történetet hagyott Pfauser az utókorra. 1556-ban Ferdinánd kihallgatásra invitálta és követelte, hogy vallási eltéréseiből térjen meg, bizonyos doktrinális pontokon változtasson véleményén. Pfauser makacsul ellenállt, amin olyannyira feldühödött az uralkodó, hogy németül, latinul, olaszul elmondta mindennek, arcon köpte, és kifejtette, hogy szívesebben jut a pokolra katolikusként, mint Luther társaságában a mennyekbe. Ekkor Pfauser távozni készült, de Ferdinánd útjába állt, és ruhájából egy írást vett elő, melyről Pfauser egy pillanatra azt gondolta, hogy egy tőr. Néhány valláspolitikai tételről szerette volna kikérni véleményét, melyet állítása szerint ő szerzett. Pfauser átfutotta, majd megállapította, hogy a Bécsben tartózkodó ellenreformátorra, Peter Canisiusra emlékezteti a szöveg. Ferdinánd ezt mérgesen kikergette magának, de Pfauser bécsi tartózkodását végül továbbra is engedélyezte. Fichtner, Paula Sutter: *Ferdinand I of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation.* New York, 1982. 250.

³⁵ Miksa magyar királlyá koronázásakor is két szín alatt áldozott. Fichtner: *Emperor Maximilian*, 36–49.; Uő.: *Ferdinand I of Austria*, 251–256.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 85–87.; Fichtner: *The Disobedience of the Obedient*, 31.; Laubach: *Ferdinand I. als Kaiser*, 280–311.

³⁶ Egri történetére lásd Szabó András: *Egri Lukács „megtérése”. Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon, 1565–1574.* Budapest, 1984.; továbbá Uő.: *Lukács Egri.* In: Séguenny, A. (ed.): *Bibliotheca dissidentium, vol. XII, Ungarländische Antitrinitarier.* Baden-Baden, 1990. 127–150.; Eder, G.: *Evangelische inquisition. Wahrer und falscher Religion.* Dillingen, 1572. Lásd Fichtner: *Emperor Maximilian*, 195–196.

³⁷ Idézi Bibl: *Zur Frage der religiösen Haltung*, 346.: „... halb lutherisch, halb bapstisch und doch keines ganz sind ... bei den bapstischen sind sie bapstisch, mit den lutherischen lutherisch ... und gilt ihnen in summa ein religion soviel als die andere ...” A Habsburg-udvar nikodémizmusára lásd Louthan: *The Quest for Compromise*, 56–64.

Politikai szempontból azonban az irénikus út, a Miksa által képviselt *via media* nem vezetett megoldáshoz, amint ezt a német vallási villongások eszkalálódása is megmutatta. A század végére az erasmista alapokon álló humanista diskurzus helyébe a vallási kiszorítósdi lépett. A spanyol királyi udvarban nevelkedett Rudolf ugyan nem lett a pápáknak nagyobb támasza, mint elődei voltak, és fenntartotta magának a vallási különgondolkodás jogát, politikájában eleinte mégis a keményvonalas ellenreformációt képviselte (különösen Bécsben), és jobbára csak Prágában garantálta a több vallású, kozmopolita légkör továbbélését.³⁸

A császárok iskolázottsága és tudásba vetett hite

A császári udvar és a *respublica litteraria* találkozásának feltételeit tovább vizsgálva elsőként a császárok iskolázottságát érdemes hangsúlyozni. Az uralkodói család fiútagjai a koruk megfelelően átfogó nevelési programban részesültek, melybe a testi és lelki gyakorlat, a hadművelés ugyanúgy beletartozott, mint a *studia humanitatis* tanulmányozása. Ebben nem sokban különböztek azoktól az egyetemet járt vagy humanista magántanítót fogadó fiatal arisztokratáktól (köztük a Páduában tanuló Báthory Istvántól), akik a humanista kézikönyvek szellemében nevelkedve az érvényesüléshez a latin műveltséget is elengedhetetlennek tartották.³⁹ Ferdinánd és gyermekei, köztük elsősorban Miksa azonban nemcsak magas szintű humán képzésben részesültek, hanem a reneszánsz humanistákkal összhangban mélységesen hittek az oktatás, a nevelés társadalmi hasznában is. A Spanyolországban felnövekvő és több évet Németalföldön időző Ferdinánd személyes ismerőse volt Erasmusnak, akivel Ausztriából is tartotta a kapcsolatot, sőt minden valószínűséggel olvasta tőle *A keresztyény fejedelem neveltetését*, melynek második kiadását a rotterdami humanista neki ajánlotta.⁴⁰ A meghívás ellenére Erasmus nem lett a fiatal herceg tanítója (maga helyett éppen Juan Vivest, a humanista pedagógia másik nagy mesterét ajánlotta), mint ahogy azt a felkérést is visszautasította, hogy a haldokló bécsi egyetemen tanítson.⁴¹ A mélyen katolikus Ferdinánd tudásba vetett hite persze a humanisták mellett származhatott akár magától Loyolai Szent Ignációl is, aki a cseh–magyar királyhoz intézett leveleiben is kifejtette, hogy a „német betegségre” nincs alkalmasabb gyógyír a vallásos emberek oktatásánál.⁴² Ferdinánd, aki a jezsuiták bécsi, prágai (és magyarországi) megjelenését elősegítette, valószínűleg mélységesen egyetértett ezzel, és támogatta Loyola bécsi képviselője, Peter Canisius katekizmusainak terjesztését is (megjegyzendő, hogy a császári előszóval ellátott katekizmus kinyomtatását Miksa herceg megpróbálta visszatartani).⁴³ Kevésbé nyerhette meg Ferdinánd tetszését Szent Ignácnak az a tanácsa, hogy űzze ki a protestánsokat a királyi tanács-

³⁸ Rudolf valláspolitikájára lásd Kárpáthy-Kravjánszky, Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586)*. Budapest, 1933.; Evans: *Rudolf II*, 86–116.; Bécsre vonatkozóan Bibl, Viktor: *Erzherzog Ernst und die Gegenreformation in Niederösterreich, 1576–1590*. MIOG, 6. Ergänzungsband (1901). 575–596.; Uő.: *Die Religionsreformation Kaiser Rudolfs II. in Oberösterreich*. Archiv für Österreichische Geschichte, Jg. 109 (1921) 373–446.

³⁹ A korabeli nemesi neveltetéshez lásd MacHardy, Karin J.: *Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579–1620*. Past and Present, No. 163. (1999) 36–75. (kül. 37.)

⁴⁰ Erasmus: *Institutio principis Christiani, saluberrimis referta praeceptis ... recognita, cum aliis nonnullis eodem pertinentibus*. Basileae, 1518.

⁴¹ A felkérés 1929-ben történt. Kohler: *Ferdinand I.*, 56–57.

⁴² Mühlberger: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 271.

⁴³ Fichtner: *Ferdinand I of Austria*, 248–250.

ból és az egyetemről, égesse el az eretnek könyveket, és akár halálbüntetést is alkalmazzon a protestáns tanok terjesztőire.⁴⁴

Ferdinánd igyekezett fiait és unokáit oktatását a saját ellenőrzése alá vonni. Fiai, Miksa és Ferdinánd főhercegek latin és német irodalmat egyaránt olvastak, heti háromszor fogalmazásokat készítettek mindkét nyelven, és olvasmányaikat rendszeresen megvitatták.⁴⁵ Az udvarnál tanuló ifjú nemesek csak latinul vagy csehül érintkezhetek a hercegekkel. Miksa – apja és főleg spanyol felesége nyomására – fiait több éven át a katolikus szellemű spanyol udvarban neveltette. Rudolf és öccse, Ernő herceg szorgalmasan beszámoltak apjuknak a *studia humanitatis* területén tett előrehaladásukról, mely elsősorban Terentius, Julius Caesar, Cato, Sallustius, Horatius és természetesen Cicero olvasásában, megbeszélésében és imitálásában merült ki.⁴⁶ Mikor a hercegek kisebbfajta lázadásként latin helyett német nyelvű levelezésre próbáltak áttérni, kiváltották apjuk rosszállását. „Tanulni, tanulni, tanulni” – ez volt Miksa legfontosabb instrukciója, ez tükröződik az ifjak leveleiből: „Hiszem, hogy Felsőged pontosan tudja – írja tizenhárom évesen Rudolf az apjának –, mennyire szeretnék Felsőgednek megfelelni, amire semmilyen más módon nincs lehetőség, mint tanulással, mert világosan látom, hogy Felsőged mily állhatatosan kívánja, hogy semmi mással ne foglalkozzak csak a tudomány művelésével ..., továbbá azt is csaknem érteni vélem, hogy mennyire szükségem van arra, hogy mindenféle tudományban művelt legyek, ... hogy semmi sem illik jobban egy fejedelemhez, minthogy művelt, okos, sokat tudó, érényes és harcias legyen, amit Felsőged kétség kívül nálam jobban tud.”⁴⁷ A nyelvtudás – érthető módon – nem okozott problémát sem Rudolfnak, sem felmenőinek (kivéve a magyar tudást): Miksa, aki állítólag hat-hét nyelven beszélt és további három nyelvet többé-kevésbé megértett, még Zsámboky János elismerését is kiváltotta, aki rámutatott, mekkora előnye származott ebből az uralkodónak, hiszen így bárkivel tolmács nélkül beszélhetett.⁴⁸

Ferdinándnak az iskolázásba vetett hitét jól tükrözik a bécsi egyetemért tett fáradozásai. Mint ezt többször kifejtette, a bécsi *gymnasium* oktatás célja a vallás terjesztése és

⁴⁴ O'Malley, John W.: *The First Jesuits*. Cambridge (Massachusetts)–London, 1995. 275–276., 282–283.

⁴⁵ Fichtner: *Emperor Maximilian*, 8–10.

⁴⁶ HHStA, Familienkorrespondenz A, Kart. 2, ff. 1–63, 269–314. 32 levél maradt meg Ernő tollából és 30 Rudolftól 1564 és 1568 között.

⁴⁷ HHStA, Familienkorrespondenz A, Kart. 2, f. 288. (1565. dec. 11): „Credo M.tem V.am optime scire, quam vehementer optem bene mereri de M.te V.a, idque nulla alia ratione potest fieri, nisi studendo, quia haud obscure video M.tem V.am obnix cupere, ut omni cogitatione curaque in studium literarium incumbam ..., praeterae ipsemet propemodum animadvertere video, quam mihi maxime opus sit bene doctum esse in omni genere literarum, ... quod nihil magis deceat quemlibet principem, quam esse ad primum doctum, prudentem, sapientem, virtuosum, et bellicosum, id quod V.a M.tas sine omni dubio melius me novit.” Mindenesetre kettőjük közül a fiatalabb Ernő volt a szorgalmasabb. Rudolf bizonygatta, hogy testvérei közül neki kell a legokosabbnak lenni, ha csak nem akar Vencel cseh király sorsára jutni, akinek (ideiglenesen) Luxemburgi Zsigmond magyar király szerezte meg trónját. (Uo. f. 290. 1566. febr. 17.) A sors ironiája, hogy bekövetkezett az, amitől Rudolf már ekkor félt: élete végén testvére, Mátyás javára le kellett mondjon a magyar és cseh trónról. Lásd még Vocelka: *Die politische Propaganda Rudolfs II.*, 102.

⁴⁸ Gerstinger, Hans (Hrsg.): *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Jg. 248. (1965) 15. Miksa és testvérei nyelvtudására lásd Holtzmann, Robert: *Kaiser Maximilian bis zu seiner Thronbesteigung (1527–1564)*. Berlin, 1903. 22.

a kormányzásra alkalmas emberek kinevelése volt.⁴⁹ A sorozatos reformok ellenére az egyetem mégsem vált vonzóbb helyé, sőt több korábbi privilégiumát is elvesztette. A század derekán Ferdinánd új erővel fogott az intézmény megreformálásába: új tanárokat hívatott meg, eltörölte a bécsi püspöknek tett kötelező esküt, és kibocsátotta a *Reformatio Novát* (1554), melyben 4000 guldenre duplázta az egyetem korábbi költségvetését. A tanári fizetésekre így átlagosan évi 170 gulden jutott, ami nagyjából megfelelt az európai átlagnak, ha jóval el is maradt egyes itáliai és spanyol egyetemi keresetektől.⁵⁰ A gazdagabb és ambiciózusabb diákok továbbra is legfeljebb ugródeszkának, akadémiai peregrinációjuk első lépésőjének tekintették a bécsi *gymnasiumot*, melyet tekintélyesebb intézmények követtek, legtöbbször a páduai egyetem. Bécs erősödő protestáns légkörének, Ferdinánd következtelen valláspolitikájának és Miksa elszánt irénizmusának köszönhetően az intézmény mégsem vált a *Staatsrason* szolgálójává, sem egy katolikus intézménnyé.⁵¹ Radikális változások Miksa halálával, Ernő herceg régensége alatt következtek be, amikor az egyetem végleg elvesztette vallási semlegességét. Ennek meg is lett a következménye: a korábbi évi tíz magyarországi diák helyett az elkövetkező évtizedben mindössze alig több mint húszan jelentkeztek.⁵²

A császári gyűjtőszenvedély

A 16. század második felében a *respublica litteraria* egyik legjellemzőbb vonása a mindenkire és mindenre kiterjedő gyűjtőszenvedély volt. Egzotikus és ritka növényeken, állatokon, ásványokon, köveken keresztül a gyűjtés kiterjedhetett római feliratokra, pénzekre, szobrokra; középkori kéziratokra, régi és új könyvekre, térképekre és művészeti tárgyakra; matematikai, csillagászati eszközökre, vagy éppen mitológiai állatok maradványaira (ilyen volt például az unikornis). E gyűjtési láznak az eredete több tényezőre is visszavezethető. Természetesen szerepet játszott benne a reneszánsz kíváncsiság, a világ kitágulásával járó szemleli frissesség, ugyanakkor egybeesett a tudományos forradalmat megelőző felfokozott természettudományos érdeklődéssel.⁵³ Az uralkodói gyűjteményeket (*Kunst-, Wunder-*

⁴⁹ „Studium generale, tanquam praecipuum propagandae religionis et reipublicae recte gubernandae seminarium.” Idézi Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*, 206. 14. jegyzet. Vagy németül: „... das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates”. Uő.: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 265–275.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 50–65.

⁵⁰ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 36–40. Egyebek között a Bécsbe hívott orientalista, Johannes Albertus Widmanstadius (Widmanstetter) volt a *Reformatio Nova* sugallója. A fizetésekre lásd Vandermeersch, Peter A.: *Die universitätslehrer*. In: *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. 2. 197–202. Pádovára vonatkozóan lásd Grendler, P. F.: *The University of Padua 1405–1606: a success story*. In: Uő.: *Books and Schools in the Italian Renaissance*. London, 1995. 7–17.; Galileo 1000 forintos keresetére lásd Garin, E.: *Galileo and the culture of his age*. In: Uő.: *Science and Civic Life in the Italian Renaissance*. New York, 1969. 100.

⁵¹ Lényegében Miksa legnagyobb érdeme e téren az egyetem vallási egyensúlya feletti örökös volt. Mühlberger: *Bildung und Wissenschaft*, i. m.

⁵² Tilmeze, F. (Ed.): *Conspectus historiae Universitatis Viennensis ex Actis, veteribusque Documentis ab anno 1565. ad annum 1701. deductae*. Vienna, 1722. (Ezt kivonatolja Wespriemi, I.: *Biographia medicorum Hungariae et Transylvaniae*. Vol. III. Budapest, 1968. 822–841.); Bibl: *Erzherzog Ernst und die Gegenreformation*, 575–596.; Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben. 1526–1789*. Budapest, 2004. 13.

⁵³ A gyűjtés és a 16. századi *respublica litteraria* kapcsolatára lásd Impey, O. – MacGregor, A. (eds.): *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-century Europe*. Oxford, 1985; Biagioli, Mario: *Scientific revolution, social bricolage, and etiquette*. In:

kammer) azonban a művészettörténetesek többnyire külön kategóriaként kezelik. Míg többnyire a gyűjtemények reprezentációs és propagandafunkcióira mutatnak rá, a *Kunst-kammert* ezzel szemben egyesek kizárólag a kikapcsolódás (az *otium*), a szellemi kielégülés terepének látják.⁵⁴ DaCosta Kaufmann ezt az apolitikus megközelítést támadva kifejti, hogy a fejedelmi gyűjtemények, akárcsak a patronálás, a luxusfogyasztás kategóriájába estek, hiszen mindkettőhöz szabadidő és pénz kellett; ugyanakkor mindkettő a diplomácia működtetésének eszköze volt. Ezen túlmenően a fejedelmi gyűjtemények külön sajátága volt, hogy olyan kozmikus üzenetet is hordoztak, mely a fejedelem szimbolikus hatalmát volt hivatott hangsúlyozni.⁵⁵

Az uralkodói gyűjtemények politikai és kozmikus üzenetétől eltekintve leszögezhetjük, hogy társadalmi funkciójukban e kollekciók nem sokban különböztek a *respublica litteraria* más magángyűjteményeitől (különösen a gazdagabb humanista, főúri vagy püspöki gyűjteményektől). Elegendő a császári *Kunst-kammer* diplomáciai fontosságát általánosabb szintre lefordítani, hogy láthassuk, a gyűjtés a legjelentéktelenebb gyűjtőig hasonló társadalmi funkciót töltött be: ebben az időben a *respublica litteraria* kommunikációs rendszere jelentős részben a gyűjtés szokására épült. A gyűjtés kötötte össze egymással a literátusokat, a gyűjtési szenvedély volt az ajándékok és gesztusok cseréjének apropója, a gyűjtés teremtett lehetőséget potenciális patronusok megkörményezésére, a státusbeli különbségek lemérésére és megerősítésére; röviden, a művelt társadalmi elit számára normatív elvárássá vált. Mikor Carolus Clusius, számtalan fejedelem és arisztokrata botanikai „szállítója” megkörményezte a humanista Gianvincenzo Pinellit, Európa egyik legnagyobb könyvgyűjtőjét, és ajándékba egy könyvet küldött neki, Pinelli azt felelte, hogy ha nem akar „parasztnak” látszani (*uomo villano*), háláját valamilyen hasonló formában kell majd kimutatnia, amire feltétlenül törekedni fog.⁵⁶

Porter, R. – Teich, M. (Eds.): *The Scientific Revolution in National Context*. Cambridge, 1992. 11–53.; Olmi, Giuseppe: *L'inventario del mondo. Catalogazione della natura e luoghi del sapere nella prima età moderna*. Bologna, 1992.; Findlen, Paula: *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley, 1994. 293–392.; Uő.: *The Formation of a Scientific Community: Natural History in Sixteenth-century Italy*. In: Grafton, A. – Siraisi, N. (Eds.): *Natural Particulars. Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*. Cambridge Mass., 1999. 369–400.; Davis, Natalie Z.: *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford, 2000.

⁵⁴ Schnapper, Antoine: *The King of France as Collector in the Seventeenth Century*. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17. (1986) 187–201.; vö. Turner, Gerard l'E.: *The Cabinet of Experimental Philosophy*. In: *The Origins of Museums*, 214.; Olmi, Giuseppe: *Science-Honour-Metaphor: Italian Cabinets of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *The Origins of Museums*, 5–16.

⁵⁵ Kaufmann, DaCosta Th.: *From Mastery of the World to Mastery of Nature: The Kunst-kammer, Politics, and Science*. In: Uő.: *The Mastery of Nature. Aspects of Art, Science, and Humanism in the Renaissance*. Princeton, 1993. 174–194. A reprezentációs funkciókra vonatkozó vita összefoglalása: uo., 174–180. Kaufmann kifejezése – „conspicuous consumption” – nem pontosan a luxusfogyasztást jelenti, hanem „reprezentatív fogyasztást” (uo., 177.).

⁵⁶ De Toni, G. B. (ed.): *Il carteggio degli italiani col botanico Carlo Clusio nella Biblioteca Leidense*. Modena, 1911. 177. (1575. március 19.); Pinellire lásd Grendler, M.: *A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601)*. *Renaissance Quarterly*, vol. 33. (1980) 386–415.; Clusiusra idevonatkozóan lásd Egmond, Florike: *Correspondence and natural history in the sixteenth century: cultures of exchange in the circle of Carolus Clusius*. In: Bethencourt, Francisco – Egmond, Florike (eds.): *Correspondence in the Age of Printing*. Cambridge, 2005 vagy 2006. [megjelenés előtt].

Köztudott, hogy II. Rudolf az újkori történelem legnagyobb gyűjtői közé tartozott.⁵⁷ A császár kevesek által ismert és ezért még rejtélyesebbnek, még egyedibbnek vélt gyűjteménye udvarának egyik legfőbb nevezetessége volt. A szolgálatában dolgozó festők a kor legkiválóbbjai közé tartoztak, még ha egyesek közülük, mint Pietro Ferrabosco és Giuseppe Arcimboldo már Ferdinánd idejében a császár szolgálatában álltak.⁵⁸ A gyűjtésnek hagyománya, mely festményeken, ékszereken, szobrokon túl könyvekre és kéziratokra is kiterjedt, Rudolftól II. Miksán és különösen Miksa testvérén, az ambrasi kastély újjáépítőjén, (tiroli) Ferdinánd főhercegen keresztül akár Rudolf ükapjáig, I. Miksa császárig is könnyedén visszavezethető.⁵⁹ Amikor II. Rudolf kísérletet tett nagybátyja, Ferdinánd herceg gyűjteményének megszerzésére, ezt az uralkodóház rangja növelésének szükségességével indokolta.⁶⁰ A Rudolfra és Ferdinánd hercegre jellemző tudatos gyűjtési tevékenységen túl azonban egy állandó, de szelektálatlan gyarapodással is számolnunk kell: azzal a számtalan műkinccsel, mely ajándékként vagy hozományként került az udvarba.⁶¹

A császári gyűjtőszrenvedély olyan patronálási szokásokkal járt, amelyek serkentőleg hatottak a *respublica litteraria* udvari jelenlétére. Nem elsősorban a képzőművészekre gondolunk, akik mesteremberekként csak kivételes esetekben kapcsolódtak be a „tudóstársadalom” vérkeringésébe, hanem olyan írástudókra, akik antikváriusként, könyvtárosként a gyűjtést elősegítették. Ez jól megvilágítható az antik pénzérmék gyűjtésének példáján, ami a humanista tudás „eladására” kiváló lehetőséget teremtett.

Mint egykor nagyapja, I. Miksa, Ferdinánd is gondot fordított érmegyűjteménye megörökítésére: a nürnbergi szobrásszal, Hans Lautensackkal leíratta, udvari történészével, Wolfgang Laziusszal pedig kommentárt fűzetett az egyes pénzérmékhez, melyeket egy külön helyre, egy *Kunstkammer*be költöztetett.⁶² A császár numizmatikai érdeklődése felkel-

⁵⁷ Rudolfra vonatkozóan lásd Evans: *Rudolf II*, 162–195.; Lhotsky, Alfons: *Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes*. Bd. 2.: *Die Geschichte der Sammlungen*. Teil I. Wien, 1945. 135–156.; Fučíková, E. (ed.): *Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II*. Freren, 1988.; Kaufmann, Th. DaCosta: *The School of Prague. Painting at the Court of Rudolf II*. Chicago, 1988.; Uő.: *From Mastery of the World to Mastery of Nature*; Vocelka, Karl: *Rudolf II. und seine Zeit*. Wien-Köln-Graz, 1985, 95–163.; Scheicher, E.: *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger* Wien, 1979. 142–178.

⁵⁸ Arcimboldora: Hulthen, P. (ed.): *The Arcimboldo-Effect*, i. m.

⁵⁹ Mindhárom császárra (Ferdinándra, Miksára, Rudolfra) vonatkozóan Kaufmann, T. DaCosta: *Court, Cloister, and City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*. Chicago: University of Chicago Press, 1995, 166–183. Ferdinánd főhercegre vonatkozóan lásd Luchner, L.: *Denkmal eines Renaissancefürsten; Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583*. Wien, 1958.; Scheicher: *Die Kunst- und Wunderkammern*, 73–136.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 179–210.; Hirn, Josef: *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol*. Bd. 1. Innsbruck, 1885. 370–412.; I. Ferdinándra lásd Lhotsky: *ua.*, 134–157., II. Miksára *uo.* 157–178. I. Miksa művészeti patronálására: Trevor-Roper, H.: *The Emperor Maximilian I., as patron of the arts*. In: Uő.: *Renaissance Essays*. London, 1985. (1961) 13–24.

⁶⁰ Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 285–287.

⁶¹ A hozományként és ajándékként kapott értéktárgyakra lásd Altfahrt: *Die politische Propaganda für Maximilian II* (1980), 300.; *ua.* (1981) 59.; Lietzmann: *Das Neugebäude*, 164–166.

⁶² Laziuss, W.: *Commentariorum Vetustorum Numismatum*. Vienna, 1558.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 140–141., 146., 160.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 225–226.; Kugler, G.: *Kunst und Geschichte im Leben Ferdinands I*. In: Kaiser Ferdinand I.: *Das Werden der Habsburgermonarchie*, 212. Laziussra vonatkozóan lásd Aschbach: *Gesichte der Wiener Universität*, 205–233.; Trenkler, Ernst: *Wolfgang Laziuss, Humanist und Büchersammler*. Biblos, Jg. 27. (1978) 187–203.; Louthan: *The Quest for*

tette a mantovai humanista és műértő, Jacopo Strada figyelmét is, aki alapos ismerője volt az itáliai reneszánsz építészetnek, festészetnek és szobrászatnak.⁶³ Ennek köszönhető, hogy végül Ferdinándnak nyújtotta át gyönyörűen illusztrált kéziratos művét, a *De consularibus numismatibus*, melyet eredetileg V. Károlynak szánt, de a lehetséges patronusok között V. Albrecht bajor herceg neve is felmerült.⁶⁴ Stradának ugyanakkor sikerült felkeltenie Ferdinánd herceg és Miksa cseh választott király érdeklődését is; utóbbinak megígérte, hogy neki szánja műve második kötetét. Mikor Miksa kikérte Strada véleményét Lazius numizmatikai kommentárjáról, az itáliai antikvárius nem habozott az udvari történetírót lejártni, majd sietve felszólította Miksát, hogy fogadja literátusai körébe, hangsúlyozva, hogy munkájának minősége a római művészet színvonalát tükrözné, hiszen szakmáját ott tanulta.⁶⁵ Lazius megpróbálta a feje tetejére állítani az itáliai származásával és tanultságával kérkedő Strada érvelését: azt állította, hogy Strada irigyli a germán iskolázottságot, és olyan németek patronálását élvezzi, akik szégyellik *teuton* származásukat.⁶⁶ A vetélkedésben hosszú távon Strada maradt felül: rövidesen alkalmazást nyert mint császári építész, később pedig megkapta az antikváriusi címet; ugyanakkor Lazius Miksa trónöröklésekor minden jel szerint kiesett az uralkodói kegyből.⁶⁷ Bármennyire is jó szolgálatot tett Strada Ferdinándnak és Miksának, Rudolf már nem kívánta tovább alkalmazni; előnyben részesítette tetteit, Octavio Stradát (és különösen Octavio lányát, aki Rudolf egyik ismert szeretője lett). Jacopo szolgálataival Rudolf testvére, Ernő herceg sem kívánt élni, hiába ajánlkozott: „Ha a Méltóságod úgy dönt – írta az idős Strada a bécsi helytartónak –, hogy római vagy nápolyi módra egy szép, harmonikus palotát akar építtetni, szép kerttel, halastavakkal, kutakkal és más csodálatos dolgokkal, melyek egy nagy fejedelemhez, mint amilyen Méltóságod, illenek, ezekkel én kiválóan szolgálhatok, és minden jóízű ember dicsérni fogja azt, amit én készíttetek. Szolgálhatok továbbá különböző díszletekkel álarcos ünnepségekre, lovagi tornák [tervezésével] és más szép dolgokkal, melyekre Méltóságodnak egy napon szüksége lehet. Ha egy szép *studiot* akar Méltóságod létrehozni régiségek és érmék számára, én ebben is segítségére lehetek. Ha egy gyönyörű könyvtárat akar építeni tele mindenféle könyvekkel, ebben szintűgy szolgálhatok.”⁶⁸

Compromise, 28–42.; Mayr, M.: *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs*. Innsbruck, 1896.

⁶³ Jansen, Dirk Jacob: *The Instruments of Patronage. Jacopo Strada at the Court of Maximilian II: a Case-Study*. In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 182–201.; Uő.: *The Case for Jacopo Strada as an Imperial Architect Private*. In: Konečný, L. (ed.): *Rudolph II., Prague and the World*. Praga, 1998. 229–235.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 24–48; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 160–163.

⁶⁴ Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB) Cod. 9411. Lásd Jansen: *The Instruments*, 186–187.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28–35.

⁶⁵ „... in servizio de la Maestà Vostra, facendoli l'opere mie che potriano star al paragone di quelle di Roma, dove tal scienza ho imparato.” Idézi Jansen: *The Instruments*, 187. 12. jegyzet. ÖNB Cod. 5770. f. 3. Római tapasztalata nem csak jól csengett, hanem a többi itáliai humánitával szemben is előnyt jelentett, hiszen ezek többsége a Venetoból vagy Észak-Kelet Itáliából származott. Lásd Kaufmann: *Court, Cloister, and City*, 148–149.

⁶⁶ Lazius: *Commentariorum Vetustorum Numismatum*, f. aiiir-v; Louthan: *The Quest for Compromise*, 28.

⁶⁷ Lazius Ferdinándról írt halotti levele nem jelenhetett meg. Erről lásd Sigismund Seld levelét Laziushoz (s. d.): ÖNB Cod. 7996.2, f. 16.

⁶⁸ Jacopo Strada Ernő főhercegnek (1579. máj. 18.): *Jahrbuch*, Jg. 15. (1894), no. 11600: „... se vostra altezza si eleggera di voler fabricare un bel'palazzo al modo di Roma o Napoli con bel'modo et ordine di architettura con farvi fare belli giardini, peschiere, fontane et altre delitie conveniente

A Bécsben munka nélkül maradt műértőnek nemsokára a nyakára jártak a hitelezői, és szednie kellett a sátorfáját: a 10 000 tallért érő reneszánsz palotáját és a 7000 tallerra becsült ritkaságggyűjteményét, valamint könyvtárát el kellett adnia.⁶⁹ Strada visszautasított ajánlata lefedte az udvari szolgálat számos olyan területét, melyen egy humanista műveltségű ember tudását közvetlenül kamatoztathatta. Reneszánsz kéjlak és a hozzá tartozó kert, udvari ünnepek, császári könyvtár vagy gyűjtemény tervezése és létrehozása jelentették Strada szerint azokat a tevékenységi köröket, melyekhez mint humanista érdemben hozzájárulhatott. A továbbiakban ezeket vesszük szemügyre, mint a *respublica litteraria* és a császári udvar lehetséges kapcsolódási pontjait.

A császári kéjlak (Lusthaus)

Kertekkel, szobrokkal, kutakkal és halastavakkal körbevett nyaralóhely (*Lusthaus*) építése nemcsak illő volt egy „nagy fejedelem számára”, és megfelelt az általános reneszánsz divatnak, hanem a *respublica litteraria*ban is elterjedt szokássá vált, legalább is azok között a literátusok között, akik ezt megengedhették maguknak. A nyaraló és a hozzá tartozó kert általában a gyűjtő szentélye volt, itt kaptak helyet a kültéri szobrok, a római feliratok, a botanikus kert, az egzotikus állatok vagy akár a könyvtár és a képtár is. Akárcsak a benne lévő gyűjtemény, a palota is a luxusfogyasztás kategóriájába esett, és ezt az aspektusát a gazdagabb humanisták és egyes művelt nemesek palotái, nyaralói is tükrözték. A humanista kortársak sokszor nem győzték dicsőíteni e palotákat.

A Nádasdy Tamás sárvári udvarában időző, törökországi tapasztalatairól híres humanista, Tranquillus Andronicus a következő lírai szavakkal hívta haza patrónusát: „Röpijlj hát – a Te legkedvesebb feleségeddel együtt – a Te Pernesziországodba, ahol mindig lágy a szellő, ahol annyiféle illat frissíti föl a fáradó lelket. Itt a legerősebbek a növények, a legszebbek a bokrok, a legmegkapóbbak a fák válogatott és sokszínű virágai – már itt a gyümölcsérés ideje. A víz fodrozódik, a lég egészséges, az uradalom határai gyönyörűek. Azt hiszem, Vénusz és a Gráciák együtt vannak itt.”⁷⁰ Hasonlóképpen látta Brutus Mihály Dudith András moráviai rezidenciáját: „Ez a legcsendesebb menedék, távol az emberi élet terhes munkájától; vidéki élet, major, termékeny föld, és ami a leginkább irigylésreméltó: ártatlan magány, feddhetetlen, tunyaságtól mentes élet. [...] Minden vidám: a birtok, a föld, a gyönyörű palota, és ezek nemcsak szépek, hanem hasznosak is: halastavak, a közelben folyó, melyet öntözésre használnak, és mely pompás lehetőség halászatra; erdők, legelők, kővér marhák, bárányok ... [Dudith] könyvtára teli kitűnő könyvekkel, számos a legtitkosabb dolgokról. [...] Reggelire és vacsorára oly elegánsan megerített asztal vár rád, hogy a házi ételek nem a szakács művészetétől izenek – melyet jól tud az, kinek művelt az ízlése.

a un gran principe come vostra altezza, io la posso servire benissimo et quello ch'io faro fare sarra laudato da hogni huomo di giuditio. Posso anche servire in far fare inventioni per mascherate, per tornei et altre belle cose, come alla giornata puole (?) occorere a vostra altezza serenissima; se quella vorra anche fare un bel studio di antiquita et di medaglie, anche a questo la serviro; se quella vorra dirizzare una bellissima libreria di hogni sorte di libri, anche in questo la potro servire.”

⁶⁹ Az idézett levélen kívül lásd még Strada Rudolfnak írt levelét: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienakten, Kart. 98, Hofantiquarius 1560–1576, f. 2

⁷⁰ Barta Gábor: *Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország)*. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 72. (Magyar Országos Levéltár, Nádasdy-missiles, 1554. július 12.)

[...] Melyik királynak az udvara teljesebb ennél a magánynál?”⁷¹ Dudith egyik firenzei kortársa, a nemesi származású filológus, Pietro Vettori híres volt arról, hogy mennyi örömet lelte a vidékben: könyvet írt az olajbogyó termesztéséről, és sokat tartózkodott kerti lakjában, ahol átadta magát a földművelés örömeinek, noha nem teljesen: napi néhány órában az irodalmat is „művelte”. Északi vendégeinek nemcsak Firenze művelt embereknek (*politi homines*) érdekes látványosságait mutatta meg, hanem kertjét is, miközben előszeretettel csevegett filológiáról.⁷²

A humanista major *ideájában*, melyet talán az idézett leírások jobban tükröztek, mint a valóságot, a kert számtalan képzettársítása megfert: a kert mint édenkert vagy kolostorkert keresztény asszociációkkal bírt; a kert mint a humanista kontempláció helyszíne többek között Petrarca *Vita solitaria* című művét idézte meg; a kert lehetett a civilizált diskurzus helye, mint Erasmus *Beszélgetések* című művében, de helyet adhatott a botanikus kertnek mint szabadtéri múzeumnak is.⁷³ Vettori vagy Dudith majorja, Nádasdy sárvári udvara nem csak nemesi származásuk szimbóluma volt, hanem rámutatott nemességük műveltségbeli aspektusaira is: nemességük nemcsak származásukon, hanem erényeiken, műveltségükön is alapult, azaz *vera nobilitas* volt. A „humanista” major a szabadidő (*otium*) kulturált eltöltésének volt helyszíne, vagyis a szabad idő egyetlen legitimnek számító felhasználására nyújtott lehetőséget (szemben azzal, amit az *otium* – mint az arisztokrata tunyaság szimbóluma – az antikvitás során a leginkább kifejezett).⁷⁴

Miként a kert és a reneszánsz kéjlek ideájára hatott az udvar és az udvari élet ethosza, úgy hatott a humanista kert ideája az uralkodói kerti palota jelenségére is. Akárcsak a humanista major, a 16. századi uralkodói kert sem csupán a reprezentáció és a rekreáció (*rus in urbe*) helye volt, hanem gazdag szimbolikája révén a fejedelmi identitás művelt aspektusaira is utalt. Ugyanakkor a humanista kerti menedékháznál bővebb funkcióval bírt, és egy sor kifejezetten udvari jelenségnek is teret adott: különféle multságoknak, ünnepségek-

⁷¹ „Portus vero tranquillissimus, homini defuncto gravissimis vitae laboribus, rusticatio, villa, fundus ferax, & quae est maxime expetenda, solitudo innocens, atque integra vita à nequitiae labe. [...] Laete omnia, ager, fundus, villa bellissima, tum, quarum est usus, praeter amoenitatem, summus, piscinae, proximum flumen, quo fundus alluitur, unde laculenta piscatio, caedua, silva, prata, laete armenta, greges. [...] Bibliothecam habet refertissimam: libros optimos; de reconditionibus rebus scripta multa [...] Ad prandium vocamus, ad coenam: accipit mensa ita laute instructa, ut dapes inemptae nihil à coqui artificio sumant, quo magis sapiant, si quis sit, qui eruditum habeat palatum. ...” (Reuter, Quirinus (Ed.): *Andreae Dudithii de Horehowiza quondam episcopi Quinque-ecclesiensis... orationes*. Offenbach, 1610, ff. d-d1.)

⁷² Lásd Vettori levelei Johannes Cratónak és Joachim Camerariusnak ugyanazon a napon (1568. október 16.): Caselius, Johannes (ed.): *Petri Victorii Epistolarum ad Germanos missarum libri tres*. Rostochi, 1577. 95–99.; Vettori, P.: *Trattato di Piero Vettori delle lodi, et della coltivazione de gl’ulivi*. Firenze, 1574.

⁷³ Komor Ilona – Trencsényi-Waldapfel Imre (vál. és ford.): *Erasmus: Beszélgetések (Colloquia familiaria)*. Budapest, 1981.; Lauterbach, Ch.: *Gärten der Musen und Grazien. Mensch und Natur im niederländischen Humanistengarten 1522–1655*. München–Berlin, 2004. 43–113. Lauterbach megállapítja, hogy a 17. századig a kertről szóló értekezések etikai jellegűek voltak, céljuk a kertek „*verus usus*”-ának megállapítása volt. (Uo. 104.)

⁷⁴ Az *otium*hoz lásd André, J.-M.: *L’otium de la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l’époque augustéenne*. Paris, 1966; Borzsák István: *Az otium – Catullustól Tacitusig*. In: Uő.: *Dragma*. 2. kötet. Budapest, 1996. 211–219.; Vickers, B.: *Leisure and Idleness in the Renaissance: The Ambivalence of Otium*. *Renaissance Studies*, 4. (1990) 1–37. (A címmel ellentétben ugyancsak az antikvitással foglalkozik.); Tinkler, John F.: *Renaissance Humanism and the genera eloquentiae*. *Rhetorica*, 5. (1987) 286–290.

nek, zenének, táncnak. Mégis érdemes a császári kéjlakot és kertet a *respublica litteraria* kontextusába helyezni, és a reprezentációs funkciók, az itáliai reneszánsz formák recepciójának taglalásán túl a kert és a hozzá tartozó ház humanista aspektusaival is foglalkozni.

A császári család tagjai egymással vetélkedve építették kerti palotáikat.⁷⁵ Itáliai formákat idézett és a maga nemében első volt Közép-Európában az a kerti kaszinó a prágai várhegyen (a Belvedere), melyet Ferdinand felesége, Jagello Anna számára épített 1538 és 1563 között. A munkálatokat végül Ferdinánd császár második fia, a Prágában kormányzó Ferdinánd herceg fejezte be, aki maga is épített Prágában egy csillag formájú *Lusthaust*, a Hvězdát, melynek tervezésében személyesen részt vett, sőt terveit szignálta.⁷⁶ Valószínűleg ennek a vállalkozásnak a hatására 1555-ben a Bécsben tartózkodó cseh választott király (akinek a trónöröklése ekkor még nem volt eldöntött kérdés⁷⁷), Miksa is elszánta magát, hogy a Práter szigetén egy hasonló funkciójú kertet és egy „igazán királyi épületet” alakítson ki „hatalmas költséggel, különböző márványokkal bevont termekkel és kutakkal, gyönyörű festményekkel, ezüsttel, arannyal és más élénk színekkel díszített [falakkal], egy hatalmas, szinte végtelen területen, melyet különböző növényritkaságok és tölgyek népesítenek majd be.”⁷⁸

Miksa kerti palotájának érdekessége, hogy leírása ránk maradt a filológus, egyetemi tanár Georg Tanner tollából, melyet a matematikus, asztronómus, doktor és retorikatanár Paulus Fabritius verses dedikációja kísért.⁷⁹ Mindkét írás tipikus humanista szellemben íródott: célja az volt, hogy Miksa vállalkozását klasszikus jelmezbe öltöztetve tárja az utókor elé. A szerző, Tanner tizenhat évnyi peregrinációt követően csak nemrég tért vissza Bécsbe, és ezzel a művével szeretett volna a király kegyeibe férkőzni, egyszersmind emléket állítani elhunyt patrónusának, a bécsi városatyának, Sebastian Huetstockernek, aki a kivitelezési munkálatok irányítója volt. Tanner beszámolt róla, hogy Huetstocker figyelmét a humanista orvos és egyetemi tanár, Johannes Ludovicus Brassicanus hívta fel a perzsák, görögök és rómaiak kertkultúrájára, melynek hatására a tervet az egykori városatya antik

⁷⁵ Áttekintést nyújt erről Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 138–166.

⁷⁶ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 174–176.; Bůžek, V.: *Erzherzog Ferdinand als Statthalter von Böhmen – Residenz, Hof, Alltagsleben und Politik*. In: Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie, 283–295.; Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 147–148.

⁷⁷ Fichtner: *Emperor Maximilian*, 50–62. Lásd még *Relationen venetianischer Botschaften*, 218.

⁷⁸ „Ante biennium clementissimus Rex Maximilianus magnificis sumptibus regiam plane domum magna coenaculorum et puteorum marmore incrustatorum varietate, elegantissimis picturis, auro argento, aliisque vivis coloribus ornatissimam, in ingenti ac fere immenso campo inusitatae agnitudinis populis et quercubus refertissimo extrui curavit”. Idézi Chmel, Josef: *Die Handschriften der K. K. Hofbibliothek in Wien*. Band 2. Wien, 1841. 282.

⁷⁹ *Maximiliani Bohemiae regis Viennae ad Danubii ripas amoenarii ad puteum cervinum et horti et veteris quincuncis descriptio*: ÖNB, Codex 8085. Mindkettőt kiadja Chmel: *Die Handschriften*. Band 2. 276–292. Tannerhez lásd Gall, F.: *Georg Tanner. Ein Waldviertler Gelehrter des 16. Jahrhunderts*. In: Flieder, V. (Hrsg.): *Festschrift Franz Loidl zum 65. Geburtstag*. Band 2. Wien, 1970. 118–131.; Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 279–289.; Bibl, V.: *Nidbruck und Tanner*. Archiv für Österreichische Geschichte, Jg. 85. (1898) 379–423. Fabritiushoz lásd Aschbach: *Gesichte der Wiener Universität*, 187–193.; Kaufmann, T. DaCosta: *Astronomy, Technology, Humanism and Art at the Entry of Rudolf II into Vienna, 1577*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Jg. 85–86. (1989–1990) 105–107.

modellekhez igazította – Miksa nagy meglegésére, aki, mint megtudjuk, szintén bele-szólt a tervezési munkálatokba.⁸⁰

Figyelemreméltó, hogy Miksa – akárcsak öccse, Ferdinánd – igyekezett bekapcsolódní kerti palotája megtervezésébe. A főhercegek – mint ezt többen is feljegyezték róluk – más manuális tevékenységet, alkotó munkát sem vetettek meg. A velencei követ, Juan Michiel Cavalier szerint Miksa „a saját kezével dolgozott arannyal, ezüsttel, valamint olajat, vizet és ásványokat desztillált, melyekről csodálatos titkokat ismert”; ugyanakkor Ferdinánd üveg-fújásáról, miniatúrafestéséről is tudomásunk van.⁸¹ E források valóságértéke vagy különös-sége kevésbé érdekes, mint inkább az a normatív elvárás, melyet tükröztek: egy fejedelem-től nemcsak kerti pihenőhely építését várták el kortársai és alattvalói, hanem kézügyessé-gének, művészeti képességeinek kipróbálása is illő elfoglaltság lehetett számára.⁸² Érdemes ismét hangsúlyozni, hogy kerti ház, nyaraló építése, kémiai kísérletek folytatása vagy ki-sebb művészeti tevékenységek éppúgy beletartoztak a humanista repertoárba, mint a feje-delmi szabadidős foglalkozások körébe.

Bármennyire is dicsőítette és klassziczálta Georg Tanner Miksa kertjét és palotáját a Práteren, műve kéziratban maradt: Miksát láthatólag érintetlenül hagyta a humanista hír-verés lehetősége. A tíz évvel később épülő, császári hatalmát reprezentálni hivatott kert és reneszánsz „kéjlak”, a *Neugebäude* tervezésekor már nem esik szó az antik előképekről, an-nál inkább a kortárs villák meghaladásáról. Ekkor Miksa személyesen fordult többek között római követéhez, Gróf Arcóhoz: „Az is szeretnénk, hogy kerítésél számunkra különböző ré-giségeket, melyekre szert lehet tenni, művészieket és kifinomultakat, melyek kerti díszek-ként szolgálhatnak. A pápának és a hatalmasabb kardinálisoknak bőségesen van ilyenek-ből, különösen ennek a pápának, aki, úgy tűnik, nem nagyon törődik velük. Éppen ezért azt gondoljuk, hogy tőle sokkal könnyebben megszerezheted őket, mint valamely másik pápá-tól, akinek efféle dolgok nagyobb örömet jelentenek. Kérjük továbbá azoknak a [méltósá-goknak] a kertjének a rajzát, akik különösekre híresek ... Hasonlóképpen kérünk téged, hogy juttasd el hozzánk néhány művészi kút és grotta mását, továbbá ritka és kivételes gyümöl-csök csíráját és magját, melyet a tavasz beálltával elvethetünk, elültethetünk és felnevel-hetünk. És bármilyen más antik tárgyra vagy kerti díszre lelsz, mely méltóságunkhoz illő-nek tűnik, szerezd meg, és küldd el számunkra.”⁸³

⁸⁰ Brassicanushoz lásd Hartl, W. – Schrauf, K.: *Nachträge zum dritten Bände von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*. Wien, 1895. 101–128.

⁸¹ „... soleva lavorar di sua mano in cose d'oro et d'argento; hora attende a destillationi d'olii, d'acque et di minere, nelle quali sa mirabili secreti.” Lhotsky, *Die Geschichte der Sammlungen*, vol. I, 157.; Kaufmann: *Court, Cloister and City*, 148. Külön kegy jele volt, hogy Miksa kedvenc udvari orvosá-nak adta Ferdinánd egyik ebédlő asztalát, amelybe sajátkezüleg véste bele kedvenc latin mondá-sait. Adam, Melchior: *Vitae Germanorum Medicorum*. Heidelberg, 1620. 275.

⁸² See Kaufmann, *Court, Cloister and City*, 148.

⁸³ „Deinde volumus etiam, ut nobis conquiras varias antiquitates, quae haberi possunt, artificiosissimas et elegantissimas ad ornatum hortorum spectantes, quas cum pontifici tum potioribus cardinalibus in copia suppetere et utique superstite hoc pontifice, qui talia videtur non magnopere carere, te multo minore negotio adepturum arbitramur quam sub alio quopiam pontifice, qui ex istius modi rebus plus delectationis capiet, quin et hortorum ipsorum, qui prae caeteris sunt celebres ..., desideramus habere effigiem. Sic quoque cupimus nobis a te transmitti figuras artificiosorum fontium ac grottas aliquot necnon variorum et exquisitorum fructuum germina et semina, quae inunte vere inserere, plantare et seminare possimus. Et quicquid denique antiquitatum vel ornamentorum hortensium egregii operis et quod nobis dignum videatur invenire poteris, id fac ut nancisci nobisque mittere queas.” Idézi Lietzmann: *Das Neugebäude*, 64–65. 37. jegyzet.

Nemsokára a pápa, a kardinálisok értékes felajánlásokat tettek. A ferrarrai kardinális, Ippolito d'Este például megígérte, hogy híres Tivoli kertjének terveit megküldi, Jacopo Strada pedig a mantovai kerti palota, az V. Károly által is megcsodált Palazzo Tè mását készítette el, de a végső tervben spanyol, bajor és török elemek is fellelhetők (Strada az épület megépítésében is aktívan részt vett).⁸⁴ A császár minden igyekezete ellenére a *Neugebäude* nem sikerült élete során befejezni, sőt a felajánlott műkincsek jó része, feltehetőleg elsősorban a szállítás nehézségeiből és költségeiből kifolyólag, el sem jutott Bécsbe.

A császárok botanikai érdeklődése

Érdekes, hogy a császári gyűjtemény számára készülő új *Lusthaus* tervébe milyen szervesen illett a növényi ritkaságok meghonosításának szándéka. A kertek iránti kifinomult érdeklődés az uralkodás egyik természetes aspektusának tekinthető: ritka növények és egzotikus állatokkal teli kert kialakítása növelte az udvar fényét, elismerést váltott ki az alattvalókból, kifejezte a császár távolra nyúló társadalmi kapcsolatait, műveltségét, egyszóval az uralkodó reprezentációs lehetőségei (és a 16. században egyre inkább kötelezettségei) közé tartozott.

Miksa császár, aki kertjeiben számos vadállatot tartott, már fiatal korában, 1552-ben egy szenzációt keltő egzotikus állattal hívta fel magára a figyelmet. A Spanyolországból visszatérő herceget a magyar huszárok mellett a portugál király ajándékeként egy elefánt is elkísérte. Az Ausztrián áthaladó szerencsétlen állat zoológiai kíváncsiságot legfeljebb néhány bécsi literátusból válthatott ki, annál inkább megmaradt a nép emlékezetében. Rövidesen bekövetkező halála után a már említett Huetstocker irányításával kifőzték és lemérték csontjait, majd egy elefántcsont székét készítették az uralkodó számára.⁸⁵

A növényi és állati ritkaságok, illetve a kert iránti szenvedély azonban nem csak reprezentációs funkciókkal bírt, hanem hozzátartozott a művelt császár szerepéhez. Juan Michiel Cavalier, aki Miksa alkímiai érdeklődéséről beszámolt, rámutatott, hogy a *Neugebäude* „igazán királyi vagy császári” kertjének építése még ennél is jobban lekötötte az uralkodót, melybe minden idejét beleölte, ami a hivatalos kötelezettségeken (*negotii*) túl megmaradt számára.⁸⁶ Ferdinánd, aki Prágában és Bécsben egyaránt megpróbált gyümölcsfákkal és növényritkaságokkal ékeskedő kerteket létrehozni, hasonlóképp lelkesedett a kertjeiért. Egyik udvari kamarása, akinek háza a császári kertre nézett, beszámolt róla, hogy e kertben „Ő királyi méltósága reggel és este többször is *rekreációval* tölti idejét”.⁸⁷ A növényritkaságok iránti érdeklődés az egyik legjellemzőbb jegye volt a késő 16. századi *res publica litterariának*: a botanika is a gyűjtési láz egyik aspektusának számított. A botanikai tudás 16. századi felhalmozódása azon a kommunikációs rendszeren alapult, melybe az uralkodók is – akarva, akaratlan – bekapcsolódtak. Az uralkodó kiművelt érdeklődési köre alkalmat adott a tanult alattvalók gesztusgyakorlására, mellyel nem csak lekötélhették

⁸⁴ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 29. 165. jegyzet és 185–198.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 43–44. A Palazzo Tè rajza: ÖNB Cod. 9039.

⁸⁵ Lietzmann: *Das Neugebäude*, 33–34; Altfahrt: *Die politische Propaganda* (1981), 78.

⁸⁶ „Oltre le quali occupationi ne ha al presente un'altra di grandissimo suo gusto, nella quale vi mette tutto quel tempo che può robbare alli negotii, che è la fabbrica d'un giardino una meza lega lontana da Vienna, cosa per dover riuscir, finita che sia, regia veramente et imperiale.” Idézi Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 157.

⁸⁷ Lietzmann, H.: *Ferdinand I. Verdienste um die Gartenkunst*. In: Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie, 259–263. „Eure Königl. Majestät zu morgens und abends mehrerteils die Recreation haben.” (Uo. 262.)

a fejedelmüket, hanem felhívhatták a figyelmét műveltségbeli kvalitásaikra is. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya gyümölcsstermesztése, illetve gyümölcsstermesztésük rendszeres megküldése az udvarnak tehát ebbe a társadalmi és kulturális kontextusba illesztendő. Jellemző, hogy a kerttel kapcsolatos tevékenység volt az a „tudományos” terep, melyen keresztül a nők a leginkább be tudtak kapcsolódni a 16. századi *respublica litteraria* kommunikációs rendszerébe.⁸⁸ A Nádasdy–Kanizsai levelezésből az is kitűnik, hogy a gyümölcsstermesztésből az előkelő körök sportot űztek, és a császári udvarba beérkezett gyümölcsöket versenyeztették: „Az pályát te nyerted királyné asszonnál az muskotál körtvélylyel – írta feleségének az »ő vén nádorispánja« –, légy érte az dinnyepályáért is.”⁸⁹

A császári érdeklődés a kert iránt tehát beleillett a *respublica litteraria* divatjába, de semmiképp sem tekinthető annak fő forrásának, még ha egyes szakértők alkalmazása révén ideig-óráig példával járhatott is elől. A császári botanikusok közül a legkiemelkedőbb a számos magyarországi kapcsolattal is rendelkező Carolus Clusius volt, aki azonban Rudolf uralkodásával elveszítette *praefectus horti Caesarei* tisztségét.⁹⁰ Még mint fiatal főherceg, Miksa spanyolországi tartózkodása idején érdekes növényt küldött Clusiusnak, később császárként – Johannes Crato császári orvos ajánlására – szolgálatába fogadta.⁹¹

Itt említendő meg az 1553–1555 közötti konstantinápolyi küldöttség, melyhez számos, világraszóló felfedezés kötődik, egyebek mellett az első tulipánok, orgonák és vadgesztenyefák európai elterjedése. A tudományos sikereket főleg a *Török Levelekről* híressé vált Augerius Busbequius (Ogier Ghiselin de Busbecq) császári diplomata nevéhez fűzte az utókor, aki nemcsak botanikai, zoológiai és ornitológiai újdonságokat gyűjtött, hanem görög kéziratokat is.⁹² Érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a követség magyarországi résztvevői hasonló színvonalú gyűjtőmunkát folytattak. Köztük volt a klasszikus örökség iránt egyaránt érdeklődést mutató Zay Ferenc Szolnok és Eger várnagya, Verancsics Antal pécsi püspök, valamint a Fuggerek ügynöke, a hatalmas könyvtárral rendelkező Hans Dernschwam – az utóbbi kettő szintén írásba foglalta úti élményeit.⁹³ Az Augustus császár tet-

⁸⁸ Egmond: *Correspondence and natural history in the sixteenth century*, i. m.

⁸⁹ „*Szerelmes Orsikám ...*”, 205. (1558. június 22.). A gyümölcsök a levelezés állandóan visszatérő témái. (Hasonlóképp, „cseresznyeverenyőről” is tudunk.) Szakály Ferenc: *Sárvár mint helyi kulturális központ*. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Sárvár, 1999. 94–95. Vö. Batthány Boldizsár botanikai érdeklődésével és kertjével. Bobory Dóra: *Batthány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi magyar főúr életében*. Századok 139. (2005), 4. sz. 929–935.

⁹⁰ Fichtner, *Emperor Maximilian*, 101.

⁹¹ Clusius élete legtermékenyebb periódusát töltötte Bécsben 1573 és 1587 között. A rávonatkazó irodalomból lásd Hunger, F. W. T.: *Charles de l'Escluse*. 'S-Gravenhage, 1942.; Istvánffy Gyula: *A Clusius-codex mykologiai méltatása adattokkal Clusius életrajzához = Études et commentaires sur le code de l'Escluse, augmentés de quelques notices bibliographiques*. Budapest, 1900.; *Carolus Clusius und seine Zeit: Symposion in Güssing 1979: Vorträge*. (Eisenstadt, 1973.) Vámbéri, G.: *Freundschaft von Carolus Clusius und Balthasar III. Batthyány*. Janus, Jg. 63. (1976) 185–191. Továbbá Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 350.; Evans: *Rudolf II*, 119–120.; Fichtner: *Emperor Maximilian*, 101.

⁹² Unterkücher, F.: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575–1663)*. In: Stummvoll, J. (Hrsg.): *Geschichte der Österreichische Nationalbibliothek*. Band 1. Wien, 1968. 119–121.

⁹³ A követségről és Verancsicsról lásd Birnbaum, M. D.: *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Ohio, 1985. 213–240. Dernschwam szerepéről Uő.: *Kinek dolgozott Hans Dernschwam?*. In: Békési I. et al. (eds.): *Régi és új peregrináció*. 2. kötet. Budapest–Szeged, 1993. 680–685. Könyvtáráról lásd: Berlász Jenő–Keveházi Katalin–Mónok István (szerk.): *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*.

teit megörökítő *Monumentum Ancyranum* felfedezése és hű leírása Dernschwam, Verancsics és különösen a püspök hét nyelven tudó humanista titkára, Belsius János érdeme volt, melyért kitüntetésül, Oláh Miklós kérésére, Ferdinánd nemesi ranggal jutalmazta.⁹⁴ A küldöttség másik nagy felfedezése a negyedik századi görög Dioszkuridész-kézirat (*Materia medica*) volt, melynek jelentősége akkor értékelhető igazán, ha azt a már megjelent, Ferdinánd főherceg, sőt a cseh rendek által is támogatott Pietro Andrea Mattioli Dioszkuridészkiadása, valamint Zsámboky János ezt meghaladni vágyó kiadástervezetének viszonylatába helyezzük el.⁹⁵ A konstantinápolyi követjárások tehát mindenképpen ösztönzőleg hatottak Bécs kulturális életére, növelték a bécsi humanisták presztízst; azonban az a tény, hogy a diplomáciai utakból a művelt diplomata kulturális tőkét tudtak kovácsolni a világra nyitott humanisták táborában, egyedül az utazók személyén múlt. (Persze hozzátehetjük, hogy kiválasztásukban Ferdinándnak és Miksának is szerepe volt – még ha ezekért az utazásokért nem is igen tülekedtek.) Az itt felsorolt tényezőkhöz tehát nem a császárok természetudományos érdeklődését vagy kezdeményezéseit igazolják,⁹⁶ éppen ellenkezőleg: a humanista kezdeményezések felkarolása, részben annak köszönhető, hogy azok megfeleltek a császári műveltség színvonalának és kulturális szokásainak, részben pedig annak, hogy a császárok felismerték a bennük rejlő reprezentációs lehetőségeket.

Az udvari ünnepségek humanista tervezői

Jacopo Strada Ernő főhercegnek címzett munkájánlatában nemcsak a reneszánsz kéjlak és a hozzá tartozó kert, hanem lovagi tornák, álarcos ünnepségek tervezését és kivitelezését is megemlíti. A császári ünnepségek ebben az időben valóban a humanista képzelőerő nyílt

Szeged, 1984. Derschwam útleírása: Tardy Lajos (kiad. és ford.): *Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Budapest, 1984. 135–504. és Babinger, Franz (Hg.): *Tagebuch einer Reise nach Konstantinapel und Klein-Asien*. München–Leipzig, 1923.; Verancsics írását először kiadta Fortis, Alberto (Ed.): *Viaggio in Dalmatia*. Venetiis, 1774. Zay Ferencre és szerepére lásd Thallóczy Lajos: *Csömöri Zay Ferencz 1505–1570*. Budapest, 1885. 71–106.; Busbequiusra lásd Forster, Thornton. Ch.–Daniell, F. H. B.: *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. Vol. 1–2. London, 1881.; Martels, Z. von: *On his Majesty's Service. Augerius Busbequius, Courtier and Diplomat of Maximilian II.* In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik, 169–181.

⁹⁴ Tardy Lajos–Moskovszky Éva: *Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum*. Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. T. 21. (1973) fasc. 1–4. 375–401; Birnbaum: *Humanists in a Shattered World*, 227–228.

⁹⁵ Mattioli, P.: *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis de medica materia*. Venetiis, 1554. Ferdinánd császár Mattioli-t a császári tanácsosi címmel és nemesi ranggal tüntette ki. Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 344.; Ferdinánd főherceg és a cseh rendek mecénási szerepére lásd *Jahrbuch*, 11. (1890), no. 7301., 7370–71., 7374.; 12. (1891) no. 7958., 7965. Zsámboky erőfeszítéseit összegzi Gerstinger, Hans (Hrsg.): *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte, Jg. 255. (1968) 296–302. A Dioszkuridész-kézirat és Zsámboky *Icones veterum aliquot ac recentium medicorum philosophorumque* (Antverpiae, 1574) című albumának összefüggésére lásd Visser, A.: *From the Republic of Letters to the Olympus: The Rise and Fall of Medical Humanism in 67 Portraits*. In: Van Dijkhuizen, Jan Frans et al. (eds.): *Living in Posterity: Essays in Honour of Bart Westerweel*. Hilversum, 2004. 299–313. (Az interneten is megtalálható.) Egy másik kiemelkedő kéziratot, a Zonarasz-kódexet Derschwam egyenesen a bizánci császárok egyik lezármazottjától vette. Tardy Lajos: *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból*. In: Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló, 51.

⁹⁶ Vö.: Lietzmann: *Das Neugebäude*, 166–168.

terepét jelentették. Bár megtervezésükbe és kivitelezésükbe csak néhány kivételezett, művelt udvari ember kapcsolódhatott be, ezek az ünnepek a késő reneszánsz udvari kultúra kiemelkedő és jellegzetes eseményei voltak. A tradicionális kötöttségek ellenére a kreativitásra számtalan lehetőség nyílt: ami a kortársaknak leginkább számított, az amúgy is precedensbeli vagy dekoratív részletekben történő változások voltak.⁹⁷ A legtöbb manierista udvari ünnepeken a lovagi tornák még mindig kiemelkedő fontossággal bírtak, de még ezek a középkorias események is új üzenetet hordoztak. Burgund példákat követve a bécsi lovagi tornák a humanista részvételnek köszönhetően drámai színművekké váltak, melyekben a kosztümös lovagok a megtervezett forgatókönyv alapján előre megírt szövegeket is elmondtak.⁹⁸

1571-ben Károly főherceg és Bajor Mária esküvőjén a drámai lovagi torna tervezője a Bécsben élő humanista, Johannes Baptista Fonteius és a híres festő, a kosztümök megtervezéséért is felelős Giuseppe Arcimboldo volt.⁹⁹ Ez a tipikus késő humanista (vagy manierista) esemény azokhoz a művelt udvaroncokhoz és császári vendégekhez szólt, akik képesek voltak a precedensbeli részleteken túl a torna gazdag mitológiai, történeti, földrajzi, csillagászati, és kozmológiai utalásainak megértésére. Az exkluzív császári ünnepeken a „tanulatlanoknak és közönségeseknek” (*indocti et insulsi*) nem volt helyük,¹⁰⁰ de a művelt nézőseregnek sem volt egyszerű feladvány az események értelmezése, ezért előre kiosztott brosúrákban tájékozódhattak a szereposztásról és a főbb történésekről. 1571-ben a lovagok emblemátikus megjelenítői voltak a négy elemnek, a négy évszagnak, Európa szeleinek, a hét szabad művészetnek, a négy virtusnak, a bolygóknak, a kontinenseknek és különféle egzotikus vadállatoknak. A Juno és Europa között zajló háború története egyszerű volt, de annál gazdagabb allegorikus jelentésekben. Maga Miksa császár „télnek” öltözött (tehát az év első évszakát jelenítette meg), és a germánok – Europa negyedik lányának – csapatát vezette: trombitásuk a bóra volt.¹⁰¹

1577-ben a csillagászati utalások váltak Rudolf első bécsi bevonulásának legfőbb sajátosságává.¹⁰² A bevonulás meghatározó kelléke az a két diadalív volt, melyet a már említett polihisztor, Paulus Fabritius tervezett. Császári és Habsburg dinasztikus szimbolika, mitológiai figurák, antik történeti jelenetek és a virtusok megszemélyesítői mind részét képezték a diadalívek dekorációjának. Az egyik kapuhoz Rudolf császár és az elhunyt Miksa

⁹⁷ Nem véletlenül maradtak ránk az udvari ünnepek ülérendjei, kellékeinek, menetének leírása oly hűen. Lásd Pálffy Géza: *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1005–1102.

⁹⁸ Kaufmann, T. DaCosta: *Variations on the imperial theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II*. New York, 1978. 18.; Pfaffenbichler, M.: *Das Turnier zur Zeit Kaiser Ferdinands I. in Mitteleuropa*. In: Kaiser Ferdinand I.: *Das Werden der Habsburgermonarchie, 277–281*.

⁹⁹ Vocelka, Karl: *Habsburgische Hochzeiten 1550–1600*. Wien–Köln–Graz, 1976. 47–98.; Kaufmann, T. DaCosta: *Arcimboldo's Imperial Allegories*. Zeitschrift für Kunstgeschichte, Jg. 39. (1976) 275–296.

¹⁰⁰ Paulus Fabritiust idézi Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 108–109.

¹⁰¹ Ezek a tipikusan németekhez kötődő – itáliai – asszociációk (a hideg és az észak-keleti szél, a bóra) a déli megfigyelők cinizmusára is okot adhattak. Paolo Giovio szerint az itáliaiak szegényére a germánok már nem elégedtek meg katonai fölényükkel, hanem a *buone lettere* terén is megelőzték őket, amit ironikusan a német klímával (*fertilità del Clima Allamano*) magyarázott, mely szerint a jeget, a havat s a hideg bórát jelentette. Giovio, P.: *Le iscrittioni poste sotto le vere imagini de gli huomini famosi; le quali à Como nel Museo del Giovio si veggiono*. Firenze, 1552. 233.

¹⁰² Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 99–121.

szobrai társultak, melyek alatt hatalmas kőbolygók forogtak. A Miksa alatt elhelyezett bolygó az égi szférát jelképezte Ptolemaiosz elképzeléseivel összhangban – amint arról egy latin nyelvű felirat értesítette a nézőt –, míg Rudolf bolygója a kopernikuszi glóbuszt jelenítette meg.¹⁰³ Fabritius tehát képes volt kora központi tudományos problémáját, a két kozmológiai rendszer összehangolásának kérdését mindenki számára világosan megjeleníteni: az már a nézőn múlt, hogy e vizuális párbeszédből konfrontációt, esetleg Rudolf trónra lépése kapcsán a kopernikuszi rendszer győzelmét vagy éppen harmóniát olvasott ki. Zsámboky János, aki az eseményekről tájékoztatta az udvartól ideiglenesen eltávozott Johannes Cratót, arról is beszámolt, hogy ez alkalomból Rudolf tiszteletére hat különböző (valószínűleg antik) történetet reprezentáló diadalívet rajzoltatott, és egyben szolgálatban maradásáért folyamodott.¹⁰⁴ Az 1577. évi bevonulás megtervezéséből kimaradt Zsámboky „magán” diadalívei feltehetőleg kiválóan megjelenítették humanista műveltségét, utaltak tervezői képességeire, valamint titkon arra is, hogy ő és a császár – e nehezen megfeythető kulturális rejtvény értői – legalább az élet egy síkján összetartoznak.

Az udvari ünnepségek tervezői általában az udvari humanisták, egyetemi tanárok köréből kerültek ki: az 1563-ban Miksa bécsi bevonulására készült diadalív tervezője az udvari történész, Lazius volt;¹⁰⁵ 1572-ben Rudolf magyar koronázási ünnepségéhez a Bécsben tartózkodó filológus, Stephanus Pighius asszisztált, felelevenítve a római *Equitum Transvectio* ünnepének témáját, mely „kiválóan alkalmas arra, hogy egy fiatal herceget az erények szeretetére tanítsunk”.¹⁰⁶

Külön említést érdemelnek azok a humanista kezdeményezések, melyek 1558-ban a császárkoronázásról visszatérő Ferdinánd bécsi ünnepléséhez kötődtek.¹⁰⁷ A császári bevonulást követő napon, szokás szerint, különböző rendek, testületek és magánszemélyek adták át ajándékaikat az uralkodónak. A már említett, katolikus buzgalmáról ismert Georg Eder, az egyetem rektora egy versgyűjteményt nyújtott át az uralkodónak, benne saját beszédével, valamint Zsámboky János több versével. Az események krónikása a kötet kapcsán megjegyezte, hogy kevesen hitték volna, hogy Bécsben ennyi költő van.¹⁰⁸ A megtisztelő ajándéokra reagálva a császári alkancellár, a művelt Jakob Jonas biztosította az egyetem testületét, hogy a császár halála nem fog elmaradni: valóban, Ferdinánd nemsokára meg-

¹⁰³ Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 103–104.

¹⁰⁴ Gerstinger: *Die Briefe des Johannes Sambucus*, 220. (1577. június 18.) A kézirat valószínűleg elveszett.

¹⁰⁵ Wunsch, Josef: *Die Einzug Maximilians 1563*. Berichte und Mitteilungen des Altertum-Vereins zu Wien, Jg. 46–48. (1914) 9–34.; Louthan: *The Quest for Compromise*, 35.

¹⁰⁶ A szóban forgó herceg Karl Friedrich von Kleve, aki 4000 tallért költött saját pénzéből az eseményre. Louthan, H.: *The Imperial Court of Maximilian II: Two Excerpts from Hercules Prodicus*. Comitatus, vol. 23. (1992) 105.; Pighius, S.: *Hercules Prodicus, seu principis juventutis vita et peregrinatio*. Antwerp, 1587. 187.; Pighius levele Lipsiushoz: De Vocht, H. (ed.): *Stephen Pighius and his Epistolarium*. Louvain, 1959. 311–313. (1572. szeptember 9.) Robert Lindell érdekesnek ígérkező cikkét sajnos nem találtam: *Hercules Prodicus and the Coronation of Rudolf II as King of Hungary*. In: Chiabò, M.–Doglio, F. (ed.): *Mito e realtà del Potere nel Teatro: Dall'antichità classica al Rinascimento*. Roma, 1988. 335–354. Lásd még Galavics Géza: *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz udvari képzőművészet*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987. 228–248.

¹⁰⁷ Ferdinand bevonulását megörökítette Petrus a Rotis Belga: *Triumphus quo D Ferdinandus ... Vienne a suis exceptus est, Descriptio*. Vienna, 1558. Számtalan kisebb kiadvány, pamflet született ez alkalomból.

¹⁰⁸ Petrus a Rotis, *Triumphus quo D Ferdinandus*, f. Giii; Eder, Georg (ed.): *Triumphus D Ferdinando I. ... Archigymnasii Viennensis nomine pro foelicibus Imperii auspiciis renunciatus*. Vienna, 1558.

erősítette az egyetem privilégiumait, és számos tagjának nemességét ajándékozott.¹⁰⁹ Ahhoz is hozzájárult, hogy az ünnepek alkalmából a költőkoronázások és a skolasztikus *disputationes quod libetianae* hagyományát felelevenítsék, igaz, az utóbbinak a humanisták új nevet találtak: ógörög mezbe öltöztetve *disputationes Leontinas*nak nevezték.¹¹⁰ Valószínűleg mindkét gondolat mögött a rektor, Georg Eder állt, aki valószínűleg a befolyásos művelt tanácsosok – Jakob Jonas, Georg Sigismund Seld és Sigmund Herberstein – támogatását is megszerezte.¹¹¹ A *poeta laureatus* címet elsőként Paulus Fabritius oszthatta ki a bölcsészeti kar és az e célból létrehozott *Collegium poeticum* nevében. Akárcsak az udvari ünnepek számos motívuma, ezek a humanista játékok is I. Miksa császár idejére mennek vissza, aki először engedélyezte a költőkoronázást a híres német költőnek, Conrad Celtisnek, aki halálakor ezt a privilégiumot a bécsi egyetem bölcsészeti karára hagyta.¹¹² Nem sokkal Ferdinánd halála után a *Collegium poeticum* és a költőkoronázás hagyománya a feladás homályába merült.¹¹³

A császári könyvtár

Miksa császár „kulturpolitikájának” egyik sokat emlegetett tényezője a császári könyvtár létrehozása 1575-ben, pontosabban az első állandó császári könyvtáros kinevezése a magyarországi kapcsolatai miatt is jól ismert flandriai humanista, Hugo Blotius személyében.¹¹⁴ Ebben a történetben is némiképp megkérdőjelezhető a császár kezdeményezése, még ha a könyvtárral való törődése nem is. Már az 1550-es években Miksa főherceg támogatásával Caspar Nidbruck széleskörű gyűjtőmunkát folytatott, majd a császárkoronázás évében Miksa a könyvtár rendezéséről is döntött; ezt a rövidebb munkálatot a fiatal udvari familiáris, Zsámboky János irányította.¹¹⁵ Jóllehet Miksa császárként még mindig szánt némi pénzt a gyűjtemény bővítésére, és tárgyalásokba kezdett Zsámboky kéziratának fel-

¹⁰⁹ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 59.

¹¹⁰ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 58–65. és 188. (A *leontinas* szó eredetére uo. 65, 1. jegyzet.); Bradish, J. A.: *Dichterkrönung im Wien des Humanismus*. *Journal of English and German Philology*, vol. 36. (1937) 367–383.; Mertens, D.: *Zu Sozialgeschichte und Funktion des poeta laureatus im Zeitalter Maximilian I.* In: *Gelehrte im Reich*, 327–348.

¹¹¹ Mühlberger: *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien*, 273.

¹¹² Celtis *sodalitas danubiana* idején az említett disputációk hagyománya is élt. A *sodalitasra* és Celtisre lásd Klaniczay Tibor: *A Sodalitas litteraria Danubiana*. In: *Uő.: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest, 1993. 50–78.

¹¹³ Johannes Mylius *Poëmata* (s.l., 1568) című versgyűjteménye ugyan még tartalmazott egy 1565-ös, Miksától származó *poeta laureatus*-t.

¹¹⁴ Louthan: *The Quest for Compromise*, 53–66.; Unterkücher: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger*, 82–120.; Smital, O.: *Miszellen zur Geschichte der Wiener Palatina*. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*. Wien, 1926. 771–794. Blotiusra még lásd Leitner, Gertraud: *Hugo Blotius und der Strassburger Freundeskreis*. (Doktori disszertáció a Bécsi Egyetemen.) Wien, 1968.; Brummel, Lee: *Twee Ballingen's Lands Tijdens Onze Opstand Tegen Spanje. Hugo Blotius (1534–1608) Emanuel van Meteren (1535–1612)*. Den Haag, 1972. Magyarországi kapcsolataira lásd Mencsik Ferdinánd (kiad.): *Blotz Hugó levelezése a magyarokkal*. *Történelmi Tár*, 8. évf. (1907) 199–227.; *Uő.: A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574)*. Erdélyi Múzeum, 5. évf. (1910) 22–48.

¹¹⁵ Bibl, Viktor: *Nidbruck und Tanner*. *Archiv für Österreichische Geschichte*, Jg. 85. (1898) 379–423.; Almási Gábor: *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. *Századok*, 139. évf. (2005) 4. sz. 889–922., 5. sz. 1131–1168.

vásárlásáról is, Zsámboky, Busbequius és Strada gyűjteményei csak a lényegesen bőkezűbb mecénás, Rudolf uralkodása alatt olvadtak bele a császári gyűjteménybe.¹¹⁶ A könyvtárosi állás létrehozásán, Zsámboky állítása szerint, a császár legalább három éven át gondolkozott (elképzelhető, hogy ez a kérdés épp a magyar humanista javaslatára merült fel), de Blotius megbízásához, úgy látszik, ennyi sem volt elég.¹¹⁷ Blotius sikerének titka befolyásos patrónusainak támogatásában rejlett, akiket a legnagyobb következetességgel nyert meg magának az évek során. Ezt a célt szolgálta az a két jegyzetfüzete is, mely kapcsolatainak névjegyzékét tartalmazta – név és helység szerinti sorrendben – keresztutalásokkal.¹¹⁸ Mindkét jegyzetfüzet időben Blotius bécsi látogatásaihoz kötődött: 1571-ben még csak néhány humanistát (főleg flamandokat) vett fel első füzetébe, 1575-ben, amikor egy hosszú itáliai út után, melynek során mint magántanító megszerezte a befolyásos Liszthi János kancellár és Lazarus von Schwendi volt felső-magyarországi kapitány támogatását, ismét feltűnt Bécsben, már a legtöbb udvari méltóság szerepelt címjegyzékében, mely nevük mellett titulusaikat és helyes címzésüket is feltüntette. Blotius befolyásos támogatóinak ellemnére Miksa a kinevezéséről csak mintegy fél év után döntött, végül Busbequius közbenjárásának hatására.¹¹⁹ Blotius könyvtárra vonatkozó ambiciózus terveire azonban Miksa és utódja, Rudolf már meglehetősen hűvösen reagáltak.¹²⁰

Mindezekből világosan kiténik, hogy a császári könyvtár megalapítását nem a császár kezdeményezte, sőt az állomány bővítésének gátat szabtak Miksa korlátozott anyagi lehetőségei. Mégis, a Rudolf korában tekintélyesen növvő gyűjtemény élén álló, szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező Hugo Blotius sikeresen gazdálkodott a könyvtár tudományos tőkével, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy a császári udvar megőrizze tekintélyét a *respublica litteraria* előtt.

Az udvarnokok kiválasztása

Az eddigiekben megvizsgáltunk néhány olyan kulturális tevékenységet és projektet, mely alkalmat adhatott a *respublica litteraria* fokozott bécsi, illetve prágai jelenlétére, és megállapítottuk, hogy ezek a tevékenységek egyrészt egybeestek a *respublica litteraria* jellemző művelt szokásokkal és normákkal, másrészt csak kivételes esetekben vezethetők vissza kizárólag császári kezdeményezésre. Blotius esete tipikusnak tekinthető: a könyvtárral való törődés egyike volt a művelt uralkodóval szembeni általános elvárásoknak, de nemcsak a „tudósköztársaság” humanistáinak részéről, hanem azok patrónusainak, vagyis más művelt uralkodók, püspökök, arisztokraták részéről is. Akárcsak egy reprezentatív kerti ház építése, egy könyvtár létesítése is a „fejedelmi méltósághoz illett”, vagyis beletar-

¹¹⁶ Unterkücher: *Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger*, 119–120.; Lhotsky, *Die Geschichte der Sammlungen*, vol. I. 163–165.; Zsámboky kéziratgyűjteménye 2500 magyar dukátba (4500 rajnai guldenbe került), könyveiről ennél jelentősen kevesebbet fizettek örökösének; Strada gyűjteménye 700 guldenbe került (*Jahrbuch*, Jg. 15. (1894) no. 11597.); Busbequius kéziratáért és könyveiről 1000 gulden honoráriumot ajánlott Rudolf, amit ő neveltségesen kevésnek ítélte (Unterkücher: *uo.*).

¹¹⁷ *Gerstinger*: *Die Briefe des Johannes Sambucus*, 176. (1575. ápr. 6.)

¹¹⁸ ÖNB Cod. 9708 *album amicorum*ként indult 1570 körül, de hamarosan inkább névjegyzékként szolgált. A Cod. 9690 első bejegyzései 1575-ből származnak.

¹¹⁹ A Blotiusra vonatkozó irodalmon túl lásd még Visser, Arnold: *Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*. Leiden, 2005. 36–41.; Almási: *The Uses of Humanism*, 72–74., 119–122. Busbequius levele Miksához: Forster: *The Life and Letters*. Vol. 2. 73–74. (1575. június 7.)

¹²⁰ Blotius munkásságának pozitív értékelését lásd Louthan: *The Quest for Compromise*, 67–84.

tozott a fejedelmi szerepkörbe. A császári könyvtárosi és kertészeti állások létrehozása teljességgel megfelelt a *respublica litteraria* pillanatnyi kulturális irányultságának. Blotius esete azonban abból a szempontból is tanulságos, hogy mekkora udvari nyomásra volt szükség ahhoz, hogy Miksát bizonyos lépésekre rábírják.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogyan kerültek az udvarba humanista műveltségű személyek, különösen az udvari adminisztrációban és a császári politikában főszerepet játszó tanácsosok közé, akiknek, minden jel szerint, kiemelkedő szerepük volt abban, hogy Bécs és Prága a 16. század végének kulturális központjaivá váltak.

Az udvarnokok alkalmazásában az egyik legmeglepőbb elem az 1550-es és 1580-as évek közötti folytonosság. Ez különösen igaz a befolyásos és művelt tanácsadókra, diplomatákra (mint amilyen a három császárt kiszolgáló Dudith András volt), valamint a szellemi feladatokkal megbízott udvari humanisták többségére.¹²¹ Nagyobb változást csak Rudolf uralkodása hozott, de nem azért, mert túl sokan jutottak a foglalkoztatás nélkül maradó Jacopo Strada és Carolus Clusius sorsára, hanem mert a Ferdinánd idején az udvarhoz csatlakozott nemzedék többsége kiiregedett, valamint az udvar Prágába költözött. A legtöbb, hagyományosan Miksa nevével társított „udvari humanista” vagy művelt udvarnok valójában már Ferdinánd idején megjelent Bécsben. Az udvar vezető humanistái, az orvosok már az 1550-es években: Andreas Dadius 1549-ben, Julius Alexandrinus 1553-ban, Pietro Andrea Mattioli 1555-ben (Prágában), Johannes Crato 1556-ban, Francesco Partini és Johann Aicholz 1557-ben, Paulus Weidner 1558-ban. A sokat emlegetett Paulus Fabritius 1553-ban érkezett, Georg Tanner 1556-ban, a Batthyány Boldizsárral levelező retorikatanár, Elias Corvinus egy évvel később, Jacopo Strada és Zsámboky János 1558-ban, Dudith András 1561-ben, a festő Giuseppe Arcimboldo 1562-ben. Miksa legtöbb befolyásos tanácsadója hasonlóképp már 1560 előtt udvari szolgálatban állt, köztük Sigmund Herberstein, Johann Trautson, Johann Ulrich Zasius, Liszthi János, Augerius Busbequius, Georg Sigismund Seld, Johann Babtista Weber.¹²² Közül néhányan kifejezetten Ferdinánd hívására érkeztek, mások ugyanakkor – mint Zsámboky, Strada vagy Zasius – nemcsak a császár, hanem a remélt trónörökös, Miksa kegyeinek megszerzésére is törekedtek. Ferdinánd bizonyos esetekben kifejezetten áldozatkésznek mutatkozott híresebb humanisták megszerzésére: Julius Alexandrinus kezdő keresete évi 800 gulden volt; a bécsi egyetem számára a híres páduai retorikatanár, Lazarus Bonamicus megnyerésére ugyanennyi pénzt ajánlott a király, de hiába; a veronai történészt, Onofrius Panviniust pedig biztosította arról, hogy ha az ud-

¹²¹ Lanzinner, Maximilian: *Geheime Räte und Berater Kaiser Maximilians II. (1564–1576)*. MIOG, Jg. 102. (1994) 3–4. Heft. 300.

¹²² Aicholza és Dadiusra lásd Hartl–Schrauf: *Nachträge zum dritten Bände*, 3., 347.; Alexandrinusra, Matthiolusra, Partinira: Noflatscher: *Sprache und Politik*, 155.; Weidnerre: Diamant, P. J.: *Paulus Weidner von Billenburg (1525–1585). Kaiserlicher Leibarzt und Rektor der Wiener Universität*. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, Jg. 13–14. (1933) 57–64.; Stradára lásd Jansen: *The instruments of patronage*, 186.; Zsámbokyra és Dudithra lásd Almási: *Két magyarországi humanista*, i. m.; Arcimboldora (akí talán már 1552-ben is talán dolgozott az udvarnok) lásd Kugler: *Kunst und Geschichte*, 212.; Fabritiusra, Tannerra, Herbersteinre és Busbequiusra lásd Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 187., 281., 330., 336.; Cratorra Louthan: *The Quest for Compromise*, 92.; Corvinusra: Hartl–Schrauf: *Nachträge*, 317.; Seldre és Weberre lásd Gross, Lothar: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*. Wien, 1933. 307., 312.; Trautsonra: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1875–1912. Band 44. 706–708.; Zasiusra lásd Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, 477–479. és Lanzinner: *Geheime Räte*, 302–306.; Liszthi Jánosra Barta Gábor cikkét: *Neue Deutsche Biographie*. Band 14. Berlin, 1985. 700.

vari szolgálat mellett dönt, feltételeit nem fogja visszautasítani.¹²³ Míg Báthory István lenygel király még ennél is nagyobb összeget szánt volna két humanista „sztár” – a Párizsban tevékeny Petrus Ramus és a Rómában élő Antonius Muretus – megnyerésére (szintén hiába), annál feltűnőbb, hogy Miksa császár uralkodása alatt nincs értesülésünk hasonló uralkodói kezdeményezésről.¹²⁴

Ugyanabban az évben, amikor Clusiusnak sikerül bekerülni az udvarba, Justus Lipsiusnak családottan kellett távoznia Bécsből. A híres páduai jogtanár, Franciscus Robortellus sem járt több szerencsével, sem a Strasbourgban tevékeny humanista, Hubertus Giphanius.¹²⁵ A listát valószínűleg tovább is lehetne folytatni, különösen, ha azokra is kitérnénk, akik Miksától csak pénzt vártak valamilyen formában, és nem kívántak az udvarban letelepedni. Közéjük tartozott a pozsonyi orvos és botanikus, Purkircher György. A Magyar Kamara vállalkozott Purkircher folyamodványának közvetítésére, és Miksától évi 100 forint juttatást kért számára, jöllehet elismerte, hogy néhány eulógián és előszón kívül Purkircher eddig mással még nem szolgált.¹²⁶ A kincstár bevallotta szűk lehetőségei ellenére a Magyar Kamara képviselői úgy látták, hogy az ország nyomorúságos helyzetében, melyet csak súlyosbított a tanult emberekből fennálló hiány, egy ilyen tehetséget, mint amilyen a pozsonyi doktor, nem szabadna elidegeníteni, inkább arra kell biztatni, hogy folytassa tudományos tevékenységét és a helyi flóra és fauna tanulmányozását.¹²⁷ Miksára azonban nem hatottak a szép szavak, Purkirchernek egyszeri juttatásként 50 forintot adott, kicsivel többet, mint amennyit Lipsius kapott vigaszdíjként.¹²⁸ A *respublica litteraria* másik híressége, a velencei nyomdász, Paulus Manutius még ennyit sem kapott, hiába ostromolta a császárt bécsi kapcsolatainak keresztül: a nemesi diplomát, címerének megjobbítását (ezen túl büszkén viselhette a császári sást a címerén), illetve a lovagi címet Manutius nem sokra méltatta.¹²⁹

¹²³ Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*, 343; Várady Imre: *Relazioni di Giovanni Zám-boky col'umanesimo italiano*. Corvina, Vol. 15. (1935) 22; *Jahrbuch*, 19. (1898) no. 16078. (1559. márc. 16.)

¹²⁴ Lásd Muretus levelét Jan Zamoyskihoz: Frey, J. (Ed.): *A. Muretus: Scripta selecta*. Lipsiae, 1887. 71–72. (1577. dec. 1.) Jöllehet Muretus nem akarta (de pápai jóváhagyás hiányában nem is tudta) elfogadni a meghívást, alaposan feltornászta római keresetét (a pápa 500 arany helyett 700-at ajánlott, és 300 arany nyugdíjat, míg patrónusa, Ippolito d'Este szintén megemelte fizetését). Lásd Muretus Paolo Sacratonak *uo.*, 77–81.

¹²⁵ Robortellus Dudith is beajánlja. (*Andreas Dudithius: Epistulae*, vol. 1. 437.); Giphanius Crato és Blotius: ÖNB Cod. 9737z15, ff. 88–94.

¹²⁶ Frankl Vilmos: *Egy XVI-ik századi magyar fűvész és orvos emlékezete*. Századok, 8. évf. (1873) 529–530.; Kneifel Mária: *Purkircher György*. Budapest, 1942.; Okál Miloslav (ed.): *Georg Purkircher. Opera quae supersunt omnia*. Budapest, 1988.

¹²⁷ Frankl összefoglalása alapján (i. m.).

¹²⁸ 1575. november 5-én, Crato tájékoztatta Lipsiust, hogy „non sine gravi molestia” összesen 30 tallér (kb. 45 forint) honoráriumot tudott az uralkodótól kieszközölni. *Iusti Lipsi Epistolae*, vol. 1. 158.

¹²⁹ Bartelucci, Edgardo: *Paolo Manuzio e la stamperia del popolo Romano*. Roma, 1942. (Reprint: Roma, 1985.) 93–94.; Fletcher, H. G.: *Paulus Manutius in aedibus populi romani. The campagne for Rome*. In: Zeidberg, D. S. (ed.): *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy*. Firenze, 1998. 305. Miksa nemesi diplomája: Renouard, A. A.: *Annales de l'imprimerie des Alde*. Paris, 1834. 509–512. Manutiusra még lásd Fickelscherer, M.: *Paolo Manuzio, der venetianische Buchdrucker und Gelehrte*. Jahresbericht des Königliche Gymnasiums zu Chemnitz, Jg. 5 (1892) 3–35; Grendler, P. F.: *The Adages of Paolo Manuzio. Erasmus and the Roman Censors*. In: Mehl, J. V. (Ed.): *In laudem Caroli. Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert*. Kirskville, 1998. 1–21.

Több eset is arra utal, hogy Miksából nem a jó szándék hiányzott, hanem a szükséges pénzt nem tudta előteremteni.¹³⁰ Új emberek alkalmazására aligha gondolhatott, különösen az 1570-es évektől, mikor egyes udvaroncok fizetését gyakran csak hatalmas késésekkel tudták kiadni.¹³¹ Nem mellékes tényező, hogy I. Ferdinánd felosztotta fiai között birodalmát, és azzal együtt azt a 7,6 millió gulden adósságot is, melyet rájuk hagyott. Pénzügyi nehézségek szabhattak határt Miksa könyvgyűjtő buzgalmának, mint ahogy valószínűleg Titian és Veronese képeire is az áruk miatt mondott nemet.¹³² Mégis, az a kérdés, hogy mire van pénz és mire nincs, egy bizonyos szintig az uralkodó prioritásain múlott: nehéz elképzelni Rudolfról, hogy híresebb festményeket utasított volna vissza; láthattuk, Zsám-boky kéziratáira is rászánta a szükséges összeget (az már más kérdés, hogy azt csak részben és rendkívül nehezen lehetett behajtani).¹³³ Ugyanakkor az is tény, hogy Miksa nemigen szorult rá híres humanisták becserkészésére, egyrészt mert híres és kevésbé híres (de annál jobb összeköttetésekkel rendelkező) tanult emberek egyre nagyobb számban ajánlották szolgáltatukat a figyelmébe, másrészt pedig apjától egy rendkívül jó alapokkal rendelkező udvart örökölt.

Leszögezhetjük, hogy Miksa – bármilyen mentségei is voltak – nem gyűjtött tudatosan maga köré művelt embereket, a tanult udvarnokok többsége bécsi jelenlétét nem Miksa meghívásának köszönhette. Ferdinánd és Miksa uralma alatt a humanisták udvarba kerülésére példa Paulus Fabritius és Hugo Blotius meglehetősen különböző esete. Fabritiust művelt udvaroncok tanácsára Ferdinánd hívta meg, és a Bécsben tartózkodó humanista kiválóságokkal, Guillaume Postellel és Johannes Albertus Widmanstadiuszal (Widmanstetter) hallgatta meg saját maga és a katolikus restaurációt hirdető (Szent) Peter Canisius társaságában.¹³⁴ Több mint húsz évvel később Blotius már nem jut el a császári meghallgatásig. A flamand humanista egyik levelében beszámol arról, hogy négy napos betegeskedés után felkereste a császári orvost, Johannes Cratót, és mintegy mellékesen szóba hozta a könyvtár ügyét, kérve Cratót, hogy juttassa eszébe egyes befolyásos tanácsadóknak, mint amilyen Johann Trautson főudvarmester és Johann Weber alkancellár, mekkora tudományos és általános igény van egy állandó könyvtárosi pozíció létrehozására. Ehelyett Crato – Blotius legnagyobb rémületére – elérte, hogy a császár egyenesen Blotius meghallgatását kérje Trautsontól.¹³⁵ A lengyelországi királyválasztás, saját betegségei, az egyre nagyobb mennyiségben rázúduló kormányzati ügyek és a humanisták szünni nem akaró nyomása alatt Blotius meghallgatására Miksának már valószínűleg se ideje, se kedve, se igazán szükségére nem volt. Szemben az 1550-es évek elejével, udvarának immáron megkérdőjelezhetetlen tekintélye volt a *respublica litteraria* előtt. Ugyanakkor az is igaz, hogy a páduai egyetlen végzett, sok nyelven beszélő, művelt és megbízható Trautson véleményére nyugodtan adhatott.¹³⁶

¹³⁰ Lásd például Strada grandiózus projektjét, egy 11 nyelvű szótár kiadását, melyet Miksa ajánlólevelekkel támogatott. Jansen: *The Instruments of patronage*, 192.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 162., 39. jegyzet.

¹³¹ Almási: *Két magyarországi humanista*, 1162.

¹³² Lietzmann: *Das Neugebäude*, 166.; Lhotsky: *Die Geschichte der Sammlungen*, 165.

¹³³ Almási: *Két magyarországi humanista*, 1163–1165.

¹³⁴ Lásd Fabritius lemondó levelét 1587-ből: Kaufmann: *Astronomy, Technology*, 117–118.

¹³⁵ Blotius nyilván megjegyzi a kihívástól. Még megemlíti, hogy Crato – akit a legádázabb és féltékenyebb karrieristának ír le – felajánlotta a meghallgatás előtti tanácsadását, ugyanakkor visszakérte tőle házának kulcsát. A címzett ismeretlen: ÖNB Cod. 7958, f. 31. (1575. március 31.)

¹³⁶ Ezzel együtt az is tény, hogy legközelebbi munkatársakból, széles körűen tájékozódó, a dinasztia érdekeit szeme előtt tartó bürokratákból (potenciális titkos tanácsosokból) Miksa állandóan hiányt

Kitekintés és konklúzió

A császári udvar 16. századi humanista hírneve és a *respublica litteraria* előtti fontossága csak részben a császárok személyes politikájának, illetve érdeklődésének tudható be. Ha valakinek a neve igazán hangsúlyozandó közülük, akkor az az érdemtelenül mellőzött, az alapokat letevő Ferdinándé. Mivel Ferdinánd maga is idegenként került e vidékre, természetesen alattvalóiból elsősorban azokra igyekezett támaszkodni, akik előremenetelüket csak neki köszönhették, ezért lojalitásukra feltétlen számíthatott. Kiválasztásukban – amint ezt már hangsúlyoztuk – kiemelt szerepet kapott műveltségük és kultúrájuk. Az uralkodó jól képzett tanácsadói közül nem csak Magyarország részéről maradoztak el a korábban nagy tekintélyű földbirtokos családok képviselői, de kezdetben osztrák és cseh részről is.¹³⁷ Az a jelentős társadalmi mobilitás, amely az arisztokráciára és a nemesség egy részére jellemző volt a 16. századi Magyarországon, nem csak Mohács és a török számlájára írható. Érdekes módon a birodalom ausztriai felén is hasonló mobilitási tendenciák érvényesültek Ferdinánd, Miksa és Rudolf uralkodásának egy része alatt. A század végére a Titkos Tanács és Udvari Tanács arisztokrata tagjainak kétharmada ahhoz az új bárói réteghez tartozott, mely társadalmi emelkedését elsősorban hű udvari szolgálatának köszönhette. A felső-ausztriai nemesség többször is sérelmezte, hogy Rudolf császár nem védi eléggé érdekeit, és sokakat csak a tudásuk miatt tesz nemessé.¹³⁸

A humanista műveltségű emberek udvari jelenlétében hangsúlyozni kell ezeknek a tekintélyes, művelt udvaroncoknak, tanácsosoknak a szerepét. Ferdinánd hat alkancellárja (egyben titkos tanácsosa) közül négy nem nemesi származású, rendkívül magasan képzett, világot látott, humanista műveltségű ember volt, és ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. A tridentit zsinatot követő császári politikára legnagyobb hatást gyakorló alkancellár, a szintén páduai iskolázottsággal rendelkező Georg Sigismund Seld (Bonfini egyik kedvelője) egy augsburgi aranyműves fia volt; elődje, Jakob Jonas korábban görög és héber nyelvet tanított a tübingeni egyetemen.¹³⁹ A későbbi alkancellárok közül Johann Weber és Jakob Kurtz egyaránt létesített botanikus kertet is.¹⁴⁰ Kurtz érdeklődése már jól kifejezte

szenvedett. Fichtner: *Emperor Maximilian*, passim; Lanzinner: *Geheime Räte und Berater Kaiser Maximilians*, 298., 306. Miksa, udvaroncái közül Trautson szavára adott a leginkább. Trautsonra lásd még Goetz: *Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I.*, 477–479., 481–483.; Hadriga, Franz: *Die Trautson. Paladine Habsburgs*. Graz–Wien–Köln, 1996. 52–57. Trautson és Blotius később is jó kapcsolatot ápoltak. (ÖNB Cod. 9737z16, passim.)

¹³⁷ Vö. Bůžek, Václav–Pálffy Géza: *Integrating the Nobility from the Bohemian and Hungarian Lands at the Court of Ferdinand*. In: *Historica. Historical Sciences in the Czech Republic* 10. (2003) 53–92. Lásd továbbá: Pálffy: *A bécsi udvar és a magyar rendek*, i. m., illetve Uó.: *A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában*. Történelmi Szemle, 45. évf. (2003) 1–2. sz. 45–59. Ugyanakkor kevés befolyásos császári tanácsadó (elsősorban a Titkos Tanácsra gondolunk) jött nagy múltú arisztokrata családból. Lásd Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, kül. 488.

¹³⁸ „Allein durch dis mitl der studien ... zu hoch ansehnlichen ämbtern, ehrlichen digniteten und wülden [gekommen].” („Kizárólag tanulmányaik folytán [...] túlságosan tekintélyes hivatalokat, méltóságokat és érdemeket szereznek.”) MacHardy: *Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity*, 59–64. (Idézi a 83. lábjegyzetben: Oberösterreichisches Landesarchiv, Ständisches Archiv, Hs. 19, f. 247.)

¹³⁹ Goetz: *Die Geheimen Ratgeber*, 476–477., 483–487.; Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades*. Basilea, 1568. 7. (Zsámboky előszava); Seldről még lásd Laubach: *Ferdinand I. als Kaiser*, passim; Gross: *Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei*, 307–312.; Vogel, Walter: *Der Reichsvizekanzler Georg Sigmund Seld, sein Leben und Wirken*. Leipzig, 1933.

¹⁴⁰ Clusius levele ifj. Joachim Camerariushoz: Hunger: *Charles de l'Escluse*. Vol. 2. 309. (1575. május 1.); Evans: *Rudolf II*, 191.

Rudolf udvarának légkörét: amellet, hogy csillagászati esszéket írt és mérési eszközöket fejlesztett, még a zeneszerző, Philippe de Monte tevékenységét is patronálta.¹⁴¹ Ez arra vall, hogy nemcsak a *respublica litteraria* kulturális szokásait tette magáévá, hanem igyekezett az ideális udvaronc egyéb megkülönböztető jegyeit is elsajátítani.

Hosszan sorolhatnánk a művelt emberek nevét, akik részben patrónusai, részben résztvevői voltak a *respublica litteraria*ának a bécsi adminisztráció legkülönbözőbb szintjein.¹⁴² Magyar részről Gecsényi Lajos kutatásából ismerjük, milyen jól képzett emberek dolgoztak a Magyar Kamarának (Zermegh János, Ambruster Kristóf, Hosszútóthy György, Kubinyi László stb.), közülük kerülhetett ki Purkircher György már említett beajánlója;¹⁴³ de érdemes megemlíteni a Szepesi Kamarán tevékenykedő Torda Zsigmond vagy Georgius Hoffman nevét is (az utóbbi szintén részt vett a ritka növények „gyűjtésében”).¹⁴⁴ A Magyar Udvari Kancellária feje, Oláh Miklós főkancellár műveltségének, humanista kapcsolatainak és patrónusi szerepének méltatására itt nem térhetek ki, sem Istvánffy Miklós, későbbi kancelláriai titkár személyére; nem kérdés azonban, hogy udvari sikereiket mindketten jelentős részben a *respublica litteraria*ában megszerzett pozíciójuknak köszönhették.¹⁴⁵ Oláh titkára, Liszthi János, aki Zsámboky megannyi publikációjához (például Ranzanus és Pannonus kiadásaihoz) biztosította a kéziratokat,¹⁴⁶ egyenrangú társa volt a birodalmi kancelláriai titkárnak, Mark Singkmosernek, aki Konstantinápolyból görög kéziratot verseket küldött az udvari historiográfusnak, Wolfgang Laziusnak, és akinek Dudith András egy görög Thuküdidész-kommentár fordításának előszavát ajánlotta.¹⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy Dudith

¹⁴¹ Evans: *Rudolf II.*, 1. jegyzet; Lásd Dudith leveleit Daniel Princiushoz: Staatsbibliothek, Berlin, R 253, n° 44, ff. 21v-22v (1584. július 27.); Thaddeus Hageciusához (Hájek): Universitätsbibliothek, Bréma, ms. a 13, n° 72, ff. 110v-111r (1584. márc. 22.); n° 80, f. 121v-122v (1585. dec. 20.); n° 101, ff. 149v - 150r (1588. szept. 27.) Petrus Monaviushoz: Bibliothèque Royale, Brüsszel, ms. 19306, cah. 32, n° 53 (1584. aug. 24.). E leveleket Lech Szcuzcki és Szepessy Tibor gyűjtéséből ismerem, ezúton is köszönöm nagylelkű segítségüket! (A levelek hamarosan megjelennek Dudith levéltudományának 7. kötetében.)

¹⁴² Az itt említetteken túl az udvari mecénások közé tartozott, többek között, Rupert von Stotzingen, Reichart Streun, Philipp von Winneberg, Hieronymus Beck, Johann Andreas von Schwambach vagy Rudolf Khuen. Almási: *The Uses of Humanism*, 89–90., 110–111.

¹⁴³ Gecsényi Lajos: *A döntést előkészítő hivatalnokai elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században.* In: Ormos Mária (Kiad.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Budapest. 2003. 100–113. A Magyar Kancellárián dolgozó Dietrich Márton több „humanistával” is kapcsolatot tartott: *A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése*, passim.

¹⁴⁴ Lásd Hoffmann levelét Hugo Blotiusához: *A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése*, 37. (1572. április 30.)

¹⁴⁵ A terjedelmes Oláh szakirodalom helyett itt csak a legutóbbi tanulmánykötetre utalok: Mózes Huba (Szerk.): *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából.* Budapest. 1994. Istvánffyról lásd Bota Károly: *Istvánffy Miklós*, s.l., 1938.

¹⁴⁶ Ransanus, Petrus: *Epitome rerum Ungaricarum...*(RMK III. 448) és Janus Pannonus két kiadásának kéziratát részben Liszthitől kapta (RMK III. 557 és 597). Lásd még Liszthi jegyzeteit Bonfini kötetébe: Kovachich, M. G. (Ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum minores.* Vol. 1. Buda, 1798. 332–338.

¹⁴⁷ Liszthihez lásd még Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből.* Fons 9. (2002) 1–3. sz. *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* 227–247. Almási: *The Uses of Humanism*, 88–89. A szóban forgó fordítás: Dionysius Halicarnassus: *De Thucydidis Historia iudicium ...* (Venetiis, 1560.), melynek második kiadását szánta Dudith Singkmosernek. Az előszót lásd Szcuzcki Lech–Szepessy Tibor (ed.): *Andreas Dudithius: Epistulae.* Vol. 2. 1568–1573. Buda-

csak egy volt (jóllehet a legkiemelkedőbb) az udvart szolgáló művelt diplomaták közül, mint amilyen a már említett Lazarus von Schwendi, Augerius Busbequius, Verancsics Antal vagy Georg Sigismund Herberstein volt.

A bécsi és prágai udvaroncok kulturális és patrónusi szerepének tisztázásához mélyreható kutatásokra lenne szükség. A legtöbbet azokról az udvaroncokról tudunk, akiket a történetírás és az irodalomtörténet humanistákként tart számon, mint amilyen Dudith, Zsámboky, Crato vagy Clusius volt. De az említett néhány udvari tanácsadó és adminisztrátor is ugyanannak a *respublica litterariának* volt tagja (és patrónusa), hasonló intellektuális és vallási premisszákat irányították tetteit, hasonló kulturális szokásokat gyakoroltak, mint az udvarral kapcsolatban lévő humanista hírességek vagy maguk az uralkodók. Jelenlétük nélkül nem alakulhatott volna ki az a kozmopolita kulturális pezsgés, ami a császárvárosokat a 16. század második felében jellemezte.

A császár udvarának a *respublica litterariában* betöltött központi szerepét kutatva igyekeztem minden tényezőt egyformán hangsúlyozni, kiváltképpen nem kívántam a császárok jelleméből (Ferdinánd, Miksa és Rudolf meglehetősen különböztek egymástól), tudományos érdeklődéséből vagy tudatos politikájából kiindulni. Nehezen lehet eldönteni, hogy ezek a művelt uralkodók valójában mennyire is érdeklődtek tisztán tudományos kérdések iránt, de talán nem is ez a lényeg. A *respublica litteraria* műveltségét, kulturális szokásait és közösségi identitását – mint bárki más – a saját céljaikra használták. A legtöbb humanista kulturális szokásnak, akárcsak az udvaroncokra vonatkozó civilizációs normáknak, valamilyen formában társadalmi dimenziójuk is volt: privilegizált közösségekre utaltak, melyek között azonban nem elhanyagolható átfedések voltak.

A humanista kulturális szokásokat az udvari elit is felkarolta és újraértelmezte, ezáltal megerősítette distinktív jellegüket. Miksa reneszánsz kerti palotái jól beleillettek a humanista pihenőhely sablonjába, mégsem annyira az *otium litteratum*nak adtak helyet, hanem a reprezentációnak, az ünnepeknek és a kikapcsolódásnak. A császári könyvgyűjtés presztízst jelentett a *respublica litteraria* előtt, kifejezte az uralkodó „humanista” identitását, de ez az identitás (vagy szerep) csak egyike volt az uralkodó számtalan, történelmileg meghatározott identitásának. A vadászat (mindhárom uralkodó kedves elfoglaltsága), a párviadal, a tánc, a zene – tipikus udvari kulturális tevékenységek – már teljesen más társadalmi csoportokkal azonosította őket, nem is beszélve a háborúzásból, a kormányzásból vagy a dinasztikus múltból eredő szerepkörökről. A 16. század második felében a *respublica litteraria* szokásainak erejét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy mennyire meghatározták Rudolf érdeklődését, stílusát. Míg a 17. században a Napkirály a királyi akadémia felállítással megpróbálta maga alá gyűrni és intézményesíteni a tudóstársadalmat, Ferdinánd, Miksa és Rudolf még nem annyira a *respublica litteraria* meghódítói, mint inkább „meghódítottjai” voltak. A császári udvar és a *respublica litteraria* érintkezésének példája arra hívja fel a figyelmet, hogy a Norbert Elias által leírt „civilizációs folyamat” korántsem volt annyira egyirányú. Ennek egyik eredménye, hogy az udvarra és a *respublica litterariára* jellemző civilizációs normák, kulturális szokások között – a letagadhatatlan különbségek ellenére – jelentős átfedések keletkeztek a század során.¹⁴⁸

pest, 1995. 82–85. Zsámboky pedig megemlékezett haláláról: *Elegia de angelis, cum precatiuncula quadam, & epistola de obitu Mag. D. Marci Singhmoseri, & c. Viennae, 1570, D3v-E2v. Singmoserről még lásd Gross: Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei, 313.; 403–407. A konstaninápályi útról Mayr: Wolfgang Lazius, 73.*

¹⁴⁸ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987. Erre már Klaniczay Gábor is felhívta a figyelmet Elias könyvét elemző alapos tanulmányában: Klaniczay Gábor: *Az udvari kultúra és a ci-*

Ferdinánd, Miksa és Rudolf műveltsége, kulturális szokásai és vallási nézetei lehetővé tették, de nem idézték elő, hogy a császári udvar a *respublica litteraria* egyik kiemelkedő központjává váljon. Ugyanakkor ezeknek az uralkodóknak a nyitottsága volt a feltétele annak, hogy az udvar és a „tudóstársadalom” kölcsönösen hathasson egymásra. Azok az uralkodói tevékenységek és érdeklődési körök, melyeket Jacopo Strada már idézett „munkaajánlata” is tartalmazott, és melyeket részletesebben is tárgyaltunk viszonylag lehatároltak voltak. A humanista tudás társadalmi hasznát azonban nem ilyen szűk értelemben kell értelmezzük. A humanista „diskurzus” elsajátítását ugyanis leginkább az motiválta, hogy jelentősen megkönnyíthette a társadalmi felemelkedést, hiszen Bécsben és Prágában egy fél évszázadra ez lett az udvari kultúra distinktív nyelve.

GÁBOR ALMÁSI

*The Republic of Letters and the Imperial Court
in the Second Part of the 16th Century*

The aim of the article is to clarify why Vienna and Prague became so important centers of the Republic of Letters in the second half of the sixteenth century. It is argued that the cultural flourishing of the Habsburg imperial court cannot be satisfyingly explained by pointing to the characters of Ferdinand I, Maximilian II and Rudolf II, or by stressing the propaganda and representational goals of their “cultural politics”. Still it is admitted that the humanist education and the controversial but definitely not radical religious stance of these rulers was an important precondition of a cultural boom. However, analyzing some of the cultural fields to which humanists could directly contribute (collections, summer palaces, botany, imperial library, court feasts) it is demonstrated that Maximilian’s cultural initiatives are much exaggerated by the literature whereas those of Ferdinand are sometimes undervalued. Humanist presence was less dependent on imperial initiative than on the pressure and insistence of humanists and on the vigor of humanist cultural practices. The author claims that humanist identity as expressed by the Republic of Letters was a natural component of the emperors’ complex identity, hence it was rather the Republic of Letters that influenced and absorbed the emperors than vice versa. Finally, it is emphasized that the imperial court could not have become a center of the Republic of Letters without the participation and support of a great number of cultured courtiers and bureaucrats.

vilizáció folyamata. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, 33–44. Klaniczay felhívja a figyelmet Lodovico Alamanni firenzei humanistára, aki 1516-ban a civil viselkedést (*habito civile*) még élesen szembeállítja az udvari szokásokkal. (Uo. 42–43.) Elias újabb kritikájához lásd Duindam, Jeroen: *Myths of Power.* Norbert Elias and the Early Modern European Court. Amsterdam, 1995.

KONTLER LÁSZLÓ

Idő és fejlődés – az idő *mint* fejlődés

*William Robertson felvilágosult prédikációja**

Az *Elmúlt jövő* bevezető lapjain Reinhart Koselleck egy rövid példával, megkapó tömörséggel illusztrálja, hogy az a folyamat, amelyet „a történelem temporalizációjának” nevez, a kora újkor századai alatt honnan hová jutott el. Koselleck a folyamat egészét azon változások összefüggésében fogja fel, amelyek az időnek a jövő beköszöntét közvetlenül megelőző „felgyorsulásával” vagy „megrövidülésével” kapcsolatos európai gondolkodásban lezajlottak. „Luther számára az idő megrövidülése Isten abbéli akaratának látható jele, hogy immár engedi beköszönni a végítéletet, véget vet ennek a világnak. Robespierre szemében az idő felgyorsítása az ember feladata, hogy idézze végre elő a szabadság és a boldogság korát, az aranyló jövőt.”¹ A közbeeső évszázadok tapasztalata azt mutatta, hogy a vallás- és polgárháborúk mégsem vagy legalábbis nem a korábban elképzelt közvetlen módon váltják ki a végítéletet; az abszolutisztikus állam eközben elfojtotta a jövődőlést, a humanista és szkeptikus gondolkodók pedig feltárták annak pszichológiáját, aláásva ezzel az orákulumok és a jóslatokkal kapcsolatos babonáság tekintélyét; a prófécia „ellenfogalmaként” megjelenő racionális prognózis pedig a jövő új horizontjait tárta fel azáltal, hogy egyszerre maradt meg a (politikai) szituáció keretei között, és törekedett annak megváltoztatására – „[o]lyan eseményekre vonatkozik, amelyek újdonságát ő maga segíti világra”. Más megfogalmazásban, „az idő felgyorsulása, ami azelőtt az eszkatológia kategóriája volt, a XVIII. században az evilági tervezés kötelességévé válik”. A konklúziót a következő tanulmány vége felé így vonja le Koselleck: „[a] történelem felgyorsulása, ami eredetileg az utolsó ítéletet megelőző, egyre rövidülő időszakok apokaliptikus reménye volt, ugyancsak a XVIII. század derekán a történelmi reménykedés fogalmává alakult.”²

Az alábbiakban egyetlen 18. századi szerző egyetlen (viszonylag kurta) szövegéből kiindulva azt a pillanatot kívánom megragadni, amelyben ez az átalakulás tetten érhető, egyben rámutatva arra is, hogy a felvilágosodás jellegzetes diskurzusaiban is voltak ennek az átalakulásnak bizonyos korlátjai. Ez természetesen azt is jelenti, hogy némi fenntartással élek és kiigazításokat javasolok a felvilágosodás azon felfogásával kapcsolatban, amely azt a „szekularizáció” és a „kritikai szellem” burjánzásával hozza összefüggésbe, s amely Koselleck megközelítésének minden árnyaltsága ellenére is vezérfonalként szolgál számára.³ E téren a felvilágosodás-kutatás azon áramlatához igazodom, amely a folytonosság és a meg-

* Előadásként elhangzott a „Given World and Time: Temporalities in Context” című konferencián (Budapest, Közép-európai Egyetem, 2003. november 28–29.).

¹ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 2003.

² Koselleck: *Elmúlt jövő*, 25–29., 37., 70.

³ Lásd még Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1959.

tartás igényét a változtatáshoz hasonlóan (olykor annál jobban – netán a kettőt egymás kölcsönös feltételeként) hangsúlyozza, s amelyet a legmarkánsabban talán John Pocock képvisel, aki szerint „azon jelenségek között, melyeket a ’felvilágosodás’ kifejezés felidéz számunkra, vannak olyanok, amelyek hatása konzervatívnak nevezhető abban az értelemben, hogy eliteket erősített meg a polgári irányításra való hatalmukban”.⁴

Pocock munkássága tekintélyes részét szentelte az európai felvilágosodás pluralitásával, illetve egységességével kapcsolatos vitának, s a maga módján ez a tanulmány is ehhez a vitához szól hozzá. Ezt a problémát annak az evidenciának a belátása alapján közelítem meg, hogy a felvilágosodás felölelte a *teljes spektrumát* mindazoknak a szellemi erőfeszítéseknek, melyeknek célja az „európai tudat XVII. század végi válsága”⁵ és a francia forradalom közötti időszakban a nyugati társadalmak keresztény és republikánus etikai alapzatának eróziója és a kereskedelmi modernitás által jelentett kihívásokkal való konfrontálódás volt⁶ (legalábbis e spektrum azon szeleteit, amelyek nem korlátozódtak a kihívás pusztá elutasítására, netán tagadására). Azok számára, akik e konfrontációt vállalták, a kérdések azonosak vagy nagyon hasonlóak voltak. Hogyan lehet egyszer s mindenkorra véget vetni a „babonáság” és a „rajongás” szélsőségei által fűtött vallási és polgári konfliktusoknak, melyek a 16–17. század folyamán annyi vérontást okoztak? Össze lehet-e egyeztetni az együttműködés, az együttérzés, a közösségi szellem imperatívuszait az emberi közösségekben a kereskedéssel, amely elkerülhetetlenné és nélkülözhetetlenné vált a modern társadalmak számára, de ugyanilyen óhatatlanul tovább gerjeszti az emberi természetben amúgy is meglévő önző hajlamot? Lehetséges-e az emberi méltóságot olyan polgári alkotmányokban körülbástyázni, amelyek egyúttal az erős kormányzatot és a stabilitást is lehetővé teszik? Ezek a kérdések, megannyi további dilemmával együtt, olyan témákat vetettek fel, a vizsgálódás olyan területeit definiálták, olyan szellemi törekvéseket inspiráltak, amelyek a felvilágosodásként ismert mozgalom lényegét alkotják: a tolerancia kérdése, a vallás „természetrája”, politikai gazdaságtan és filozofikus történetírás, természetjog és így tovább.

A felvilágosodás számos kutatója ma abból indul ki, hogy a fent említett pluralitást a leginkább adekvát módon nemzeti vagy regionális összefüggésben lehet megragadni.⁷ Mások azt hangsúlyozzák, hogy a „felvilágosodásokat” alapjában véve eltérő ideológiai elkötelezettségük különbözteti meg egymástól.⁸ Ha mindkét markáns állásponthez képest némileg módosított optikával – de elfogadva kettejük közös kiindulópontját, ti. hogy az európai felvilágosodás nem értelmezhető haszonnal a filozófusoknak a párizsi szalonokból ki-

⁴ Pocock, J. G. A.: *Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective*. Government and Opposition, vol. 24 (1989) 82. (Magyarul in: Horkay Hörcher Ferenc [szerk.]: *A koramodern eszmetörténet cambridge-i látkepe*. Pécs, 1997. 223–242.) Lásd még uő.: *Clergy and commerce: the conservative Enlightenment in England*. In: Ajello, R. et al. (ed.): *L’età dei lumi: studi storici in onore di Franco Venturi*. Napoli, 1985 – és Pocock számos további tanulmányát.

⁵ Egy nevezetes könyv címe nyomán – Hazard, Paul: *La crise de la conscience européenne*. Paris, 1935.

⁶ Valamivel bővebben kifejtettem ezt a gondolatot egy korábbi írásban, Kontler: *Egy mértékadó periféria*. BUKSZ, 1997 nyár, kül. 139–140.

⁷ Ennek programszerű megfogalmazása egy sokat vitatott tanulmánykötet, Porter, Roy–Teich, Mikuláš (szerk.): *The Enlightenment in National Context*. Cambridge, 1981.

⁸ Pocock fent hivatkozott tanulmányai mellett lásd monumentális (egyelőre háromkötetes) munkáját Edward Gibbonról – voltaképpen a felvilágosodás „történeti szelleméről” –, különösen az első kötet bevezetőjét és epilógusát. *Barbarism and Religion. Vol. I. The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737–1764*. Cambridge, 1999.

sugárzó „hatásaként” és a rájuk jellemző szabadgondolkodás hely és idő függvényében hígított változataként – inkább abból indulunk ki, hogy a kérdések nagyjából azonosak voltak, míg a válaszok akár tekintélyes mértékben eltérhettek egymástól,⁹ beláthatjuk, hogy a fentebb körvonalazott problémák magas intellektuális színvonalú és az ugyancsak a fenti értelemben „felvilágosult” taglalásából egyaránt következhetnek az európai régi rend politikai, társadalmi és kulturális-szellemi status quójára nézve védelmező és felforgató konklúziók. Anélkül, hogy a „konzervatív felvilágosodás” Pocock nevével fémjelzett címkéjét használná, ez az árnyalt megközelítés uralja a több évtizede virágzó skót felvilágosodás-kutatás jelentős részét.¹⁰ Ezeknek köszönhetően tudjuk: minden további nélkül lehetséges volt, hogy a korabeli kulturális és egyházi elitbe kényelmesen beágyazott, a vallási és politikai heterodoxiát elutasító és megvető emberek, mint például az edinburgh-i „mérsékelt értelmiség” (*moderate literati*) tagjai, olyan célokat kövessenek, amelyeket széles körben és tipikusan „felvilágosultként” ismerünk el.¹¹ Ebben a tanulmányban azt fogom megvizsgálni, hogy ez a beállítás hogyan állja ki a próbát e kör egyik tagja, William Robertson (1721–1793) – egyházi vezető, az Edinburgh-i Egyetem hosszú időn át szolgáló principálisa, Skócia „királyi történetírója” (*historiographer royal*), s nem utolsósorban a 18. század néhány történelmi bestsellerének szerzője – első nyomtatásban megjelent munkája és egyetlen ránk maradt prédikációja (*The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance and its Connection with the Success of His Religion – A világ állapota Krisztus fellépésének idejében, és ennek összefüggése vallásának sikerével, 1755*) alapján.

Robertson a maga területén több szempontból is a felvilágosodás századának szintetikus alakja. Történészként több korabeli tradíció metszéspontján helyezhető el munkássága: egyaránt fontos szerepet játszanak benne a nemzeti és a „kozmpopolita”, az elbeszélő és a „filozofikus”, valamint a stadiális vagy „találgató” történetírás (*conjectural history*) szempontjai.¹² A *History of Scotland* (Skócia története, 1759) lapjain Robertson arra törekedett, hogy a nemzeti történelmet a pártos elfogultság és a talmi dicsőség iránti vonzalom hagyományos korlátjain felülemelkedve mutassa be, mégpedig azáltal, hogy e történet számára a társadalmi struktúrák összehasonlító elemzésével európai kontextust teremtett. Az ő szemében Skócia 16–17. századi hanyattatásainak legfőbb oka – a vallási pártok egyaránt szélsőséges politikai vaksága mellett – az volt, hogy a hűbériség és a feudális függés felbomlása jobban elhúzódott, mint néhány más európai országban, míg a whig berendezke-

⁹ Ezt veti fel Robertson, John: *The Enlightenment Above National Context*. *Historical Journal*, vol. 40. (1997) 667–697.

¹⁰ E virágzás kezdete konkrét publikációkhoz köthető. Trevor-Roper, L. H. R.: *The Scottish Enlightenment*. *Studies in Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. LXVIII. (1967); Phillipson, Nicholas–Mitchison, Rosalind (eds.): *Scotland in the Age of Improvement*. Edinburgh, 1970. Bővebben lásd a bibliográfiát in: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996.; és Kontler: *Egy mértékadó periféria*, i. m.

¹¹ Sher, Richard B.: *Church and University in the Scottish Enlightenment*. *The Moderate Literati of Edinburgh*. Edinburgh, 1985.

¹² A „filozofikus” történetírás az események egymásutánjának elbeszélése és logikai láncolatának megvilágítása helyett egy-egy témát, politikai-erkölcsi problémát választott tárgyául, s dolgozta fel akár epizódyszerű bemutatásban. A felvilágosodás korának stadiális történet szemlélete az emberiség történetét a létfenntartás módjának összefüggésében meghatározott szakaszok („stádiumok”) soraként fogta fel, s előszeretettel állított fel analógiákat (megbízható források vagy empirikus adatok hiányát gyakran a környezet ismert elemeiből kiinduló következtetéssel, „találgatással” pótolva) egymástól térben és időben akár igen távol eső, de bizonyos alapvető ismérvek alapján egymáshoz hasonlóknak ítélt társadalmak között, ezáltal igen hatásos modelleket alkotva.

dés progresszív híveként úgy gondolta, ezt a mulasztást az 1707-es unió Angliával kellőképpen orvosolta, azaz megteremtette a stabilitás és a felzárkózás feltételeit.¹³ Az első történetírói művében megjelenő európai látószög a későbbiek során tovább szélesedett Robertsonnak abban a vállalkozásában, melyben az európai államrendszer 16. századi kialakulását vizsgálta, a háttérben a vallásháborúkkal és az alattvalókat keményen adóztató, mind nagyobb állandó hadseregeket fenntartó monarchiák hegemoniáért folytatott küzdelmével. Ráadásul a *History of Charles V* (V. Károly uralkodásának története, 1769) kötetnyi bevezetője, Robertson talán leghíresebb munkája, *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* (Az európai társadalom fejlődésének áttekintése a római birodalom megdöntésétől a tizenhatodik század kezdetéig) a filozofikus és stadiális történetírás ötvözésének iskolapéldáját képviselte: széles ecsetvonásokkal vázolta és mélyenszántóan elemezte azt a folyamatot, melynek során Európa – mindenekelőtt a kereskedelem egyre terjeszkedő hajszálereinek és a lovagi éthosznak köszönhetően – leküzdötte a feudális bádolatlanságot, kifinomult érintkezési formákat fejlesztett ki, és megalkotta (bár egyelőre tökéletlenül alkalmazta) a joguralom normáit. Robertson a továbbiakban ugyanezt a megközelítésmódot alkalmazva azon kapcsolatok feltárásának szentelte munkásságát, amelyeket a kereskedelmi és kulturális csere, valamint a birodalomépítés kövacsolt az ekképpen kialakuló egység, Európa és a földgolyó többi része között (*History of America – Amerika története, 1777*;¹⁴ *An Historical Disquisition of the Knowledge that the Ancients Had of India – Történeti tanulmány a régiek Indiáról alkotott ismereteiről, 1791*). E műveknek köszönhető a 18. századi „kozopolita történetírás” *par excellence* tekintélyeként szerzett hírnevét

Megint más szempontból, s e tanulmány törekvését illetően ez a legfontosabb, Robertsont olyan *keresztény* történésznek kell tekintenünk, aki egyúttal a „felvilágosult narratíva” kiemelkedő művelőjeként a történeti elbeszélést a mindenekelőtt Adam Smith-szel és a francia fiziokratákkal azonosított stadiális történetírás módszertanával termékenyítette meg.¹⁵ Értelmezésében a nyugati világ története nem más, mint a Gondviselés nagy tervének fokozatos kibontakozása, melynek során a kinyilatkoztatás a keresztény ember számára mindinkább kézzelfogható közelségbe kerül. E folyamat beteljesülése szerinte azon múltott, hogy milyen sikerrel megy végbe a létfenntartás eszközeinek fejlődése és ebből következően a modor, az érintkezési normák csiszolódása és az emberi szellem felvilágosodása. Nem ésszerűtlen az a feltételezés, hogy Robertson történetírói munkáinak szinte páratlan korabeli népszerűsége túlnyomórészt annak volt köszönhető, hogy képes volt mind-

¹³ Robertson ezzel a nemzeti múltra vonatkozó hagyományos skót diskurzus „felfogatásának” kulcsfigurájává vált – „megmentette” e műltszemléletet attól, hogy nosztalgiába süppedjen, igaz, közben skótból „anglo-britté” formálta. Lásd Kidd, Colin: *Subverting Scotland's past. Scottish whig historians and the creation of an Anglo-British identity, 1689–c. 1830*. Cambridge, 1993; O'Brien, Karen: *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon*. Cambridge, 1997. 4. fejelet.

¹⁴ Robertson a bennszülött kultúrák elemzése mellett mindenekelőtt a spanyol gyarmatosítás és a gyarmatok történetét dolgozta fel ebben a művében.

¹⁵ Smith és Turgot kitüntetett szerepet játszanak abban a szakirodalomban, mely a fejlődés eszméjének történetével s ennek kapcsán az időről és a történelemről alkotott fogalmak alakulásával foglalkozik. A meghatározó munkák közé tartozik Bury, J. B.: *The Idea of Progress. An Inquiry into Its Growth and Origin*. New York–Dover, 1955.; Sklair, Leslie: *The Sociology of Progress*. London, 1970. I. fejelet.; Nisbet, Robert: *The History of the Idea of Progress*. New York, 1980. 4. fejelet.; Spadafora, David: *The Idea of Progress in Eighteenth-Century Britain*. New Haven–London, 1990.

ezeket a hatásokat és perspektívákat szintetikus módon megjeleníteni – aminek azonban igen fontos elméleti előfeltétele volt, hogy vessen számot az idő keresztény, illetve szekuláris felfogásának igencsak problematikus viszonyával. Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy éppen ezt a feladatot teljesítette Robertson korai prédikációjában, amely akkoriban jelent meg, amikor már buzgón dolgozott első, szerzői hírnevét megalapozó történeti munkáján.

Mielőtt a prédikációhoz fordulnánk, ajánlatos még szembesülnünk két kérdéssel. Az egyik Robertson történelmi fejlődésével kapcsolatos, konkrétan azzal, hogy a stadiális-relativista pozíció elfoglalása milyen kihívást, milyen dilemmát jelenthetett egy olyan tudós számára, aki amúgy elkötelezetten törekedett a keresztény értelmezési keretek megtartására. A másik, ezzel összefüggő kérdés Robertson teológiai nézeteire vonatkozik – vagyis arra a kevése, amit tudhatunk egy olyan, amúgy igen befolyásos egyházi teológiai nézetről, akinek az egyházzal kapcsolatos megnyilatkozásai inkább annak közéleti szerepét, semmint doktrínáját illették, aki nem hagyott ránk naplót, visszaemlékezéseket vagy önéletrajzot, és akinek fennmaradt levelezése módfelett tárgyyszerű, a személyes érzéseket, meggyőződést, hitet illetően pedig teljességgel semmitmondó.

Az 1730-as évek végén az ifjú Robertson látogatta Charles Mackie óráit, aki az Edinburgh-i Egyetemen az egyetemes történelem első rendes professzora volt.¹⁶ A hatás nem múlt el fölötte nyomtalanul. Mackie a filozofikus történetírás híve és művelője volt, szkeptikus tudós Machiavelli, Guicciardini és más humanista – és antik – mesterek nyomdokain. A történelem feladata az ő szemében az volt, hogy az események erősen szelektív elbeszéléssel feltárja a szereplők erkölcsi és politikai karakterét, s „példák” segítségével az olvasónak vagy a hallgatóságnak megvilágítsa azokat az elveket, amelyek elősegítik a közjó megvalósítását, illetve aláássák azt.¹⁷ Ezen értelmezési keret elfogadása persze azon múltott, hogy a történelem hajlandó-e a múlt cselekvőit saját kortársainak tekinteni, akiknek tetteit az erkölcs időtlen elvei szerint lehet elbírálni. Még a relativizmus Machiavelli által bevezetett válfaja is összeegyeztethető volt ezzel a modellel: a körülmények, melyek Machiavelli szerint jobbra igazolhatják az egyébként kifogásolható magatartást, és felmentést adhatnak a normák megszegése alól, maguk is teljes mértékben véletlenszerűen léphetnek fel, abban az értelemben, hogy egyforma valószínűséggel találkozhatunk velük bármelyik korban vagy társadalomban.

Azzal a történetírói megközelítésmóddal, amelyet későbbi pályafutása során lelkesen és következetesen alkalmazott, Robertson csak az 1740-es évek végén ismerkedett meg, amikor már hozzálátott első nagy műve forrásanyagának összegyűjtéséhez. Mély hatást gyakorolt rá Montesquieu-nek az a törekvése, hogy feltárja az egyes korok törvényeit és szokásait átítató és éltető, a népek „szellemét” meghatározó környezeti tényezők és történeti elvek hatásmechanizmusait; és megszívlelte Hume-nak azon, Montesquieu által kifejtett (de már korábban ismert) álláspont fölött gyakorolt kritikáját is, mely szerint a nemzeti karaktert erőteljesebben formálják a politikai, jogi, vallási és kulturális intézmények, mint a földrajzi vagy éghajlati adottságok. Robertson azonban mindenekelőtt a történeti jogtudomány azon újfajta rendszeréből merített ihletet, melynek körvonalait Adam Smith rajzolta meg. Smith

¹⁶ Robertson és Mackie kapcsolatáról lásd Phillipson, Nicholas: *Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson*. In: Brown, Stewart J. (ed.): *William Robertson and the expansion of empire*. Cambridge, 1997. 57–58.

¹⁷ Machiavelli és Guicciardini mint a humanista történetírás e vonulata képviselőinek nézeteire a legjobb összefoglalás Gilbert, Felix: *Machiavelli and Guicciardi: Politics and History in Sixteenth-Century Florence*. New York–London, 1984.

lélegzetelállítóan tág perspektívájában az igazságosság és a politika elvei az egyes társadalmakra jellemző érzelmek, érintkezési normák és szokások együtteséből sarjadtak, de ezek maguk is hasonlóképpen a létfenntartás eszközeivel és a tulajdon megosztásával állottak szoros ok-okozati összefüggésben; s mindez összefonódott a civilizáció fokról fokra való fejlődésének elméletével, amelynek során az emberiség a durvaságtól a csiszoltság felé halad, s a vadászat és gyűjtögetés egyszerűségéből az állattartás és a földművelés átmenelein keresztül előbb-utóbb eljut a kereskedés által dominált, kifinomult modernség állapotaiba.¹⁸

Most már felmérhetjük, miféle kihívást jelenthetett ez a fajta megközelítésmód a filozofikus történetírás emlőin nevelkedett kutató számára, kiváltképp akkor, ha az illető ráadásul volt olyan jó keresztény, amint az a skót nemzeti presbiteriánus egyház, a *Kirk* állhathatos (és ambiciózus) hívétől elvárható. A stadiális vagy „találgató” történetfelfogás szerint az olyan népeket, amelyek a sajátunktól eltérő civilizációk gyermekei, akkora kulturális szakadék választja el tőlünk, hogy nem csupán a magatartásuk és a nézeteik szerveződnek másképpen, hanem a pusztá személyiségük, énjük is „más”. Bármely kísérlet arra, hogy a sajátjuktól eltérő mércével mérjük fel erkölcsi, politikai vagy egyéb erőnyeiket, helytelen – nemcsak abban az értelemben, hogy méltánytalan a vizsgálódás tárgyával szemben, hanem módszertani szempontból is elhibázott, így elkerülhetetlenül kudarca van ítélve. S ebből a szempontból a térbeli távolság nemigen különbözött az időbelitől. A legfelkavaróbb következmények egyike ennél fogva az volt, hogy immár nem lehetett világosan tudni, mit is tanulhat a jelenkori olvasó a múlt tanulmányozásából. Különösen zavarba ejtő volt az a kérdés, mit árulhat el a civilizáció fejlődésének ismerete az örök és változatlan isteni szellemről.

A gond talán nem is annyira súlyos, amilyennek első pillantásra látszik. Végso soron Augustinus is hangsúlyozta a kontextus jelentőségét, s mélységesen tudatában volt annak, hogy az ember csak saját korának gyermekeként cselekedhet, a jót és a rosszat az egyén számára a konkrét helyen és időben adott feltételek összefüggésében kell megítélni.¹⁹ Ezt azonban még mindig lehetséges úgy értelmezni, hogy létezik egy olyan egyetemes tudat, amelynek számára a legnagyobb érték a teremtés–bűnbeesés–megtestesülés–megváltás cölöpei által kijelölt történet során lezajló személyes spirituális fejlődés. Ezek valóban katalizma-szerű események, és természetesen lehet is őket időpontokkal azonosítani, de nem teszik érthetővé a közöttük bekövetkező egyéb események sorozatát – ezeknek nem is nagyon van jelentősége –, és az egész perspektíva egyáltalán semmiféle jelentőséget nem

¹⁸ Montesquieu fő műve, *A törvények szelleméről* 1748-ban jelent meg, Hume *Erkölcsi és politikai esszéi* 1741-től több (folyamatosan átdolgozott) kiadásban (a harmadik, „javított és bővített kiadás” ugyancsak éppen 1748-ban). Ezek között található *A nemzeti sajátosságokról*. In: Hume összes esszéi I. köt. Budapest, 1992. 195–212. Ami Smith-t illeti, jogtudománnyal foglalkozó szöveget ő maga soha nem publikált (1751-es glasgow-i logika-, majd morálfilozófia-professzori kinevezését követően e tárgyban – „a morálfilozófia harmadik és negyedik részéről”: az igazságosságról és a célszerűségről [*expediency*] – elhangzott előadásait hallgatóinak jegyzetei alapját rekonstruálta a modern kutatás: *Lectures on Jurisprudence*. Eds.: R. L. Meek–D. D. Raphael–P. G. Stein. Oxford, 1978.). Ezt megelőzően, 1748–1750 között azonban az ifjú Smith Edinburgh-ban tartott néhány nyilvános előadást, ízelítőt adva nézeteiből, amelyeket Robertson kölcsönözhetett – talán a szó szoros értelmében: Smith utóbb állítólag azzal vádolta a történészt, hogy tőle plagizálta a *View of the Progress* gerincét alkotó gondolatokat. Lásd Ross, Ian Simpson: *The Life of Adam Smith*. Oxford, 1995. 105–106.

¹⁹ Vö. Nisbet, Robert F.: *Social Change and History: Aspects of the Western Theory of Development*. Oxford, 1969. 85. skk. – Augustinus az idő paradoxonairól a *Vallomások* XI. könyvében ír, lásd kül. Aurelius Augustinus: *Vallomások*. Budapest, 1982. 357–377.

tulajdonít az időnek mint ezen egymásutániség közegének. Az emberi egyedek időhöz kötött tapasztalatával szemben ott áll az időtlen és örök Isten, a *nunc-stans* pozícióját elfoglalva, azt a pontot, ahonnan minden időbeli pillanatot egyidejűleg jelenként érzékel és lát át. Az ember számára, akinek tudata a pillanat foglya, egy másik pillanat megismerése nem is igazán lehetséges, és nem is igazán érdekes. Amennyire egyáltalán lehetséges és érdekes, annyiban a Gondviseléssel áll összefüggésben. Csakis az isteni előrelátásról alkotott tudásunk győz meg arról, hogy a történelem egyik kataklizmától a másikig hömpölygő folyamában minden egyes, látszólag jelentéktelen epizódnak igenis van jelentősége.²⁰

E tanulmány szempontjából kulcsfontosságú körülmény, hogy Robertsonnak a gondviselésre vonatkozó nézeteire erőteljes hatást gyakoroltak azok a 17. század végi és kora 18. századi arminianus gondolkodók – a hugenotta menekült Jean Le Clerc, John Locke holland barátja, Philippe van Limborch vagy a svájci Samuel Werenfels –, akiknek munkásságát apja könyvtárából ismerte.²¹ Az arminianizmus teológiai álláspontját a Kálvin által hirdetett „abszolút elrendeléssel” szembeni állásfoglalása, a szabad akaratra helyezett erőteljesebb hangsúly jellemezte. Filozófiai szempontból egyfajta konstruktív és mérsékelt székesziszóól indult ki, amely az igazság megtalálásának eszközüül az ítélet „tartós felfüggesztését” (nem pedig a kételyt) választotta. Robertson, a lelkész és egyházpolitikus számára az arminianizmus mint szellemi habitus jelentősége abban rejlett, hogy támaszul szolgált a skót presbiteriánus egyház berkeiben uralkodó ortodoxia elleni erőfeszítéseiben és a *Kirk* mérsékelt, tolcraás berendezkedésé váló átformálásában. Robertson, a történész számára az arminianizmus mint módszer ahhoz szolgáltatott kulcsot, hogy az emberi cselekvésnek biztosított mozgásteret összeegyeztesse az isteni szuverenitással, amely a kálvini teológia egyik alappillére volt. Már Limborch számára is lehetséges volt, hogy egyfelől elismerje Isten hatalmát az univerzum fölötti rendelkezésre, másfelől viszont ebben a rendezett univerzumban helyet találjon az önálló emberi cselekvés számára: olyan cselekedetek számára, melyeket önkéntes választásukból hajtanak végre szabad emberek, miközben tévedhetetlenül egyengetik az isteni terv megvalósulásának útját.²² Isten nem abszolút értelemben gyakorol kényszert. Helyesebb úgy fogalmazni, hogy elrendeli a világegyetem egyes részeinek együttműködését fenséges, de igen változatos tervével összhangban, ám céljai megvalósításának módjával kapcsolatban bizonyos rugalmasságot tanúsít.

Ezen az alapon lehetségessé válik a történeti cselekvés egyfajta szinergetikus modelljének kialakítása, melyben az emberi cselekedetek az isteni gondviselés kifejeződéseként

²⁰ Vö. Pocock, J. G. A.: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, 1975. 1. fej. – Hozzá kell tenni, hogy a keresztény apokaliptikus-kataklizmikus történelemszemléletben az egyházatyák korától sokféleképpen érvényesült a fejlődés elve, annál inkább, mivel mindkettő összefüggésbe hozható az idő azon felfogásával, mely szerint az nem csupán egzakt kronológiai mérce, hanem a változás kerete, mely az egyes események közötti viszony fényében válik értelmezhetővé. E kérdés részletesebb áttekintése szétfeszítené e tanulmány kereteit. Az apokaliptikus és fejlődés-elvű szemléletek metszéspontjaira úttörő és időtálló munka Tuveson, Ernest Lee: *Millennium and Utopia: A Study in the Background of the Idea of Progress*. New York–Evanston–London, 1946. Lásd még Starr, Chester G.: *Historical and Philosophical Time. History and Theory*, vol. 6. (1966) Beiheft 6. 24–35.; Eisenstein, Elizabeth: *Clio and Chronos. An Essay of the Making and Breaking of History-Book Time*. History and Theory, vol. 6. (1966) Beiheft 6. 36–64.

²¹ Smitten, Jeffrey: *The Shaping of Moderatism: William Robertson and Arminianism*. In: Craddock, Patricia–Hay, Carla H. (eds.): *Studies in Eighteenth-Century Culture*, vol. 22. (1992) 281–300.

²² Van Limborch, Philippe: *A Compleat System or Body of Divinity* (1713), id. Smitten: *The Shaping of Moderatism*, 287.

láttathatók, miközben maga a gondviselés úgy tűnik fel, mint az emberi akarat érvényesítésére megannyi alkalmat teremtő erő. Robertson éppen ezt a modellt alkalmazta nevezetes prédikációjában. Voltaképpen logikailag ellentétes nézeteket ötvözött tehát annak érdekében, hogy számot adjon a keresztény történelem kataklizmáit megelőző és előkészítő események egymásutániségéről és az ugyanezzel kapcsolatos történeti változások ritmusáról, s ennek során a fent jellemzett, alakulófélben lévő, alapjában véve materialista interpretációkat hívta segítségül – ami által csak fokozta az egész rendszer feszültségterhes, paradox mivoltát. A teológiai következetesség és feszeség ekképpen persze odalett. Ez azonban nem nagyon zavarta Robertsont, aki kimondottan arra törekedett, hogy megkerülje a kockán forgó, módfelett bonyolult metafizikai és teológiai kérdéseket, s ehelyett olyan pragmatikus modell kidolgozásán fáradozott, amelyben a hangsúly a társadalmi fejlődésre és a remélt polgári harmóniára esett. Ezen a téren pedig nem is nyújtott győnge teljesítményt.

A prédikáció a Társaság a Keresztény Ismeretek Terjesztésére (*Society for the Propagation of Christian Knowledge*) plénuma előtt hangozott el 1755. január 6-án. Robertson kezdettől fogva vajmi kevés kétséget hagy afelől, hogy elsősorban a tervszerűségnek az emberi történelemben játszott szerepével kíván foglalkozni, s nem sokkal később azt is elárulja, hogy a problémát „előtte” és „utána” összefüggésében szándékozza megragadni – ti. a szent történelem korszakalkotó eseménye, Krisztus eljövetele és az evangélium hirdetése előtt és után összefüggésében: „Nincs örömtelibb elfoglaltság az áhítatos szellem számára, mint a világ kormányzásában megmutatkozó isteni bölcsesség megfontolása. Az emberiség polgári története szélesre tárja az ajtót e jámbor foglalatosság előtt. A figyelmes szemlélő gyakran pusztán az ész fényétől vezetve valószínű feltételezéseket fogalmazhat meg az isteni gondviselés terveit illetően, és felismerheti azt az ügyes kezét, amely az emberi dolgokban beállt fordulatokat előidézi, s a legjobb célok megvalósításának a leghatásosabb és legváratlanabb eszközök által szolgál iránytűjével: a szent történelem azonban, azáltal, hogy fellebbenti a fátylat a Mindenható gondolatairól, terveit teremtményeinek szeme elé tárja; s nyomon követhetjük a lépéseket, melyek a felé vezetnek, hogy ezeket biztosabban és nagyobb megalégedésre valósítsa meg. ... A kereszténység kihirdetése és megalapítása e világban éppen ilyenfajta, igen figyelemre méltó esemény volt.”²³

Robertson annak a „Krisztus ellenfelei ... és a mai hitetlenek” által hangoztatott ellenvetésnek a vizsgálatát tűzi saját feladatául, hogy ha az evangélium valóban az igazságot tartalmazza, akkor vajon miért maradt „oly sokáig rejtve a világ előtt”.²⁴ Robertson problémája ez által az idő problémájává válik: *miért csak ilyen későn – és nem előbb?* A kérdést az „isteni ökonómiára” (figyelemreméltó kifejezés!) utalva igyekszik megválaszolni, no meg arra hivatkozik, hogy „egy különös egybeesés a keresztény vallás felfedezését szükségesebbé, hirdetését pedig sikeresebbé tette”. Konkrét magyarázatai becsületére válnak egy olyan „találgató” történetírónak, aki egyúttal erős arminianus ihletéssel bíró presbiterianus lelkész.

Robertson két általános alapelv megfogalmazásával vezeti be mondanivalóját. Először is, „a Legfelsőbb Lény minden ténykedését vezérlő” általános törvények egyike az, hogy „semmiféle tökély nem érhető el hirtelen módon. A mozgás, mellyel művei végső és tökéletes állapotuk felé haladnak, fokozatos és lassú.” Ugyanezt az elvet az idő metaforájának segítségével is megvilágítja: „A délidő fényességét megelőzte a hajnali homály.” Emiatt az-

²³ Robertson, William: *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance, and its Connection with the Success of his Religion*. In: *The Works of William Robertson*. Vol. XI. London, 1996. 6–7.

²⁴ William: *The Situation of the World*, 8–9.

tán „a Mindenhatónak úgy tetszett, hogy aszerint tárja fel és bontakoztassa ki tervét, amennyire ezt a világ állapota szükségessé tette.”²⁵ Másodszor, Robertson hangsúlyozza, hogy jóllehet az emberi történelemben szemmel láthatóan és erőteljesen érvényesül valamiféle terv, a közvetlen isteni beavatkozás igen ritka, és amikor mégis megtörténik, akkor is szervesen illeszkedik az egyszerű emberi cselekedetek által elindított folyamatok összefüggéseibe. „A Mindenható ritkán idéz elő természetfeletti eszközökkel olyasmit, ami természetes úton is megvalósítható.”

Krisztus eljövele természetesen egyike ezeknek a ritka természetfeletti beavatkozásoknak, Robertson gondolatmenetének veleje azonban éppen az, hogy megmutassa, miképpen készítette elő még ezt az eseményt is olyan, módfelett változatos „természetes” okok egybeesése, amelyek egy hosszabb stagnálási periódus után mintegy fokozzák a történelem „sűrűségét”, felgyorsítják az idő folyását. A Gondviselés és az önálló emberi cselekvés tehát kölcsönösen egymást kiegészítő szerephez jut a történelemben felismerhető terv megvalósításában, amennyiben az utóbbi, bár „valójában az isteni bölcsesség rendeli el”, mégis elegendő szuverenitással bír ahhoz, hogy a kedvező körülmények megteremtésével előkészítse a terepet az előbbi beavatkozásához arra az esetre, ha ez „szükségesnek” bizonyulna. A prédikációban tárgyalt esetben Krisztus eljövele egyszerre természetfeletti és e világi esemény (s Robertson hallatlanul rugalmasan mozog e két dimenzió között), olyan esemény, melynek bekövetkeztéhez a történelem korábbi menete messzemenően kikövezte az utat.

Maga az idő tehát Robertson keresztény elbeszélésében nemcsak a nagy „kataklizmák” ritmusa által kijelölt keret a történelem számára. Az időről alkotott fogalmat számára meghatározza az eme kataklizmák közötti hosszú szünetekben zajló emberi tevékenység elgondolásából adódó periodicitás is, különös tekintettel arra, hogy e tevékenység a kataklizmákat megelőző időszakokban lendületet vesz, s ezáltal hozzájárul az „előtt” és „után” kulcsfontosságú definícióihoz. El lehet játszani a gondolattal, hogy Robertson vajon mennyiben támaszkodott (ha egyáltalán) az idő problémájának olyan nevezetes korabeli megközelítéseire, amelyekről könnyen megmutatható lenne, hogy relevánsak az ő felfogásának szempontjából. Ezek közé tartoznak először is Newton eszméi az „abszolút” és a „relatív” időről. Az „abszolút idő” egy matematikai egyenes megfordíthatatlan menetű, egyenletes, az anyagtól és a mozgástól független folyama, míg a „relatív idő” az idő és az érzékelhető tárgyak viszonya, mely nagyon is függ a változó iramú mozgástól.²⁶ Másodszor, felidézhetjük Locke kísérletét arra, hogy mindezt empirista episztemológiai megalapozással támassza alá, azáltal, hogy az időt az érzékelésben és a reflexióban rejlő forrásaiból levezetett időtartam összefüggésében magyarázza.²⁷ Végül felidézhetjük Leibniz Newton követőinek adott választát, miszerint ha az idő pusztán abszolút volna, nem lenne semmi ok arra, hogy a dolgok (beleértve a Teremtést!) egy bizonyos időhöz (ne pedig egy másikhoz) kötődjenek – azaz végső soron minden idő csak „viszonylagos” lehet.²⁸ Mégis, bár e források kétségkívül ren-

²⁵ William: *The Situation of the World*, 9–10.

²⁶ Newton, Isaac: *A természetfilozófia matematikai alapelvei*. In: Newton válogatott írásai. Budapest, 2003. 107. – A szöveg hely a *Principia* (1687) teljes angol kiadásában: *Mathematical Principles of Natural Philosophy*. Chicago, 1952. 8.

²⁷ Az *Essay Concerning Human Understanding* (1689) II. könyvének XIV. fejezete, „A tartam ideájáról és annak egyszerű módozatairól”. Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, 1979. 173 skk. Vö. Leyden, W. von: *History and the Concept of Relative Time*. History and Theory, vol. 2. (1963) 263–285.

²⁸ Az eredetileg az integrálszámítás „szerzői joga” ügyében folytatott elmérgesedő Newton–Leibniz vita a későbbiek során egyéb tudományos kérdések mellett filozófiai és teológiai témákra, illetve

delkezésére álltak Robertsonnak, és valóban ismerhette is őket (ugyan Leibniz esetében ez kevésbé valószínű), semmi bizonyítékunk arra, hogy valóban segítségül hívta őket. Annál világosabb, hogy rendkívül eredeti módon alkalmazta a stadiális történetírás rendező elvét: azt az elgondolást, hogy az emberi lények némely természetes hajlamának következtében a társadalmak bizonyos fejlődési fázisokon mennek keresztül, melyeket a létfenntartás uralkodó módja határoz meg, s az, hogy érintkezési normáikban mekkora kifinomultság mutatkozik meg, hogy mennyire képesek megérteni az erkölcs, a vallás, a politika stb. bonyolult, elvont fogalmait, azon múlik, hogy ebben a folyamatban milyen lépcsőfokot értek el.

Nem vitás, hogy legalábbis Szent Ágostonig vezethető vissza az a gondolat, hogy az Ige kinyilatkoztatására mindaddig nem kerülhetett sor, amíg a világ nem volt elég érett annak befogadására.²⁹ Robertsonnál azonban ez a gondolat sajátos, éppen a tizennyolcadik századra jellemző módon dinamizálódik, amennyiben szerzőnk azt sugallja: még az őskeresztények világa is csiszolatlan volt a maga kereskedelem-előttiségében, s olyan nemzetek fiai népesítették be, amelyek *emiatt* nem is érthették meg azokat a törvényeket, amelyek által Isten a természetes és az erkölcsi világot kormányozza. Ebből pedig az következik, hogy Isten csak annyit tárhatott fel igéjéből az őskeresztények számára, amennyiről remélhette, hogy azok meg is értik. Ugyanakkor azt is feltételeznünk kell, hogy a későbbiek során a többi is fokozatosan feltárulkozott, annak függvényében, ahogyan a bekövetkező fejlődés ezt indokoltá tette.

Az evangélium hirdetésének stadiális története Robertson előadásában az antik világ közállapotairól adott vázlattal kezdődik. „A legkorábbi időkben a világ kicsiny önálló államokra oszlott [...] A kereskedelem még nem egyesítette az emberiséget, és még nem létesített kapcsolatokat a különböző nemzetek között. Ma az egész világot egyetlen nagy társadalomnak lehet tekinteni [...] De azokban az egyszerűbb időkben a nemzetek közötti érintkezés teljesen jelentéktelen volt.”³⁰ Mi sem természetesebb, mint hogy az efféle, túlságosan is sokáig fennálló körülmények önmagukban is áthághatatlan akadályként tornyosultak az előtt, hogy az evangéliumot a nyugati féltekén széltében-hosszában hirdetni lehessen. A „rómaiak nagyravágyása és vitézsége” mintegy katalizálta ezen akadályok elmozdítását azáltal, hogy „kikövezte az utat, s előkészítette a terepet arra, hogy a világ befogadja a keresztény tanítást”: egység és nyugalom, no meg civilizálódás voltak a velejárói annak a folyamatnak, mely egyúttal a rómaiaknak való behódolást és a szolgaságot eredményezte – s a „szándékolatlan következmények” Adam Smith-i törvénye értelmében paradox módon a kereszténység világméretű elterjedéséhez is kedvező körülményeket teremtett.³¹

A római terjeszkedés civilizációs hatásai mellett morális jellegűekkel is együtt járt, melyek az előbbiekhöz eléggé ellentmondásosan viszonyultak. A római birodalom mintegy rátelepedett a korábbi idők kicsiny, független államaira, amelyekben a nyilvános szabadság a magánerevények alapjain nyugodott – míg ez utóbbiak tekintetében „minden polgár magatartását a hatóság szeme vigyázza.” Maguk a rómaiak sem képezték kivételt e szabály

Newton követőire, mindenekelőtt az *Optika* fordítójára, Samuel Clarke-ra is kiterjedt. Tér és idő problémájára bőségesen kitér Leibniz és Clarke 1717-ben publikált levélváltása. A hivatkozott gondolatra lásd Alexander, H. G. (ed.): *The Leibniz-Clarke Correspondence*. Manchester, 1956. 27–28. Newton, Locke és Leibniz ide vonatkozó nézeteinek összevetésére lásd Turetzky, Philip: *Time*. London–New York, 1998. 71–83.; Fraser, J. T.: *Of Time, Passion, and Knowledge. Reflections on the Strategy of Existence*. Princeton, 1990. 33–34.

²⁹ Nisbet: *Social Change and History*, 85–91.

³⁰ Robertson: *Situation of the World*, 14–15.

³¹ Robertson: *Situation of the World*, 15–19.

alól. „Hanem ahogy leigázták a világot, elveszítették saját szabadságukat [...] Megtört az erkölc és a kormányzás közötti szövetség [...] Az önkényuralommal együtt megjelentek mindazok a förtelmes bűnök, melyek általában reá következnek.” A birodalmakra jellemző romlás azonban, mely a republikánus erkölcsök tisztaságát felváltja, alkalmat adott Istennek arra, hogy „kihirdesse a keresztény kinyilatkoztatást a világnak, nem azért, hogy az erényt a polgári kormányzat ugyanazon ingatag alapzatára [ti. pusztán emberi cselekvésre] építse, hanem a vallás örökkévaló és mozdíthatatlan alapjaira emelje.” Robertson beszámolójában a kereszténység azért jelenik meg, hogy enyhítse a despotikus, korlátlan monarchia (és a hatalmas területeken folytatott zavartalan kereskedelemről elkerülhetetlenül származó fényűzés) kártékony hatásait, és isteni okok segítségével egyengesse az erény fennmaradását az emberek között olyan időkben, amikor az emberi okok többé nem teljesen elegendők ennek biztosítására.³²

Robertson a továbbiakban a korabeli világ vallási és családi állapotait veszi szemügyre, és felméri a társadalmi igazságosság létét, illetve nemlétét, és ezen a téren is úgy találja, a helyzet eléggé kritikus volt – „krízisen” ebben az esetben valamiféle változásokkal terhes állapotot értve – ahhoz, hogy átfogó „megreformálást” tegyen szükségessé. A vallást egyszerre kezdte ki a romlás kétféle szélsőséges formája, az egyik oldalon a farizeusok képviselte babonáság és képmutatás, a másikon a szaddukeusok szabadossága. Robertson a témát a vallásra vonatkozó felvilágosult diskurzus egyik jellegzetes, a legmarkánsabban David Hume (első ízben 1741-ben megjelent) híres esszéjében kifejtett és összefoglalt válfajára emlékeztető terminusokban bontja ki.³³ E diskurzus a babonáság (a tekintély és dogma előtti, gyakran a katolicizmussal asszociált vak behódolás) és a rajongás (személyes és közvetlen isteni inspiráció önhittségétől vezérelt protestáns fanatizmus), azaz a „hamis vallás” két formájának elburjánzásával magyarázta a megelőző két évszázad európai történelmére jellemző folyamatos társadalmi és politikai instabilitást, és önmagát, a felvilágosult mérsékletet ajánlotta ellenszer gyanánt – ami például Hume számára lehetett a szkepszis, de mások számára lehetett a vallási igazság melletti józan és „ésszerű”, mind a szektás buzgalomtól, mind a kritikátlan tekintélytisztelettől mentes kiállás. A két pólus, melyek között az „igaz vallás ereje teljesen elenyészett”, Robertson számára a babonáság mellett egyelőre a szemérmetlen libertinizmus – csak egyházi vezetőként ébredt rá nem sokkal később arra, hogy a kálvinizmus militáns értelmezése a *Kirk* egyes köreiben ennél is fenyegetőbb szélsőség.³⁴ Alig egy évvel a prédikáció elhangzása után részben azért kellett beszüntetnie működését a híres *Edinburgh Review*-nak, melynek Robertson az alapítói közé tartozott, mert buzgó kálvinista lelkészek tiltakoztak a teológiai munkásságukat a lapban illető kritika miatt; ezzel nagyjából egy időben Robertsonnak és az egyház mérsékelt szárnyához tartozó társainak nagy nehezen sikerült megakadályozniuk, hogy Hume-ot és unokafivérét, Lord Kamest mint veszedelmes szkeptikusokat egyházi átokkal sújtsák. Ettől kezdve az efféle küzdelmek rányomták bélyegüket Robertson egyházpolitikus pályafutására egészen addig, amíg 1780-ban – röviddel azután, hogy a katolikusok elleni évszázados szankciók 1778-ban Angliában végrehajtott enyhítése nyomán Skóciában is megtett kezdeményezések Robertsont személyesen is inzultáló zavargásokba torkollottak – vissza nem vonult. Ekkor, egyik utolsó beszédében majd így fogalmaz: „Örülök, hogy azt látom, honfitársaim a szabadság

³² Robertson: *Situation of the World*, 20–24.

³³ *A babonáságról és a rajongásról*, in: Hume összes esszéi, I. 80–85.

³⁴ Lásd Sher: *Church and University*, 67–70., 277–297.; Brown, Stuart J.: *William Robertson (1721–1793) and the Scottish Enlightenment*. In: Brown (ed.): *Robertson and the expansion of empire*, 16–31.

szellemére jellemző féltékenységgel őrkdnek jogaik sértetlensége fölött, de sajnálom, hogy buzgalmukat ok nélkül fecsérlik”, s arra szólította fel az egyházat, tagadja meg „a lelkiismeret kedvéért való üldözés elvét, mint amely az evangélium szerint viszolyogtató, és ellentétes a protestantizmus szellemiségével.”³⁵ Ami a babonaság farizeusok által bevezetett „szabályos rendszerét” illeti, az teljes vértetben áll már a prédikáció olvasója előtt: a hagyományok és szertartások elburjánzása az erkölcsi alapelvek sorvadását hozta magával – „a babonaság egyetlen népnél sem uralkodhatott el, csakis az erkölcsök kárára. A pogány babonaság nemhogy semmiféle támaszt nem nyújtott az erénynek, hanem a világon semmi köze nem volt hozzá. [...] A zsarnokság és a babonaság, akárcsak az emberek ama egyéb pusztítói, az éhínség és a dögvész, egymás szövetségesei. A babonaság megtöri a lelket, és előkészíti a szolgaságra. A zsarnokság éppen ezért batorítja a babonaságot, és a törvénytelen hatalom hasznos segéderejeként alkalmazza.”³⁶

A Krisztus fellépését közvetlenül megelőző időben Roberston lapjain hasonlóképpen sötét színekkel lefestett családi állapotokat keleten a többnejűség jellemezte, a zsidók és a nyugati pogány népek körében pedig a válás gyakorisága és akadálytalansága, melyek közül az előbbi a házi rabszolgaságnak szolgált táptalajául, az utóbbi pedig aláásta és diszkreditálta a férfi és a nő közötti természetes kapocs eszméjét. Végül, „az emberi társadalomnak oly változatosak a szükségletei, hogy a népesség túlnyomó részének állandóan dolgoznia és robotolnia kell, hogy kielégítthesse azokat”, ráadásul a régi idők primitív létfenntartási módja az emberek nagy többségét rabszolgaságra kárhóztatta, mely állapot a római birodalom despotikus kormányzata alatt vált igazán elviselhetetlenné. Mindezt meggondolva Robertson szerint bizonyított tényként könyvelhetjük el, hogy „reformációra szorult mindazok életvezetése, akik a háztartás élén állottak”, ahogy gyakorlatilag minden néposztály vallásos attitűdje is, míg „az alávetettek rászolgáltak arra, hogy szenvedéseik enyhüljenek.”³⁷

A világi idő tehát a társadalmi és családi élet, a politika és az erkölcs terén egyaránt egyfajta sajátos értelemben megérett arra, hogy a szakrális idő Teremtés és Megváltás közötti legfontosabb eseménye elkövetkezzék. S valóban, az „utána” (ti. az Ige megtestesülése után) következő időben a kereszténységben mindeme területeken meglévő jótékony erő megtette hatását mindazokra a jelenségekre a szekuláris világban, amelyeknek afféle „szándékolatlan következménye” gyanánt kialakult. Figyelemreméltó, hogy Robertson a rabszolgaság felszámolását habozás nélkül a kereszténység szelíd és szabad szellemiségének tulajdonítja – még Ézsaiás Könyvét is idézi, hogy párhuzamot vonjon az ott megjövendölt lelki üdvösség és a személyes szolgaságból való testi megszabadulás között.³⁸ A modern érintkezési szokások, a modor finomságáról is sommásan úgy nyilatkozik, hogy az inspirációt merített a keresztény vallásból, sőt, egyenesen a kereszténységtől nyeri eredetét.³⁹

Ezen a ponton azonban mintha némi ellentmondás mutatkozna az ok-okozati összefüggéseket illetően, legalábbis abban az esetben, ha Robertson történeti gondolkodásának egé-

³⁵ [Erskine, John] (ed.): *A Narrative of the Debate in the General Assembly of the Church of Scotland, May 25, 1779*. Edinburgh, 1780. 49., 61.

³⁶ Robertson: *Situation of the World*, 26–31.

³⁷ Robertson: *Situation of the World*, 39.

³⁸ Robertson: *Situation of the World*, 44. A korabeli amerikai rabszolgaságra hivatkozó kézenfekvő ellenvetést Robertson azzal utasítja el, hogy „bármely vallás szellemisége és igazi iránya akkor mutatkozik meg, amikor ereje teljében van, nem akkor, amikor a hanyatlás korát éli.”

³⁹ Robertson: *Situation of the World*, 47.

szét vesszük figyelembe. A skót felvilágosodás „nagy generációjának” valamennyi tagja közül talán az ő megközelítésmódját járta át leginkább a haladás és csiszolódás feltartóztathatatlanságával és a modernitás magasabb rendű erényeivel-értékeivel kapcsolatos meggyőződés. Robertson szerint az ember azon képessége, hogy bonyolult igazságokat fogjon fel és alkalmazzon, hogy erkölcsi és fizikai környezetéről pontos fogalmakat alkosson, a tágabb értelemben felfogott civilizáció folyamatos fejlődésével állt szoros összefüggésben, s egész gondolkodásának tengelyét a kereskedés civilizációformáló és -átalakító szerepének eszméje alkotta. A piaci csere egyrészt általánosságban az emberek közötti érintkezés mennyi egyéb formájának metaforája, másrészt olyan konkrét kommunikációs helyzet, amely sajátos követelményeinél fogva kiváltképpen alkalmas arra, hogy az egyik ember érdekét, szempontjait a partner érdekeinek és szempontjainak függvényében ragadja meg. Ahogy a kereskedés mindinkább meghatározóvá válik a szükségletek kielégítésében, úgy honosul meg az udvariasság és a szimpátia, a társiaság érzése az egyébként önérdék-követő emberek között (persze párhuzamosan azzal, hogy növekszik a jólét és a tudás is). Az önzés vezérelte vetélkedés valaha erőszakos formái egyre szelídebbé válnak, míg nem a polgári hatóság által az erőszak megfékezésére kibocsátott törvények sem a szabadság terhes bélyeiké, hanem a joguralom eszközeinek tűnnek a felvilágosult szellemű, csiszolt modorú polgár-alattvalók számára. E feltűnően materialista logikát Robertson műveiben bőségesen lehet dokumentálni akár rövid, kiragadott idézetekkel – álljon itt egyetlen példa abból a szövegből, amelyet általában a narratív és stadiális történetírás közötti sajátos házasság klasszikusának tekintenek. A téma a középkori városi közösségek felébredése hosszan tartó szendergésükből: „Új életre kelt az iparkodás szelleme; a kereskedelem a figyelem középpontjába került, és felvirágozott; a népesség növekedésnek indult; elnyerték a függetlenséget, s vagyon áramlott a városokba, melyekben oly sokáig a nyomor és az elnyomás uralkodott. A gazdagságot megszokott társai, a hivalkodás és a fényűzés kísérték; s bár az előbbi merev volt és terhes, az utóbbiból pedig hiányzott az elegancia, fokozatosan mégiscsak a viselkedés és a szokások csiszolódását eredményezték. A modor e megjavulásával együtt a kormányzás és az igazgatás is egyre szabályszerűbbé vált. Ahogy a városok népessége egyre nőtt, s mind gyakrabban adódott alkalom az érintkezésre, mintegy természetesen szaporodtak meg a rendeletek és szabályok, és mindenki pontosan megértette, hogy fegyelmezett betartásuk és áthágóik szigorú, azonnali megbüntetése közös biztonságukat szolgálja. A törvénytisztélet és az engedelmesség, no meg a csiszolt modor, miután a városokban megjelent, észrevétlenül átjárta a társadalom többi részét is.”⁴⁰ Robertsonnak az anyagi fejlődés e modor- és tudatformáló hatásáról alkotott nézeteiből éppenséggel nem az következne, hogy az evangélium igazsága azonnali győzedelmeskedhetett a saját maga által is kezdetleges színben feltüntetett korabeli civilizációs állapotok közepette. S valóban, általánosságban úgy vélte, éppen saját évszázadában érkezett el az az idő, amikor a vallást, mely még a reformáció és az ellenreformáció korában is az Ige felettébb tökéletlen értésével kellett hogy beérje, s a babonáság és a rajongás pólusai között hanyódot, a keresztyének úgy értsék, ahogyan az a Mindenhatónak és küldöttének valaha szándékában állott. Megint csak a világi emberi történelemben zajló események, ezúttal a civilizációs fejlődés eseményei ké-

⁴⁰ Robertson, William: *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century*. In: *The Works of William Robertson*. London, 1835. 319. Magyarul (részletek) *Az európai társadalom fejlődése a római birodalom bukásától a XVI. század kezdetéig*. In: *A skót felvilágosodás*, 201. A megjelent fordítást némileg módosítottam.

szítették elő a világot, ha nem is egy újabb kinyilatkoztatásra, de legalább arra, hogy a már meglévőt tudatosabban vallhassa magáénak.

Hogy ezt alátámassza, Robertson azzal indítja a prédikáció konklúzióját, hogy felidézi, Európa milyen különleges helyet tölt be a kereszténység történetében. Nem lehet véletlen egybeesés – állítja –, hogy Európa, ahol a kereszténység első ízben elterjedt, a világ minden más térségét felülmúlja a tudományok és a hasznos találmányok terén. „Az európaiak a legmesszebb menőkig ki is használták e fölényüket minden vállalkozásukban, amelynek célja a kereskedelmi és birodalmi terjeszkedés volt [...] Nos, ugyanezeket a vívmányokat igen üdvös célokra is lehetne fordítani, a vallás támogatásában.”⁴¹ Európát (legalábbis egyes részeit) az a kitüntetett szerencse érte, hogy gyorsabb tempóban futotta be a stadiális fejlődés teljes pályáivét, s hamarabb érte el a kereskedelmi és civilizált szakasz csúcsát, mint a földgolyó azon közelebbi vagy távolabbi szegletei, amelyekbe az európaiak először éppen Robertson életében nyertek bepillantást. Az ő tapasztalatai szerint és az ő értelmezésében – továbbá az ő fogalmai szerint és szóhasználatával – a kereskedelem terjeszkedése együtt járt a modor finomodásával és a tudás növekedésével, s így előmozdította a kereszténység egy olyan típusának ügyét, amely mérsékeltabb és toleránsabb, mint az, amelyik a lelkeket a középkor folyamán rabságban tartotta, vagy az, amelyik utóbb a kontinensnyi területeket feldúló vallásháborúkat tüzelte. Miközben az európai nemzetek azáltal, hogy megismertetik a távoli vidékek barbár népeivel a kereskedést és a csiszoltságot – másként fogalmazva, felgyorsítják számukra a világi időt –, teljesítik civilizációs küldetésüket, Robertson arra figyelmeztetett, hogy több figyelmet fordíthatnának a bennszülöttek lelkének gondozására is: arra, hogy módszeresebben ismertessék meg őket az evangéliummal, ezáltal felgyorsítva a szakrális időt is – a haladást a „célközönység” számára a kinyilatkoztatás befogadása felé, valamennyi érintett számára pedig a megváltás felé.

Befejezésésképpen megismételhetnénk, hogy Robertson a stadiális történelem felvilágosodás korabeli paradigmáját a prédikációban arra használja fel, hogy igen dinamikus képet rajzoljon a szekuláris és a szakrális idő metszéspontjairól, és arról, hogy az emberi és az isteni cselekvőképesség miként játszik kölcsönösen kiegészítő szerepet ebben a dinamikában. Az idő és progresszió témájára adott variációinak azonban van még egy, ugyancsak jellegzetesen tizenharmadik századi aspektusa. A prédikáció – akárcsak voltaképpen valamennyi más munkája – gondolatmenetének háttérét az a megfontolás alkotja, hogy a térbeli utazás az időutazás karakterét öltheti. Az észak-amerikai vadon lakóit szemlélvén plasztikus képet alkothatunk Tacitus barbárjainak életmódjáról, a Csendes-óceán szigetvilága pedig mintha az adamita ember különböző válfajainak adna otthont. „A nemzetek jellemét az alakítja, hogy milyen a társadalom állapota, amelyben élnek, és milyen politikai intézményeket hoztak létre; s [...] az emberi szellem, ha ugyanolyan körülmények közé kerül, az egymástól legtávolabbi korokban és országokban is ugyanazt a formát ölti majd, s ugyanaz a modor jellemzi majd [...] Számos germán törzs civilizáltabb volt, mint az amerikaiak [...] Az állapotaik közötti hasonlóság azonban mégis nagyobb, mint bármely más esetben, amelyet a történelemben két civilizálatlan nép körében megfigyelhetünk, s ez a modor meglepő hasonlóságát idézte elő.”⁴² Vagy még egyszerűbben, az amerikai földrész Óvilágból való benépesülésének elmélete kapcsán: „Egy amerikai vadász jelleme és foglalatosságai kevésbé különbözhetnek az ázsiaitól, aki ugyanúgy a hajszából él. Egy vad törzs

⁴¹ Robertson: *Situation of the World*, 51.

⁴² Robertson: *View of the Progress*, 372.

a Duna mentén kísértetiesen kell hogy hasonlítson arra, amelyik a Mississippri mosta földet lakja.”⁴³

A távoli kontinenseken élő „primitív” népek megfigyelése, a róluk való adatgyűjtés empirikus és módszertani értelemben hallatlanul hozzájárult a korai etnológia fejlődéséhez,⁴⁴ miközben a kortársak szemében a fent említett misszió teljesítése elismerésre méltó, hősi cselekedetnek számított. De valóban szükséges-e óceánokat átszelni ahhoz, hogy az efféle antropológiai ismereteket az európai ember összegyűjtse, s mintegy ellentételezéseként a párhuzamos civilizációs szolgálatot megtegye? A Robertson mondataiban megjelenő, de korántsem egyedül általa képviselt felfogás szerint szó sincs erről. A térbeli és időbeli távolság közös nevezőre hozható egymással, jóllehet a viszony olykor megfordított: néhány hegyen átkelve az ember mintha évszázadokat repülne vissza a múltba. A prédikáció azzal az észrevétellel zárul, hogy „nem a távoli nemzetek megtérítése a Társaság a Keresztény Ismeretek Terjesztésére elsődleges feladata. Egy közelebbi tárgy kell hogy magára vonja közvetlen figyelmét. A skót Felföld és szigetek olyan látványt tárnak szemünk elé, amelyre aligha számítanánk egy olyan nemzet körében, ahol az igaz vallás és a csiszolt modor régóta virágzik. A társadalom itt durva és tökéletlen állapotában jelenik meg. Az ipart nem ismerve, a munkától idegenkedvén, a féktelen lakosok fosztogatásból élnek, lefitymálják a békés mesterségeket, és kaphatók minden merész, elszánt tette.”⁴⁵ A felföldi társadalom ezen elmaradottságát ki is használták „vallásunk és szabadságaink ellenségei”, mégpedig arra, hogy „a legsötétebb babonaság magvait és a kormányzás legkártékonyabb eszméit” hintsék el közöttük: Robertson a stadiális sémát hívja segítségül annak a magyarázatára is, hogy a felföldiek körében széleskörű támogatásnak örvendett az 1745-ös jakobita felkelés. Ezután pedig az emberi cselekvőkészséget ismét isteni célok előmozdításához hívja segítségül: sürgeti a törvényhozást, hogy folytassa és szélesítse ki azt a politikát, mely „a leghumánusabb szellemű törvényeket hozza annak érdekében, hogy a királyságnak ezt a részét kimentse a tudatlanságból és a barbárságból” – hozzátéve, hogy ettől az irányvonalától „a Társaság tagjai nagy segítséget remélnek terveik véghezvitelében”.⁴⁶

A szöveggörnyezetet tekintve ugyancsak beszédes ez a gondolatfűzés. A világ és az idő egyaránt „adott” Robertson számára, a szó legszorosabb keresztényi értelmében. Tervszerűség, elrendelés érvényesül mindkettő „berendezésében”, de olyan módon, hogy ha az egyik mozgásba lendül, az a másikat is mozgásba hozza, s e mozgás karaktere már nemcsak azon múlik, ami „adott”, hanem az egyszer adott világot az adott időben használó – az egyiket testi üdvére fordító, a másikban lelki üdvéreményét megtaláló –, befogadó cselekvő hozzáállásán is múlik. Ennyiben Robertson az időről és az eseménynek – különösen az isteni terv szempontjából különleges horderejű eseménynek – az idő folyamába való illeszkedéséről alkotott elképzelései igen érdekes árnyalatot képviselnek a felvilágosodás e kérdésekkel kapcsolatos gondolkodásában. Párhuzamként a forradalom fogalmának éppen az ő pályafutásával egy időben lezajlott átalakulása kínálkozik. Robertson megszületésének idején a *revolutio* még az, aminek Kopernikusz az égitestek mozgásával kapcsolatban leírta

⁴³ Robertson, William: *History of America*. In: *The Works of William Robertson*. London, 1835. 806.

⁴⁴ Lásd Kontler László: *Nemes és nemtelen vademberek. Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777)*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2004. 269–285. és az ott hivatkozott irodalmat.

⁴⁵ Robertson: *Situation of the World*, 53.

⁴⁶ Robertson: *Situation of the World*, 54–55.

– körkörös mozgás, egy korábbi állapot újbóli elfoglalása, mint az 1688-as angliai *Glorious Revolution* –, vagy olyan, kifürkészhetetlen erő – a Gondviselés, a sors, a szerencse, a szükségyszerűség – hirtelen megrázkódtatással járó beavatkozása az emberi dolgokba (általában persze a kormányzásba), amely fölött az embernek nincs ellenőrzése. Éppen azokban az években, amikor Robertson prédikációja megjelent, kezdett kialakulni ez utóbbi nézetnek egy olyan változata, mely szerint az efféle megrázkódtatások a felvilágosult emberek számára alkalmat adhatnak arra, hogy kezükbe vegyék saját sorsuk irányítását – anélkül persze, hogy ez azt jelentette volna, maguk készítenék elő a sorsfordító eseményt, de az eseményt ugródeszka gyanánt felhasználva utána szuverén cselekvőkké válhatnak.⁴⁷ Robertson logikája ennek bizonyos értelemben a fordítottja: a kereskedő, csiszoló, megismerő emberek e világi cselekvéssel mozdítják elő a keresztény történelem menetét, amennyiben ez által a maguk számára könnyítik és rövidítik meg az Ige tiszta megértéséhez vezető utat, miközben annak végső kimenetelét nem befolyásolják. Mindkét megközelítést lehet úgy értelmezni, mint amelyre építve a történelmi változásokkal és e változásokban az emberi cselekvők által játszott szereppel kapcsolatos modern fogalomhasználat kialakult. Éppen ilyen hasznos és érdekes azonban, ha ezeket az eszmetörténeti unokatestvéreket, így Robertson álláspontját nem egy későbbi, „kifejlettebb” gondolat egyelőre „tökéletlen” megelőlegezéseként, hanem mint egy, a felvilágosodáson belüli sajátos, kiérlelt, önnön jogán érdeklődésre számot tartó felfogásnak tekintjük. Kosellecknek a bevezetőben idézett gondolatmenetéhez visszatérve és őt parafrázálva úgy mondhatnánk, Robertson prédikációja azt a pillanatot jeleníti meg, amelyben a történelem felgyorsulásának fogalma még nem egészen vált el a végítéletet megelőző időszakok megrövidülésével kapcsolatos apokaliptikus várakozástól, de már magán viselte a történelmi remény fogalmává való átalakulás jegyeit. De szerencsésebbnek tartanám azt a megfogalmazást, mely az előző mondatból elhagyná a „még” és a „már” szócskát, s a „pillanat” helyére – mondjuk – a „perspektívát” állítja.

⁴⁷ Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*. In: Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1990. 203–223. Lásd még Bulst, Neithard – Fisch, Jörg – Koselleck, Reinhart: *Revolution*. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1984. Bd. 5. kül. 714–724.

LÁSZLÓ KONTLER

*Time and Progress – Time As Progress.
An Enlightened Sermon by William Robertson*

This article examines the thesis, advanced by Reinhart Koselleck in *Futures Past*, of the “temporalization of history” as interpreted in terms of the changing perception of the “compression” (or “acceleration”) of time that supposedly precedes the onset of the “future”, against a 1755 sermon by the eighteenth-century Scottish ecclesiastical leader and historian William Robertson. The framework of analysis is offered by a version of the model of the “multiplicity of enlightenments” and that of the “conservative Enlightenment” employed most forcefully by John Pocock, but also by other scholars. Looking at previous and contemporary schemes of historical time, it is demonstrated that Robertson, drawing on intellectual sources ranging from Arminian theology through philosophical history to stadial or conjectural history, worked with a synergetic view of historical agency in which human actions may be seen as expressions of divine providence, while at the same time God’s providence may be conceived as offering so many opportunities for the exercise of human will. But it is also important to recognize that he was capable of doing so because he allowed the patterns of socio-cultural and economic progress, discovered in the eighteenth century, to play a dynamic role in advancing the cause of Christian salvation, especially by “compressing time” at critical junctures of history. In Koselleckian terms: true to his character as a protagonist in Pocock’s “conservative Enlightenment”, Robertson’s notion of the acceleration of history was not quite divorced from the apocalyptic hope attached to the ever shortening periods preceding the last judgment, while at the same time clearly displaying aspects of a notion of historical hope.

BALÁZS PÉTER

D'Argenson márki republikánus monarchiája és eszmetörténeti kontextusa

Jelen tanulmányunkban a felvilágosodás korának egy ritkán tárgyalt – és még ritkábban igazán komolyan vett – egyéniségének politika-filozófiai nézeteit ismertetjük, majd arra teszünk kísérletet, hogy ambíciózus és önmagát igen sokra tartó filozófusunk nézeteit elhelyezzük a kor eszmetörténeti palettáján. A márki gondolkodását különféle aspektusaiból vizsgáló doktori értekezésünkben két problémakört mutatunk be viszonylagos részletességgel: megvizsgáljuk, hogyan „szól hozzá” a francia monarchia eredetéről folytatott vitához, majd áttekintjük, miképpen vélekedik a legjobb államformáról.

Kezdjük néhány életrajzi ténnyel: René Louis de Voyer de Paulmy, d'Argenson márkija 1694-ben született, igen előkelő, hagyományosan királyhú család sarjaként. Atyja az 1710-es években Párizs igen szigorú rendőrfőnöke volt, testvéröccse, Marc Louis d'Argenson pedig hosszú éveken keresztül tengerészeti miniszter. René-Louist tehát minden arra predestinálta, hogy fontos szerepet kapjon az ország vezetésében. A márki egész életében a nagy felkérést várta: kész reformtervekkel rendelkezett, amelyektől nem kevesebbet várt, mint hogy hónapok és évek leforgása alatt megoldják Franciaország gyötrő gondjait. Ahogyan azt számos alkalommal kifejtette, a politikai filozófiát gyakorlati tudománynak tartotta: a rendszeres gondolkodás célja csak és kizárólag a társadalom reformja, az emberek boldoggá tétele lehet. Ezzel magyarázható, hogy az írói babérokra nem törekvő d'Argenson ahelyett, hogy kiadta volna főművét,¹ inkább kézíratos példányokkal bombázta a királyt és a francia monarchia legfelsőbb tisztségviselőit.² A bizonyítási lehetőség sokáig váratott magára: a király 1744-ben a küllögyek élére helyezte d'Argensont, aki azonban idegenül mozgott a hadviselés és a diplomácia területén. 1747-ben bukott, ám önbizalmában meg nem tépázott politikusként volt kénytelen beadni lemondását. Kudarcat azzal magyarázta, hogy az udvari intrikák és a „gaz kamarilla” világában a becsületes, elvhű és elvszerű politikát folytató államférfiak sorsa kizárólag a bukás lehet. Noha egészen 1757-ben bekövetkező haláláig nem adta fel a reményt, újabb kormányzati feladatot többé nem kapott. Változtatott stratégiáján is: életének utolsó tíz évében különböző fórumokon (elsősorban a *Journal Oeconomique* című folyóiratban) számos írást közzétett, sőt 1754-ben dolgozatot³ küldött

¹ A kéziratban még a *Jusques ou la démocratie peut être admise dans une monarchie* címet viselő munka csak 1764-ben, tehát hét évvel a márki halála után jelent meg nyomtatásban (a legenda szerint Rousseau közbenjárására) *Considérations sur le gouvernement actuel de la France* címmel. Vö. D'Argenson, René-Louis: *Considérations sur le gouvernement actuel de la France*. Paris, 1764.

² Ennek köszönhetően a mű számos kézíratos példányban megtalálható a d'Argenson család által alapított párizsi *Bibliothèque de l'Arsenal*ban.

³ A radikálisan egalitárius hangvételű dolgozat címe: „Quelle est la source de l'inégalité parmi les hommes et si elle est autorisée par la loi naturelle”. 1936-ban Roger Tisserand a pályázatra érke-

a dijoni akadémia azon pályázatára is, amelyen Rousseau is szerepelt híres, az egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezésével.⁴

Vita a francia monarchia eredetéről

Vajon milyen jogtörténeti alapokon nyugszik a francia monarchia? A francia király vajon a római császárok *imperium*ának örököse, vagy a Galliát elfoglaló germán harcosok *primus inter pares*, aki csalárd módon ragadta magához a teljhatalmat? A monarchia római lezármazását hirdető abszolutista teoretikusok és a királyi hatalom korlátozott voltát a történeti precedensből kimutatni próbáló *monarchomaques* már a 16. században is öldöklő ideológiai küzdelmet folytattak egymással; jelen dolgozatunkban azonban csak a vita 18. századi fellángolását kísérhetjük figyelemmel.⁵ A nemesi (frank) tézis legalaposabb kifejtése Boulainvilliers grófjának nevéhez fűződik. A széles látókörű arisztokrata *Essai sur l'ancien gouvernement de France* (1727) című munkájában despotizmusként bélyegzi meg kora francia monarchiáját, továbbá úgy véli, hogy a bitorlás megszüntetésére csak a múlt alapos tanulmányozása után kerülhet sor. Boulainvilliers történeti kutatásaira hivatkozva azt állítja, hogy a Galliát a középkor első évszázadaiban fegyverrel meghódító frankok királyai voltaképpen csak *primus inter pares* katonai vezetők voltak, hiszen a valódi hatalom felett nem ők, hanem a Mars mezején rendszeresen összegyűlő harcosok rendelkeztek. A politikai-társadalmi rendet megalapító hódítást követően azonban a királyok fokozatosan magukhoz ragadták a kezdeményezést, a gallok örököseinek tekintett közrendűekre támaszkodva kiszorították a hatalomból a katonai (frank) eredetű arisztokráciát, lassan, ám biztosan megsemmisítvén az ország ősi alkotmányát, amely az ország lakosai között fennálló hierarchia és egyenlőtlenség tiszteletén alapszik.

A francia monarchia ideológusai természetesen egészen másképpen rekonstruálták a királyság megszilárdulásának folyamatát. Dubos apát *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules* (1734) című művében azt állítja, hogy a frankok annak idején nem meghódították Galliát, hanem mintegy a hanyatló római hatalom „felkérésére” érkeztek a mai Franciaország területére, királyaik következképpen a római császárok teljhatalmának (*imperium*) örökösei.

A látszólag történeti tárgyú vita valódi témája és tétje a francia monarchia korabeli hatalomgyakorlásának legitimitása; a hagyományos előjogait, különállását féltő – és elveszett hatalmi pozícióit sirató – nemesi-arisztokrata ellenzék az ország „ősi alkotmányára” hivatkozva bélyegzi meg a 16–17. században fokozatosan erősödő királyi hatalom „despotizmusát”. Noha a monarchia önlegitimációja elsődlegesen nem történeti, a germanista kihívásra mégis meg kell felelnie, ami azt jelenti, hogy politikai aspirációit a történeti jogok nyelvén is meg kell fogalmaznia. Henri Durantón arra hívja fel figyelmünket, hogy a 17. századot megelőzően a király szolgálatában tevékenykedő történészek legfontosabb feladata az volt, hogy történelmi érvekkel támasszák alá a Kapeting-dinasztia jogait, ily módon elejét véve az

zett dolgozatok mindegyikét közzétette. Lásd Tisserand, Roger: *Les concurrents de Jean-Jacques Rousseau ...* Paris, 1936.

⁴ Az életrajzi adatok leghasználhatóbb összefoglalása: Gessler, Peter: *René-Louis d'Argenson. Seine Ideen über Selbstverwaltung, Einheitsstaat, Wohlfahrt und Freiheit in biographischen Zusammenhang*. Basel, 1957. D'Argenson politikai filozófiájának legjobb tárgyalása Nannerl O. Henry mindmáig kiadatlan doktori értekezése. Lásd: Henry, Nannerl O.: *The Democratic Monarchy of the Marquis d'Argenson*. Yale, 1972.

⁵ A kérdésről lásd Elie Carcassonne alpművét. Carcassonne, Elie: *Montesquieu et le problème de la constitution française au XVIIIe siècle*. Paris, 1927.

esetleges dinasztikus vitáknak. A 18. századra azonban új helyzet áll elő: a monarchiának a közvélemény előtt kell megvédenie magát a germanista kihívással szemben.⁶

Az erős királyi hatalom apológétái – ahogy a monarchia nemesi-arisztokrata ellenzéke – is történeti jogokra próbálták alapozni politikai törekvéseiket. Chantal Grell szerint az ősi alkotmányról szóló vita résztvevői alapvetően kénytelenek voltak egyetérteni abban, hogy a kora-középkor francia monarchiája jól működő, világos elvek szerint szerveződő politikai rendszer volt, amely voltaképpen a legitimitás egyetlen és kizárólagos forrása is egyben. A királyság jövőjét mind Dubos, mind Boulainvilliers az őseredeti – noha természetesen íratlan – alkotmányhoz való visszatérésként képzelel el, még akkor is, ha a rendszert illetően egymással ellentétes nézeteket vallanak.⁷

A 18. századdal foglalkozó eszmetörténészek túlnyomó része – sejtésünk szerint a nagy tekintéllyel bíró Elie Carcassonne nyomdokain járva – d'Argensont a királyi tézis védelmezői közé sorolja (Diego Venturini egyenesen Dubos-val és Hénault-val állítja párba).⁸ Nem vitatható, hogy a *Considérations*-ban d'Argenson mindent megtesz a frank hódítás jelentőségének minimalizálása érdekében, továbbá az is nyilvánvaló, hogy Dubos-hoz hasonlóan d'Argenson is az erős királyi hatalomban látja a feudális típusú hatalomgyakorlás felszámolásának egyetlen lehetséges eszközét. A felszíni hasonlóságok azonban elrejtik az alapvető különbséget: míg Dubos és a királyi tézis további szószólói történeti-jogi alapon érvelnek, addig d'Argenson arra tesz kísérletet, hogy a vitát történetfilozófiai síkra terelje. Noha természetesen van véleménye a hódítás tényének történeti megalapozottságát illetően, álláspontja szerint egy alapvetően katonai jellegű esemény nem alapozhat meg érvényes módon egy politikai-társadalmi rendszert. A márki szerint Franciaország történetének első szakasza voltaképpen a barbár kegyetlenség és az állandó polgárháborúk kora, következtésképpen a filozofikus érdeklődésű történetíró számára nem szolgálhat igazi tanulsággal. D'Argenson nem hiszi, hogy Boulainvilliers-nek igaza volna, amikor azt állítja, hogy a francia arisztokrácia feudális jellegű kiváltságai a hódításban gyökereznek, ám elsődleges célkitűzése nem annak bizonyítása, hogy Boulainvilliers helytelenül rekonstruálja a francia történelmet. Érvelése inkább azon alapszik, hogy az emberek közötti személyes függőségen alapuló társadalmi-politikai rendszer igazságtalan, racionális érvekkel alá nem támasztható, a józan politikai filozófiával összeegyeztethetetlen. D'Argenson szerint történelmi múltja egyetlen rendszert vagy intézményt sem képes legitimálni, hiszen a közjog nem alapulhat az emberi nem múltbeli tévelygésein.⁹

Mivel a márki nem gyakorló történész, nem fordít különösebben nagy figyelmet a historiográfiát sújtó szkeptikus (pürrhóni) válságra. *Gondolatok a monarchia történéseiről* című munkájából¹⁰ nyilvánvalóan kiderül, hogy d'Argenson szerint a történeti tudás egyértelműen politikai kérdés: noha a királyok bérkrónikásai és a feudális tézis hívei érdekeik-

⁶ Duranton, Henri : Le mythe de la continuité monarchique. In: *Modèles et moyens de la réflexion politique au XVIIIe siècle*. Lille, 1979. 215–216.

⁷ Grell, Chantal: *L'histoire entre érudition et philosophie*. Paris, 1993.

⁸ Venturini, Diego: Histoire et politique: *L'Histoire du Parlement de Paris*. In: Voltaire et ses combats. Volume 2. 1375.

⁹ „A tudós közjogi értekezések gyakran nem egyebek a régi visszaélések történeténél; hiábavaló macskakodás túl sok fáradtságot fordítani tanulmányozásukra.” D'Argenson ezen mondatát Rousseau idézi a *Társadalmi szerződés* lapjain. Vö. Rousseau, Jean-Jacques: *Társadalmi szerződés*. Budapest, 1978. 469. (Ford. Kis János)

¹⁰ D'Argenson, René-Louis: *Réflexions sur les historiens françois et sur les qualités nécessaires pour composer l'histoire*. In: Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et des Belles-Lettres. Tome 28. Paris, 1761.

nek megfelelően alakítják a történeti tényeket, egy szabad politikai rendszer elfogulatlan történészei könnyen eljuthatnak a francia monarchia létrejöttének valóságghú történeti leírásához. A politikai rendszerek nem azért nem igazolhatók történeti érveléssel, mert a múlt megismerése lehetetlen feladat volna. Valódi nehézséget inkább az jelent, hogy d'Argenson szerint a különféle történeti korokat óriási társadalmi, politikai és kulturális szakadék választja el egymástól. Egyik legérdekesebb munkájában, az 1730-as években írott, kötetlen szerkesztésű *Esszé*kben arról értekezik, hogy az ókori köztársaságok túl távol vannak az időben ahhoz, hogy politikai tapasztalataikat a 18. század embere érvényesnek tekinthesse, és változtatás nélkül átvehesse.¹¹ Annak ellenére, hogy az ókoriak időtlen (vagy legalábbis időtálló) bölcsességgel rendelkeztek a politikai filozófia terén, elveik nem ültethetők át a modern viszonyok közé. A francia monarchia kifermálódásának időszakával kapcsolatosan d'Argenson még egyértelműbben fogalmaz: a koraközépkor barbár, civilizálatlan és erőszakos társadalmi berendezkedése semmilyen téren sem szolgálhat mintául a csiszolt és felvilágosult (*poli et éclairé*) modern ember számára. A feudális rendszer tarthatatlansága magáért beszél, de d'Argenson a királyi tézis képviselőinek azon álláspontját sem fogadja el, amely szerint a nemesi bitorlást megelőzően létezett volna egy mintaszerű politikai berendezkedés, amelynek restaurációja biztosítaná a franciák boldogulását. D'Argenson azon a véleményen van, hogy minden korszak kitermeli a saját erkölcsi-szellemi állapotát mintegy leképező, annak megfelelő politikai rendszert: sem a filozofikus hajlamú, szilárd erkölcsiséggel bíró és hazájuk érdekeiért magukat feláldozni is kész ókoriak városköztársasága, sem pedig az erőszakos, durva, bárdolatlan és barbár frank hódítók hűbéri rendszere nem felelhet meg a 18. századi Franciaország polgárainak. Az új idők politikai rendszerének a modern ember erkölcsi-szellemi beállítottságához kell alkalmazkodnia, márpedig ez utóbbi – az emberi szellem fejlődésének (*progrès de la raison humaine*) köszönhetően – alapvetően eltér minden eddigitől, ami azt jelenti, hogy a francia monarchia ideális működési elveit felesleges a múltban keresnünk.

Noha hosszú történeti múltja és hagyományai egy politikai intézményt – így a francia monarchiát – sem legitimálnak, a történelem vizsgálata mégis számos tanulsággal szolgál a filozófus számára. D'Argenson tisztában van azzal, hogy mind saját politikai filozófiája kidolgozásakor, mind pedig annak érvényesítésekor tekintettel kell lennie a történelem tanulmányozása során felhalmozódott tapasztalatokra. A politikai filozófia örökérvényű ugyan, hiszen annak a dolgok természetéből következő alapelveit az eszüket használó emberi lények voltaképpen a történelem bármely pillanatában felismerhették volna, ám az előítéletek, a hagyományok, a szokások, azaz a „korszellem” tiszteletben tartásának kötelezettsége rossz kompromisszumok megkötésére kényszerítette a filozófusokat. Az igaz *philosophia* kétségtelenül *perennis* ugyan, ám tanainak mind felismerése, mind esetleges megvalósulása a változó történeti körülményektől, pontosabban az erkölcs és a szellem fejlődésének menetétől függ. D'Argenson politikai filozófiájában kulcsszerepet játszik az a tipikusan 18. századnak nevezhető felismerés, amely szerint az emberi szellem fejlődésének és az erkölcs újszülött csiszoltságának köszönhetően a modern kor embere kivételesen kedvező helyzetben gondolkodhat a neki megfelelő politikai rendszerről. Vizsgáljuk meg, hogyan értelmezi szerzőnk az emberi szellem fejlődését, és milyen következményeket tulajdonít a folyamatnak!

D'Argenson az egyetemes történetet négy szakaszra bontja: a politikai társadalom létrehozását megelőzően az emberiség vad és barbár módon élt; a klasszikus ókor politikai

¹¹ D'Argenson, René-Louis: *Essais dans le goût de Montaigne, composés en 1736 par l'auteur des Considérations*. Amsterdam, 1785. I–II.

rendszerei bizonyos értelemben csodálatra méltóak ugyan, ám tökéletesnek nem nevezhetők; az antikvitást a sötét, feudális barbárság kora követi, amelyet szerencsére a csiszoltság kora vált fel. A korszakváltások okairól vagy hajtóerejéről nem sokat tudunk meg; d'Argenson azt sem fejt ki, milyen ok-okozati viszonyt kell látnunk a szabadság teljes hiánya, a szellemi-erkölcsi hanyatlás és az ember legaljasabb szenvedélyeinek eluralkodása között. A *barbarie féodale* tárgyalása során például nem derül ki, hogy vajon a helytelen politikai-uralkodó rendszer züllesztette le az erkölcsöket, vagy fordítva, a megromlott erkölcsök termelték ki a nekik megfelelő uralkodó formákat. Jelen tanulmányunkban részletesen csak a folyamat utolsó, d'Argenson egész gondolkodását alapvetően meghatározó állomását, az emberi szellem fejlődését és a csiszoltság korának beköszöntét tárgyaljuk.

Fragments historiques című, kéziratban maradt művében¹² d'Argenson az erőszak és a háborúk visszaszorulásában, az erkölcsök fokozatos finomodásában (*l'adoucisement des mœurs*), valamint a tudományok és a művészetek fejlődésében látja az új korszak jellemző vonásait: noha az embert alapvetően minden korban szenvedélyei vezérik, a csiszoltság (*politesse*) korában minden eddiginél nagyobb mértékben vagyunk képesek az eszünkre támaszkodva szervezni életünket. Feltétlenül meg kell jegyeznünk azonban, hogy d'Argenson modernitásról alkotott képe alapvetően különbözik a társadalom növekvő komplexitása és a polgárok interdependenciájának növekedése felett örvendő, a kereskedelem dicsőimuszát zengő és a luxust elfogadó (néha egyenesen idealizáló) gondolkodókéétól.¹³ A márki szerint az egyre nagyobb mértékben öntudatra ébredő szellem az egyszerűséget és a mértékletességet (*frugalité*) sugallja a modern embernek; a pompa, a luxus és az a tény, hogy hajlamosak vagyunk eltúlozni a kereskedelem fontosságát, voltaképpen a múlt maradványainak tekinthető.¹⁴ D'Argenson főművének alapvető tézise az, hogy az emberi szellem fejlődésének folyamata a királyi hatalom megerősödésével párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben halad előre. Az ok-okozati viszonyok természetesen ebben az esetben sem tisztázottak: helyenként úgy tűnik, mintha a királyi hatalom tudatosan folytatna felvilágosító, ész-, egyenlőség- és szabadságpárti politikát; más szövegrészek viszont inkább azt az értelmezést látszanak alátámasztani, amely szerint a királyi hatalom megerősödése is csak ezen gondviselészerű (*providentiel*) folyamat következménye. Ez a történeti kauzalitással kapcsolatos határozatlanság nyilvánvalóvá teszi az elemző számára, hogy d'Argenson történetfilozófiája módszertani téren nem áll különösen szilárd lábakon. Noha a márki kétségtelenül megérdemli bírálatunkat érvelésének tisztázatlanságáért, a jelen pillanatban fontosabbnak tartjuk azt vizsgálni, milyen politikai-ideológiai konstrukció szolgálatába állítja történetfilozófiai elképzeléseit.

Az eddigiekből nyilvánvalóan kiderül, hogy – Dubos-tól és Boulainvilliers-től eltérően – d'Argenson nem a politikai rendszer legitimitációjának forrását keresi a múltban, hanem előremutató jeleket. A márkit nem a francia monarchia létrejöttének körülményei, hanem egy üdvös (hiszen az emberek sorsán és életkörülményein jelentős mértékben javító), gondviselészerű (Isten szándékait tükröző) és visszafordíthatatlan folyamatnak, azaz az emberi szellem fejlődésének a francia történelemben észlelhető megnyilvánulásai érdeklik.

¹² Az értekezés a Francia Külügyminisztérium Archívumában (*Mémoires de France*, 502.) található.

¹³ Erről lásd Spitz, Jean-Fabien : *L'amour de l'égalité. Essai sur la critique de l'égalitarisme républicain en France, 1770–1830*. Paris, 2000.

¹⁴ Jelen tanulmányunkban nem térhetünk ki a mezőgazdasági tevékenység apológiájának és a kereskedelem bírálatának tárgyalására. Feltétlenül érdemes azonban megjegyezni, hogy – amint d'Argenson példája is mutatja – a modernitás helyeslése nem feltétlenül jár együtt a kereskedelem gasztalásával.

D'Argenson értelmezése szerint a nemzet azoknak a királyoknak köszönheti a legtöbbet, akik sikerrel küzdöttek saját hatalmuk megszilárdításáért és a nemesi-arisztokrata kiváltságok felszámolásáért, valamint a tudományok, a művészetek és a kultúra fellendítéséért. Noha a IV. Henrikhez és XIV. Lajoshoz hasonló monarchák nem mindig helyes megfontolásból és felismerésekből kiindulva cselekedtek, uralmuk *objektíve* mégis a haladást szolgálta, azaz a nagyobb szabadság, egyenlőség és csiszoltság irányába mutatott.¹⁵

A francia történelem során mindig népbarátnak, valamint szabadság- és egyenlőségpártinak mutatkozó monarchiának azonban d'Argenson szerint minden eddiginél merészebb következtetéseket kell levonnia a – tőle teljességgel függetlenül, mintegy gondviselészerűen működő – kedvező folyamatokból. A királyi hatalomnak fel kell ismernie, hogy egyre civilizáltabb, saját érdekeik felől egyre tájékozottabb, rossz ösztöneiken egyre nagyobb mértékben uralkodni képes alattvalóit többé nem feltétlenül szükséges kizárnia a fontos döntések meghozatalából és végrehajtásából. A monarchiára az elkövetkező időkben az a feladat vár, hogy ezentúl ne csak a népért, hanem a néppel együtt cselekedjen. D'Argenson abban látja saját politikai filozófusi feladatát, hogy megvizsgálja, melyek azok a szokások és intézmények, amelyeket a monarchia saját esszenciájának megtagadása nélkül átvehetne az ókori és modern republikánus és demokratikus rendszerektől; más szóval, hogyan válhatna a francia királyság „republikánus monarchiává” (*république monarchique*) vagy „királyi demokráciává” (*démocratie monarchique*).¹⁶ A márki gondolatkísérletének valódi jelentőségét azonban csak akkor érthetjük meg, ha vetünk egy gyors pillantást az államformák tipológiájának általa is használt rendszerére.

Monarchia és köztársaság d'Argenson műveiben

Fő művének első részében – amely a *Définitions* alcímet viseli – d'Argenson az államformák hagyományos arisztotelészi felosztásával áll elő. Noha a monarchia és a reszpublika mellett említést tesz az arisztokráciáról is, rövidesen olvasói tudomására hozza, hogy védhetetlennek ítél minden olyan politikai rendszert, amelyben „a nemesség elkülönül a polgárok maradékától; előbbieket ráadásul megvetik és elnyomják a számbeli fölényben lévő nememeseket.”¹⁷ Egy másik munkájában arról értekezik, hogy az arisztokrácia voltaképpen nem is igazi kormányzati forma, hanem a monarchia vagy reszpublika megromlott változata.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy a politikai kiváltságokkal bíró kevesek (*le petit nombre*) különállásán alapuló rendszer gondolata összeegyeztethetetlen d'Argenson szilárd egalitarizmusával. Nem is tárgyaljuk ennél alaposabban d'Argenson viszonyát az arisztokratikus politikai berendezkedéshez; érdemes viszont aprólékosan elemezni és értelmezni a monarchiáról és a reszpublikáról írottakat.

D'Argenson szerint a „szó szoros értelmében vett monarchia” (*la monarchie proprement dite*) az a politikai rendszer, amelyben a „király csak saját javával törődik, alattvalóit és országa rendjeit személyes tulajdonának tekinti, tanácsadókra pedig sohasem hallgat”. Az egyeduralom eme eltorzult formájával a márki azonnal szembeállítja annak legitim vál-

¹⁵ D'Argenson : *Considérations*, i. m.

¹⁶ Itt hívjuk fel a figyelmet a mű eredeti címére: „Milyen mértékben honosítható meg a demokrácia egy monarchikus rendszerben?”

¹⁷ D'Argenson : *Considérations*, 6.

¹⁸ „Az arisztokrácia olyan a köztársaságnak, mint a rothadás a gyümölcsnek” Vö. D'Argenson, René-Louis: *Conduite à tenir pour faire adopter mon plan*. In: *Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson*, publiés et annotés par M. le marquis d'Argenson. Paris, Jannet, 1857–1858. 5. köt., 265.

tozatát is: „királyságról [royauté] beszélhetünk, ha az egyeduralkodó nem saját javával, hanem országának előmenetelével törődik, s magát nem tekinti többnek a közösség első magisztrátusánál.”¹⁹ Monarchia és királyság illetően szembeállításából kiderül, hogy d'Argenson hol keresi Franciaország politikai-társadalmi problémáinak eredetét: az alattvalók elvárásaira süket, csak saját stabilitásával és önreprezentációjával törődő királyi hatalmat az a veszély fenyegeti, hogy könnyen despotizmusba, majd zsarnokságba sülyedhet. D'Argenson – a politikai filozófusok túlnyomó többségével összhangban – mégis a királyságot tartja a legjobb kormányzati rendszernek, méghozzá azért, mert a királyi hatalom nemcsak az állam stabilitását, de az igazságos kormányzást is képes biztosítani. A márki vitathatatlan szimpátiával fordul az egyenlőség elvét mintegy megtestesítő, ókori és modern demokratikus (republikánus) kormányzatok felé, ám aláhúzza a rendszer veszélyeit is: a demokráciák krónikusan instabilak, hiszen működésüket a sokaság szenvedélyei determinálják.²⁰ D'Argenson említést tesz a filozófusok műveiben gyakran tárgyalt vegyes kormányzatról (*gouvernement mixte*) is, amelyet azonban szerinte alkotórészeinek – a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus elemeknek – állandó és szükségszerűen az egyik alkotórész győzelmével végződő konfliktusa jellemez. A vegyes kormányzat gondolatát bíráló megjegyzései azért érdekesek, mert – amint azt az alábbiakban látni fogjuk – maga is egy olyan politikai rendszer felvázolására tesz kísérletet, amely különféle kormányformák üdvös tulajdonságainak ötvözésén alapul. A d'Argenson által ideális kormányzati formának tekintett republikánus vagy demokratikus monarchia a királyság és a köztársaság bizonyos jellegzetességeit egyesíti magában. Vizsgáljuk meg, hogyan jellemzi a márki a két hagyományos kormányformát, és mely elemeket tekinti átvételre méltónak.

Kezdjük a kormányzatok „ősi voltának” tárgyalásával. Egy feltehetően az 1740-es években írott feljegyzésében d'Argenson a következőket írja: „Az emberek kezdetben republikánus kormányzatban éltek. Ezt a következő, igen újszerű bizonyítékkal kívánom alátámasztani. Az emberi faj sokáig a politeizmus híve volt: úgy hitték, hogy a világot kisebb-nagyobb hatalmú istenek sokasága kormányozza. Az istenek köztársaságában Jupiter csak primus inter pares lehetett. Azóta megbizonyosodtunk arról, hogy csak egy isten létezik. Ezt az igazságot a héberek kapták kinyilatkoztatás formájában, majd a keresztények és a mohamedánok is átvették. Így vált elfogadottá a monarchia eszméje.”²¹ Az államformák eredetét és jellegzetességeit tárgyaló filozófusok túlnyomó többsége – talán Barbeyracot és Pufendorfot említhetnénk a kivételek között – a monarchiát tekinti a legősibb kormányzati formának.²² Nyilvánvalónak tűnik ugyanakkor, hogy d'Argenson szerint a *respublika* őseredetű volta nem jelent érvet a köztársasági államforma mellett, éppen ellenkezőleg: a köztársasági kormányzat az emberiség erkölcsi-szellemi fejlődésének egy mára végleg elmúlt, magunk mögött hagyott szakaszának felel meg. A zsidó-keresztény monoteizmus diadala mintegy szükségszerűen hozta magával a monarchikus berendezkedés elterjedését. D'Argenson írásaiban számos nyomát találjuk annak a meggyőződésnek, hogy a monoteizmus diadala a politeizmus felett hatalmas lépést jelent az emberiség erkölcsi-szellemi tökéletesedésének útján. Az egymásra féltékeny, egymás ellen alantas eszközökkel küzdő istenek által irányított világ a zűrzavar, a fanatizmus és a barbárság világa, amelyet filozófiailag az az ókori bölcselők által vallott nézet képez le, amely szerint az univerzumot egymással

¹⁹ D'Argenson: *Considérations*, 7–8.

²⁰ Érdekes, hogy Rousseau-val ellentétben d'Argenson szimpatizál a képviselőlet gondolatával.

²¹ *Mémoires et journal*, t. 5. 311. (A idézet a *Monarchie, république* c. írásból származik.)

²² Lásd erről Goldschmidt, Victor: *Anthropologie et politique. Les principes du système de Jean-Jacques Rousseau*. Paris, 1974. 694.

szembenálló erők és érdekek összeütközésének színtereként kell látnunk. Ugyanez a partikularizmus tükröződik az ókori világ politikai berendezkedésében is. A *respublikával* szemben a monarchia eszméje a világ alapvető egységét, az egyistenhitet, majd a későbbiekben a modern ember észbe vetett bizalmát foglalja magában. A monarchikus politikai rendszerek létrejötte gondviselészerű esemény, amely alapvetően összhangban áll az emberi szellem fejlődésének és az erkölcsök egyre csiszoltabbá válásának folyamatával. D'Argenson úgy érvel tehát, hogy a *respublikán* túlhaladt az idő, a modern ember erkölcsi-szellemi állapotának a monarchikus államforma felel meg.

D'Argenson más szempontokból is összehasonlítja a republikánus és a monarchikus államberendezkedést. Az ókori történelem arra tanítja a filozófusokat, hogy a dicsőségre éhes polgárok egyéni ambícióinak és a csöcselék szenvedélyeinek kitett köztársasági kormányzat a leginstabilabb politikai rendszer. A Gracchusok, Marius, Sulla és mások példája egyértelműen bizonyítja, hogy az elvben az egyenlőségen és az erény szeretetén alapuló köztársaságot valójában az emberek legalantasabb szenvedélyei – a hatalomvágy, az irigység, a kegyetlenség – irányítják.²³ A rendszer ráadásul roppantul rugalmatlan és megújulásra képtelen: szükséghelyzetben a hatalmat diktátorok gyakorolják, hiszen a nehézségeket a republikánus kormányzat másképpen nem képes megoldani. Az instabilitás természetesen nemcsak az ókori, hanem a modern köztársaságokat is fenyegeti: noha d'Argenson erősen szimpatizál a hollandokkal, szilárd meggyőződése, hogy az Egyesült Tartományokban rövidesen újra király veszi majd kezébe a hatalmat.

Egészen más a helyzet a monarchiák esetében. A teljhatalmú királyokat és a politikai hatalomból teljességgel kizárt alattvalókat nem érintik az önös ambíciók és szenvedélyek, hiszen a szilárd és változtathatatlan politikai hierarchiában helyzetén és pozícióján egyikük sem javíthat. A királyt éppen az teheti a közakarat letéteményesévé, hogy minden hatalom birtokosaként saját céljai már nincsenek, következésképpen semmi sem fogja eltéríteni figyelmét a közjó szolgálatától. Attól sem kell már félnünk, hogy a teljhatalommal bíró királyokból dühöngő és kegyetlen zsarnokok válhatnak: elképzelhetetlen, hogy a csiszolt és kifinomult XVIII. században újra Nérók és XI. Lajosok szülessenek. A királyi hatalom intézményes korlátozására többé semmi szükség, hiszen a saját érdekeikkel és a kor szellemével tisztában lévő királyok – akiknek egyébként sincs a politikában sem nyerni-, sem veszténivalójuk – mindent meg fognak tenni a nép jólétének előmozdítása érdekében.²⁴ D'Argenson kiráypártiságában ez utóbbi érvrendszer mindennél fontosabb szerepet játszik. Az angol republikánus Sidney fő művéről írott éles hangú kritikájában a következőképpen fogalmaz: „A teljhatalommal jóllakott királyoknak nincs jobb dolguk, mint hogy jól kormányozzák népeiket.”²⁵ A pszichológiai jellegű argumentum érvényessége voltaképpen az alattvalókra is kiterjeszthető: mivel a főhatalomból úgyszólván ki vannak zárva, akkor járnak el logikusan, ha a politikai participáció követelése helyett inkább egyéni érdekeiket hajszolják, azaz gazdagodnak és szaporodnak. A monarchia mellett szól az a szintén pszichológiai vonatkozású érv is, amely szerint az emberek sokkal szívesebben engedelmessé válnak

²³ Lásd erről az *Essais* első kötetében foglaltakat.

²⁴ A dicsőségvágy jelenthetne problémát, ám a modern korban a bölcs királyokat tisztelik, s nem a nagy hódítókat.

²⁵ D'Argenson, René-Louis: *Du livre de Sidney contre le gouvernement monarchique. Essai de réfutation*. In: *Mémoires et journal*, 5. köt., 274.

a királyoknak – akikre szinte vallásos tisztelettel és hódolattal tekintenek –, mint a saját magukhoz hasonlóknak ítélt polgárokból toborzott magisztrátusnak.²⁶

Ebből természetesen nem válik egyértelművé, milyen elvek szerint is kell szerveződnie a monarchiának. D'Argenson ezirányú nézeteiről sokat elárul az az éles hangú kritika, amellyel Montesquieu egyes megállapításait illeti. A *Törvények szelleméről* írott munka szerzőjének közismert álláspontja szerint a „monarchikus kormányzat előfeltétele [...] előjogoknak, rangoknak, sőt egy törzsökös nemességnek a létezése”, továbbá „az erény egyáltalán nem vezérelve a monarchikus kormányzatnak”.²⁷ D'Argenson nem rejti véka alá, hogy a definíció mindkét elemét elfogadhatatlannak ítéli. Véleménye szerint minden politikai rendszernek – a monarchiának éppen úgy, mint a köztársaságnak – az egyenlőség előmozdítására kell törekednie. A márki szerint Montesquieu abban téved, hogy a monarchikus rendszer talán legnagyobb hiányosságát (az egyenlőtlenség tolerálására való hajlamát) annak esszenciájaként értelmezi. D'Argenson hasonló bírálatról illeti Montesquieu másik idézett tételét is: nem elfogadható az az állítás, amely szerint az erény kizárólag a köztársaságok sajátja. A márki ebben a kérdésben is a történeti tények előtti behódolást, a normatív közelítés teljes hiányát veti Montesquieu szemére: lehetséges ugyan, hogy a múltbeli és a jelenkori monarchiák a valóságban olyanok, amilyeneknek a *Président*²⁸ festi le őket, d'Argenson szerint azonban az ideális monarchia sem az egyenlőség, sem a honpolgári erény ideáljáról nem mondhat le, sőt minden pillanatban ezeket az értékeket szem előtt tartva kell politizálnia. Az a nyilvánvaló tény, hogy a márki alapvetően félreérti Montesquieu munkájának célkitűzéseit, jelen érvelésünk szempontjából kevésbé érdekes, mint szerzőnknek a monarchia reformálására tett javaslatainak erősen normatív és mindenféle történeti precedenstől élesen elszakadni kívánó természete.

A monarchia

Az eddigiekben elsősorban a monarchikus államberendezkedés előnyeit tárgyaltuk. D'Argenson számos meggyőzőnek tűnő érveléssel bizonyítja, miért kell a monarchiát előnyben részesítenünk a *respublika* rovására. Nem feledkezünk el ugyanakkor a köztársasági kormányzat sajátos erényeiről sem. A márki politikai filozófiája voltaképpen nagyszabású kísérlet arra, hogy a *respublika* pozitívumait meghonosítsa a monarchiában, anélkül, hogy ez utóbbi kormányforma stabilitását megbontaná. Lássuk, hogy szerinte a társadalmi-politikai élet mely aspektusaiban teljesít jobban a köztársaság a királyságnál!

Vitathatatlan tény, hogy d'Argenson a kormányzati beavatkozástól mentes gazdasági élet híve volt; mi több, sokan az ő nevéhez kötik a méltán elhíresült *laissez-faire* kifejezés kiötlését is. Néhány írásában kifejezetten himnikus hangvételben beszél a barbárságból magát a saját hajánál fogva kirántó, fokozatosan civilizálódó, a művészetekben és a mestersegekben (*arts*) egyre járatosabb emberről, aki a hatalomtól mindössze azt várja el, hogy az csak a lehető legkisebb mértékben avatkozzon életébe. A *par excellence* modern köztársaság, Hollandia és a francia királyság összehasonlítása – amely visszatérő eleme a márki eszmefuttatásainak – arról győzi meg, hogy a *respublika* hajlamosabb békén hagyni polgá-

²⁶ D'Argenson, René-Louis: *Sentimens divers que les Anglois et les Francois se forment de la royauté*. In: *Mémoires et journal*, 5. köt., 271.

²⁷ Montesquieu: *A törvények szelleméről*, III/7., ill. III/5. Budapest (A műből származó idézeteket ford. Csécsy Imre.)

²⁸ Montesquieu 1716-tól töltötte be a bordeaux-i parlament elnöki tisztét (fr.: *président*). A Montesquieu munkásságával foglalkozó francia nyelvű szakirodalomban meggyökeresedett a *Président* elnevezés.

rait, mint a monarchia a maga alattvalóit: „Hagyjuk szabadon tevékenykedni az embereket (*laissez les faire*), és rövidesen meglátjuk majd helyes politikánk gyümölcsseit. A köztársaságokban virágnak a magánszféra (*les patrimoines particuliers*); mindenki a sajátjával törődik, s így hatalmas fejlődésnek indulnak a hasznos mesterségek. [...] Ahova a hatalom keze nem ér el, ott az ember szabadon cselekszik, s keze nyomán minden felvirágnak. A monarchiákban azonban – különösen az abszolút monarchiákban – a közhatalom mindenbe beleszól, s így mindent romba dönt, elgyengít, lerombol s elnéptelenít.”²⁹ Vajon miben áll a holland köztársaság polgárának szabadsága, és vajon ez a szabadság meghonosítható-e a monarchia államszervezeti keretei között, vagy sem? Az alábbiakban erre a kérdésre próbálunk választ keresni.

D’Argenson monarchizmusának értelmezéséhez feltétlenül tudnunk kell, hogy a szabadság definíciójába vajon belefoglalja-e a polgároknak a törvényhozó hatalomban való participációját. Vajon azért szabadok-e a hollandok, mert maguk választják törvényhozóikat, vagy azért, mert törvényhozóik a lehető legkisebb mértékben korlátozzák a polgárok serénykedését? D’Argenson válasza egyértelmű: a holland polgár szabadsága nem a főhatalomban való részvételen alapszik (azaz nem „pozitív szabadság”). A holland szabadság lényege d’Argenson szerint abban rejlik, hogy a köztársaság minden egyes polgára bármit megtehet, amit a törvények nem tiltanak (azaz „negatív szabadság”).³⁰ A mári nem is válszolhat másképpen, hiszen ha a polgári szabadság fogalmát valamiféleképpen a participációhoz kötné, monarchizmusa nyilvánvalóan csorbát szenvedne; a negatív szabadságfelfogás ráadásul kitűnően összeegyeztethetőnek látszik röviden már tárgyalt *laissez-faire* elveivel. A kérdést továbbgondolva azonban szinte szükségszerűen jutunk el a szabadság garanciájának problémájához: ha el is vetjük azt a klasszikus republikánus álláspontot, amely szerint az ember kizárólag egy szabad köztársaság politikai jogokkal bíró (azaz a törvényhozó hatalomban közvetlenül vagy képviselői útján résztvevő) polgárként érezheti magát igazán szabadnak;³¹ ha tehát elfogadjuk azt a „negativista” nézetet, amely szerint a szabadság lényege nem más, mint hogy egyéni vágyaink kielégítése és egyéni célkitűzéseink beteljesítése során a lehető legkevesebb akadállyal találkozunk – továbbra is nyitva marad (negatív) szabadságunk garanciájának kérdése. A Quentin Skinner által tárgyalt „új-római” (*néo-romain*) politikai filozófiai hagyomány képviselői szerint a szabadság fogalma nem feltétlenül foglalja ugyan magában a politikai részvételt (azaz elméletileg elképzelhető, hogy a polgárok szabadon éljenek például egy jóindulatú despota uralma alatt), valamiféle intézményes garanciát azonban a gyakorlatban feltétlenül szükségesnek látnak, hiszen ilyen garancia híján nem világos, hogy a teljhatalommal rendelkező szuverén miért is ne sértené meg a polgárok szabadságát, ha adott esetben ez áll érdekében.³² A királyi hatalom által esetlegesen elkövetett visszaélések meggátolásának kérdése foglalkoztatja d’Argensont is, aki azonban több helyen kifejti, hogy a hatalom intézményes, politikai jellegű korlátozásának (azaz ellenhatalom állításának) sem értelmét, sem lehetőségét nem látja, hiszen leg-

²⁹ D’Argenson, René-Louis: *Commerce étranger – son danger*. In: Mémoires et journal, 5. köt., 364–365. A mári egyébként személyes élményekre is hivatkozhat: az 1720-as években Hainautban (azaz Franciaország Hollandiával közvetlenül szomszédos régiójában) tevékenykedett királyi tisztségviselőként. Ez idő alatt több utazást is tett az Egyesült Tartományokban.

³⁰ A pozitív és negatív szabadság elkülönítéséhez lásd Berlin, Isaiah: *A szabadság két fogalma*. In: Uő.: Négy esszé a szabadságról. Budapest, 1990. A berlini felfogás meggyőző kritikáját adja Spitz, Jean-Fabien: *La liberté politique. Essai de généalogie conceptuelle*. Paris, 1995.

³¹ Skinner, Quentin: *The republican ideal of political liberty*. In: Uő.: Machiavelli and republicanism. Cambridge, 1990.

³² Skinner, Quentin: *La liberté avant le libéralisme*. Paris, 2000.

alapvetőbb meggyőződése szerint a hatalom és a különféle ellenhatalmak egymásnak feszülése csak állandó politikai feszültséghez, instabilitáshoz és anarchiához vezetne.³³ D'Argenson egész politikai filozófiája voltaképpen azon a hitbeli meggyőződésen alapszik, hogy a 18. század csiszolt és felvilágosult (*poli et éclairé*) embere képes felismerni valódi érdekeit, és képes az ésszerű politikai cselekvésre; a despotikus hatalomgyakorlás pedig oly nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a kor szellemével, hogy a korlátlan hatalommal rendelkező királyoknak eszükbe sem jut majd visszaélni lehetőségeikkel. A korlátlan hatalom interferenciájától rettegő republikánusok politikai garanciák nélkül elképzelhetetlennek ítélik a szabadságot; úgy érvelnek, hogy a polgárok szabadságát nemcsak a szuverén tettei korlátozzák, hanem az a tudat is, hogy a hatalmi beavatkozásnak nincsenek törvényes korlátai. D'Argenson ezzel szemben abból a feltételezésből indul ki, hogy kormányzók és kormányzottak érdekei voltaképpen egybeesnek: ismeretes az erős királyi hatalom védelmezőinek az a hagyományos érve, amely szerint a király dicsőségvágya az alattvalók üdvének legjobb garanciája, hiszen mind az uralkodó, mind az alattvalók tudják, hogy csak a katonai sikereket felmutatni képes és a népet igazságosan kormányzó király tarthat számot az utókor megbecsülésére. A márki magáévá teszi és a korszellemhez igazítja az érdekek egybeesésén alapuló érvt: „Mire lehet szüksége egy nagy népet kormányzó, a hatalommal és a gyönyörökkel eltelt embernek? A legnagyobb szenvedélye a dicsőség, a legnagyobb öröme pedig a nyugalom lesz. A hódításokból származó dicsőséget az európai nemzettek bitorlásként elvetik. Nem marad más, csak az igazságból, az igazságosságból és a jótettek-ből származó hírnév.”³⁴ A korszellemmel kizárólag az a dicsőség fér össze, amely az igazságos kormányzásból hárul az uralkodóra – felesleges tehát intézményes korlátokat keresni, hiszen a csiszolt kor monarcháját már nem gyötrik a régi idők uralkodóira jellemző sötét szenvedélyek, a nagyravágyás, az önszeretet és a kegyetlenség. Az idők szavát megérteni képes francia monarchia tehát megtanulhatja a holland leckét: az alattvalók negatív szabadsága minden különösebb nehézség nélkül összeegyeztethető a monarchia esszenciájával.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a „republikánus monarchia létrehozása” vagy éppen a „monarchia demokratizálása” kifejezések alatt d'Argenson nem azt érti, hogy a királynak alattvalóit (vagy alattvalóinak egy csoportját) be kellene vonnia a törvényhozás folyamatába. A *Considérations*-hoz csatolt reformtervében a márki ugyan javaslatot tesz helyi „népgyűlések” összehívására, ez a „demokratikus” reform ugyanakkor nem jelenti a királyi hatalom korlátozását vagy befolyásának csökkenését: „Egyértelmű, hogy a király alapvető joga a törvényhozó hatalom feletti rendelkezés. Az általam javasolt rendszernek nem is célja a királyi hatalom korlátozása. A hatalom nem oszolhat meg a király és a választott intézmények (*autorité populaire*) között: utóbbiak egyértelműen az előbbinek alárendelve működnek majd.”³⁵ D'Argenson szerint helyes volna megengedni, hogy minden francia község képviselőket választhasson, akik az intendáns (a királyi hatalom helyi képviselője) szigorú felügyelete mellett bizonyos közigazgatási feladatokat láthatnának el. A márki az erős monarchia híveinek megnyugtatása végett közli, hogy a választott tisztségviselők léte nem je-

³³ D'Argenson, René-Louis: *Question politique – si la satrapie et la démocratie remédient mieux au despotisme que la démocratie subordonnée à la monarchie*. In: *Mémoires et journal*, 5. köt., 282–288. A *Considérations*-ban a márki arról ír, hogy a királyi hatalom, amíg ellenfelei vannak, kizárólag saját megszilárdításával képes törődni, azonban amint egyedül marad a színen, energiáit az alattvalók boldogulásának elősegítésére fordítja. Vö. D'Argenson: *Considérations*, 120–121.

³⁴ D'Argenson: *Question politique*, 284.

³⁵ D'Argenson: *Considérations*, 290.

lent veszélyt a királyi hatalom szuverén gyakorlására, hiszen a népi magisztrátusok nem tesznek szert sem törvényhozási, sem igazságszolgáltatási kompetenciákra; ráadásul működésüket a király minden pillanatban felfüggesztheti. A létrehozandó gyűlések elsődleges funkciója az lehetne, hogy segítségükkel a király tájékozódhasson alattvalói gondjairól és elvárásairól.³⁶ A helyi népgyűlések a közigazgatás decentralizációját is szolgálnák: a márki szerint sokkal olajozottabban mennek majd a dolgok, ha minden kátyú elsimitásáról nem Párizsban kell majd intézkedni, és a központban kiszabott adóterheket helyben osztják el (és természetesen a begyűjtésben is segítkeznek).

D'Argenson azonban a helyi népgyűlések létrehozására vonatkozó javaslatának alátámasztására filozofikusabb érvekkel is szolgál. A csiszolt és felvilágosult 18. században nemcsak a király képes szenvedélyeinek uralására és racionális cselekvésre, hanem az alattvalók is egyre nagyobb mértékben tisztában vannak saját érdekeikkel. A polgárok érettek tehát a szabadságra, mi több, igénylik is a szabadságot. A királyi hatalom tehát helyesen teszi, ha növeli alattvalóinak szubjektív szabadságérzetét: a d'Argenson által javasolt rendszer lényege nem más, mint az, hogy az alattvalókban a participáció talmi illúzióját keltse, hogy az alattvalók azt higgyék, saját maguk törvényhozói – valójában persze a szálak továbbra is a király kezében futnak össze: „A demokratikus monarchiáról szóló értekezésem lényege: [...] minden hatalmat a király kezébe teszek le, az alattvalóknak semmi hatalmat nem adok [...]; ám ezt az abszolút hatalmat elrejttem, és az alattvalókkal elhitetem, hogy szabadságuk szinte korlátlan.”³⁷ A kegyes csalás két okból is megbocsátható: mivel az igazi szabadság úgyszólván a negatív szabadság – ezt pedig a királyi hatalom továbbra is biztosítja –, az illúzió voltaképpen csak a pozitív szabadság (azaz a törvényhozó hatalomban való részvétel) káros és felesleges megkívánásától óvja meg az alattvalókat. D'Argenson azonban arra is kísérletet tesz, hogy rendszerét politikai-teológiai kontextusba ágyazza. Az általa elképzelt republikánus monarchia fejének Istenhez hasonlatosan kell uralkodnia népén. Ez persze nem jelenti azt, hogy alattvalóinak minden cselekedetét irányítania kellene, éppen ellenkezőleg. Noha elméletileg teljhatalommal bír, autoritását nem apró-cseprő ügyekre kell pazarolnia, hanem kisszámú általános alapelv segítségével olyan rendszert kell kiépítenie, amely biztosítja az alattvalók boldogulását. A deista filozófusok Istenéhez hasonlatosan a király általános törvényeket hoz, aztán visszahúzódik a cselekvéstől – csak akkor lép újból színre, ha a történések már a rendszer működésének egészét veszélyeztetik. Az elméletileg teljhatalmú, ám a gyakorlatban passzív király és az elméletben teljes függőségben élő, ám a gyakorlatban szabad alattvalók viszonyának leírása során d'Argenson gyakran használ egy minden valószínűséggel a malebranche-i filozófiából³⁸ kölcsönzött terminust: a „másodlagos okok” (*causes secondes*) kifejezés nyilvánvalóan arra utal, hogy mivel a rendszer lelke, a lényegi döntések meghozója továbbra is a király, az alattvalók akarata csak mintegy „másodlagos oka” saját cselekedeteiknek. D'Argenson a következőképpen foglalja össze ez-

³⁶ Mintegy az országot reprezentálják a király színe előtt – a képviselő hagyományos felfogása ez.

³⁷ *Journal et mémoires du marquis d'Argenson, publiés pour la première fois d'après les manuscrits autographes de la bibliothèque du Louvre ... par E. J. B. Rathéry.* Tome 1–9. Paris, 1859–1867. t. 1., XL.

³⁸ Nicolas de Malebranche (1638–1715) francia filozófus és teológus, Descartes tanainak első jelentősebb követője és továbbfejlesztője volt. Kartezianus szellemben fogant első műveit a kortársak (pl. Bossuet, Fénelon stb.) keményen bírálták. Pályája későbbi szakaszában kísérletet tett az ágostoni hagyomány és a kartezianus szemlélet összeegyeztetésére; az *okkaszionalizmus* tanának kidolgozása pedig már a szakítást jelenti. E tétel szerint – amire a tanulmány is utal – az isteni akarat valamennyi természeti képződmény egyedüli hatóoka, a továbbiak tulajdonképpen ennek mechanikus következményei.

irányú nézeteit: „Isten láthatatlan kormányzata hagyja hatni a másodlagos okokat is. A királyoknak is hasonlóképpen kell eljárniuk: tartsák tiszteletben szabadságunkat. [...] A hatalom egy kézben összpontosul, az emberek cselekedetei azonban szabadok – ezt jelenti a demokrácia a monarchia keretein belül. [...] Azt mondhatjuk, sőt, azt is kell mondanunk, hogy a királyok egyes alattvalóikhoz képest istenek, a nemzet egészének azonban szolgálói, akik kötelesek betartani a nemzettel kötött szerződésüket, amelynek során az emberek maguk fölé emelték mint első magisztrátust.”³⁹ Ez a rövid idézet tartalmazza d'Argenson furcsa monarchizmusának szinte minden elemét: a rendszer központi figurája az Istenhez hasonlatosan teljhatalmú, mégis passzív király, aki uralma során észben tartja, hogy hatalma a néppel kötött szerződésen alapszik, következésképpen nem is lehet több alattvalói első magisztrátusánál.

René-Louis d'Argenson erre az egalitárius, demokratikus és monarchikus elemekből felépülő elméletre támaszkodva illeti éles kritikával a korabeli francia monarchia működését. René-Louis d'Argenson erre az egalitárius, demokratikus és monarchikus elemekből felépülő elméletre támaszkodva illeti éles kritikával a korabeli francia monarchia működését. Összességében elmondható, hogy d'Argenson a 18. század francia politikai gondolkodóinak többségével egybehangzóan az erős királyi hatalom híve. A monarchikus elvet azonban nem az isteni vagy a történeti jogra történő hivatkozással próbálja legitimálni: az örökletes királyságot korszerűsége, nyitottsága, stabilitása és hatalomtechnikai értelemben vett racionalitása teszi az elképzelhető legjobb rendszerré. A monarchia „republikánizálása”, azaz a klasszikus köztársasági erény bizonyos elemeinek adaptálása, illetve a monarchikus rendszer szinte teológiai-politikai alapokra helyezett apológiája igen eredeti gondolkodóvá teszik d'Argensont. Doktori disszertációmban annak bemutatására is törekedtünk, hogy az elsősorban a nemesség intézményét, a közhivatalok áruba bocsátásának rendszerét és a királyi udvarban uralkodó erkölcsi állapotokat bíráló nézetei miképpen kapcsolódnak az abszolút monarchia korábbi, ún. agrárius ellenzékének szellemi tradíciójához⁴⁰. Ennek kifejtése azonban egy másik tanulmány témája lehet.

³⁹ *Mémoires et journal*, t. 5., 312. (*Monarchie, république.*)

⁴⁰ Az agráriusokról lásd Rothkrug, Lionel: *The Opposition of Louis XIV. The Political and Social Origins of the French Enlightenment*, Princeton, 1965. A mozgalom 18. századi örököseiről lásd Larrère, Catherine: *L'invention de l'économie au XVIIIe siècle: du droit naturel à la physiocratie*, Paris, 1992.

PÉTER BALÁZS

*The Republican Monarchy of the Marquis D'Argenson
in the Context of the History of Ideas*

The article describes the political philosophical views of a relatively neglected personality from the Enlightenment era, and makes an attempt to place these on the ideological spectrum of the age. The main focus is on the principles the marquis D'Argenson advocated during the debate about the origins of the French monarchy and on his opinion about the "best form of state". In addition to providing biographical facts (and the resulting political stance), the author points out that the marquis D'Argenson's involvement in the controversy about the origins of the French monarchy was only an excuse for the elaboration of the idea that the development of the human spirit and the strengthening of royal power are related phenomena. As a result, he regards those sovereigns as good who, sometimes governed by wrong motives, follow a policy of greater freedom and equality. A good king, as the holder of power, always serves public welfare. Still the marquis D'Argenson – who is considered to be one of the first proponents of the "laissez faire" theory, and who believed in the withdrawal of the state and analyzed various forms of polity – was not an adherent of citizen participation. He thinks that participation is viable on a local level only, and for the sole reason of supporting the central government.

KÖVÉR LAJOS

A 18. századi Franciaország magyarságképeinek gyökerei

1813-ban a francia emigrációba kényszerült Batsányi János – a francia–magyar kapcsolat-történetéről értekezve – Jean Bérony álnéven a következőket írta a Párizsban megjelenő *Mercure d'étranger* hasábjain: „Mindaddig, míg a kereszténység bástyájának tekintették a franciák és a németek Magyarországot, érdeklődéssel figyelték minden ottani háborút és politikai eseményt; de lassanként szem elől tévesztették, s végtére már csak Ausztria egy tartományának tekintették. Mintegy ötven éve már egyetlen francia író sem említette meg, kivéve Sacy-t, a *Magyarország általános története* című munka szerzőjét. Mirabeau felületesen ír róla *Porosz monarchiájában*. Beaufort Nagy *politikai tárcájában* tévedéseket állít. *A négy világrész történeti, topográfiai és erkölcsi képe* című munkájában Sané alig szól róla. Végül d'Alambert és Voltaire tisztességgel említést tesz róla, anélkül hogy részletekbe bocsátkoznának.”¹ Íme a *terra incognita* Magyarországnak historiográfiai gyökere. A napóleoni felszabadítás reményeiben éppen most csatlakozott Batsányi ezzel megalapozza a méltatlanul Európa peremére került magyarság képét, amely szerint ameddig a töröktől védjük a keresztény világot, addig dicsőítés, ám a veszély elmúltával feledés az osztrájrésznél. Ez a gondolat – némi finomítással – mind a mai napig kísért a témakör szakirodalmában.²

¹ „Aussi longtemps que la France et l'Allemagne ont regardé la Hongrie comme le boulevard de la chrétienté, elles se sont intéressées à toutes les guerres et à tous les événements politiques de ce pays; mais peu à peu elles le perdirent de vue et finirent par le regarder comme une province de l'Autriche. Depuis environ cinquante ans, les écrivains français n'en ont fait aucune mention, excepté Sacy, dans son Histoire générale de Hongrie. Mirabeau, dans sa Monarchie Prussienne, en parle d'une manière superficielle. Beaufort, dans son Grand Porte-Feuille politique, en dit des faussetés: Sané, dans son Tableau historique, topographique et moral des quatre parties du monde, en parle peu. Enfin, d'Alembert et Voltaire en font une mention honorable, sans entrer dans des détails particuliers.” Lásd: *Batsányi János összes művei II. köt.* Budapest, 1960. 369., 609.

² Batsányi többek között hamar szertefoszlott bonapartista illúziói sugallta megállapítása (lásd: Kövér Lajos: *Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből*, klny. Szeged, 1982.; úó: *Les principes de base de la monarchie universelle napoléonienne d'après un pamphlet bonapartiste hongrois*. In: Actes du 113e et du 114e Congrès national des Sociétés savantes, Révolution française 1788–1789, Paris, C.T.H.S. 1991. 241–245.) visszaköszön Birkás Géza munkájában, aki így ír az elfelejtett Magyarországról: „A XVIII. században Franciaországban is a magyarok iránt való érdeklődésnek csak gyér nyomaival találkozunk. Ott is mint máshol, elfelejtettek bennünket, nem törődnek velünk.” Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 72. Köpeczi Béla a francia hatalmi politika megfontolásainak szemszögéből igazat ad Batsányinak. Lásd: Köpeczi Béla: *Egy felvilágosult magyar történele*. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*. Budapest 1985. 373.) Ugyanezt az álláspontot ismétli meg legújabb Fejérvy Gergely, amikor azt írja, hogy a majtényi síkon történt fegyverletételt követően „Bécsot tekintették a korban a művelt világ, Nyugat-Európa határának, és Magyarországot a Habs-

Vajon tényleg ennyire feledésbe merült volna Magyarország? Akkor, amikor a magunk részéről a kérdésre adott nemleges választ aláhúzzuk, ennek egyúttal az ellenkezőjét is állítjuk. Több szempontból ugyanis éppen a 18. század fedezte fel – a múltbeli kép beidegződésének minden kísértésével együtt is – Európa számára azt a Magyarországot, amelyet az újkor első két százada a kereszténység védőbástyájává szimplifikált. Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ezen „felfedezés” nyomdokain kialakuló magyarsággép legfontosabb elemeit a Magyar Királyság keresztmetszetében.

Nem vitás, hogy a 18. század Európájának gyorsan változó politikai feltételrendszere az állandó mozgásban lévő európai status quo mindenkori realitásának jegyében átértékelte a magyarság történelmi szerepvállalásában rejlő lehetőségeket. Ne feledjük, hogy a 16. és a főképp a 17. század kidomborítja ugyan a törökellenes harcok heroizmusát, ám mondanódójának lényegét tekintve a hősiességgel társított primitív, számító, barbár attitűd magatartásformájába préselten mégiscsak egy kifejezetten egyoldalú magyarsággép lenyomatát hagyományozta a „fény” századára. A fő kontúrok szerint az *enfant terrible* formájában testet öltő magyar jellem harcokban edzett keresztény vitéz, aki ősi (nemesi) szabadsága védelmében bármikor bármifajta rebellióra készen áll, miközben élete feláldozásával védi Európát a pogány áradat ellenében. A veszély csökkentével, majd elmúltával természetesen elég gyorsan háttérbe szorul a törökellenes küzdelmek állandóságában mégiscsak rutinszerűvé vált hálátlan főszerep az európai színpadon. A szabadsága védelmében akár saját uralkodójával is szembeszegülő magyar virtus hajdúi már a törökkel barátkozó kétes elemek is egyben. Igaz, a szabadságáért fegyvert ragadó magyarsággép utoljára még kap némi muníciót a kuruc kor fellángolásában, ám a spanyol örökösödési (világ)háborút követő új Európa nemigen tart már igényt effajta szerepkörre.

Témakörünk historiográfiájának vonatkozásában itt keresendő a Batsányi által – mintegy saját politikai és írói karriertörténetének tükré gyanánt – idézett, oly markánsan megfogalmazott „elfelejtett Magyarország”-kép gyökere, amely további megerősítést és igazolást nyer aztán Trianon kataklizmájában.³

A 18. századi magyarsággép vizsgálatokor mindenekelőtt az európai politikai helyzet tárgykörünkre vonatkozó konzekvenciái mellett az előző évszázad birtokolta információk fontosságát húzzuk alá. Szükséges ugyanakkor ismételten utalnunk azokra az európai változásokra, amelyek eredményeképpen – főképp 1711 után – átértékelődött a magyarságról alkotott kép. Így a magyarság európai szerepe, helye és jelentősége – mivel egy esetleges török offenzíva a karlócai és a pozsareváci béke óta többé már nem jelentett igazán reális veszélyt Nyugat-Európa számára – egyre inkább múltbeli történetet jelentett. Megszűnt a kereszténység védőbástyájának – egyébiránt eléggé egyoldalúra sikeredett – magyar főszerepe. A távolodó közelmúlt Habsburg-ellenes magyarországi rebellióinak francia támogatottsága aktuálpolitikai megfontolásokból szintén feledhető, sőt feledendő események lán-

burg-birodalom részeként tartották számon, ezért a térségbe érkezők nem tartották fontosnak, hogy a Kárpát-medencébe látogassanak.” Fejérdy Gergely: *18. századi francia anyanyelvű utazók Magyarországon*. Világtörténet, 1999. ősz-tél. 45.

³ Batsányi János a 18. század utolsó harmadának jelentős irodalmi alakjaként tartjuk számon, s szokás még a napóleoni időkben játszott politikai szerepéről írni, holott „szótalanná morzsolódott” hosszú élete linzi száműzetésében 1844-ben (!) ért véget. A két világháború közötti időszakból e vonatkozásban is említendő a már idézett Birkás Géza mellett Eckhardt Sándor, Győry János és Bárdos József. Birkás Géza: *Francia utazók*. 1948. 72–86.; Eckhardt, Alexandre: *Le double aspect de l'âme hongroise*. Revue de Genève, 1924. 212–228.; Győry János: *A kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1933. 10–17.; Bárdos, Joseph: *La Hongrie dans les encyclopédies françaises*. Szeged, 1939. 7.

colatává vált, mi több, a század derekától fogva kifejezetten rosszul mutatott egy „családi paktummal” is megerősítendő Habsburg–Bourbon szövetséggé beérő közeledés jegyében.⁴ Így aztán a kuruc kor eseményeire szép lassan fátylat borít a „hivatalos” politika csakúgy, mint a felvilágosult abszolutista uralkodók mindenhatóságának nimbuszában gondolkodó történetírás.⁵

A „Lumières” millióje és a korszak változó feltételrendszere közepette a franciák magyarságról alkotott képe ugyanakkor számos új elemmel gazdagodott. Ezek pedig adott esetben nemcsak a magyar, hanem a francia történelem és művelődéstörténet szerves részévé is váltak. Ennek széles spektrumában helyet kap a kémia és az alkímia, a fizika, a műszaki kultúra (főképp a bányavárosok leírása kapcsán) csakúgy, mint a szépirodalom és az oly divatos szótárírás különféle válfajai.⁶ Figyelembe kell vennünk az információs csatornák bővülését; egyre jelentősebb helyet kapnak a tudósítások. Itt az általunk nem vizsgált sajtóvisszhang (például a *Le Moniteur*) mellett a geográfiai és történeti szótárak „dömpingjét,” a diplomaták személyes tapasztalaton nyugvó feljegyzéseit, jelentéseit érdemes számba venni. Nem hagyhatjuk ki e koradalmi háborúk francia katonáját, aki hadifogolyként érkezik a még meglévő, ám katonai jelentőségüket már elveszített néhai végvárakba és emlékiratot ír. Végül – de nem utolsósorban – itt van a Magyarországra utazó vagy a Magyarországon átutazó mindennapokból merítő élményanyaga is. Egyszóval a magyarságkép forrásainak, pontosabban forrástípusainak száma ugrásszerűen megnő a 18. század folyamán. Így aztán a 17. századi sztereotípiák makacs továbbélése ellenére is egyre árnyaltabbá válik a magyarságról alkotott kép.

Ha a kutató a „francia” század Magyarországról kialakított elképzeléseinek – napjaink divatos kifejezésével élve: a külföld, pontosítva a franciák magyarságról alkotott ítéletének, imázsának, amely épp a nyelv révén nemcsak a franciák, hanem Európa magyarságképé-

⁴ Franciaország a 16. századtól nagyjából a Napkirály haláláig komoly érdeklődést mutatott Magyarország iránt nemcsak a törökellenes háborúk, hanem a Habsburg-ellenes felkelések folytán is, hiszen a Béccsel szembeni magyar „diverziók” akarva-akaratlanul a kontinentális hegemoniában gondolkodó francia külpolitika természetes szövetségeséül kínálkoztak. XIV. Lajos halála után azonban megváltozott a helyzet. Franciaország a gyorsan változó európai hatalmi viszonyok közepette már nem a kontinens „szuperhatalma”, hanem csupán egyik nagyhatalma. Ezt felismerve Etienne-François de Choiseul herceg, XV. Lajos külügyminisztere változtatott a hagyományos francia külpolitikán. Célja a *Pacte de famille* szellemében megerősítendő Bourbon–Habsburg együttműködés keretében egyfajta francia háttérszövetség stabilitásának biztosítása mellett (támogatta a lengyel konföderációt, és sikerrel fáradozott azon, hogy Oroszországot a török portával háborúba keverje) a tengereken történő terjeszkedés előmozdítása volt Anglia ellenében, ez magyarázza az *ancien régime* utolsó negyedszázadának európai passzivitását. (Lásd: Chaussinand-Nogaret, Guy: *Choiseul (1719–1788): naissance de la gauche*. Paris, 1998. 55–75.)

⁵ Brenner Domokos szepesi prépost Rákócziáról szóló, 1739-ben francia nyelven megjelent munkája e tekintetben a szabályt erősítő kivétel; az általunk használt forrásanyag szerzői azonban nem utalnak Brenner munkájára! *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime Gouvernement. Avec les Mémoires du Prince François Rakocz sur la Guerre de Hongrie. Depuis 1703. jusqu'à sa fin. Et ceux du Comte Betlem Niklos sur les Affaires de Transylvanie*. La Haye, Jean Neaulme, 1739. A mű francia nyelvű ismertetése *Lettre au sujet de l'Histoire des Révolutions de Hongrie* címen a Mémoires de Trévoux hasábjain 1740. április, 772., illetve május, 789. Brennerre vonatkozóan lásd: Köpeczi Béla: *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai*. In: *Köpeczi: Magyarok és franciák*, 173–228.

⁶ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1983. 172–196.; Rosta István: *Fejezetek Magyarország technikátörténetéből (Szent István korától a XX. századig)*. Budapest, 1995. 115–171.

nek is meghatározója – vizsgálatát tűzzük ki célként, elsősorban Bárdos József, Birkás Géza, Köpeczi Béla és G. Györffy Katalin kutatási eredményeire támaszkodunk.⁷ Külön kiemelendő a Kecskeméti Károly szerkesztésében, a Brüsszeli Nagy Imre Politikatudományi Intézet kiadásában 1963-ban megjelent, méltatlanul elfeledett – pontosabban alig ismert – forrásközlő kézírata.⁸

Nem kerülhetjük el a megelőző évszázad hazánkra vonatkozó történeti ismeretanyagának áttekintését,⁹ mindenekelőtt azért sem, mert a 18. századi szótárak szerzői többé-kevésbé 17. századi elődeikből merítenek. Igaz, a „fény” századának szótárirodalmában kirajzolódó adatok interpretációjában helyenként már igen markánsan visszaköszönnek a politikai megfontolások is, amelyek kulcsa a 17. század utolsó harmadának pejoratív bécsi propagandájában, illetve az osztrák és a francia külpolitikai törekvések egymáshoz való viszonyulásában rejlik. Az olykor ellenséges, olykor meg szövetséges osztrák–francia viszony 18.

⁷ Bárdos, Joseph: *La Hongrie dans les encyclopédies françaises (XVIIe et XVIIIe siècles)*. Szeged, 1939.; uő: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue de France*. Nouvelle revue de Hongrie, 1938. sept. 241–250.; Birkás: *Francia utazók*, id. mű.; G. Györffy: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991.; Humbert, Jean: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue par des voyageurs*. Nouvelle revue de Hongrie. 1938. sept. 234–240.; Köpeczi Béla: *Problèmes des rapports historiques franco-hongrois*. Nouvelles études hongroises. Budapest, 1968. 253–256.; uő: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 396–431.; uő: *A magyar politikai irodalom kezdeteihez*, Budapest, 1970.; uő: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*. Budapest, 1971.; Le Noble, Eustache: *Rákóczi fejedelem históriája, Avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt*. Köpeczi Béla tanulmányával. Ford., jegyzetek: Márki Sándor. Jegyzetek: Kovács Ilona. Budapest, 1976.; uő: „Magyarország a kereszténység ellensége”: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976.; uő: *Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*. Budapest, 1977.; uő: *La noblesse et le pouvoir politique dans la guerre d'indépendance hongroise contre les Habsbourg au début du XVIIIe siècle*. In: *Noblesse hongroise, Noblesse française XVIe–XIXe siècles*, Actes du colloque franco-hongrois d'histoire sociale (Rennes, 11–13 juin 1975), sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest–Paris, 1981. 171–177.; uő: *Hongrois et Français. De Louis XIV à la Révolution française*. Budapest–Paris, 1983.; uő: *Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája*. Budapest, 1996.; uő: *Histoire de la culture hongroise*. Budapest, 1994.

⁸ Kecskeméti Károly: *Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIeme siècle. Recueil des documents, avec une introduction*. Bruxelles, 1963. 1. *Adatok a magyar királyság történetéből (Détails historiques sur le Royaume de Hongrie) 1717-ből*; 2. *Vázlat Magyarországról, jelentés az ország helyzetéről (Idée de la Hongrie ou mémoire sur la situation) 1745 előttről*; 3. *Magyarország ügyeinek jelen állapota (Etat actuel des affaires de Hongrie) az 1755. esztendőből*; 4. *Az alsómagyarországi bányákról (Des mines de la Basse-Hongrie) 1772/73.*; 5. *Feljegyzések a Bánátról, Szlavóniáról és Magyarországról (Notes sur le Banat, l'Esclavonie et la Hongrie) 1778 előttről*; 6. *A császárnő birtokában lévő adriai tengerpart leírása (Description du Littoral de l'Impératrice) 1760-ból*; 7. *A Magyar Királyság törvényeinek és kormányzatának rövid leírása (Précis de ce qui est relatif aux lois et au gouvernement du Royaume de Hongrie) 1785-ből*. (Éz utóbbi szerzője nagy valószínűséggel nem francia, hiszen – Kecskeméti Károly megállapítása szerint – stílusára a magyar közigazgatás nehézkes latin nyelvezete nyomja rá a bélyegét.) E források alapvetően diplomaták feljegyzései.

⁹ Köpeczi Béla kronologikus logikában végigvitt kutatási eredményeit lásd: Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, 1966. 396–431.; uő: *Egy felvilágosult magyar történelem*. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 373–399.; vö.: Bárdos: *La Hongrie*, 3–8.; illetve Birkás: *Francia utazók*, 33–83.

századi ambivalenciája hosszú távon az együttműködés lehetőségének irányába mutat. Ebben a vonatkozásban külön is érdekes a „rebellis” magyarságról alkotott ítélet!

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 17. század franciái milyen magyarságképet hagyományoznak a következő évszázadra, akkor a kronológikus áttekintés mellett, amelyet Köpeczi Béla végzett el a legteljesebben, a magunk részéről arra hívjuk fel a figyelmet, hogy érdemes „műfaji” szempontok szerinti csoportosításban is áttekinteni a rendelkezésünkre álló adatokat. Ebben az írástudó számára kulcsfontosságú a bibliográfia műfaja mint az ismeretanyag hordozója; ezen nyugszik a szótárak által az egyes országok társadalmi, politikai és gazdasági viszonyáról megrajzolt kép; végül pedig az alapvetően közvetlen impreszsiókból táplálkozó utazási irodalom ad hasznos információkat.

Bibliográfiák

A bibliográfia műfaja kapcsán mindenképpen szólnunk kell Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) gyűjteményéről, aki elsőnek készítette el többek között a modernkori magyar történelem francia olvasatának adatbázisát *Collectio Hungaricarum rerum, Scriptores* címmel 1600-ban Frankfurtban megjelent művében.¹⁰ Említi Thuróczy krónikáját, ezen kívül használja Galeotto anekdotagyűjteményét, Filippo Buonaccorsi vagy ismertebb nevén Callimachus Experiens olasz humanista Attiláról szóló művét és I. Ulászlóról írt történetét. A 16. századi török háborúk vonatkozásában Johannes Martinus Stella, Basilius Johannes Herold, Wolfgang Lazius, Petrus Bizarus, Samuel Budina írásait tartja iránymutatónak a gyűjtemény. Ezt a Zsámboki János féle,¹¹ 1581-es frankfurti Bonfini-kiadás (*Antonii Bonfini Rerum Hungaricarum decades quattuor*) teszi teljessé, amely az 1568-as bázeli kiadáshoz képest jóval bővebb, mivel tartalmazza a Mossóczi Zakariás készítette régi magyar törvények tárát is. Itt jegyezzük meg, hogy Bongars 1585-ös magyarországi utazása során külön is megemlíti, hogy ekkor Mossóczi vagy Mósóczy (Bongars Moschatz néven emlegeti) a nyitrai püspök.¹² Ez tehát az ún. Bongars-gyűjtemény (Bongarsius-gyűjtemény), az

¹⁰ Bongars (Bongarsius), Jacques: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Francofurti, Apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium, & Ioan. Aubrium, 1600. Filológiaiul a Bongars (Bongarsius) katalógusra vonatkozóan Hermann Hagen 19. századi filológus kiadására hívjuk fel a figyelmet: Hagen, Hermann: *Catalogus codicum bernensium (Bibliotheca Bongarsiana)*. Edidit et praefatus est Hermannus Hagen. Bernae, 1875.

¹¹ Zsámboki János francia kapcsolatai közismertek. Szabadjon ehelyütt utalni Zsámboki és Jean Grolier (francia diplomata és könyvgyűjtő) ismeretségére, de az Európa szerte Johannes Sambucus néven híressé vált magyar humanista filológust baráti szálak fűzték a filológus és nyomdász Henri Etienne-hez, valamint a botanika kapcsán Magyarországon is híressé vált Clusiushoz (Charles l'Ecluse). Lásd: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története, I.* Budapest, 1964. 293.; Zsámboki francia kapcsolataira vonatkozóan lásd: Costil, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1593–1589*. Paris, 1936. Vö.: Klaniczay Tibor: *Jegyzetek a budai Parmenius Istvánról*. In: uő.: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976. 226.

¹² Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest, 1891. 167. Mossóczi Zakariás (1542–1587) legfontosabb munkáját, a *Decreta Constitutiones et Articuli Regnum Inclyti Regni Ungariae* című „Corpus Juris”-át Telegdi Miklós pécsi püspökkel együtt készítette el. Lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. köt. Budapest, 1903. 347–348. Mossóczi Zakariás a késő humanista értelmiség tipikus képviselője volt, akit a magyar jogtudomány egyik első rendszerezőjeként is számon tartanak. Egyházszerző, harcos vitatkozó szellem. Övé volt a 16. századi Magyarország egyik legnagyobb könyvtára (1587: 952 kötet). Gyűjteményét tudatosan gyarapította. E mellett történeti és jogi szakkönyvtárként is jellemezhető a Mossóczi-gyűjtemény.

Lásd: <http://mektukor.oszk.hu/porta/szint/tarsad/muvtort/irasbook/html/monok4.htm>

elkövetkező két évszázad magyar vonatkozású irodalmának időben elsőként napvilágot látott legfontosabb adatbázisa.¹³

Jacques Bongars adatait a 17. század végén Claude Vanel (1644–1703) korszerűsíti úgy, hogy Bongars adatai mellé felveszi százada utazási és szótárirodalmának legjavát is – némi képp ad hoc jelleggel, hisz például „elfelejt” hivatkozni az általa leginkább használt magyarországi utazók egyikére, az angol Edward Brownra. Ezzel kész a Vanel-féle bibliográfia, amelyet szerzője 1686 és 1689 között megjelent munkáiban előszeretettel tesz közzé.¹⁴

Ezt a Vanel-féle bibliográfiát aztán mindenfajta változtatás nélkül áttemelik Louis Moréri (1643–1680) történeti szótára 1725-ös kiadásának Magyarország címszava alá irodalomtörténeti tájékoztatás végett.¹⁵ A Vanel-féle irodalomjegyzékhez képest az 1725-ös Moréri kiadásnak érdemben nincs új hozadéka; Vaneltől egy munkát említ csupán, az *Histoire des troubles de Hongrie*-t.

A szakirodalom emlegette Moréri-bibliográfiához a magunk részéről két megjegyzést fűznénk. A J. B. Coignard nevével fémjelzett könyvkiadó gondozásában 1725-ben megjelent munka kiadásakor Moréri már közel fél évszázada halott volt, így nemcsak az tény, hogy Vanelhez képest nem hoz semmi újat, hanem az is, hogy a kiadványhoz a néhai Morérinek már vajmi kevés köze volt. Ezért nevezzük azt inkább Moréri–Coignard-féle bibliográfiának. Másrészt azzal, hogy a Vanel-féle bibliográfiát egy az egyben áttemelték a Louis Moréri-féle szótár 1725-ös kiadásába, a benne közölt névsor sajátos legitimációt nyert; hiszen a közben lassan feledendő eseménysorra „nyilvánított” Rákóczi-szabadságharc aktuálpolitikai, történeti és ideológiai dilemmája egyelőre az elhallgatás kódéba burkolatott, mivel az 1720-as évek elejétől kezdve nemigen illetett Franciaországban Rákóczi Ferenc diverzióját emlegetni. A Bourbon–Habsburg évszázados ellenségeskedés olvadási szakaszának politikai következményei folytán a Moréri–Coignard-féle bibliográfia szemérmesen hallgat a Napkirály diverzáns szövetségeséről; nem véletlen, hogy a Le Noble által megírt 1707-es Rákóczi-életrajz meg sincs említve a Moréri–Coignard-féle bibliográfiában.

Lenglet-Dufresnoy a történelem tanulmányozásához írott módszertani fejtegetéseinek 1713-ban, illetve főképp 1735-ben kiadott változatában is visszaköszönnek a politika sugallta dilemmák.

A 18. században által használt bibliográfiák tehát a következők: a Bongars-féle (1600), a Vanel-féle (1686), a Lenglet-Dufresnoy-féle (1713), a Moréri–Coignard-féle (1725) és az 1735-ös Lenglet-Dufresnoy-féle.

¹³ Köpeczi: A Rákóczi-szabadságharc, 406.

¹⁴ Vanel, Claude: *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géo-graphique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées*, Cologne, Chez Pierre le Jeune, 1686. 12. Vanel későbbi művei: Vanel, Claude: *Histoire des troubles de Hongrie, avec le siège de Neuheusel et une relation exacte du combat de Gran [par Vanel] ...* Amsterdam, 1686. ; Vanel, Claude: *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées*. Cologne, 1686.; Vanel, Claude: *Histoire des troubles de Hongrie [par Vanel], depuis 1684 jusques 1686*. Amsterdam, 1687.; Vanel, Claude: *Histoire et description ancienne et moderne du royaume de Hongrie et des autres états qui ont été ou qui sont encore ses tributaires...* Paris, C. de Sercey, 1688. Vanel, Claude: *Abrégé nouveau de l'histoire générale des Turcs, où sont décrits les événemens et les révolutions arrivées dans cette vaste monarchie, depuis son établissement jusqu'à présent ...* [par M. Vanel], Paris, 1689.

¹⁵ Moreri, Louis (abbé): *Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. t. III. Paris, 1725. 133.

Az alábbiakban elsőként a Vanel-féle bibliográfiával foglalkozunk. Ez tulajdonképpen nem több azon nevek felsorolásánál, akiket tanulmányozás végett ajánl olvasója szíves figyelmébe Claude Vanel. A szerzők pontosításakor a nevek átírásának elsősorban helyesírási és egyéb nyelvi vagy éppen nyomdatechnikai nehézségei esetenként eleve adottak. A szerzők nevének adott esetben szükséges „konkretizálása” mellett további fejtörést okoz, hogy gyakran szerepel szerzőként a fordító, és – mai kifejezéssel élve – amolyan technikai szerkesztő gyanánt feltüntetve a kiadó. Kutatásaink során mi magunk értelemszerűen a szerzők neve alapján igyekeztünk feloldani a dilemmát. Természetesen egy szerző több művet is írt, amelynek több, adott esetben egy-két tucat bővített újrakiadása létezik. Ilyenkor az időbeliség síkján kínálkozott a szelektálás egyszerű eszközüül. Tehát a Vanel-féle kiadás 1686-os esztendejét tekintettük a záróév dátumának, és ahol tudtuk, felhasználtuk azt az információt is, hogy ki, mikor és milyen szöveggörnyezetben hivatkozik az adott szerzőre. A témakörök cím alapján történő választásánál a *Hungarorum*, *Ungaricum*, *Pannoniae*, *Hongrie* kulcsszavak mellett a geográfia, a térképek (atlasz), a történelem és időrend szavak latin, illetve francia előfordulására figyeltünk a cím kapcsán.

Időrendben a következő bibliográfiánk Lenglet-Dufresnoy *Méthode pour étudier l'histoire* (A történelem tanulmányozásának módszere) című művének Magyarország címszavához mellékelte bibliográfiája az 1713-as kiadás alapján.¹⁶ Ez a toldalék közöl új adatokat, szempontrendszere még független a fentebb Moréri apropóján emlegetett politikai igények betüremkedésétől. Lenglet-Dufresnoy az 1713-as kiadásban felhívja a figyelmet arra, hogy francia részről az utóbbi időszak legfontosabb Magyarországra vonatkozó híradásai Vanel és Eustache Le Noble nevéhez kötendők.¹⁷ Számba véve a rendelkezésére álló adatokat, áttemeli Vanel eredményeit, és kibővíti azt részben régebbi, részben újabb adatokkal. Így Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* című 1655-ben Utrechtben kiadott műve mellett említi J. F. Behamb *Notitia Hungariae*-jének 1676-os kiadását, valamint Otrókocsi Foris Ferenc *Origines* címmel 1693-ban napvilágot látott írását. Ezen kívül jegyzi Tubero kommentárjainak 1603-as frankfurti, Caspar Ens *Rerum Hungaricarum historia* című könyvének 1648-as kölni és Nadányi Florusának 1663-as amszterdami kiadását, továbbá Révai Péter könyvét. Szerepel még ebben a felsorolásban J. A. Mellen *Series Regum Hungariae* (Lubecae) 1699-ből, N. Reusner: *Narratiores* (Francoforti), 1603-ban Frankfurtban megjelent munkája, hivatkozik továbbá G. Arthusius *Historiá-jára* 1596-ból, valamint M. Inchofer 1664-es évkönyvére.¹⁸

Lenglet-Dufresnoy alapvetően neveket közöl, de nála helyenként már a mű címe is felbukkan. 1713-ban a francia szerzők közül Vanelnél utal az *Histoire des troubles de Hongrie* című munkájának névsorára, Le Noble esetében pedig a Rákóczi-életrajzra hívja fel a figyelmet.

Időrendben ezt követi a már említett 1725-ös Moréri–Coignard-féle bibliográfia. A sort végül Lenglet-Dufresnoy *Méthode*-jének 1735-ös kiadása zárja, amelyben „hasznos” és „káros” könyvek csoportjait különíti el.¹⁹ A veszélyes források között említi (de azért az említés

¹⁶ Lenglet-Dufresnoy, Nicolas: *Méthode pour étudier l'histoire ...* t. III. Paris, 1713. 38–39.

¹⁷ Vanel műveinek jegyzékét lásd fentebb, Eustache Le Noble munkásságát pedig a Lenglet-Dufresnoy 1725-ös bibliográfiájánál érintjük.

¹⁸ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 1966. 413.

¹⁹ Lenglet-Dufresnoy, Nicolas (Abbé): *Méthode pour étudier l'histoire avec un catalogue des principaux historiens et des remarques sur la bonté de leurs ouvrages et sur le choix des meilleures éditions*, t. IV. Paris, 1735. 58–59.

puszta ténye mégiscsak fontos) a Martinuzzi²⁰ és a Rákóczi²¹ életéről szóló biográfiákat, kiemelve: ezek a könyvek igazságtalanok Ausztriával szemben, és a zendülés kétes kalandokra csábító szellemiségét sugallják. Ebben a kiadásban már Vanelt is kritika éri, mondván, a Magyarországról szóló munkáiban túlzott megértést tanúsít a zendülő felségárulók irányában.²²

E politika sugallta megfontolás „elegáns” megoldását a század második felében Sacy-nál találjuk meg. A magyarok történetének historikusaként Sacy nem kerülhette meg sem az összeesküvések, sem a zendülések, sem pedig az 1703–1711 között lezajlott események említését. Morális megfontolásokat is figyelembe véve végkövetkeztetésében lényegében Ausztria felé billenti el a mérleg nyelvét, midőn azt fejtegeti: a magyarok csak akkor váltak igazán boldoggá, amikor lemondtak a szabadság fantomjáról, mert így a jólétben nyerték vissza azt, amit hírességben elvesztettek.²³

A bibliográfiák, gyűjtemények fenti számbavételével – a nem kizárható tévedések és a számunkra feloldhatatlanak bizonyult nevek ellenére is – az volt az elsődleges célunk, hogy érzékeltessük: a 18. század eléggé bő ismeretanyag birtokában nyúlhatott a magyar történelem átfogó tanulmányozásához. A bibliográfiák tanulsága szerint a 18. században elsősorban Vanel összegző munkái és az általa készített katalógus alapján tárgyalják a magyar történelmet. A kompilátorok olykor újraolvassák a forrásokat, de az esetek zömében inkább betoldanak, esetenként kiegészítenek és új „szakirodalmat” is használnak, amint ez Bruzen de la Martinère esetében megfigyelhető. Nem érintettük összefoglalónkban a Thökölymozgalom, illetve a Rákóczi-szabadságharc történetét, mivel ennek korszerű feldolgozása Köpeczi Béla munkáiban megtalálható.²⁴ Fontos viszont megemlítenünk, hogy a magyar történelem vonatkozásában az említett források továbbra is meghatározók, a bibliográfia műfaja mintegy sajátos tükörképe annak is, ahogyan a mindenkori politikai megfontolások befolyásolják a magyarság képét a 18. században. Az összeesküvő Wesselényi, a lázadó Thököly és Rákóczi már nemigen illik ebbe a képbe; nem véletlen hogy a Brenner féle Rákóczi-képnek sem igen volt visszhangja a 18. századi Franciaországban.²⁵

²⁰ Béchet, Antoine: *Histoire du ministère du cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie, primat et régent de Hongrie, avec l'origine des guerres de ce royaume et de celles de Transilvania*, par A. Béchet, E. Paris, 1715.

²¹ Le Noble, Eustache: *Rákóczi fejedelem históriája, avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt*. Köpeczi Béla tanulmányával, a jegyzeteket írta: Kovács Ilona. Budapest, 1976.

²² „Ces ouvrages referment trop de faussetés et sont trop injurieux à l'Auguste Maison d'Autriche pour être lus par ceux qui ne cherchent dans l'histoire que des instructions appuyées sur la vérité des faits. A peine conseillerais-je l'histoire des troubles de Hongrie publié en François l'an 1686, parce que la narration de ces sortes de révolutions ne peut être bien et sûrement écrite que dans le pays même et sur les Mémoires de ceux qui ont eu le plus de part aux affaires. Il y a des secrets importants, qui en sont quelque fois la clef, qu'on ne peut apprendre que des chefs des differens partis, et par une exacte comparaison de ce qu'ils en disent chacun de leur côté.” Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 413.

²³ Köpeczi Béla: *Egy felvilágosult magyar történelem*. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 373.

²⁴ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, i. m.; Köpeczi: *Magyarok és franciák*, i. m.

²⁵ Brenner (abbé): *Histoire des révolutions de Hongrie, où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. A La Haye, 1739.; vö.: Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. In: uő.: *Magyarok és franciák*, 173–228. Köpeczi Brenner kapcsán megjegyzi, hogy az érdeklődés Magyarország iránt ekkor már „nem kis mértékben a Franciaország és Ausztria közötti viszony alakulásától függ.” Lásd uo. 196.

Utazási irodalom

Az első részletes modernkori útleírás, amelyben Magyarországot sokszor emlegetik, Augerius Gislenius Busbequiustól származik, aki 1556-os török portabeli utazását a már akkoriban is oly divatos levélformában örökíti meg. Busbequius munkája 1580-ban jelent meg latinul; első francia kiadása 1646-ból származik, de latinul még 1740-ben is kiadták, s ezt követte egy újabb – ezúttal francia nyelvű – kiadás 1748-ban.²⁶

Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) 1585-ben III. Henrik megbízásából Konstantinápolyba utazván szelte át Magyarországot. A „magyar-ügyben” kikerülhetetlen gyűjtemény szerzőjének információi így az utazás közvetlen tapasztalatán is nyugodtak. Útleírásából Szamota István közöl részleteket a XIX. század végén kiadott könyvében – Hermann Hagen 19. századi német filológus francia szövegközlése nyomán.²⁷ Jacques Bongars útvonala 1585-ben a következő: Schwechat, Köpcsény, Petronell (a magyarok Kis Trójának hívják), Pozsony, Magyar-Óvár, Öttevény, Győr, Szőgye, Komárom, Tata, Gutta, Érsekújvár, Nyitra, Tapolca, Vesztenic (Vistervitz), Privigye (Breivitz), Nedozeren (Nedejar), Rudno, Tót-Próna (Windisch-Broben, Slavits-Brawen), Sucsány, Turán (Tourian), Lucsiván, Poprád, Lőcse, Szepesváralja, Beharócz (Burselgrund), Kassa, Encs (Eitschen), Tokaj, Kálló, Szatmár, Nagybánya (Hungrisch-Neustatt), Kővár (Kővárvidéke, Kuyvar), majd innen Erdélybe veszi útját.

Következőként Louis Deshayes de Courmenin útleírása érdemel figyelmet. Deshayes szintén diplomáciai küldetés végett megy Konstantinápolyba, és 1621-ben keresztülszeli Magyarországot. Útleírása először 1624-ben, majd 1632-ben jelent meg. Reprintjét az Hachette-kiadó jelentette meg 1976-ban.²⁸ Emellett Jean Le Laboureur munkáját szokás még megemlíteni.²⁹

Jacobus Tollius – a bölcsék követ is keresve – 1663-ban és 1687-ben két alkalommal járt Magyarországon. Útleírására Bruzen de la Martinière szótárának ismertetésekor még visszatérünk, hiszen ő – annak ellenére, hogy 17. századi utazó – la Martinière egyik fő for-

²⁶ Busbequius, Augerius Gislenius: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequii: ejusdem Busbequii de acie contra Turcam instruenda consilium*, 1580, Antwerpiae, ex off. Christ. Plantini; Busbequius, Augerius Gislenius: *Ambassades et voyages en Turquie et Amasie de M. Busbequius, nouvellement trad. en français par S. Gaudon*. Paris, 1646.; Busbequius, Augerius Gislenius: *Augerii Gislenii Busbequii Omnia quae extant. I. Legationis Jurcaicae Epistolae quatuor. II. Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda Consilium. III. Solimanni Purcarum Imp. Legatio ad Ferdinandum Roman. Caesarem. an. 1562. IV. Busbequii Legationis Gallicae ad Rudolphum II. Imp. Epistolae LIII. Praemissa est vita Auctoris. Summa cum fide ac diligentia denuo recognita & aucta locupletissimo*, Ind 1740, Basileae, Typ. Joh. Brandmuller; Busbequius, Augerius Gislenius: *Lettres du baron de Busbeck, contenant la relation de ses voyages en Turquie et en France (en 1556), par l'abbé de Foy*. Paris, 1748.

²⁷ Szamota: *Régi utazások*, 163–182.

²⁸ Des Hayes: *Voyage de Levant fait par le commandement du roi en l'année 1621 ... h. n. 1624.*; Des Hayes de Courmenin: *Voyage de Levant ... Paris, 1632.*; Des Hayes de Courmenin, Louis: *Voyage de Levant, fait par le commandement du Roy en l'année 1621*. Paris, 1976.

²⁹ Laboureur, Jean Le: *Relation du voyage de la Royne de Pologne et du retour de Mme la mareschale de Guébriant par la Hongrie, l'Austriche, Styrie, Carynthie, Frioul et Italie, avec un discours historique de toutes les villes et Etats par où elle a passé, et un traité particulier du royaume de Pologne, de son gouvernement ancien et moderne de ses provinces et de ses princes avec plusieurs tables généalogiques de souverains, par Jean Le Laboureur, sieur de Blerenval*. Paris, 1647.

rása. Tollius ugyanis a 18. században válik ismertté, mivel ekkor adják ki útleírását.³⁰ Életében a nevét leginkább alkimista tevékenysége révén ismerték.³¹ 1687-es magyarországi útleírásának egyik legérdekesebb részeként Buda leírására érdemes néhány sort szentelni, hiszen ő volt az első utazó, aki az 1686-os visszafoglalást követően „turistaként” bejárta a várost. Élményeiről így ír: „Váczról elindulva, csakhamar föltűnt a magas dombon álló Buda, fehérló falaival, tornyaival és templomaival. Már a távolból üdvözöltem a nemes királyi várost, melyet már oly régóta vágytam megláthatni. Minél közelebb jutottam, annál inkább csodáltam a császár szerencsését, mely ily erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg őt. Midőn a Pest és Buda közt levő hídhöz értünk, először Pest városába mentünk, mivel az ostrom folytán földig lerombolt Budán aligha találhattunk volna szállást.

Három nap alatt minden nevezetességet megtekintettem. A hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt lőve, az egész városban egyetlen ép házat sem találtam. A hajdan oly szép és fényes Szt. István templomban és a híd közelében levő török mecsetben, valamint a belső vár kapuja fölött török feliratokat találtam. A várat a várostól kettős kőfal választja el. A városnak a vár felé eső része két utcából, a távolabbi része pedig, hol a hegy szélesebbé lesz, három utcából áll. A falak régi dívatúak, de azért erősek, az árkok mélyek. Három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelövedőzött falakon. A várost hajdan két külváros díszítette, még pedig mindkét oldalról, a székesfehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs, a Duna melletti nagy külvárosban néhány házat már kijavítani és újjáépíteni kezdenek.

A romok közt és a pinczékben görög vallású, műveletlen, durva és visszataszító ráczok laknak, kiknek főfoglalkozásuk a vízfordás, mivel a várban levő kutak a törökök által betömettetek vagy pedig a romok által bedugultak.

A Duna parti külvárosban létezett számos mecsetet részint lerombolták, részint tárházakká és csűrökké alakították át. A még fennállók közül egyiknek tornyába fölmentem, hogy onnan a környéket jobban áttekinthessem. Csekély fáradságomat bő siker koronázta. A Szt.-Gellérthegy alatt és Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekintettem. [...] Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, a ráczoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki- és bejárás. A dunai híd 57 hajóból áll és körülbelül 10 000 láb hosszú.

Pest négyszög alakú és középszerű város, jóllehet a tavalyi ostrom alatt szintén igen sokat szenvedett, mind inkább helyreáll és lakossága is jobban szaporodik, mint Budáé, mivel a síkságon terül el, tehát a Duna kihasználásához előnyösebb helyzettel bír. Miután mindent megtekintettem, 1687. június 23-án eltávoztam a magyar királyok hajdani székhelyéről.”³²

Az 1680-as évekből du May könyvét említhetjük. Az „óvatos utazó” (*Le prudent voyageur*) című munka sajátos ellentétpárokból ragadja meg a magyar történelem főbb folya-

³⁰ Tollius, Jacobus: *Jac. Tollii Epistolae itinerariae, cum fig., Heniniicura et studio H. Christ. Heninii, Amstelodami, typis F. Halmae, in officina J. ab Oosteruyk, 1700.*; Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae; Annotationibus, observationibus & figuris adornatae cura & studio Henrici Christiani Henninii, Amstelaeami, apud Joannis Oosterwyk, 1714.*

³¹ Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii fortuita in quibus, praeter critica nonnulla, tota fabularis historia graeca, phoenicia, aegyptiaca, ad chemiam pertinere asseritur, Amstelaeami, apud Janssonio-Waesbergios, 1687.*

³² Szamota: *Régi utazások, 288–289.*

matait. Így az egykor termékeny ország ma nyomorban él, a protestáns rebellió a Habsburg katolicizmus ellenpontja, a magyar régen barbár pogány és kegyetlen volt, ma a keresztény civilizáció védője és Ausztria ellensége. A jó bor, a bőséges érclelőhelyek és a marhakivitel azon tényezők, melyeket du May szerint Európa számontart Magyarország vonatkozásában.³³

Megemlítjük még Claude Jordan nevét, aki a 17. század végének és 18. század elejének kompilátor krónikása. Neve elsősorban a *La Clef du Cabinet* szerkesztőjeként bukkan fel, holott ennek a luxemburgi kiadványnak a *Journal historique* címen futó folytatólagos párizsi kiadásai tették igazán ismertté személyét, hiszen ezáltal vált az új évszázad eseményeinek első összegyűjtőjévé és kommentátorává.³⁴ A *Voyages historiques ...* tulajdonképpen fiktív utazás; ám a mű apropóján két lényeges információt szükségesnek tartunk e helyütt kiemelni. Egyrészt utalunk arra a későbbiekben sokszor feledésbe merülő megállapítására, hogy a magyar nyelvnek, noha szláv közegben élő népről van szó, semmi köze a szomszédok nyelvéhez. Másrészt sokatmondó híresztelést oszt meg velünk a szerző akkor, amikor arról értekezik, hogy a Habsburg Birodalom számára sokkal előnyösebb volt, amíg Magyarország nem csatoltatott a birodalomhoz. Ez mindenesetre érzékelteti, hogy a rebellis magyarokkal egyre többet küszködő Bécs beindította propagandagépezetét; eszerint a birodalmi periféria elmaradott barbárai a magyarok, kiűztük ugyan az országból a törököt, ám úgy tűnik, egy civilizálatlan, vad világot nyertünk, és kérdéses, mennyi figyelmet érdemel Európa eme perifériája. Íme Bécs első, ám igen jellegzetes ecsetvonása az Európa felé közvetítendő magyarsággép kapcsán, mely elég karakterisztikusan jelen van Claude Jordan értesüléseiben.³⁵

Nem vitás azonban, hogy a 17. század utolsó harmadának legolvasottabb utazója az angol Edward Brown. Neve itt azért is megkerülhetetlen, mert egy évvel a londoni angol kiadást követően, 1674-ben franciául két külön kiadásban is megjelent útleírása. Ő valóban a franciák által leginkább olvasott utazók egyike, számos észrevétele szinte folyamatosan felbukkan a 18. századi francia szótár-irodalomban.³⁶ Magyarországi beszámolója kis túlzás-

³³ Du May, Louis: *Discours historiques et politiques sur les causes de la guerre de Hongrie et sur les causes de la paix entre Léopold Ier, empereur des Romains, et Mahomet IV, sultan de Turquie, par Louis du May ...* Lyon, 1665.; Du May, Louis: *Le Prudent voyageur, contenant la description politique de tous les Etats du monde, de l'Asie, de l'Afrique et de l'Amérique et particulièrement de l'Europe, où sont dépeintes ... les maisons royales et autres familles illustres ... par le chevalier Louis du May.* Genève, 1681. Du May kivonatolása Köpeczi alapján, lásd: Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 401–402.

³⁴ Jordan, Claude: *La Clef du cabinet des princes de l'Europe ou Recueil historique et politique sur les matières du temps, par C. Jordan, imp. chez Jacques le Sincère, Luxembourg, 1704–1706.*; folytatása Jordan, Claude: *Journal historique sur les matières du temps, contenant aussi quelques nouvelles de littérature et autres remarques curieuses, par C. Jordan*, t. VI. Verdun, 20 vol. 1707–1716.

³⁵ Jordan, Claude: *Voyages historiques de l'Europe, par Claude Jordan, t. VI, qui comprend tout ce qu'il y a de plus curieux dans l'Empire d'Allemagne*, Chez Nicolas Legras, de l'imprimerie de Laurent Rondet, Paris, 1696. című művét idézi Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 403.

³⁶ Brown, Edward: *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macédoine, Thesalie, Autriche, Styrie, Cerinthie, Carniole et Friuli, enrichie de plusieurs observations, tant sur les mines d'or, d'argent, de cuivre et de vif argent que des bains et des eaux minérales qui sont en ces pais... traduit de l'anglois du sieur Edouart Brown, ... [par M. Le Vasseur]*, Paris, 1674.; illetve Brown, Edward [Mignard, P. (Illustrateur)–Cossin, L. (Illustrateur)]: *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie. Servie. Bulgarie. Macédoine. Thesalie. Autriche. Styrie. Carinthie. Carniole. & Friuli ... Avec les figures de quelques habits & des places les plus considéra-*

sal „reklámnak” sem rossz, jóllehet sokkal inkább arról van szó, hogy az éles szemű angol észreveszi, melyek azok a specifikus jegyek, amelyek meghatározzák a korabeli magyar mindennapokat.

Így mindenekelőtt ráirányítja az olvasó figyelmét a bányák, a fürdők és az ásványvízforrások országára. Ez a motívum a 19. század első feléig folyamatosan visszatér a magyarországi francia utazóknál.³⁷ Brownt Magyarország természetföldrajzi viszonyai tekintetében leginkább mégis a folyók érdeklik. Kijelenti, hogy Európában itt vannak a legjobb folyók, és nincs több ország, ahol ennyi patakot találni.³⁸ A folyók képesán megemlékezik a halbőségről, így „a Dunában a pompás pisztrángokon, süllőkön és a világ legkitűnőbb pontyain kívül még számtalan egyéb halat is fognak, nevezetesebbek a görgöcse, vagy kövi ponty, fehérkeszeg, durbincs, sügér kecsge, kárász, lazac, csík stb. [...] Valamint a folyók tele vannak halakkal, éppen úgy télen madarak lepik el annak felületét. [...] Szarvas, dám-gím, valamint mindenféle vad [...] nagy bőségben fordul elő.”³⁹

Természetesen dicséri a magyar borokat, melyek általában finomak és kitűnőek, egyéb-iránt pedig megjegyzi, hogy az ország bármely részén lehet jeles borokat találni. A vad- és halgazdagság mellett arról is ír, hogy miután Magyarországon szép nagy rónaságok vannak, elég kényelmesen lehet utazni. Lényegében pozitív képet fest az országról. A megállapításából kibontakozó magyarságkép alappillérei a következők: termékeny, gazdag ország mint múlt és jövőbeli lehetőség, a nyelv és kultúra néhány mozzanata, a magyar jellem, végül a bányavárosok leírása.

Brownnál a történelem minden vihara ellenére a termékeny és gazdag természeti adottságokkal bíró Magyarországon van a hangsúly. Külön kiemeli a marhaexport fontosságát. Megemlíti a magyar nyelv sajátos hangzását, azzal a megjegyzéssel, hogy az írásbeliség alapvetően latin. A kultúra és művelődés apropóján rámutat továbbá arra, hogy az országnak nincsen egyeteme, ezért a magyar tudós igazán csak külföldön képezheti magát. Ugyanakkor nem felejt el leírni: „a magyarok máskülönben méltán dicsekedhetnek, hogy hajdan ugyancsak elég alkalmuk volt az összes tudományok elsajátítására, nevezetesen Hollós Mátyás király a híres Hunyadi János fia, körülbelül kétszáz évvel ezelőtt nagyszerű könyvtárat állíttatott össze Budán. Ebben néhány ezer kötet, számtalan görög és latin kézirat létezett, aminőt talán sehol sem lehet találni.”⁴⁰

Brown magyarságképe még mentes a fentebb említett bécsi sugallat nyomdokain szép lassan elterjedő tudatlan, barbár, elmaradott nép motívumától. A magyarok jellemzésénél kiemeli: szellemes és szorgalmas nép; való igaz, hogy jobban kedveli a háborúzást, mint a kereskedést, így aztán a magyarok már csak történelmük folytán is inkább hadakoznak. Ugyanakkor nem felejt el hozzátenni: „ámbar [...] a tudományok és szabad művészetek elsajátítására elég ésszel, szorgalommal és jó tehetségekkel vannak fölruházva.”⁴¹

A történeti áttekintés képesán megjegyzi, hogy Magyarország híres királya Attila, aki nek hadseregszervezésén azóta is ámul a világ. A keresztény magyar királyok a későbbiekben jelentős országot tudhattak magukénak, hiszen a koronázás alkalmával „tíz zászlót

bles. Traduit de l'anglais du sieur Edouard Brown ... Paris, Gervais Clouzier, 1674. Magyarországra és a Balkánra vonatkozó részeit magyarul is közli Szamota: *Régi utazások*, 290–327.

³⁷ Lásd pl. Birkás Géza: *La Hongrie vue par un savant français en 1818, le voyage de F.-S. Beudant*. Paris, 1934.

³⁸ Szamota: *Régi utazások*, 291.

³⁹ Szamota: *Régi utazások*, 302–303.

⁴⁰ Szamota: *Régi utazások*, 308.

⁴¹ Szamota: *Régi utazások*, 310.

visznek a király előtt, ezek pedig a következő tíz királyság zászlói: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Galiczia, Szerbia, Bolgárország, Bosznia, Lodoméria, és Kumania.⁴²

Jellemző, hogy számos apró részletre is odafigyel. Így a gyalogos katona, a hajdú nagyon megnyeri tetszését – főképp kemény tánca révén: „Magyarországba utazásom előtt soha nem láttam a pirrhikus tánczot, melyet hajdan a régiek gyakoroltak, most pedig a hajdúk tánczolnak. Ezek meztelen karddal tánczolnak, egymás kardjára ütnek, mi által nagy csörömpölés keletkezik, forognak a levegőben, ugrálnak, meglepő ügyességgel földhöz vágódnak, végül a magok módja szerint énekelnek ...”⁴³

Művében a franciák magyarságképét később is nagyban meghatározó olyan állandó jegyek fogalmazódnak meg, mint a történelme folytán fegyverforgatóvá vált vitéz nép. Itt azonban még egyértelműen pozitív a vitézi virtus, annak ellenére, hogy szerinte ez a nép nem mutat túl nagy affinitást a kereskedés és a tudomány iránt, jóllehet ez nem mindig volt így. A szőrmét kedvelő pompázatos magyar nemesi öltözetről őszinte elragadtatással szól, csakúgy mint az ország legfontosabb részeként bemutatott bányavárosokról. Azt, hogy Brown neve jól csengett a kor franciái előtt, hogy ismert és népszerű volt, és művét meghatározó olvasmányélménynek tekinthetjük Magyarországgal kapcsolatban, mi sem érzékelteti jobban, mint hogy magyarországi utazására többször is utal egy 1691-ben név nélkül napvilágot látott válogatás szerkesztője is.⁴⁴

Az utazók között illik még számba venni Charles Patin párizsi orvosprofesszort, akinek az 1770-es évek elején tett európai körútjáról írt számos kiadást megért könyvét először Lyonban adták ki 1774-ben.⁴⁵ Patin szerint Magyarország – a hosszú ideje dúló török háborúk ellenére – még mindig Európa egyik legesodálatosabb országa, ahol a gabona és a gyümölcs egyaránt bőséggel megterem, olyan borokat lehet inni, amelyek méltó vetélytársai a spanyol boroknak, és külön is megemlíti Tokaj borait. Híres továbbá az ország az állatállományáról és az ásványi kincseiről, amelyek közül főleg az ezüstöt és a markazitot emeli ki.⁴⁶

Szótárirodalom

A szótárirodalom vagy másképpen enciklopédia-irodalom kapcsán szükséges megemlíteni, hogy köztudottan a mai lexikonok elődjéről van szó. A műfaj gyökerei a humanista tudományosság talajába nyúlnak vissza, amennyiben az ismeretek gyűjtése, összefoglalása és rendszerezése a reneszánsz egyik alapvető célkitűzése volt. Az első francia nyelvű enciklopédiaként Moréri *Le grand dictionnaire historique* címen 1674-ben, Lyonban megjelent munkáját tartják számon.⁴⁷

A francia szótárak címének áttekintése önmagában is tanulságos. Egyrészt hallatlan széles tárgykört fognak át. Ide tartozik a földművelés szótára, a szekták szótára, a művészetek szótára; de lehet szótárt szerkeszteni a csatákról és híres asszonyok történeteiről – és mindenekelőtt ott van a bennünket közelebbről érintő geográfiai, illetve történelmi szó-

⁴² Szamota: *Régi utazások*, 312.

⁴³ Szamota: *Régi utazások*, 311–312.

⁴⁴ *Lettre curieuses de Voyages écrites d'Angleterre, d'Italie, de Hongrie d'Allemagne et de Suisse de Bohème etc.* Paris, 1691. 102–118.

⁴⁵ Patin, Charles: *Relations historiques et curieuses de voyages, en Allemagne, Angleterre, Hollande, Bohême, Suisse, etc., par Charles Patin, ...* Lyon, 1674.

⁴⁶ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 402.

⁴⁷ Moreri, Louis: *Le grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sainte et profane ... par le Dr L. Moreri.* Lyon, 1674.

tár, hogy csak a legjellegzetesebb tárgyköröket érzékeltessük.⁴⁸ A szótárak (*dictionnaire*) zöme címe szerint vagy történeti (*historique*) vagy geográfiai (*géographique*) vagy pedig geográfiai és történeti szótár. Valójában az esetek zömében a geográfia dominál, ennek tárgykörében válik kulcsfontosságúvá az események láncolataként átélt és megírandó történelem.

A geográfiai irodalomban a bibliográfiák apropóján már említett Lenglet-Dufresnoy *Méthode pour étudier l'histoire* című munkájában három történetírói iskolát különböztet meg. Az elsőt vallási történetírásként jellemzi. A második szerinte az adatközlő gyakorlat, mintegy kérdés-felelet módszert alkalmazva. A harmadik pedig arra törekszik, hogy bevezessen a történelem tanulmányozásába, ami annyit tesz, hogy rendszerezni és csoportosítani kell a tényeket, mert csak így lehet bizonyos következtetéseket levonni. Véleménye szerint „meg kell keresni gondosan azoknak az ügyeknek eredetét és kimenetelét, amelyeket a történetírók megemlítenek és azokat a különböző okokat, amelyek ezeket kiválthattak. Meg kell vizsgálni körülményeiket, és éretten mérlegelni az elővigyázatlan cselekedeteket, amelyeket elkövettek azok, akik ezekben részt vettek, vagy azt, hogy milyen volt viselkedésük, amikor bölcsen jártak el. Ebben áll a történelem haszna: egyforma figyelmet fordítani a jóra és a rosszra, hogy utánozzuk az egyiket s elvessük a másikat.”⁴⁹

A geográfiai szótár ebben az összefüggésben az adatközlő történetírás hordozója; szerkezete többnyire betűrendes, címszava országokat és városokat jelöl. Egy geográfiai szótár alapvetően három részből áll. Egyrészt beszélhetünk matematikai geográfiáról, amely a szélességi és hosszúsági koordináták megadása mellett beszél a térítő körökről, az északi és déli féltekéről, sarkkörökről és éghajlati tagolásokról – vagyis tájékoztat a topográfia alapelemeiről. Másrészt létezik egy fizikai értelemben használt geográfia, mely a domborzati viszonyok leírását célozza. Végül, de nem utolsósorban szót kell ejtenünk a minket közelebből érintő politikai geográfiáról, mely leírja a fennálló állapotot. Állapot (státusz) alatt értendő az egy adott terület lakosaira vonatkoztatott törvények együttese, melynek alapján meghatározzák az államformát (királyság, császárság, főhercegség, hercegség, fejedelemség, grófság vagy köztársaság). A státusz tehát az adott időszak politikai térképe. Ugyancsak a politikai geográfia státusz tárgykörében esik szó a lakosságról, a lélekszámról, az adott társadalom berendezkedéséről, tagozódásáról, továbbá a nyelvről, a vallásról, az adott ország gazdasági profiljáról, amely lehet kereskedő vagy agrár jellegű. Itt szokás továbbá magáról az állam berendezkedéséről, annak működéséről, valamint az adott ország gazdasági, védelmi, katonapolitikai viszonyairól írni. Ezeknek az alapelveknek a szigorú szem előtt tartásával adja meg aztán egy-egy szerző az ország nevét, kiterjedését, minőségi paramétereit (értsd: domborzati és éghajlati viszonyait), kitér az adott nép küllemére, erkölcsére, vallására, szokásaira, lelkületére, öltözetére. A geográfiai szótár műfajának tehát elég jól leírható kritériumai vannak, amelyeket természetesen még kiegészítenek olyan ismervek, amelyek alapján egy-egy város bekerülhet a szótárba. Itt a történelmi nevezetesség, egy történelmi esemény, az adott helység gazdasági, politikai, vallási, államigazgatási vagy éppen művelődéstörténeti fontossága lesz a válogatás mércéje.⁵⁰ Így a geográfiai szó-

⁴⁸ Bárdos: *La Hongrie*, 2–7.

⁴⁹ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc*, 398.

⁵⁰ Bruzen de La Martinière, Antoine-Augustine: *Le Grand Dictionnaire Géographique et Critique par M. Bruzen de la Martinière, Géographe de sa Majesté Catholique Philippe V, Roi des Espagnes et des Indes*. t. I. à la Haye, chez van Lom, & P de Hondt, à Amsterdam, chez Herm. Uitwert, à Rotterdam, chez Jean Daniel Beman, MDCCXXVII. VII–XXVIII.; Vosgien, Jean-Baptiste Ladvo-cat: *Dictionnaire géographique-portatif. Ou Description des Républiques, Royaumes, Villes, Évê-*

tár történetírása az átfogó, felvezető fejezetek mellett – amelyek az adott országról az általános tudnivalókat tartalmazzák a városnevek címszava alatt megírt történelem is, mely olykor pusztá adatok, más esetben anekdotikus történetek és epizódok sajátos együtteseként jelenik meg az olvasó előtt. A geográfiai szótárak zöme „világszótár” a Föld leírásával egyetemben; más esetben viszont – jöllehet a mű címe ezt nem feltétlenül sejteti – a szótár egy-egy ország történetének megírásához is keretként szolgál (amint az Claude Vanel esetében is látható).

Az alapvetően ismeretterjesztésre kitalált geográfiai szótár mint műfaj tehát érzékelhetően kötött. E kötetmek többek között arra szolgálnak, hogy a szerző átfogja a birtokában lévő empirikus ismeretanyagot. Szempontrendszere végső soron nemcsak az események leírására, hanem azok kommentálására és bizonyos következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Alkalmas egy ország bemutatására ugyanúgy, mint a világ dolgainak leírására. Nyitott, flexibilis műfaj, nemcsak elbíri, hanem igényli is a továbbbírást, azaz a korrekciókat, a bővített újrakiadásokat. (Morérinek például több mint két tucat kiadásáról tudunk.)

A geográfia, pontosabban a geográfiai szótár 18. századi népszerűségének oka – a század folyamatosan bővülő ismeretanyagának rendszerező, áttekintő igényén túl – minden bizonnyal a felvilágosodás kori Európa nagy térbeli változásaiban is keresendő. Itt nemcsak arra gondolunk, hogy e század – egyébiránt maga is a földrajzi felfedezések egyik kiugró százada – tovább konkretizálja a kiteljesedő világról napról napra bővülő ismeretanyagot, hanem arra is, hogy a 17. század közepétől a 18. század derekáig Európa keleti felének újfent a keresztény világhoz történő visszacsatolása révén kétszeresére nő az európai térség – és ekkor a szláv világ létének tudatosulásáról, majd felfedezéséről és annak következményeiről még nem is szóltunk! Jellemző erre az, amit a hazánkban is járt angol utazó, Edward Brown 1670 táján némi meglepődöttséggel ír: „... azt is hallottam már, hogy a szláv nyelvet Németország határától a Káspi tengerig egyedül értik és beszélik ...”⁵¹ E folyamatban az egyik vitathatatlanul legfontosabb esemény a dunai Európa visszahódítása volt a török expanziós törekvések 1664-es és 1683-as kifulladását követően. Az 1699-es karlócai béke, az 1718-as pozsareváci béke és az 1739-es belgrádi béke után Európa határa a Duna, a Száva vonalán, valamint a Temesi Bánság határában húzódik. Ez közel 300 000 négyzetkilométernyi új térséget jelentett, melynek megszervezése Ausztriára hárult.⁵² Ez magyarázza, hogy a geográfiai szótáriródalomban miért foglal el előkelő helyet a *Magyarország* címszó.

A geográfiai és történelmi szótár részletes, helyenként lényegtelen, helyenként lényeges, helyenként a valóságnak megfelelő, helyenként pedig pontatlan földrajzi és történelmi ismeretek eklektikus tárháza. Alapvetően leíró jelleggel bír, kerüli az elemzéseket, ugyanakkor a korrekciók és az újabb fontos események beemelésének igényétől hajtva e 17. századi termék olykor egy bő évszázaddal később is „kitermeli” a maga bővített újrakiadásait. Ilyen például Moréri szótára, de hasonló karriert futott be a 18. században megjelent

chés, Duchés, Comtés, Marquisats, Villes Impériales, Ports, Fortresses. Et autres lieux considérables des quatre parties du monde, dans lequel on indique en quels Républiques, Royaumes et Contrées ces lieux se trouvent; les Gouvernemens dont ils dépendent; les Rivières, Baies, Mers, Montagnes, etc. sur lesquels sont situés; leur distance en lieues françaises des Places remarquables des environs, avec leur longitude et leur latitude, selon les meilleures observations; la date des Sièges que les Villes ont sostenus, et des Batailles qui en portent le nom; les grands Hommes qu'elles ont produits, etc. Traduit de langlois sur l'édition de Laurent Eschard, par Vosgien. Paris, 1767.

⁵¹ Szamota: *Régi utazások*, 307.

⁵² Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás*. Budapest, 1998. 31–39.

Vosgien-féle geográfiai szótár is. Az újrakiadások egészen a 19. század első feléig eltartanak, így Vosgien „zsebszótára” a maga ezer oldalával jónéhány kiadást megért még a 19. században is.⁵³ Így a 17. század derekán kikristályosodott *dictionnaire* hosszú életpályát fut be (főképp ha ehhez hozzátesszük, hogy a műfaj magyarországi recepciója – igaz, elsősorban a német geográfiai és történeti irodalomra alapozottan, de hasonló kritériumokkal –, elsősorban Czövek István, Zádor Elek és Dóczy József munkássága révén a 19. század első felében éli virágkorát).⁵⁴

A mindenkori szótáríró egy korántsem egyenletes ismeretanyag birtokában kompilál, a fontos és kevésbé fontos adatok sokszor összemosódnak, és ez belső aránytalanságokat is eredményez, a szép számmal adódó ténybeli hibákról nem is beszélve. Ezzel együtt a szótáríró láthatóan jól érzi magát a bőrében, büszke arra hogy kompilátor, hogy megmarad adatközlőnek. Világa tehát messze áll a 18. század új szemléletet meghirdető, filozofikus történetíróitól, enciklopédistáitól.⁵⁵

Belső aránytalansága mindenekelőtt a célkitűzés és a világ dolgaira vonatkozó empirikus ismeretanyag eleve adott lehetőségeinek következménye. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a 18. század derekán kiteljesedő filozofikus történetírás öncélúnak tartja, elutasítja és egyúttal lenézi a tények aprólékos leírásán nyugvó tudományos munkákat (mint amilyenek többek között a geográfiai szótárak is), akkor érthető, hogy a század eme szellemi produktumáról nem sok dicsérő szó esik a Nagy Enciklopédisták körében, akik lehántják a történelemtől a geográfiát (vagy a geográfiáról a történelmet). Véleményük szerint ugyanis a tények egyoldalú rögzítése korántsem azonos a történeti ténnyel; ezzel érzékeltetik a ténytiszteletnek ítélt állítások valóságértékének bizonytalanságát és az ebben rejlő veszélyeket.⁵⁶

⁵³ Moreri, Louis: *Le grand dictionnaire historique, ou le Mélange curieux de l'histoire sainte et profane ... par le Dr L. Moreri*. Lyon, 1674.; Drouet, Etienne-François–Goujet, Claude-Pierre–Moréri, Louis: *Le grand Dictionnaire historique, nouvelle édition, dans laquelle on a refondu les suppléments de l'abbé Goujet; revue et augmentée par Drouet*. Paris, 1759. [s. n.]; Drouet, Etienne-François–Goujet, Claude-Pierre: *Le grand dictionnaire historique, ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane, qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des dieux et des héros de l'antiquité païenne; les vies et les actions remarquables ... l'histoire des religions et sectes, des auteurs anciens et modernes, des philosophes ... l'établissement et le progrès des ordres religieux et militaires ... les généalogies des illustres familles de France et des autres pays de l'Europe ; la description des empires, royaumes, républiques ... par M. Louis Moréri ... Nouvelle édition, dans laquelle on a refondu les suppléments de M. L'abbé Goujet; le tout revu, corrigé et augmenté par M. Drouet*, 10 vol. Paris, 1769. Vosgien később még részletesebben is vizsgálendő szótára először 1747-ben jelent meg, majd folyamatosan bővített kiadások formájában 1851-ig állandóan jelen volt a francia nyelvű könyvpiacon.

⁵⁴ Cannabich, I. G.: *Közönséges vagy Universalis Geographia a Bécsi Kongresszusban történt változások szerint, fordította Czövek István*. Pest, 1817.; Dóczy József: *Európa tekintete, jelenvaló Természeti, Míveleti és Kormányi Állapotjában*. Bétsben, 1829.; Zádor Elek: *Geographiai kézikönyv, vagy a világ mathematikai, physikai, kiváltképen pedig politikai leírása*. Pest, 1831.

⁵⁵ A francia történetírásban bekövetkező szemléletváltásra lásd Penke Olga: *Du discours historique dans l'Eyclopedie*. In: Sciences, musiques, Lumières. Mélanges offerts à Anne-Marie Chouillet, publiés par Kölving, Ulla–Passeron Irène. Centre International d'Étude du XVIIIe siècle, Ferney–Voltaire, 2002. 375–384.

⁵⁶ Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, 2000. 39–40.

Mindezen dilemmák és kérdőjelek ellenére a geográfiai szótár jellegzetesen a 18. század szellemi terméke, Penke Olga találó ítéletét átvéve: a geográfiai szótár azon „hibrid” műfajok egyike, amelyek eredete a felvilágosodás didaktikusság-igényén nyugszik.⁵⁷

Amennyiben a külső jegyeket nézzük, a geográfiai szótár lehet jónéhány vaskos kötetre rugó díszes, kifejezetten reprezentatív kiadvány (mint például Bruzen de la Martinière munkája), vagy éppenséggel zsebkönyvnyi geográfiai szótár (ilyen Vosgien folyamatosan bővített sikerkönyve), amelyet magával vihet az utazó az aktuálisan ismert világ bármely pontjára afféle útikönyv gyanánt.

Mi az, amit a szótáríró örököül kap a 17. századtól Magyarország kapcsán? A bibliográfiák, az útleírások mellett fontos megemlíteni a magyar vonatkozású földrajzi adatokat, amelyek elválaszthatatlan részei a történeti ismeretanyagoknak. A fentebb érzékeltetett városképekből, tájleírásokból, topográfiai ismertetésekből, útirajzok részleteiből mindenestre kialakult egyfajta általános vélemény, amelyet persze a leíró beállítottsága is meghatároz. Ennek eredményképp a magyarországi események iránt érdeklődő Európa a földrajzi leírások nyomdokain egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a térségi tájékozódást elősegítő térképek iránt. A művelt olvasó eme igényét kielégítendő, rövid időn belül elég tekintélyes magyar vonatkozású topográfiai irodalom keletkezett német, francia, latin és olasz nyelven egyaránt.

A szótáríró többek között azért is látja el gazdag földrajzi információkkal olvasóit, hogy segítse a jobb tájékoztatást, illetve a biztosabb tér- és időbeli eligazodást. Ezek az adatok Magyarország vonatkozásában mindenekelőtt az aktuálisan zajló háborús események jobb megértését hivatottak szolgálni. A geográfiai szótárak ezért közlik a város vagy vár, valamint az említésre méltó események szempontjából fontos helységek nevét. A földrajzi nevek sok gondot okoznak a szótárak szerzőinek, akik általában úgy tudják, hogy egy magyarországi városnak magyar és német neve van (Sopron–Oedenburg, Poson–Presbourg, Bude–Ofen stb.) Nemegyszer latin, elvéve szláv és török városneveket is említenek. Ezeket azonban sokszor összezavarják. Sarwar azonos lesz a Rába folyó menti Sabariával, de így lesz például Agria németül Eger; a híres vár – az 1552-es diadal megemlézése mellett – pedig Erlau néven került Vosgien szótárának 1801-es tizenkettedik bővített újrakiadásában is.⁵⁸ A nevekkal kapcsolatos pontatlanságot maguk a szótárszerzők is érzik, és egykorú térképekre (Corneille, Sanson, Delisle) hivatkozva próbálják korrigálni egymás hibáit.⁵⁹

A szótárak lapjain leggyakrabban a fontos hadieseményekhez kötődő helységnevekkel találkozunk. Így Csáktornya (Czackethurn), Eger (Agria), Eperjes (Eperies, Eperiae), Eszék (Mursa), Érsekújvár (Novigrade, Novigradum), Esztergom (Gran, Strigonie, Strigonium), Füleek (Filleck, Filecum), Hatvan (Hatuan, Haduanum), Kanizsa (Kaniska, Canisa). Komárom (Comoru, Curmenium), Szigetvár (Sigeth, Zigeth) a 18. században végig ismerősen csengő nevek, hisz az említett 1801-es Vosgien kiadásban e helységek még mindig megtalálhatók – leginkább a törökkel vívott háborúk 15–16. századbeli összefüggésében.⁶⁰

Mivel a szótárműfaj szárbaszökkenése a 17. század végére tehető, két nagy történeti eseménysoron nyugszik a magyar história e szótárakban. A külpolitikai inga kilengésének megfelelően a 18. században szívesen elhallgatott rebelliók mellett az érdeklődés fókuszában természetesen továbbra is a török háborúk elmúlt és éppen aktuális eseményei állnak

⁵⁷ Penke: *Filozofikus világtörténetek*, 25.

⁵⁸ Vosgien: *Dictionnaire géographique-portatif*, 3., 761., 991.

⁵⁹ Bárdos: *La Hongrie*, 2–7.

⁶⁰ Vosgien: *Dictionnaire géographique-portatif*, 251., 13., 292., 299., 622., 366., 314., 368., 441., 228., 789.

– a török veszély lehetősége ugyanis a század első harmadában továbbra is véresen komoly katonai kérdés! Az elhallgatott rebelliók bécsi ellenpontozása a barbár, fejletlen, vad peremvidék lázadó, lusta magyarjainak propagandisztikus bemutatása, míg a török világ „ellentételezéseként” ott találjuk az egykor volt gazdag és szép királyság olykor rezignált kontextusát – a mecsetté változott keresztény magyar templomok árnyékában. Míg a 17. század második felében e két „vezérmotívum” inkább párhuzamban fut egymás mellett, addig a 18. század franciái már a két mozzanat együttesében próbálnak gondolkodni. Ennek első lépése a magyar történelem szisztematikusabb feltérképezése, Magyarország Európába történő visszaemeléséé kapcsán. A 17. század végén Claude Vanel szótárai vállalkoztak erre a feladatra, míg a konkrét élmények, tapasztalatok forrásait mindenekelőtt az útleírások és a diplomaták jelentései képezték.

LAJOS KÖVÉR

The Origins of the Image of Hungary in 18th-century France

Using the myth of the “unremembered Hungary” formulated by János Batsányi at the beginning of the 19th century, the article makes an attempt to show how the image of Hungary and Hungarian history changed in modern France. First, the author systematizes the information base that was available for the contemporary French reader. It is established that the knowledge about Hungary in the century of the Enlightenment primarily stemmed from historical bibliographies, travel diaries and historical geographies often inherited from the 16–17th centuries. As a result, it teemed with the (still uncorrected) mistakes of the previous centuries and mainly used stereotypes.

While analyzing the various types of sources, the author lists particular works as well, so the paper can be read as an annotated bibliography of the Enlightenment image of Hungary. It is worth pointing out that this is the first article in Hungary to define the characteristic features of one of the most popular genres of the 17–19th centuries, the historical-geographical dictionary and its place in the philosophical culture of the Enlightenment.

GÁNGÓ GÁBOR

Eötvös József *Uralkodó eszméinek* tudományos kutatási programja

„Frustra magnum exspectatur augmentum in scientiis ex superinductione et insitione novorum super vetera, sed instauratio facienda est ab imis fundamentis”: Eötvös József *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című, nagy politikaelméleti művének Bacontól vett mottója (*Novum Organum* I., XXXI. Aforizma) az első kötet címlapján nem a könyv politikai témájára vagy irányára utal. Sokkal általánosabb célokat jelöl ki, az ismeretgyarapítás régi, hiábavaló módszereinek elvetését és a tudomány új alapokra helyezését szorgalmazva. Eötvös átfogó politikafilozófiai, illetve konkrét politikai programja ugyanis egy harmadik, a szakirodalom által mindmáig a legkevésbé vizsgált aspektussal, a tudományos programmal egészül ki munkájában, sőt, amint azt a mottó is láttatni enged, logikai értelemben meg is előzi és meg is alapozza azokat.

Az *Uralkodó eszmék*ben foglalt politikai tanítás természetesen vizsgálható a tudományos vonatkozások nélkül is: ám éppen a korábbi kutatások nyitva hagyott kérdései ösztönözhetnek bennünket arra, hogy elvégezzük az eötvösi tudományos kutatási program rekonstrukcióját, előfeltételül annak, hogy a politikai tanítást a tudományos célkitűzésekkel szoros összefüggésben közelítsük meg. Eötvös centralista barátjának és munkatársának, Csengery Antalnak tanúsága szerint Eötvös az *Uralkodó eszmék* első kötetének átadásakor a mű tudományos műfaját és aspirációját emelte ki. „Munkáját (politico-filozófiai)” – írja Csengery apjának, „melynek célja: történeti alapon tovább fejleszteni a politicát – átadá kéziratban olvasás végett”.¹ A tudományos program vizsgálata ezért két szempontból is indokolt. Egyfelől Eötvös szándéka szerint hozzá akart járulni korának tudományos és filozófiai vitáihoz is, másfelől mindmáig hiányzik annak értékelése, miféle okok állnak annak hátterében, hogy e törekvése – előlegezzük meg a tanulságot – sikertelennek bizonyult.

Az *Uralkodó eszmék* korabeli magyarországi recepciója nemcsak a párbeszéd és a kritika miatt lett volna jelentős, hanem a szembesülés miatt is a 19. század közepének tudományos és filozófiai irányzataival, mégpedig nem fordításokon, recenziókon, hanem egy eleven, működő, hazai szerző által kidolgozott és hazai problémákra is reflektáló elméleten keresztül. Ez a leglényegesebb tudományos potenciálja, érdeme az *Uralkodó eszmék*nek, amelyhez képest a konkrét argumentumok súlya és érvényessége másodlagos.

¹ Csengery Antal – id. Csengery Antalhoz, Pest, 1850. december 26. In: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Bevezető tanulmány Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.) Budapest, 1928. 428., idézi: Oltványi Ambrus: *A sajtó alá rendező utószava*. In: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Előszó Sötér István, szöveggondozás, utószó, jegyzetek Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerkesztőbizottság Fenő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.) Budapest, 1981. II. 595.

Másfelől a korban Eötvösnél, éppúgy mint kortársainál, a tudományos törekvések egybefonódtak a konkrét politikai programjavaslat vagy doktrína kidolgozásával. Guizot kormányát „írásai és ténykedése”² összefonódva jellemezték, s a guizot-izmus lényege éppen elmélet és kormányzat elválaszthatatlan összekapcsolása volt:³ számára 1848 nemcsak politikai, hanem intellektuális értelemben is a bukást hozta el.⁴ A példázatot megfordítva megkockáztathatjuk a feltevést, hogy Eötvös számára a tudományos siker azt jelentette volna, hogy bizonyos értelemben intellektuálisan „megmentette” 1848 törekvéseit.

Az *Uralkodó eszmék*hez elsődleges tudományos vezérfonalul szolgáló természettudományos program két ága, az induktív tudásbővítés és a mechanikai világgép a jelenkor szemlélete számára már nem függ össze. Általánosan elfogadott, hogy a newtoni világgép kialakulásához az út az intuícióhoz, a hipotézishez és a természet modellszerű idealizálásához való visszatéréseken keresztül vezetett. Az *Uralkodó eszmék* írásának korában azonban a tudomány újkori megújulása (még éppen) egységes problémahagyomány színében tűnt fel.

„A társadalomtudományoknak még alighanem várniuk kell egy Galileire”⁵ – Karl R. Poppernek ez az egy évszázaddal Eötvös műve után leírt mondata mutatja, milyen hosszú pályát futott be a társadalomtudományok relatív hátramaradottságáról és a természettudományokhoz való felzárkóztatásának szükségességéről szóló gondolat.

E fordulatnak a kor felfogása szerint a fizika és a természettudományok 16–17. századi átalakulásának mintájára kellett volna végbemennie. Mill szerint a történelem, habár Newtonját még nem kapta meg, Keplere már van – Guizot személyében.⁶ Ugyanő Tocqueville-recenziójában azt latolgatta, hogy *Az amerikai demokrácia* mennyiben tekinthető „a baconi és newtoni módszer társadalomra és kormányzatra való alkalmazásának”.⁷ John Stuart Mill *Az amerikai demokráciáról* írott recenzijában ugyanis a politikafilozófiai elemzéstől elválaszthatatlannak, azokkal egyenrangúnak tartja a módszertani újítást és tudatos-ságot. Amint írja, Tocqueville fő érdeme nem a konklúziókban, hanem a hozzájuk vezető útban rejlik. Természettudományos módszereket alkalmazott analitikusan, és a demokráciát nem metafizikai absztrakcióként, hanem természeti jelenségként tárgyalja. Ennek következménye, hogy eredményei nemcsak nagy tanulságok Franciaország és más országok számára, hanem egyben az emberiség természeti törvényei is. E dedukció és indukciónak összekapcsolásából álló módszer az egyetlen lehetséges módszerrel váltja fel a baconi–newtoni módszert. Ezért lehetséges, hogy Tocqueville a demokráciát nem végzettszerű jelenségnek láttatja, amelynek következményei elháríthatatlanok. A demokrácia nem kormányforma, hanem a feltételek egyenlősége. Ez lehet egyenlő szolgaság vagy egyenlő szabadság: Franciaországot e kettő közül az utóbbi, az egyenlő szolgaság fenyegeti.⁸

² Rosanvallon, Pierre: *Le moment Guizot*. Paris, 1985. 28.

³ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 266.; Pierre Manent szerint viszont ambivalens történelemfilozófia és politika viszonya Guizot-nál. Manent, Pierre: *A liberális gondolat története*. Pécs, 1994. 125.

⁴ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 28.

⁵ Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Előszó Kelemen János. (Hermész könyvek. Sorozatszerkesztő E. Bártfai László.) Budapest, 1989. 29. (Ford. Kelemen Tamás)

⁶ Mill, John Stuart: *Michelet's History of France*. In: Mill, John Stuart: *Essays on French History and Historians*. Ed. John M. Robson, intr. John C. Cairns. (Collected Works of John Stuart Mill, Ed. J. M. Robson, Vol XX.) Toronto, 1985. 228., idézi: Cairns, John C.: *Introduction*. In: Mill, *Essays on French History and Historians*, LXXII.

⁷ Mill, John Stuart: *M. de Tocqueville on Democracy in America* (Edinburgh Review, October 1840). In: Mill, John Stuart: *Dissertations and Discussions Political, Philosophical, and Historical*. Vols I–II. London, 1859. I. 5.

⁸ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 3–9.

Dilthey meg is jegyezte, hogy „Millnél különösen kivethető az indukció és dedukció szavak egyhangú és fáradsztó ismétlődése, ami most az összes környező országból idehallatszik.”⁹ Comte szerint (aki a társadalomtudományok Galileijének tartotta magát¹⁰) ugyancsak Newton követőinek fáradsztó munkájához mérhető a társadalom helyes elméletének kidolgozása.¹¹ A 19. század közepének utópikus gondolkodása a newtoni elvek alapján akarta megteremteni a társadalmi harmóniát.¹² Buckle megállapítása szerint a történettudomány művelői között „nincs senki, ki szellemileg egy Kepler, egy Newton s annyi sok mással vetekedhetnék”.¹³

Amint a 16–17. század nagyjainak mint emblematikus figuráknak a sűrű említése is mutatja, a társadalomtudományok felzárkóztatásának útját a 19. században a „pronaturalista” fordulatall vélték lehetségesnek, előmozdítván „a fizika módszereinek alkalmazását a társadalomtudományokban”.¹⁴ A természettörténet nagy alakja, Cuvier (aki szintén a maga tudományának Newtonja után kiáltott¹⁵) Pascalt parafrázálva, a ’science’ szót állítva a pascali ’raison’ helyébe, mondta, hogy „a tudomány és a megismerés végső kimenetele az, hogy végtelen dolog van, melyek meghaladják azokat”.¹⁶ Jellemzően: az ész határainak vizsgálata helyett a tudomány határainak kitégítése jelentette a kor nagy kihívását.

E vonulat talán legnevesebb képviselője John Stuart Mill, aki a társadalomtudományokhoz már az 1830-as évek elejétől kezdődően a kutatás módszertanán keresztül is közelített.¹⁷ Mill naturalizmusa (Quine) vagy pronaturalizmusa (Popper) azt jelenti, hogy szerinte egyedül a természettudományok kompetensek a jelenségek magyarázatában, azaz az emberi cselekedetek magyarázatához is a motívumok, szándékok oksági magyarázatán keresztül juthatunk el.¹⁸ A *Logika* VI. könyv I. fejezete 1. §-ának címe értelmében Mill azt vallotta, hogy „a társadalomtudományok hátramaradottsága csak a fizikai tudomány módszereinek rájuk való alkalmazásával orvosolható”.¹⁹ *Logikájának* egész VI. könyvében a természettudományos módszerek alkalmazásával akarta megújítani a társadalomtudományokat.

⁹ Dilthey, Wilhelm: *Bevezetés a szellemtudományokba*. Bevezető tanulmány Erdélyi Ágnes. Budapest, 1974. 231. (Ford. Erdélyi Ágnes)

¹⁰ Kolakowski, Leszek: *Die Philosophie des Positivismus*. München, 1977. 76.

¹¹ Comte, Auguste: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*. In: Comte, Auguste: *A pozitív szellem. Két értekezés. Utószó, jegyzetek* Berényi Gábor. Budapest, 1979. 35–36.

¹² Keane, John: *Democracy and Civil Society*. London–New York, 1988. 52., 67., 22. sz. j.; Hivatkozása: Goodwin, Barbara: *Social Science and Utopia. Nineteenth-Century Models of Social Harmony*. Hassocks, 1978.

¹³ Idézi: Várkonyi Ágnes, R.: *A pozitivisták történetiszemlélet*. (Stúdium könyvek 67.) Budapest, 1970. 74.

¹⁴ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 30.

¹⁵ Cuvier, Georg: *Die Erd-Umwälzungen*. Deutsch bearb. mit bemerkungen v. C. G. Giebel. Leipzig, 1851. 2–3.

¹⁶ Idézi: Derré, Jean-René: *Lamennais, ses amis et le mouvement des idées à l'époque romantique, 1824–1834*. (Bibliothèque française et romane. Publiée par le Centre de Philologie romane de la Faculté des Lettres de Strasbourg. Série C : Etudes littéraires III.) Paris, 1962. 625.

¹⁷ Gaulke, Jürgen: *John Stuart Mill*. Hamburg, 1996. 59.

¹⁸ Schumacher, Ralph: *John Stuart Mill*. (Reihe Campus. Einführungen. Bd 1079), Frankfurt–New York, 1994. 81.

¹⁹ Mill, John Stuart: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation, Books I–III*. Ed. J. M. Robson, intr. R. F. McRae. (Collected Works of John Stuart Mill. General Editor J. M. Robson. Vol VII.) Toronto–Buffalo–London, 1973. XVII.

Mill számára az ember: természet, még a „lélek” is,²⁰ és Comte nyomán szintén „társadalmi fizika”-ként értette meg a szellemtudományokat.²¹ Különösebb módszertani előmunkálatok nélkül ugyan, de Tocqueville az *Amerikai demokráciában* maga is erre az álláspontra helyezkedett, és hasonlóképpen természeti jelenségként kívánta felfogni azt, amit látott. Tocqueville ugyanúgy tett analógiás előjelzéseket is (például az amerikai irodalom fejlődéséről).²² Több más kortársával (így Eötvössel) ellentétben viszont természeti determinizmus és szabad akarat konfliktusát Tocqueville nem vonta be vizsgálódási körébe.²³ Eötvös azonban nem ezt az utat választotta: ég és föld a különbség ugyanis az emberi világot a természettudomány illetékességi körébe utalni, mint Mill tette, illetve a természettudomány kutatási módszerét mint *ars inveniendit* átvenni az emberi társadalmak természettől elkülönült szférájára, mint Eötvös.

Ez az igénybejelentés közelítette Eötvös programját Francis Baconéhoz. Baconnek mint az új tudományfelfogás hírhözójának 19. századi utóéletével, Eötvösnek e hagyományban elfoglalt helyzetével és az *Uralkodó eszmék* Bacon-hivatkozásainak kritikai értékelésével másutt foglalkoztunk.²⁴ Az ott megfogalmazottak értelmében Eötvös minél inkább elmélyedt a kérdés szakirodalmában, annál inkább belátta az „*instauratio ab imis fundamentis*”, a baconi alapoktól való új építkezés kivihetlenségét a társadalomtudományokban. Szerényebb igénnyel az indukció mint valószínűen megbízható ismeretbővítő eljárás védelmezésére tett kísérletet. Ennek a kérdésnek a körüljárása viszont a jelen tanulmány tárgyát képezi.

Eötvös indukció-felfogása

Eötvös kiindulópontként annak a kérdésnek a vizsgálatát választja, vajon a történelem elégséges tényt nyújt-e a megbízható (*verlässlich*) indukcióhoz (I. 344.1–345.).²⁵ E megfogalmazást úgy értelmezhetjük, hogy Eötvös nem a tudományos bizonyosságra, hanem az előrejelzést lehetővé tevő valószínűségekre való alkalmatlanság vádjával szemben védi meg a történeti indukciót. Ez utóbbi aspektust a korabeli logika sem helyezte vizsgálódási körén kívülre: „[a]z inductiv igazságoknak”, Mill szavaival, „van egy osztálya, a melyek bevallva sem egyetemesek; a melyekben nem az van állítva, hogy az állítmány mindig igaz az alanyról, de a mely itéleteknek azért, mint általánosításoknak, mégis igen nagy az értékök”.²⁶

Kétségtelen, hogy több lesz a tévedés, de ezért, Eötvös szerint, nem kell lemondani a módszerről. Ennek alátámasztására felkínál egy tarthatatlan érvet: mivel az ember a természet része, ezért kevesebb evidenciánk áll rendelkezésre róla, mint a természet *egészeről*, de más élőlényekhez képest összehasonlíthatatlanul több – az emberről mint állam-

²⁰ Gaulke: *John Stuart Mill*, 62.

²¹ Gaulke: *John Stuart Mill*, 64.

²² Vossler, Otto: *Alexis de Tocqueville. Freiheit und Gleichheit*. (Das Abendland. Neue Folge 2. Forschungen zur Geschichte europäischen Geisteslebens. Hrsg. von Eckhard Heftrich und Wido Hempel.), Frankfurt/Main, 1973. 90–91.

²³ Vossler: *Alexis de Tocqueville*, 91.

²⁴ Gángó Gábor: *Eötvös és Bacon*. In: Horváth László–Laczkó Krisztina–Mayer Gyula–Takács László (szerk.): *Genesisia. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 2004. 519–531.

²⁵ Eötvös művére szöveg között, a kötet, az oldal és a bekezdés számának megadásával hivatkozom: Eötvös József: *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Erster-Zweiter Theil. Leipzig, 1854. A magyar nyelvű kiadásokra nem voltam tekintettel.

²⁶ Mill, János Stuart: *A deductiv és inductiv logika rendszere*. I–III. Budapest, 1877. II. 411. (Ford. Szász Béla)

alkotó lényről. Az érv legfőbb fogyatéka, hogy a közösségben élő ember nem természeti, hanem morális lény. Eötvös itt Henry Hallam ellen érvel, aki szerint Bacon módszere azért nem alkalmazható az államtudományokra, mert a természeti meghatározottságok nem relevánsak (I. 345.1.). Eötvös *ad hominem* ellenérve, mely szerint Hallam megállapítása igaz ugyan, de mivel minden organizmusra igaz, és ezért az eleven természet megfigyelésének általános nehézségét jelenti (I. 345.2.), egyszerűen nem állja meg a helyét.

A kutatás lehetőségei minden eleven organizmus esetében korlátozottak (I. 345.3.), de azért az indukció nem haszontalan: ha az egyes növény növekedését, hozamát pontosan nem tudjuk előrejelezni, a vetését igen (I. 346.1.). A nagyobb individuális eltérések ellenére is ugyanez a helyzet az emberekkel is. Ha egyes kiemelkedő történelmi személyiségek tettei nem jelezhetők is előre, a tendenciák a körülmények hasonlósága miatt megjósolhatók (I. 346.2.). Eötvös e tézisében két hagyomány ütközik: a történelemformáló személyiség (romantika) és a tudományos előrejelzés (pozitivizmus).

A legfőbb közkeletű ellenvetés az indukcióval szemben: a szabad akarat (I. 347.1.). Nem világos, hogy Eötvös mire gondol. A tézis az indukcióra és a tapasztalatra alapozott előrehaladásról az ismeretben általában magában foglalta azt az előfeltevést, hogy nincsen determinálatlanság a természetben. Mill szerint „[a]z igazság, hogy minden ténynek, a melynek kezdete volt, oka is van, épen odáig terjed, mint a meddig az emberi tapasztalás”.²⁷

Eötvös szerint (aki e fejtegetése során ingadozik az induktív érvelés és a tapasztalati ismeretelmélet terminusai, gondolatmenetének a lehetséges sarkpontjai között) nincs valódi ellentmondás szabad akarat és tapasztalati államtudomány között (I. 347.2–348.). Éppen a tapasztalat mutatja meg, mekkora jelentősége van a szabad akaratnak. A fejlődés útja nem jelezhető előre teljes bizonyossággal, de sok mindent világosabban láthatunk. Eötvös három érvet javasol ennek alátámasztására. Az első szociológiai jellegű, amely szerint vannak az államok fejlődését befolyásoló körülmények, amelyek a polgárok akaratától függetlenek (I. 348.1.). A második érv szociálpszichológiai természetű: az egyes ember akarata szabad, de a tömegek akarata jobban előrejelezhető (I. 348.2.). Amennyiben ezt a helyet úgy érthetjük, mint a vetés előrejelzésének példájával megvédett uniformitás-kritérium alkalmazásának esetét, akkor szemünkbe tűnnek az alkalmazás korlátai. Az ember a társadalomban egyfelől racionálisan nem ugyanazt tekinti az összesség, mint a maga érdekeinek, másfelől pedig lélektanilag is másként viselkedik a tömeg, mint sok ember egyenként.

A harmadik megfontolás egy helyeseltető tudományelméleti belátás, amelynek Mill is hangot adott Tocqueville-recenziójában²⁸, miszerint az előrejelzés befolyásolja a fürkészett jövő kimenetelét. Ennek értelmében az államtudomány feladata nem a prófécia, hanem az iránymutatás a jó és a hasznos felé. Ha kedvezőtlen az előrejelzés, válasszunk másik utat (I. 348.3–349.). Az államtudomány az ókorban az erkölcsstudomány része volt, ám mára különvált az etika és a pozitív jogtudomány. Eötvösnek a morális törvények természetére vonatkozó végkövetkeztetése Kant formális érveit éppúgy figyelmen kívül hagyja, mint az erkölcsi innátizmus kritikusaik tapasztalati ellenérveit. Így jut arra a tarthatatlan konklúzióra, hogy a morál továbbra is a tapasztalaton nyugszik, mert az erkölcsi törvények minden helyen és időben érvényesek (I. 349.1.).

Az államtudomány eredményeinek tapasztalaton kell alapulniuk, és általánosan elismerten célszerűnek kell lenniük. A célszerűség vagy nyilvánvaló, vagy bizonyítani kell. Az ókorban és a középkorban az általánosan elismert alapelv a vallás volt (I. 349.2–350.4.). Az újabb alkotmányok célszerűségét tapasztalatilag kell igazolni, mert a nép előtt csak ennek

²⁷ Mill: *A deductiv és inductiv logika rendszere*, II. 7.

²⁸ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 62.

van bizonyító ereje (I. 350.5.). A tudomány 17. századi fordulata óta annak a kinyilatkoztatás helyett (Melanchthont, Saldent idézi) a tapasztalaton kell alapulnia. (E megállapításából látnivaló, hogy Eötvös rosszul értelmezi a fordulatot a korszakban, és a kinyilatkoztatásra alapított tanokkal együtt a természetjogi hagyományt is elveti.) A „tisza vagy gyakorlati ész posztulátumaira” épített következtetések soha nem lesznek általánosan elfogadottak (I. 350.6–351.). E két megállapítás csak úgy férhet össze, hogy Eötvös az ész egységét és egyetemességét tagadja. A kanti gyakorlati észről és általában a spekulatív államtudomány terméketlenségéről egyébként egy szerző nyilatkozott hasonlóan gunyorosan a korban: Marx a *Kommunista Kiáltvány* „A német vagy az igazi szocializmus” című fejezetében.

Eötvös Bacon-képe ezért leginkább azokéhoz áll közel, akik az empirikus filozófiai program mellett az induktív metodológiára vonatkozó igénybejelentést Bacon filozófiájának egyenrangú összetevőjeként hangsúlyozták. Sir John Herschel írja 1830-ban a *Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy* (Előjáró értekezés a természetfilozófia tanulmányozásáról) című munkájában, hogy „halhatatlan honfitársunknak köszönhetjük annak a nagyszabású és termékeny eszmének széltében való meghirdetését és kidolgozását, hogy az egész természetfilozófia teljes egészében induktív általánosítások sorozatából áll, kezdve a körültekintően felállított különös törvényekkel, felemelkedve az általánosakig, az axiómáig”.²⁹ Ugyanakkor Herschel hozzáteszi, hogy „Bacon filozófiáját nem az induktív érvelésnek mint új és eleddig kipróbálatlan eljárásnak a bevezetése jellemzi, hanem finom megfigyelései, és ezek mindenek fölött való fontosságának mint a tudomány alfájának és omegájának széltében való és inspiráló, szinte lelkesült hangoztatása.”³⁰ Valóban, a Bacon által ténylegesen javasolt, a pozitív és a negatív instanciákat táblázatba foglaló induktív módszert a tudományos kutatásban soha nem alkalmazták: járható út a hipotézisek felállítása, majd igazolása vagy falszifikálása volt.³¹

Eötvös indukció-felfogását, mivel részletesen nem fejt ki, csupán azokkal az irányzatokkal rokoníthatjuk, amelyek a tárgyalt korban (amint F. A. Apelt vagy Jules Lachelier művei mutatják) maguktól értetődőek voltak. Ezek szerint az indukció olyan következtetésfajta, amely „a konkrétól az általános felé”, „a múlttól vagy jelenről szóló állításoktól a jövőre vonatkozó állítások felé” halad.³² Empíriának és indukciónak a történeti megismerésben betöltött szerepét Guizot fejtette ki *Histoire de la Civilisation en France* (A francia civilizáció története) című művében az Eötvös episztemológiai horizontjához illeszkedő alakban: „a tudományos szellem figyelmesen veszi szemügyre a tényeket, és csak lassú, fokozatos általánosításokat enged meg, a tények ismertté válásának megfelelően. [...] Érezzük a szükségességét, hogy mindenütt a tényeket vegyük alapul és iránymutatóul [...], a tényeknek van hitelük az értelem világában”.³³

Ezért nem értékelhetjük Eötvös indukció-felfogását Bacon részletesen kifejtett nézeteihez való viszonyában sem, és mivel Eötvös bevallottan nem olvasta Millt az 1860-as évekig,

²⁹ Herschel, Sir John F. W.: *Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy*. New Edition. London, 1851. 104. (96. §.) Idézi Pérez-Ramos, Antonio: *Bacon's legacy*. In: Peltonen, Markku (ed.): *The Cambridge Companion to Bacon*. Cambridge, 1996. 322.

³⁰ Herschel: *Preliminary Discourse*, 114. (105. §.)

³¹ Vickers, Brian: *Francis Bacon*. Zwei Studien. Berlin, 1984. 22.

³² Hempel, Carl G.: *Az indukció újabb problémái*. In: Laki János (Szerk.): *Tudományfilozófia*. (Szerkeszter. Sorozatszerkesztő Babarczy Eszter, Erdélyi Ágnes.), Budapest, 1998. 87. (Ford. Novák Zsolt)

³³ Idézi: Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 158.

a viktoriánus Bacon-recepció és logikai viták is csak párhuzamokként jöhetnek szóba. Herschel, Whewell és Mill indukción-felfogása azonban nem volt Baconével: e félreértés, illetve a köztük levő további különbségek a későbbi viták fényében kerültek jobb megvilágításba. Mill szerint minden tudás a tapasztalatból ered: e tézis éle William Hamilton és William Whewell ellen irányul, akik számára, Kant nyomán, az aritmetika, a geometria és a logika formális tudományai *a priori* ismereten alapulnak.³⁴ William Herschel *Bevezető megjegyzés...*-eiből ellenben Mill merített a maga elgondolásaihoz.³⁵ A tapasztalati ítéletekből indukciónal, azaz a különöstől kiinduló gondolkodással juthatunk valódi ismeretekhez, míg a deduktív érvelés, amely az általánosból következtet a különösre, és amelyet Mill a szillogizmussal azonosít, csak a tudás látszólagos bővülését eredményezi. Eötvös is ebben az értelemben kritizálja a szillogizmust. Az indukción a különöstől vezethet Mill szerint az általános ítéletig, illetve egy újabb egyedi kijelentésig. Mill ezt az utóbbit tartja a legáltalánosabb és a legalapvetőbb induktív következtetési fajtának.³⁶ Az első esetben az indukción a „törvényeknek” nevezett trendek megállapítására szolgál, míg a második esetben előrejelez. A különöstől a különöség tartó induktív következtetés persze leírható egy különöstől az általánosig tartó érv és egy egyetemes állító szillogizmus formájában.³⁷ Bár Mill megnyilatkozásai nem teljesen ellentmondásmentesek, a kérdést behatóan vizsgáló Ralph Schumacher arra a végkövetkeztesre jut, hogy Mill valódi tudásbővítő szerepet csak az indukciónak tulajdonít, és a szillogizmus univerzális főtételét is partikuláris tételek induktív összegzéséből levont ítéletnek tartja.³⁸

Hipotetikus normativitás és „rétorikai indukción”

Már az *Uralkodó eszmék* megírásának korában közkeletűvé vált az a Karl R. Popper által is formulázott felismerés, hogy az induktív általánosításhoz szükséges anyaggyűjtés nem lehet mentes a hipotézisek felállításának előzetes mozzanatától: „Mielőtt adatokat gyűjténénk, az *adatok bizonyos fajtája* iránt kell érdeklődésnek támadnia bennünk: mindig a *kérdés az első*.”³⁹ Ugyanakkor William Whewell *The Philosophy of Inductive Sciences* című munkája hangsúlyozta, hogy a hipotézis megmagyarázhatatlan, teremtő kreativitás eredménye, az indukción pedig ezek „kipróbálásának és elfogadásának vagy elvetésének” folyamata.⁴⁰

Comte például tisztában volt azzal, hogy a tények gyűjtése nemcsak értelmetlen, de lehetetlen is bizonyos spekulatív elméleti előfeltevések (hipotézisek) nélkül.⁴¹ Ferdinando Vidoni hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben az értelemben Comte nézetei párhuzamba állíthatók a 19. század közepe természettudományos gondolkodásának (minden megfigyelés

³⁴ Schumacher: *John Stuart Mill*, 73.

³⁵ Schumacher: *John Stuart Mill*, 91.

³⁶ Schumacher: *John Stuart Mill*, 60.

³⁷ Schumacher: *John Stuart Mill*, 67. skk.

³⁸ Schumacher: *John Stuart Mill*, 62–71.

³⁹ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 131.

⁴⁰ Idézi Hempel: *Az indukción újabb problémái*, 90.

⁴¹ Vidoni, Ferdinando: »*Physique sociale*«: *Die Naturwissenschaft und die Fundierung der »Philosophie positive« bei Comte*. In: Sandkühler, Hans Jörg (Hrsg.): *Interaktionen zwischen Philosophie und empirischen Wissenschaften. Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte zwischen Francis Bacon und Ernst Cassirer. (Philosophie und Geschichte der Wissenschaften. Studien und Quellen. Hrsg. von Hans Jörg Sandkühler und Pirmin Stekeler-Weithofer. Bd 31.)* Frankfurt/Main, 1995. 174., további irodalommal.

és kísérletezés ellenére) általános apriorizmusával Claude Bernard-tól Darwinig.⁴² E tekintetben Millnek a dedukciót és indukciót egységben látó tudományfelfogása sokkal inkább megfelel a kor közös előfeltevéseinek, mint Eötvös rigorózus empirizmusa, nem beszélve arról, hogy Eötvös a „*reine und praktische Vernunft*”-ra tett utalásával egyértelműen Kant-hoz kötné az általa elutasított *a priori*t, jóllehet az a tárgyalt összefüggésben hermeneutikai jellegű, a megértés előzetességére utal, arra, hogy „olyan fogalmakból, képzetekből és elvekből indulunk ki, amelyek már [...] megképződtek és rendelkezésünkre állnak”.⁴³

Ebből a szempontból paradox, hogy a hipotézisek és a képzelőerő létjogosultságát elvető Eötvös művében mégis úgy jár el, hogy valamennyi témájának kifejtése voltaképpen folyamatosan módosuló, egymást felváltó hipotézisek során keresztül megy végbe. Mindazonáltal mivel hipotézisek nélküli anyaggyűjtés elképzelhetetlen, rámutathatunk Eötvösnél a „releváns” adatok kiválogatásának látens kritériumára.⁴⁴ Eötvös előfeltevése az volt, hogy a történelem az abszolutizmus felé halad. Nem adott ugyan időbeli lépték-meghatározást, és elméletét a franciaországi államcsíny igazolta, de a mi perspektívánkból Tocqueville előrejelzései a demokratikus tendenciák erősödéséről bizonyultak helytállóknak.

A tudományos hipotézis felállításának elmaradása Eötvösnél a hipotézisek normatív vonatkozásai miatt is figyelmet érdemel. Ha nem is teljes körűen elfogadott a nézet, hogy az induktív általánosítások mindig tartalmaznak értékítéletet, minden további nélkül elfogadhatjuk azt, hogy a gyakorlati következményekre is hatással levő, „erős értelmű” hipotézis mindig tartalmaz erkölcsi mozzanatot, azaz nem térhet ki a helyességre és a normatív jellegre vonatkozó állásfoglalás elől. A gyakorlati előnyök és a tudomány rendezettségre törekvő látásmódja egyaránt azt preferálják, hogy a teljes konfirmálhatóság lehetetlensége ellenére az ember felvállalja az induktív következtetésekben óhatatlanul benne rejlő kockázatot.⁴⁵

Eötvös e nehézség áthidalására egy, az indukcióval (az analógiához hasonlóan) rokon következtetést fajtát vezetett be és használt előszeretettel: az úgynevezett rétorikai indukciót avagy a példát, példázatot. Ezt az érvelésfajtát már Arisztotelész leírta *Rétorikájában*: „Az enthümémát rétorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig rétorikai indukciónak. [...] Amikor sok hasonló esettel bizonyítjuk, hogy valami úgy van, ez a dialektikában indukció, rétorikában példa. [...] A példa n]em a rész viszonya az egészhez, sem az egészé a részhez, sem az egészé az egészhez, hanem a rész viszonya a részhez, a hasonlóé a hasonlóhoz. Amikor két állítás ugyanazon nemhez tartozik, és az egyik ismertebb a másiknál, az példa. Például: Dionüsziosz zsarnokságra törekszik, amikor testőrséget akar magának. Mert korábban Peiszisztratosz az állam ellen összeesküdvé testőrséget kért, és elnyervén azt, zsarnok lett.”⁴⁶ A példa „hasonló az indukcióhoz, az indukció pedig a gondolkodás alapja. A példának két faja van: az egyik megtörtént események elmondása, a másik ilyen események kitalálása. Ez utóbbinak egyik faja a parabola, a másik a mese”⁴⁷ „Azonban a megtörtént események szolgáltatva bizonyítékok sokkal hatásosabbak a tanácsadó beszédekben, mert igen gyakran hasonló a jövő a múlthoz. Ha enthümémákkal nem rendelkezünk, akkor a példákat kell bizonyítékként alkalmaznunk (mert bizonyítékok adják a szavahihetőséget);

⁴² Vidoni: »*Physique sociale*«, 174.

⁴³ Vidoni: »*Physique sociale*«, 174.

⁴⁴ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 88. skk.

⁴⁵ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 104. skk.

⁴⁶ Arisztotelész: *Rétorika*. Jegyzetek, utószó Adamik Tamás. Budapest, 1982. 12–13., 17. (1356b, 1357b). (Ford. Adamik Tamás)

⁴⁷ Arisztotelész: *Rétorika*, 136–137. (1393a)

ha viszont rendelkezünk velük, akkor tanúságtételként, mint az entümémák lezárását. [...] Ezért amikor előre vesszük a példákat, sokat kell belőlük alkalmazni, ha viszont hátra teszünk, egy is elég, mivel egyetlen szavahihető tanú is elegendő.”⁴⁸ Eötvös eljárása inkább nevezhető rétorikai, mint tényleges indukciónak, ám művének második részében egyre gyakoribb, hogy csak jelzi, lehetséges volna így érvelni, de nem teszi meg, csupán utal arra, hogy „túl hosszadalmas volna a mondottakat történeti tények sorával bizonyítani” (II. 365.1.), csak megemlíti, hogy a történelem erre vagy arra a jelenségre „egész sor példát szolgáltat” (II. 155.3., jegyzetben), de már nem bocsátkozik bele a példák taglalásába.

Az egyes fejezeteket, kulcsfontosságú részeket berekesztő *exhortatiók* valójában összhangban vannak azzal a másik retorikai jelenséggel, hogy Eötvös a tényleges indukció helyett az arisztotelészi rétorikai indukcióhoz tér vissza. Így Eötvösnél a vissza-visszatérő buzdítás voltaképpen helyénvaló: a mérlegelést kívánja befolyásolni. Ezzel azt a tudományos érvelési stratégiát választja, amely nem a bizonyosság-valószínűség fokozatait mérlegeli, hanem a célokat és a társadalmi hasznosságot hangsúlyozza.

Analógia

Az induktív tudásbővítés helyett Eötvös más, rokon következtetésfajtákat használ leginkább. Ilyen például az analógia, a viszony, amelyben „a második úgy viszonylik az elsőhöz, mint a negyedik a harmadikhoz.”⁴⁹ Az analógia megszokott segítője a tapasztalati érvelésnek: jelenlétét magában a baconi konstrukcióban Hegel is észrevette,⁵⁰ pontosabban Hegel, aki „nem értékelt” Baconot „teljesen”,⁵¹ észrevette ezt. Bacon ugyanis elhatárolta magát az analógiás érveléstől, de néha mégis ráhagyatkozott.⁵² Az analógia, amint az a kortársi szövegekben is kifejezésre jut, olyan „korántsem evidens” következtetésfajta, amelynek prediktív ereje azon a két önkényes elven nyugszik, hogy „az azonos okok és azonos körülmények [keretfeltételek], amelyeket a múltban megfigyeltünk, megőrződnek a jövőre nézve is, és ugyanazokat a hatásokat váltják ki”, illetve hogy „a végtelen sok lehetséges törvényből, amelyek kielégítően magyarázzák a megfigyelt dolgokat, szükségképpen a legegyszerűbbek és legáltalánosabbak a legigazabbak”.⁵³ Lamennais e megjegyzéseihez hozzáteljük Mill kérdését is, amelynek értelmében a történeti analógiák esetében arra sincsen elégséges kritérium, hogy eldönthessük, miféle jellegű az a „hasonlóság”, amely a különböző okozatok között fennáll.⁵⁴

⁴⁸ Arisztotelész: *Rétorika*, 139. (1394a)

⁴⁹ Arisztotelész: *Poétika*. (Ford., jegyzetek Sarkady János, utószó Nádor György.) Budapest, 1963. 56. (1457b). (Ford. Sarkady János) Átvettem Adamik Tamás jegyzeteiből: *Arisztotelész: Rétorika*, 254., 311. sz. j.

⁵⁰ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I–III*. (G. W. F. Hegel: *Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden*. Hrsg. von Hermann Glockner, 17–19. Band.) Stuttgart, 1928. III. 287.

⁵¹ Herzen, A. I.: *Levelek a természet tanulmányozásáról*. In: Herzen, A. I.: *Válogatott filozófiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 358.

⁵² Whitney, Charles: *Francis Bacon. Die Begründung der Moderne*. Frankfurt/Main, 1989. 85.

⁵³ Lamennais, Félicité de: *Essai sur l'indifférence en matière de religion I–IV*. In: Lamennais, Félicité de: *Oeuvres complètes I–IV*. Paris, 1843. II. 94–95. E következtetés falszifikációjához vö. Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája*. Budapest, 1983. 18. 4. sz. j., miszerint „a több hipotézisből (és kiinduló feltételből) deduktíve levezetett empirikus következmény megcáfolásakor csak önkényesen dönthetjük el, hogy melyik premisszát tekintjük hamisnak.”

⁵⁴ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 61.

Eötvösnek vannak az *Uralkodó eszmék* szövegében sikeresnek mondható, inkább szociológiai jellegű analógiái. Magát az 'analog' szót használja is akkor, amikor az állam-község viszonyt a község-család viszonytalal világitja meg (II. 210.1. skk.). Az analógia azért találó, mert tartalmazza a megvilágítandó viszonyfogalom egyik tagját, mert valóban „közelebb áll” hozzánk, és mert időszerű és időszerűségében nyomós argumentumot formál belőle. A szocializmussal szembeni visszás érzések idején figyelmeztet arra, hogy a családnak a közösség rovására való elsorvasztása a szocializmus egyik törekvése. A történeti analógiákat azonban maga is visszavonja, lényegében a keretfeltételek összemérhetetlenségének belátására hivatkozva. A II. kötet legvégén (II. 547.4.) fogalmazza meg azt a felismerést, hogy a római köztársaság válságának korával fennálló, az I. kötetben oly bőven idézett-elemzett analógiák voltaképpen félrevezetőek, mert az „örökké emlékezetes kor” a maga részéről „egészen más jellemzőkkel” rendelkezett. E bekezdés ismét csak azon egészen ritka helyek egyike, ahol Eötvös a történeti tények viszonyai között fennálló hasonlóságra az analógia (*Analogie*) szót használja. Az ingadozás a történeti tapasztalat illetően tanulságait illetően nem csak Eötvösre volt jellemző. Tocqueville *Az amerikai demokrácia* első és második kötetében ugyancsak ellentétes álláspontot foglalt el abban a tekintetben, hogy a modern központosításnak a római császárral vélelmezett analógiája valóban érvényes és védhető-e.⁵⁵

Tudásbővítés és igazságmegőrzés

Eötvös börtön-metaforája (I. 21.) azt jelzi, hogy a szillogizmust tudást nem bővítő következtetésfajtának fogja fel, mint például Mill. A szillogizmust általában a premisszáktól a konklúzió felé haladva, deduktívan olvasták az újkorban, s így kritizálták mint ismeretbővítéshez nem vezető módszert. Ezzel szemben az ellenkező irányban olvasott szillogizmusnak lehet magyarázó erőt és funkciót tulajdonítani.⁵⁶ Eötvös sem számol azzal, hogy magyarázó jelleggel a szillogizmus informatív lehet, illetve hogy a szillogizmus igazságmegőrző funkciója⁵⁷ nélkülözhetetlen a tudományos kutatásban. Későbbi olvasmányai (I. kötet, Bevezetés, jegyzet) szembesítették Eötvöst a hume-i problémával, az indukció tudásbővítő és igazságmegőrző funkciójának konfliktusával,⁵⁸ természetesen anélkül, hogy Hume-ra tekintett volna. A kérdés Eötvös idejében nem is volt napirenden; 1874-ben került elő Hume műveinek új kiadásával.⁵⁹ Mill sem tartotta szem előtt a hume-i problémát, és az uniformitást a természetbe magába kódolta bele: indukciójának két elve a természet uniformitása és az egyetemes okság elve.⁶⁰

Eötvös a „nagy számok törvénye” alapján menti meg az uniformitáskritériumot, amire Hume közismerten pszichológiai magyarázatot kínál az asszociációval. Érve szerint a növények növekedésére vonatkozó ismereteinkből az egyes növény fejlődése nem jelezhető előre bizonyossággal, de a vetés magassága vagy hozama a hasznosság és a gyakorlat kritériumait kielégítően előre jelezhető (I. 346.1.). Eötvös elgondolása ezért ahhoz a statisztiku-

⁵⁵ Feldhoff, Jürgen: *Die Politik der egalitären Gesellschaft. Zur soziologischen Demokratie-Analyse bei Alexis de Tocqueville*. Köln–Opladen, 1968. 109.

⁵⁶ Perler, Dominik: *René Descartes*. (Beck'sche Reihe 542. Denker.) München, 1998. 49–50.

⁵⁷ Schumacher: *John Stuart Mill*, 82–83.

⁵⁸ Vö. Schumacher: *John Stuart Mill*, 83.

⁵⁹ Scarre, Geoffrey: *Mill on induction and scientific method*. In: Skorupski, John (ed.): *The Cambridge Companion to Mill*. Cambridge, 1998. 116–117.

⁶⁰ Scarre: *Mill on induction and scientific method*, 118.

sok által is képviselt megoldási javaslatához áll közel, amelynek értelmében „az indukció az érvelés olyan módja, amely legtöbbször megőrzi az igazságot”.⁶¹

Trend és törvény

A történeti megismerés módjának, a historicizmusnak a belső logikáját követve jutott el Eötvös a történelem „törvényeinek” vizsgálatáig. Eötvös hipotéziseinek előrehaladásában a francia 1848 viszonyaitól az emberiség történeti fejlődésére vonatkozó tézisekig igazolódni látszik Karl R. Popper megállapítása a historicista gondolkodás logikájáról: „A valódi társadalmi törvények szükségképpen »általánosan« érvényesek. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az emberi történelem egészére inkább alkalmazhatók, minden egyes korszakra érvényesek, nemcsak néhányra közülük.”⁶² Szigorúan véve azonban – amint Popper hangsúlyozta – a kijelentések eltérő természete miatt nem beszélhetünk törvényekről a történelemben sem Eötvösnél, sem a historicizmus más gondolkodóinál, önnön szóhasználatuk ellenére sem, hanem inkább csak trendekről: „A trend létezését állító kijelentés egzisztenciális s nem egyetemes jellegű. Az egyetemes törvény pedig nem állít létezését”.⁶³ A trendek felismerésének tétje ugyanis a kormegértés, az arra vonatkozó kérdés, hogy melyik az a fogalom, tendencia, trend, „törvény”, amely a legátfogóbban, a legáltalánosabban, mindenütt jelen levően jellemzi az adott korszakot, esetünkben a 19. század közepét. Mill szerint például, amint azt Tocqueville-recenziójában kifejti, nem az egyenlőség, hanem az ipari-kereskedelmi osztály felemelkedése elkerülhetetlen „trend” a modern társadalmakban.

Eötvösnek több válasza is megfogalmazódott arra nézvést, miképpen volnának átvihetők a természet törvényei az emberi társadalom világára. Ami a vállalkozás egyáltalában lehetséges voltának igazolását illeti, Eötvös merőben önkényesen, a fogalmak fokozatos váltásával-elmozdításával jut el odáig, hogy a természettudományos megismerés törvényei az államtudományra alkalmazhatók. Először arra az általánosan elfogadott álláspontra helyezkedik, hogy az ember is része a természetnek, rá is vonatkoznak a természet törvényei, utána az „emberiségről”, majd az „embertudományokról”, végül az „államtudományról” állítja ugyanezt (II. 416.1–417). Eötvös gondolatmenetének az ezt követő két megszorítása az államtudomány „törvényeinek” relatív bizonyosságáról, illetve a szabad akarat megemlézéséről, létének elfogadásáról és történelemformáló erejének elismeréséről meghökkentően nagymértékben korlátozza a tudományos program hordtávját és ambícióit (II. 417.1–418.1.). A konkrét törvények kifürkészéséhez Eötvös elsőként egy analógiás államtudomány-felfogást kínál (II. 419.3.). Az ember azért szabad, mert ismeri a természettörvényeket, nem érzi azokat „tehernek”, hanem felhasználja őket. Ugyanígy a társadalom törvényeit is meg kell ismerni, és szolgálatunkba kell őket állítani. Ezek olyan „kerettörvények”, amelyekkel konformoknak kell lenniük a társadalom „gyakorlati” törvényeinek éppúgy, mint a kémia vagy fizika „elméleti” és „gyakorlati” ágainak. Az indukció ezeket a „kerettörvényeket” engedi megismerni (II. 420.1.). E helyütt, a konkrét feladat kijelöléshez érve a II. kötet VI. könyvében Eötvös ismét másképp látja e „kerettörvényeket”. Immár nem azt tekinti feladatának, hogy az államtudomány „törvényhozójának” szerepében ezeket formulázza, ellenben belenyugszik, hogy a történelem nem igazság-, hanem ilyen-olyan célulv szemlélete miatt e törvényeknek csak egy része táruult fel az emberiség előtt. Nem kérdez rá,

⁶¹ Hacking, Ian: *A tudományos gondolkodás stílusai*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 358. (Ford. Demeter Tamás)

⁶² Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 62.

⁶³ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 125.

hogy vajon lehetne-e a történelemnek más, gyümölcsözőbb szemlélete, avagy vajon miképpen volna lehetséges a rejtve maradt törvények kifürkészése. Ehelyett adottnak veszi e korlátozott ismeretet, és hozzájuk mint eleve adottakhoz akarja mérni az államtudomány tételeit (*Sätze*) (II. 420.2–421.1.).

Amikor rátér a történelem törvényeinek megnevezésére, elsőként a történelem menetéről szóló metaforák jutnak az eszébe (II. 421.2–422.).

A történeti szemlélet legnagyobb korlátját az jelenti Eötvösnél, hogy nem néz szembe a történelem elbeszélte jellegének megannyi problémájával. Eötvös számára a történelem kimérintő, objektiv leírás, olyasféle, mint egy óriási könyv. „*Nehme die Geschichte zur Hand*”, vedd kezdedbe a történelmet (II. 279.3.) – ez a kifejezés jellemző felfogására. Mindezzel nemcsak az a probléma, hogy a leírásokat egy ismeretelméleti szintre helyezi saját korának tapasztalatával, hanem az is, hogy a történelmi narratívák általában véve a rendkívülit, a kivételeket részesítik előnyben éppen azon nyugodt, eseménytelen periódusok rovására, amelyek irányába mint kívánatosan elérendő kor felé szeretne Eötvös is mutatni művével az európai történelemfejlődést illetően. A II. 418.2–419-ben bukkan fel először – Gervinus-olvasmányélményéhez köthetően – a felismerés, hogy a történelem „iránya” nem immansens összetevője a történelem tényeinek, hanem a történész szemléletének függvénye. Eötvös belátja, illetve elfogadja, hogy a történelem szűkebb vagy szélesebb perspektívája módosítja egy-egy periódusról alkotott ítéletünket. Elismeri, hogy a történelem elemi tényeiből a legtöbb, ami hasznosítható, nem egyéb, mint a múlt értelmes megkonstruálása.

Mill azt várta el korának történészeitől (amint az George Grote: *History of Greece* című könyvéről írott recenziójából kiderül), hogy szakadjanak el a történetmondástól, ítélkezzenek, és vonjanak el általános elveket.⁶⁴ E tendencia felől nézve Eötvös történetfelfogásának nem az az adekvát szemlélete, hogy még nem veszi észre, hogy a történelem tényeken és oksági összefüggéseken túl is elsősorban az elbeszélésen keresztül ragadható meg, hanem az, hogy ő is csatlakozik (az utolsók között) azokhoz, akik a század elején el akartak szakadni a pusztá történetmeséléstől. Ezen túlmenően Eötvös túlságosan leegyszerűsített megismerési képzetben helyezi el a múltat, jelent és jövőt: egyetlen episztemológiai folyamatosságban, amelyre tekintve a múlt eseményeiből megérthetjük a jelent, és előre jelezhetjük a jövőt. Mill történetfelfogásában múlt és jelen nincs azonos ismeretelméleti helyzetben. A történeti megismerés inkább kritikai-kísérleti terep, hiszen a jelenkor gazdagában áradó tapasztalatai jobban felkínálják magukat a tudományos megismerésnek és következtetéseknek. Sőt, fordítva, inkább a jelenkor tanulmányozása adhat mintát arra nézve, hogy miképpen rajzoljunk „hű képet” a múltból, „a következményeknek a helyes okokhoz” való kapcsolásával.⁶⁵ Mill ugyanis egy kimerevített pillanatra, a társadalom tényeinek, jelenségeinek egy adott állapotára vonatkoztatva tartotta alkalmazhatónak az egyetemes okság elvét. Felfogásában a nagy történelmi személyek szintén ennek az okságnak az érvényre jutását szolgálják.⁶⁶ A franciák által kedvelt diakrón szemléletet, a haladás törvényeinek kutatását és azok prediktív kiterjesztését az általa kevésre becsült „empíria” tartományába sorolta.⁶⁷

⁶⁴ Mill, John Stuart: *Grote's History of Greece*. In: Mill, John Stuart: *Essays on Philosophy and the Classics*. Ed. J. M. Robson, Introduction F. E. Sparshott. (Collected Works of John Stuart Mill. Ed. J. M. Robson. Vol XI.) Toronto–Buffalo–London, 1978. 314. Vö. Cairns: *Introduction*, XXVII.

⁶⁵ *A State of Society in America* című írásából idézi Cairns: *Introduction*, XXVIII.

⁶⁶ Cairns: *Introduction*, XXX.

⁶⁷ Cairns: *Introduction*, XXIX.

Belátás és előrejelzés

Általánosságban elmondható, hogy a prediktív erő és az oksági magyarázat az újkori tudomány kettős követelményévé vált: „nem lehetséges többé olyan tudomány, amely csak előrejelzésre, sem olyan, amelyik csak magyarázatra képes.”⁶⁸ A tudományban ismeretesen „fontossági” aszimmetria áll fenn előrelátás és belátás között, és az előbbiek sikeressége részben független az utóbbiak megbízhatóságától, mert „[a] tudományokkal szemben [...] az elsődleges társadalmi követelmény [...] a valóság manipulációjára való alkalmasság, nem pedig az intelligibilitás”⁶⁹, sőt mindezt a tárgyalt korszakra és benne a társadalomtudományokra nézve annyival egészíthetjük ki, hogy a racionális konkluzivitás gyakran egyenesen rossz hírbe keverhetett egy teóriát. Eötvös megfogalmazásában így jutott kifejezésre az elméletellenesség: „[a]mi a tapasztalatban célszerűnek igazolódott be, annak igen gyakran egyetlen tudományos képviselője sem akad” (II. 189., jegyzetben). Gyakorlat és teória itt mindenképp aszimmetrikusnak, sőt egymástól kitérőnek bizonyul, de Eötvös homályban hagyja, vajon csupán nem eléggé vonzó-e a tudomány számára az ezzel való foglalkozás, avagy pedig elvben lehetetlen a tapasztalat által bevált dolgokat tudományosan formulálni.

A „specifikus előrejelzés” áll egyrészt a természettörvény jellegű univerzális kijelentésekből, másrészt pedig a kiinduló keretfeltételekből.⁷⁰ A pozitívizmus fő jellemzői közé tartozik, hogy a kerettörvényeket a tapasztalattól vonja el. Mill gondolatmenetét követve elmondhatjuk, hogy a pozitívizmus álláspontjának alapján csak a jelenségekről van relatív tudásunk, és csak a jelenségek közötti állandó relációkat ismerhetjük meg. Ezek kapcsolják egybe a jelenségeket, s ezek az egymásra következtések éppen nem mások, mint a köztük fennálló „törvények”. Másfajta esszenciális vagy oksági tudás nem elérhető számunkra, és az előrelátást az egymásra következtetések tapasztalata teszi lehetővé.⁷¹

Ugyanakkor a történelmi tapasztalat előtérbe állítása a társadalmi predikció szempontjából további problémákat vet fel. Popper ismeretesen „historicizmusnak” nevezte azt a „társadalomtudományi megközelítést [...], amely felteszi, hogy az alapvető cél a *történelmi előrejelzés*, és e cél elérhető, ha feltárjuk azokat a »ritmusokat« vagy »mintázásokat«, »törvényeket« vagy »trendeket«, amelyek a történelmi evolúció mélyében sejlenek”.⁷² Ennek lehetőségét a történetírás szaktudománnyá válása, a Leopold Ranke által bejelentett objektivitás-igény teremtette meg.⁷³ Voltak a korban, akik nem hittek benne: Tocqueville például dőre dolognak tartotta „a történészek tudós álmodozását, a szellemes és hamis rendszereket”, amelyekkel sem a múlt nem magyarázható, sem a jövő nem látható előre.⁷⁴

Comte a historizmust féligazságnak tartotta: szerinte a szociológiai módszer lényege éppen az, hogy egyesíti a biológiai és a történelmi megközelítést, és csakis így képzelhető el

⁶⁸ McMullin, Ernan: *A természettudomány céljai*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 340.

⁶⁹ Fehér: *A tudományfejlődés kérdőjelei*, 23.

⁷⁰ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 132–133.

⁷¹ Mill, John Stuart: *Auguste Comte and Positivism*. In: Mill, John Stuart: *Essays on Ethics, Religion and Society*. Ed. J. M. Robson, intr. F. E. L. Priestley. (Collected Works of John Stuart Mill. Vol X.) Toronto–London, 1969. 265–266.

⁷² Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 30–31.

⁷³ Vö. például Berlin, Isaiah: *Die Trennung der Natur- und Geisteswissenschaften*. In: Berlin, Isaiah: *Wider das Geläufige. Aufsätze zur Ideengeschichte*. Hrsg. von Henry Hardy, Einf. Roger Hausheer. (Fischer Wissenschaft.) Frankfurt/Main, 1994. 158–195.

⁷⁴ Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Éd. Luc Monnier. (Mémoires du passé pour servir au temps présent. Collection dirigée par Louis-Raymond Lefèvre.) Paris, 1942. 75.

előrejelzés. A *Système* megfogalmazása szerint „addig semmiféle törvény nem állítható fel végleges érvénnyel a társadalmi előrehaladásról, még a történeti módszer minden lehető tekintélyének felvonultatása mellett sem, amíg nem kapcsolódik össze az emberi természet pozitív elméletével. [...] A szociológiai bizonyítás fő tudományos ereje mindenekelőtt a történeti kutatás közvetlen következtetéseihez és a biológiai elmélet emberről alkotott előzetes ismereteinek egybeesésében rejlik.”⁷⁵ Eötvös viszont hitt a történeti empiria lehetőségében: sőt Eötvös nézőpontjának fontos összetevőjét alkotta a történelem antikizáló szemlélete is, amely szerint a történelem nemcsak prediktív, hanem preskriptív jelleggel is „előre mutató”. Osztrák kortársai körében e tacitizmus 1848 után nem volt példa nélküli jelenség. Ludwig von Pillersdorf Tacitustól veszi a mottót a maga visszatekintéseihez, majd meg is fogalmazza e naív historicizmus tanítását: „A történelem nemcsak a múlt tükré, hanem jövőnek szegezett távcső is.”⁷⁶ Másfelől a történelem, antik nézőpontból, rendelkezik egy sajátos belső ritmussal, amelynek szintén lehet prediktív funkciója. Robin G. Collingwood írja, hogy a görögök nem valamiféle okság vagy induktív logika alapján tulajdonítottak előrejelző képességet a történeti ismereteknek, hanem arányérzékből: „A történetírásnak tehát értéke van. Tanításai hasznosak az emberi élet számára, egyszerűen azért, mert változásainak ritmusa általában ismétlődik, s hasonló előzmények hasonló következményekhez vezetnek. Azért érdemes emlékezni a nevezetes események történetére, hogy az előrejelzések alapjául szolgálhassanak, amelyek nem bizonyíthatók, de valószínűek: nem azt szögezik le, ami majd bekövetkezik, hanem ami valószínűleg be fog következni, jelezve az éppen zajló ritmusok veszélyes pontjait.”⁷⁷ Ez a periodikus folyamatokra való ráhagyatkozás jelenik meg az *Uralkodó eszmék*ben akkor, amikor Eötvös az egyes történeti alakzatok kifejlődésének ritmikus ismétlődéséről ír.

Ebben a tekintetben nemcsak az a különbség Eötvös és Comte között, hogy Comte biológiai-determinista, míg Eötvös a szabad akarat létét elismerő antropológiával egészíti ki a történeti tapasztalatot, hanem az is, és főleg az, hogy Comte-nál így a történelem az ember rendeltetésének megértése szempontjából alárendelt, illusztratív szerepbe kerül: „mintha a történelem tanulmányozásának nem volna más feladata, mint igazolni és megvilágítani az emberiség haladásának útját a biológiailag előre meghatározott végcél felé.”⁷⁸ Művének legvégén egyébként, kutatói igénybejelentéseit visszavonva, Eötvös lemond a jövő előrejelzésének programjáról. Condorcet-re utalva elismeri, hogy tudományos célkitűzését őelőtte mások is kitértek maguk elé, és hogy a szabad akarat léte miatt minden jövő „bizonytalan” (II. 418.2–419.1).

Eötvös historicizmusának némi kulturantropológiai és szociológiai mellékszínvetet ad, hogy a második kötet végén Eötvös az I. kötetben bevezetett egyről (a történeti tapasztalatról) háromra emeli fel az államtudományban alkalmazandó empiria lehetséges forrásait. A második a természeti népek társadalmainak állapota, a harmadik pedig a jelenkor „önismerete”. A három forrásból a második később jut szóhoz, a harmadikat utólag igazolja így, hiszen mindvégig jelen korának tapasztalatairól is beszélt. Igaz, ami fontosabb: át-helyeződik a státusza. Eddig mindvégig arról volt szó, hogy a jelenkor bajainak a megismeréséhez segít hozzá a történeti tapasztalat, ehelyütt viszont azt ambicionálja, hogy a kor-

⁷⁵ Idézi: Vidoni: »*Physique sociale*«, 180.

⁷⁶ Pillersdorf, Ludwig von: *Rückblicke auf die politische Bewegung in Österreich in den Jahren 1848 und 1849*. Wien, 1849. 5.

⁷⁷ Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Előszó Kelemen János. Budapest, 1987. 73. (Ford. Orthmayr Imre)

⁷⁸ Vidoni: »*Physique sociale*«, 180.

történet mint megismerés közelebb vigyen bennünket az ember rendeltetésének az államtudomány reformján keresztül való megértéséhez (II. 416.5–417.).

Az erők mechanikája

Eötvös *Uralkodó eszméinek* politikai világa a newtoni mechanika törvényei által uralt világ, amelyben erők hatnak a nyugalomban vagy mozgásban levő testekre. Amint Szegedi Péter írja, Newton *A természetfilozófia matematikai alapjai* című művének előszavában a „természetfilozófia feladatát abban határozza meg, hogy a (mozgás)jelenségekből következtessen az erőkre, majd a felismert erőket felhasználva más jelenségekhez is eljusson. [...] Az erőket a középpontba állító módszert a szerző szerint nem csupán a mechanikában, hanem a természetleírás minden területén használni kellene. [...] Ennek a követelménynek a tudomány – és nemcsak a fizika – a következő két évszázadban megpróbált eleget tenni.”⁷⁹ Tárgyalt időszakunkban, a 19. század derekán e tudományos program még érvényben lévén, a mechanikus tudománykép általánosan elterjedt volt: „E felfogás szerint a testek láthatatlan, tömeggel részben rendelkező, részben nem rendelkező anyagi részecskékből állnak, és a centrálisnak is nevezett vonzó és taszító erők hatása alatt a mechanika törvényeinek megfelelően mozognak.”⁸⁰ Ezen ideális, soha meg nem valósult tudományrendszer értelmében a biológia, a kémia, a fizika egymásra és valamennyien a mechanikára vezethetők vissza. A modellnek még leginkább megfelelő eredményekhez az égi mechanika jutott el.⁸¹

A társadalomtudományok művelői, köztük Eötvös is, ugyancsak megkísérelték a maguk szakterületének világképét a newtoni fizikához hozzáigazítani. Nagy kivétel egy korábbi időszakból Herder, aki az újkor fejleményei közül az egyszerű, ám a világot lényegesen megváltoztató mechanikai találmányokat kiemeli ugyan, ám mindezt összeköti az élet, a gondolkodás, a filozófia fenyegető elgépiesedésének előrejelzésével.⁸²

Eötvös ezirányú törekvéseinek vizsgálatakor a kérdést többfelé kell választanunk. Mindekenelőtt meg kell állapítanunk, hogy Eötvös alapvetően nyelvileg, azaz a fizikai metaforák gyakori használatán keresztül hagyatkozik rá a tudományos világképre.

Eötvös mechanikus állammelfogásának ezért van egy megszokottabb, pusztán metaforikus, „külsődleges” vetülete, az állam óraműként stb. való láttatása, mindezen kerek, emelők és rugók („*Räder und Räderchen, Hebel und Hebelchen, Federn und Federchen*”, II. 208.2.) egész csudálatos járás-forgásával egyetemben. Ez a metafora már az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpiratában (1850) jelen van.

A történeti elbeszélések konstruálása során, amint erre Imanuel Geiss figyelmeztet, a természettudományos terminológia alapvetően mégiscsak csupán metafora, amely a megértést segíti elő, egységet, rendet teremt egy töredezett káoszban (vö. II. 74.3.). Geiss megfogalmazása értelmében „történelmi mechanizmusok legegyszerűbben a klasszikus fizikából és mechanikából vett példákkal illusztrálhatók. Az emberek tömegben tömegként is viselkednek. Egyénekként és együttesen nem lehetnek egy időben egy helyen. Ha összeütöd-

⁷⁹ Szegedi Péter: *Előszó Newton természetfilozófiai írásaihoz*. In: Isaac Newton válogatott írásai. Válogatás, előszó Szegedi Péter, bevezető Ropolyi László. (Principia Philosophiae Naturalis. Sorozatszerkesztő Ropolyi László–Szegedi Péter.) Budapest, 2003. 67–68.

⁸⁰ Vidoni: »*Physique sociale*«, 176.

⁸¹ Vidoni: »*Physique sociale*«, 176–177.

⁸² Herder, Johann Gottfried: *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. Hrsg. von Dietrich Irmscher. (Universal-Bibliothek Nr. 4460.) Stuttgart, 1990. 58–61.

nek, valamelyik félnek engednie kell.”⁸³ Ezen túlmenően Imanuel Geiss tesz két megjegyzést történetírás és természettudományos nyelvezet kapcsolatáról, amelyek előzetesen mindenképpen figyelembe veendőek. Az első értelmében a történetész különféle analógiás műveletei a „lusta” természettudós eljárásához hasonlítanak, aki „ $3 \times 3 \times 3$ helyett $3^3 \cdot t$ ”⁸⁴ ír. Ha jobban meggondoljuk, e megjegyzés inkább a természettudományokkal fennálló analógiák túlbecsülése ellen int, hiszen a neves történetészprofesszor egykori kémiatanára (akinek a szavajárását megidézi) azért lehetett „lusta”, mert módja volt rövidebben írni, mégpedig azért, mert a $3 \times 3 \times 3$ nem véletlen sorozat. Igazából azzal a kijelentéssel, hogy a történelem a történetész számára nem véletlen sorozat, nem árultunk el semmit a benne mutatkozó rendezettségéről, csupán csak a történetész azon szándékáról tanúskodik, hogy a maga számára rendet vigyen a történelemben, ami a (szükségképpen rövidített) leírás alapfeltétele. Geiss másik megjegyzése még élesebben a „módszer ellen” szól: eszerint a történelemtudományi szövegek természettudományos nyelvezetének oka nem a természettudományos módszerek követése, hanem a természettudományos szakkifejezésekkel átítatott mindennapi nyelvre való „laza használatú”⁸⁵ ráhagyatkozás.

Eötvös esetében azonban ennél többről is szó van. Nemcsak a történeti megismerés során, hanem az állam működésének leírásakor is szisztematikusan a newtoni világkép alapkategóriáit használja. Kimondja, hogy a természetben és a társadalomban egyaránt érvényesülnek a mozgás törvényei (II. 463.2). A helyhez fűzött lábjegyzetben még a „lendület” (mozgási energia) fokozatos elhalása tekintetében is analógiát von.

Egy-két további példa jobban megvilágíthatja Eötvös eljárását. A fejlődés fogalmát vektori eredőként írja le (II. 325.5–326.), illetve mozgásként fogja fel: az embernek tehetetlenségi ereje van, ezért impulzusra van szüksége, hogy mozgásba jöjjön, és az impulzus: a szükséglet (II. 462.3). Eötvös, a newtoni megoldást követve, a fejlődés genezisére a mozgás vagy nyugalmi helyzet megváltozásának magyarázatát kínálja fel. A szükségletek által megmozdított fejlődést „bizonyos irányban való mozgás”-ként határozza meg, amelynek „mértéke” lehet (II. 463.1).

Az állam erejének egyik összetevőjeként az 'Impuls' fogalmát vezeti be (II. 120.2. skk.). A II. 206.3-ben esik szó a tehetetlenségi erőről, amelyet, mint a fizikai testeknek, az államnak is le kell győznie, hogy cselekedhessék. Ellenzék és hatalom viszonyáról szólva szintén mechanikai metaforával (vektor-modell) él. A központosítás mint önmaga tömegközéppontja körül forgó rendszer – teljes newtoni Naprendszer-modellként való – leírása is e törekvésének eredménye (II. 197.1.). Ellenzék és hatalom viszonyáról szólva azt mondja, hogy az ellenzék azért gyengíti az államot, mert az egyik párt, irányzat, osztály „erejéből” (*Kräfte*) a szembenálló másik erőt le vagy ki kell vonni („*müssen [...] abgezogen werden*”, II. 15–156., jegyzetben). Ez, ha jól értjük a metaforát, a vektori eredő azon esete, amikor a két erő egyazon egyenes mentén ellentétes irányban hat: a metafora rávilágít arra, hogy Eötvös az ellenzék szerepét a teljes tagadásban, ellenhatásban látja, azaz nem vesz tudomást az alkotmányos állam lényegét jelentő konszenzusról, hiszen a parlamentáris demokrácia lényege éppen abban áll, hogy az alapvető dolgokban való egyetértés talaján lehet további vitákat folytatni. Teljes mechanikai metaforával szolgál az a fejtegetés, amelyben

⁸³ Geiss, Imanuel: *Historische Mechanismen. Ein Versuch zur Übertragung naturwissenschaftlicher Kategorien auf die Geschichte*. In: Kroll, Frank-Lothar (Hrsg.): *Neue Wege der Ideengeschichte*. Festschrift für Kurt Kluxen zum 85. Geburtstag. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 9.

⁸⁴ Geiss: *Historische Mechanismen*, 6.

⁸⁵ Geiss: *Historische Mechanismen*, 7.

Eötvös egyrészt azon akadályról szól, melyet az államnak le kell győznie, ha valamit „mozgásba akar hozni”, míg másfelől az egyéni szabadságöszön, nézete szerint, „abban az arányban” válik „erősebbé”, ahogyan azt az állam korlátozza.⁸⁶ Az erő viszonyfogalom: esz-köz és ellenállás hányadosa (II. 207–208.).

E metaforák természeti egységbe talán egy gőzgép hengerének a képében volnának egybefoglalhatók, amelyben a gáz nyomása annál nagyobb, minél kisebb a térfogata, és másfelől, amelyben a dugattyút annál nehezebb „mozgásba hozni”, minél nagyobb a gáz ellenállása (II. 207.5.). Eötvös törekvése (kérdéses, hogy mennyire tudatosan) lényegében arra irányul, hogy a társadalomtudományi kérdéseket arra a természettudományos alakra hozza, ahol az indukció a legtöbb sikerrel kecsegtet. Mai nyelven megfogalmazva, éppen az olyan függvényszerű induktív következtetés tekinthető szabály-jellegűnek, mint például a gázok hőmérsékletének, térfogatának és nyomásának összefüggése. Más esetekben a hipotézis általában erősebb kijelentés, mint amit a tapasztalati eredmények igazolnak.⁸⁷

Ám (amint arra Popper rámutatott) mivel a történelmi események mennyiségileg nem mérhetőek, ezért hiábavaló kísérletezni függvényszerű viszonyok felállításával.⁸⁸ Ezért a történelmi általánosítás az intuíció segítségét kénytelen igénybe venni. Az intuíció három fajtája Poppernél: 1) a létrehozó erők megismerése; 2) teleologikusan a „jelentőség” megértése; 3) a korszakos trendek viszonyában való megértése, analógiák segítségével.⁸⁹ Az intuíció viszont alapjaiban kérdőjelezi meg a történelmi trendek felállításának induktív jellegét: a „deduktív-nomologikus séma” áll elő, amelynek keretében „a magyarázat lényegében abból áll, hogy egyedi eseményeket egy »átfogó törvény« (*covering law*) alá foglalunk vagy szubszumálunk”.⁹⁰ Márpedig Eötvös a történelem (a haladás) törvényeinek megállapításakor éppen így jár el.

Meg kell jegyeznünk, hogy a mechanikai metaforák használata, a politika világának a természet világával való rokonítása végső soron az *Uralkodó eszmék*ben eluralkodó materializmushoz vezet el. Eötvös még az érzelmi kötődést is matematikai mennyiségnek fogja fel: ha juttatunk belőle az államnak, kevesebb marad a családnak (II. 278.2–278.3.). Merőben keresztényietlen felfogása ez a szeretetnek, amely a szcientizmus Eötvös (kétségtelen) vallásos meggyőződése ellenére való önkéntelen érvényre jutásáról tanúskodik.

További kérdéseket vet fel annak vizsgálata, hogy vajon miféle politikai világ az, amelynek törvényeit a newtoni fizika törvényei jelentik. Eötvös világképe nem Alexander Pope vagy Leibniz jól elrendezett világa, amelyben minden megtalálja a maga helyét az erők tökéletes összhangjában. Eötvös azok közé tartozik, akiket 1848 eseményei a „kizökönt az idő” hamleti tapasztalatával gazdagították. Ahogyan egy osztrák kortársa („egy 19. századi Hamlet”) írja, „*Die Welt ist gebrochen aus den Gelenken / O wol uns! Daß wir geboren sind / sie wieder einzurenken.*”⁹¹ Eötvösnél a kizökkenésnek, a világrénd zavartalan műkö-

⁸⁶ Államhatalom és egyén viszonyát a centralizáció kérdéskörén belül vizsgálva e helyütt mutatkozik meg leginkább majd a különbség Eötvös és Tocqueville álláspontja között.

⁸⁷ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 89–90.

⁸⁸ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 48–49.

⁸⁹ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 45–46.

⁹⁰ Kelemen János: *Popper antihistoricizmusa*. In: Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Előszó Kelemen János. (Hermész könyvek. Sorozatszerkesztő E. Bártfai László.) Budapest, 1989. 15. (Ford. Kelemen Tamás) A kérdés további diszkussziója, irodalommal: Habermas, Jürgen: *A társadalomtudományok logikája*. Budapest, 1994. 43. skk.

⁹¹ Wolfner, W.: *Österreich und seine gegenwärtige Lage*. Constitutionelle Prager Zeitung, Nr. 62. (19. April), 1848. 1093.

dése megbomlásának legfőbb jele (a maga fizikai nyelvén fogalmazva) az erők váratlan megnövekedése egységnyi térfogaton belül. Eötvös válasza a problémára: az állam „erejének” csökkentése (II. 412.1–413.).

Eötvös ugyanis a politikum világát egységnyi, adott térfogatként képzelel el. A II. kötet 5. könyve 5. fejezetének egyensúlyi játéka egyén, község, társulás, állam között jó példa arra, hogy Eötvös miként próbálja a politikum egyes szféráinak kölcsönös korlátozását elérni. Mindez annak a kérdésért veti fel, hogy vajon a „fejlődés” fogalma, a 19. század e központi kategóriája, amelyet maga is annyiszor emleget, a politikára alkalmazva vajon nem merőben üres szó-e nála. Az *Uralkodó eszmék* politikai világának legfőbb jellemzője ez a tervavagy térfogatszerű szemlélet. A szűkösség stb. a szóhasználat szintjén is igazolható: például az „*Übergriff*” terminus használatában (II. 344.3.). E nézőpontból tekintve egészen más világításban tűnik fel az eötvösi egyensúlykeresés vágya, amely az Eötvös-szakirodalomban (elsősorban Sőtér Istvánnál) már többször hangot kapott. Mert mi teszi szükségessé a „fékek és ellensúlyok” bevezetését? Az egyensúly felbomlásának állandó veszélye. Miképpen értelmezzük az „egyensúly” vagy harmonikus működés felbomlásának metaforáját, és mi az oka a túlterjeszkedés állandó veszélyének? Eötvös válasza nem Hobbes válassza, azaz nem arról van szó, hogy a *summum bonum* hiányában az emberi boldogság és hatalomvágy a végtelenségig előre kívánna haladni. Eötvös Hobbes boldogságfelfogását kifejezetten elutasítja (II. 74.1.). Eötvös nem pszichológiai vagy antropológiai megfontolásokból indul ki. Előfeltevései e konfliktusok gyökeréről és mibenlétéről jóval formálisabbak, a (feltéve, de nem megengedve) fékek és ellensúlyok nélkül magára hagyott test egyenletesen gyorsuló egyenletes mozgásának modelljét követik.

Eötvös számára a politikai szféra létezőinek bizonyos potenciálja van, s a természetes törekvés arra hajtja őket, hogy ezt a potenciált a legkifejlettebb formában megvalósítsák. Több helyütt visszatérő érv Eötvösnél, hogy az államhatalom szükségképpen nem lehet meg bizonyos mennyiségű kényszer nélkül, s e kényszer a kifejlődés természetéből adódóan a lehető legnagyobb mértékre növekednék beavatkozás, fékek nélkül (például II. 377. 2.). Másutt hozzáteszi, hogy a hatalomnak, ha berendezkedett, a fő veszélye nem az ellenállás, hanem a túlterjeszkedés (II. 202.). Ebben az értelemben van Eötvösnél *summum bonum*, s ez nem egyéb, mint a megelégedés avagy kielégülés, avagy megnyugvás az erők egyensúlyában (*Befriedigung*). Eötvös elképzelése szerint a politika világa egyenrangú, mintegy egyetlen szinten, sikon, még inkább térben elhelyezkedő entitások világa: az egyéné, a községé, az államé. E világban – mint általában mindenféle világban – a legfőbb érték az, amiből a legkevesebb áll rendelkezésre: ebben az esetben ez nem más, mint a kifejlődéshez (szabadsághoz, heteronómiához, hatalomhoz) szükséges tér. Egyén, csoport, szervezet, község, társulás, nemzetiség, társadalom, állam potencialitása a tér szűkössége miatt nem találja meg a kifejlődés megnyugvását. E ponton Eötvös államelmélete felfedi sajátos földrajzi (osztrák birodalmi) gyökereit. A metafora eredete nem a hume-i „javak szűkössége” gondolatmenetében keresendő, hanem valószínűleg sokkal inkább Ausztria nemzeti térképén. Eötvös nem foglalkozik azzal a kérdéssel, mi következne e felfogás alapján a kifejlődés és megnyugvás után. Megelégszik annak megállapításával, hogy „egy kifejlett organizmus látványa mindig vonzóbb, mint egy fejlődésben levőé” (II. 328.2.). Arisztotelész tanítása (*A keletkezésről és pusztulásról*) és Herder intelme ama zsidó szentencia formájában, miszerint minél tökéletesebben kifejlett egy dolog, szétbomlása annál rettenetesebb, a szükségképpen adandó válasz irányába mutatnak.

E szűkös politikai téren egyedül a bírói hatalom emelkedhet felül, amely „elég gyenge” ahhoz, hogy maga ne terjeszkedhessék túl korlátain, már csak „morális jellege” (azaz anyagi erő híján való volta) miatt sem (II. 391.1. és a hozzá tartozó jegyzet). Ennek kifejtése

azonban átvezetne bennünket az eötvösi hatalommegosztás-elmélet itt nem tárgyalandó problémáihoz.

Minden tényező veszélyt rejt magában, ami ez egyensúlyt megzavarhatja. A II. 351–352-ben Eötvös például egészen autoritáriusan fogalmaz, és az államnak önálló entitást, kritikán felül álló működést feltételez, amikor is a pártok tevékenységét a fentiekkel összhangban azért ellenzi, mert akkor az egyén „zavaróan avatkozik bele” („*störend einwirkt*”) az állam működésébe.

Az átmenet a természettudományos jellegű előrejelzéstől a kerettörvény-modellhez

A tudományos paradigmák közötti átmenet az első és a második kötet fordítópontján, az első befejező és a második bevezető fejezetben történik meg.

Eötvös abból a téziséből indul ki, hogy kora az elégedetlenség kora (I. 316.2.). Az elégedetlenség kútfeje az állam, mert helytelen úton jár szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek megvalósítása során (I. 316.3–318.). Eötvös visszatekint az uralkodó eszmékre, természetükre és a köztük levő ellentétekre, illetve azok következményeire (I. 318.1–319.), majd pedig az ellentét kiküszöbölésére javasolt korábbi módszerekre (I. 319.1.). Az egyetlen megoldás, melyet ő lát az ellentétek feloldására: a *despotia* (I. 319.2.).

E végkövetkeztetések után csak az a kérdés marad hátra, hogy milyen hatást gyakorolna az egyeduralom az egyéni szabadságra (I. 319.3.). Történeti analógiák mutatják, hogy a politikai változások mindig együtt járnak társadalmi változásokkal (I. 319.4–320.): ésszerűen feltehető, hogy a *despotia* bevezetése is mélyreható társadalmi változásokkal kell hogy együtt járjon (I. 320.1.). Sőt hatással volna az egész civilizációra (I. 320.2.), annak legmélyebb, erkölcsi alapjait érintené, azaz a civilizáció megszűnne ugyanazon civilizáció lenni (I. 320.3–321.). De a civilizáció lehanyagolása nem jelent egyet a barbárság eljövételével (I. 321.1–321.5.), és a hanyatlás nem feltartóztathatatlan: csak az uralkodó eszmék jelen iránya hajtja Európát a hanyatlás felé (I. 322.1.).

Civilizációnk keresztény alapjai minden más civilizációnál fejlődésképeesebbé teszik Európát (I. 322.3–322.4.). Csupán az állam intézményét nem hatotta át a kereszténység: az újkori állam antik mintára rendezkedett be (I. 322.5–323.1.). Más a szabadság, egyenlőség, nemzetiség jelentése az államban, és más az európai civilizáció fejlődésének folyamán (I. 323.2–324.). Moralitás és jog, egyház és állam elméleti elválasztása lehetséges, gyakorlati elválasztása lehetetlen: a civilizáció pusztulása tehát a vallást is magával rántja (I. 324.1–325.1.).

A fejlődés ellentétes erők egymásra hatásának eredménye, ezért a fejlődés e kölcsönhatás megszűntével megáll (I. 325.5–326.). A jelenkori civilizáció is ellentétes erők eredőjeként jött létre és maradt fenn (I. 327.1–330.). Eötvös e bekezdésekben egészen Friedrich von Hayekre emlékeztető módon (*Constitution of Liberty*, VIII.) érvel amellett, hogy az ipari-civilizációs fejlődés csakis az egyenlőtlenség fenntartása mellett bontakozhat ki.

A fejlett despotizmus, amely felé Európa törekedik: Kína. Kínában is az erők szabad játéka juttatta el az országot a fejlődés magasabb szintjére, s e fejlődés az egyeduralom alatt szükségszerűen stagnálásba fordult át (I. 330.2–332.). Ha Kína viszonyai Európára alkalmazhatók, akkor Európában is ugyanazon eredményekhez vezetne a despotizmus, mint ott (I. 332.1.). Ezzel Eötvös nem kevesebbet akar állítani, mint azt, hogy az európai civilizáció ezáltal elvesztené *differentia specificáját*, és ezáltal megszűnne azzá lenni, ami. Guizot fel-

fogásában az európai civilizáció változatos erőjátékával szemben ugyanis az összes ezen kívüli emberi együttélés közös jellemzője, hogy statikus, egyszerű és monoton.⁹²

Itt Eötvös megelőlegzi Alexis de Tocqueville eszmefuttatását *A régi rend és a forradalom*ból, aki a szocializmus gyökereit a fizokratákban véli felfedezni, és kritikusan nyilatkozik Kína iránti csodálatukról: „egy sincs közülük, aki ne iktatott volna be valamelyik írásába fellengzős dicshimnuszokat Kínáról. [...] E gyengeelméjű és barbár kormányzat, melyet egy maréknyi európai kénye-kedve szerint irányíthat, ez tűnt számukra a letökéletesebb mintának, amelyet a világ összes nemzetének követnie kell.”⁹³

Ezt követi a híres és hosszas Tocqueville-idézet (I. 332.2–334.) *Az amerikai demokrácia* legvégéről, ahol a szerző arra ad választ, hogy „Miféle önkényuralomtól féljenek a demokratikus nemzetek?”. Tocqueville elemzése idősebb, mint valaha (I. 334.2.) – kommentálja Eötvös a leirtakat, némiképpen eltekintve attól a különbségtől, hogy Tocqueville a politikailag látszólag demokratikus, ám zsarnokian atyáskodó állam vízióját vetítette előre, míg Eötvös művének konklúziójában a politikai szabadság hiányához érkezett el.

Az első kötet összefoglalása megismétli, hogy az európai civilizáció, gyorsabban vagy lassabban, a hanyatlás felé tart (I. 334.3–335.). A politikai átalakulás társadalmi velejárói korunkban arra kényszerítik a politikusokat, hogy ha nem akarják az államot a társadalmi egyenlőség alapján berendezni, akkor egyetlen választásuk marad: a szabadság elve alapján rendezni el a társadalmat (I. 335.1–337.2.).

A II. kötet Bevezetésében Eötvös abból a tézisből indul ki, hogy az uralkodó eszmék elentétben állnak civilizációnk alapjaival: vagy megvalósíthatatlanok, vagy megvalósításuk a civilizáció végét jelenti (II. 1.1.). Ezt követően rövid reflexióban elmélkedik a földi dolgok mulandóságáról. A mulandóság oka a fejlődés: minden emberi mű egy fejlettebbnek kell hogy átadja helyét (II. 1.2–2.). A jelenkor civilizációja sem örökkévaló (II. 2.1.), ám (kanyarodik vissza bevezető téziséhez) az a tény, hogy bizonyos fogalmak a civilizáció felbomlásához vezetnének, nem kivihetlenségüket bizonyítja, hanem a veszélyre hívja fel a figyelmet (II. 2.2–3.). A történeti tapasztalat azt mutatja, hogy a civilizációk hanyatlásának belső okai vannak. Vallás, civilizáció, társadalom és állam kölcsönhatásban állnak egymással. Egy civilizáció csak saját törvényeinek megfelelően szűnhet meg (II. 3.1–3.2.). Ezek pedig a következők: a) Az eszmék beteljesítették történeti feladatukat (II. 3.3.); b) Az eszmék hamisaknak bizonyultak (II. 3.4–4.); c) Az eszmék ellentétbe kerültek a szükségletekkel (II. 4.1.).

Végigtekintve e lehetőségek során, Eötvös megállapítja, hogy az a) eset a jelenkori civilizációra nem vonatkoztatható (II. 4.3–5.2.): az egyéni szabadságot még nem értük el, hiszen az ember ki van szolgáltatva a másik ember önkényének (II. 4.4.), és ugyanez mondható el az egyenlőségről is (II. 4.5.). Ez az emelkedetten hangzó megállapítás teljesen elüt a mű eddigi gondolatmenetétől, amely állam és egyén szabadságkonfliktusát vizsgálta, nem pedig az egyéni heteronómiák aránytalanságait. Eötvös az egyeduralkodót is „államnak” tekinti, nincs nyoma annak a hegeli konstrukciónak (amely esetleg értelmezésként felmerülhetne), hogy a „szabad” despota áll szemben a többi emberrel, akik viszont nem szabadok.

Majd ezt követően, hogy ne kelljen szembenéznie a ténnyel, hogy a nemzetiség eszméje a maga sikerességével igen erős ellenpélda lehetne, azt a megoldást választja, hogy a harmadik eszmének minden előzmény és következmény nélkül kinevezi a francia forradalom jelszavában eredetileg szereplő testvériséget, ráadásul keresztény jelzővel ellátva. A harma-

⁹² Vö. Hoeges, Dirk: *François Guizot und die französische Revolution*. Bonn, 1973. 103.

⁹³ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Előszó, jegyzetek Hahner Péter. Budapest, 1994. 192. (Ford. Hahner Péter)

dik eszme, mondja Eötvös váratlanul, a keresztény testvériség szintén nem valósult meg. A keresztény népek egységét a történelem nem hozta létre (II. 4.6–5.2.).

A b) eset sem vonatkoztatható korunkra. Az államnak szüksége van vallási megerősítésre, s a keresztény vallást a középkori tekintélyuralmak sem diszkreditálták. Az ember végső kérdéseit a tudomány helyett csak a vallás segítségével ragadhatja meg. Paradox bizonyíték, hogy a keresztény vallást tagadó kommunizmus is őskeresztény tanokra épül (II. 5.3–8.). E megjegyzés egészen más álláspontot tükröz, mint az első kötet szcientizmusa, amely a vallási meggyőződéseknek az állami ügyekben való illetéktelenségét hangsúlyozta.

A c) eshetőség viszont alkalmazható korunkra. Mivel az uralkodó eszmék ellentétben állnak egymással, ezért már az emberiség azon első szükséglete sem teljesülhet, hogy uralkodó eszméit megvalósítsa (ezt bizonyította az első kötet) (II. 8.1–8.2.).

Ha az uralkodó eszméket helyesen fogtuk fel, akkor a szocializmusnak igaza van. De helyesen fogtuk-e fel őket? (II. 8.3–9.) Ha nem, akkor a helyes értelemben kell őket megvalósítani. A cél civilizációnk beteljesítése (II. 9.1–10.), mondja Eötvös, nem térve ki arra az egyszerű következményre, hogy elmélete értelmében (lásd az a) eshetőséget) a beteljesedés is a szabadságnak, az egyenlőségnek és a kereszténységnek a megszüntetéséhez vezetne.

A II. kötet I. könyve fordulatot hajt végre az első kötethez képest azáltal, hogy az uralkodó eszméket a nyugat-európai világ (Eötvös szóhasználatával: a keresztény civilizáció) kísérőjelenségeinek, a kereszténység fő és alapvető tendenciája származékainak tekinti. Eötvös az érvelés során kezdetben a nyelvhasználatra és a kontextusra figyelő álláspontot foglal el, amikor kijelenti, a nép nincs vele tisztában, mi politikai jelszavainak jelentése. A jelentés kétféleképpen ismerhető fel: 1) A fogalmaknak a saját eredetükre való visszavezetésével; 2) Azoknak a következtetéseknek a vizsgálatával, melyeket a nép e fogalmakból levon (II. 11.1–12.5.).

Am ezt követően rátér a történeti elemzésre, és azt kívánja megmutatni, hogy az uralkodó eszmék a keresztény civilizáció hagyományának részei. Sőt forrásuk a vallás, jellegüket a vallás adja meg. Azaz az uralkodó eszmék azzal a jelentéssel rendelkeztek az egyes korokban, melyeket nekik az egyház adott (II. 16.2–17.1.). Ennek a kitekintésnek a célja nem politikai, hanem elsősorban történetfilozófiai. Eötvös arra tesz kísérletet, hogy a történelem menetét az uralkodó eszmék fogalmaiból értse meg. Konstruktívában a kereszténységnek rendeli alá ugyan a fogalmakat, de módszerében mindez fordítva áll: a keresztény jelző segítségével szűkíti le vizsgálatának tárgyát annak érdekében, hogy az egységes szemlélet lehetségessé váljék. A reformáció kitüntetett vizsgálata is mutatja, hogy Eötvös elmélete a Guizot-féle protesztáns kötődésű történet szemlélettel mutat rokonságot.

Gondolatmenete értelmében az egyenlőség (mint keresztény erkölcsstan [II. 15.1–15.2.] és mint az üdvözülés egyenlő reménye [II. 19.2–20.]), illetve a nemzetiség (amennyiben a kereszténység eszméje minden nemzetiség egyenjogúsítását vonja maga után [II. 16.1.]) jelen vannak ugyanebben a történelemteológiában, de kisebb hangsúllyal.

A fő szólam a kereszténység két évezrede során a szabadságé, amely először mint hitbeli szabadság jelent meg (II. 17.2.). A reformáció idején a szabadság az egyénnek az egyházzal szembeni szabadságát jelentette (II. 21.2–22.), majd később ezt felváltotta a gyülekezeti autonómia szabadsága (II. 22.1.). Mindazonáltal a reformáció szabadsága nélkülözötte a demokratikus tendenciát: a reformáció korában ugyanis a többség uralmával nem találkozhatunk. Abban a korban a többség még nem így fogta fel az egyenlőséget (II. 22.4–23.): ezekkel a gondolatokkal fejeződik be a keresztény civilizáció történeti előmenetelének mint kerettörvénynek az igazolása.

A haladás

Az *Uralkodó eszmék* egyik kulcsfogalma a haladás, amely Eötvös korában a történelem szemléletének talán legfontosabb kategóriája volt. Nagy hatásához képest a fogalom első virágkora viszonylag rövid életűnek bizonyult, körülbelül egy évszázadig tartott. „[H]a csak a kronológiát nézzük, a progresszív változás, a fejlődés eszméje a természettudományban hamarabb jelent meg (legalábbis nem később), mint a történetiség modern eszméje a történettudományban. Kant éppen a newtoni rendszer nyitva hagyott kérdéseinek megválaszolása végett dolgozta ki a naprendszer keletkezéséről szóló elméletét, mely a modern fejlődésgondolat első magas szintű megfogalmazása.”⁹⁴ Kant maga is hozzászólt a fejlődéselv történelemben való meglétének kérdéséhez. A *Gemeinspruch*-tanulmányban Moses Mendelssohn *Jerusalemjének* történelempéjét vetette el, amely szerint az emberi nem „soha nem tett egy lépést sem előre anélkül, hogy hamarost ne csúszott volna vissza kétszer oly gyorsan korábbi állapotába”⁹⁵, majd *A fakultások vitájában* a francia forradalomra tekintve óvatossá, de határozottan pozitív választ adott.

Ezt a fejlődéselvet alkalmazta a maga tárgyára a történelemtudomány és -filozófia: „[a] genezis, az irreverzibilis változás, a haladó mozgás fogalmai [...] jelen vannak a 18. század végének történelemfilozófiáiban.”⁹⁶ Vicónál jelen van, míg Montesquieu-nél nincs jelen: Comte Montesquieu legnagyobb hibájának a következetes fejlődésfilozófia hiányát tartotta.⁹⁷ Ennyiben jogosulatlan Eötvöst Montesquieu-höz hasonlítani, mint francia kritikussai tették. Lukács György szerint a tárgyalt korszak gondolkodói közül „valamennyit egyesítette az a törekvés, hogy feltárják a történelmi folyamatnak, a társadalmi-történelmi haladásnak törvényszerűségét, felfedezzék és megfogalmazzák az észet a történelemben”.⁹⁸

A fejlődés fogalmát körülbelül a 19. század közepéig tekintették a történelem immanens összetevőjének. Kritikussai ezt követően az elgondolás ideologikus voltára, a fejlődés fogalmára mint az ember pszichológiai vagy társadalmi szükségletére mutattak rá. „[M]inden formula – mondja Dilthey –, melyben a történelem értelmét fejezzük ki, csak saját élő bensőnk tükrözése; még az az erő is, mellyel a haladás fogalma rendelkezik, nem annyira egy cél gondolatában rejlik, mint inkább önnön küzdő akaratunknak, életünk munkájának és a benne működő energiák örömteli tudatának tapasztalásában.”⁹⁹ Max Weber pedig értékfogalomként foglalkozik a haladással *Roscher und Knies und die logischen Probleme der*

⁹⁴ Kelemen János: *Collingwood historizmusa*. In: Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Előszó Kelemen János. Budapest, 1987. 27. (Ford. Orthmayr Imre)

⁹⁵ Kant, Immanuel: *Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér*. In: Kant, Immanuel: *Történelemfilozófiai írások*. Összeállította, utószó, jegyzetek Mesterházi Miklós. Szeged, 1997. 205. (Ford. Mesterházi Miklós)

⁹⁶ Kelemen János: *Collingwood historizmusa*, 27.

⁹⁷ Comte, Auguste: *Cours de philosophie positive*. Paris, 1893–5. IV. 128–130., idézi: Kondylis, Panajotis: *Montesquieu und der Geist der Gesetze*. Berlin, 1996. 9., 1. sz. j.

⁹⁸ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Budapest, 1965. 94.

⁹⁹ Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba*, 214. Más kérdés, hogy Dilthey csak a történelmi szemlélet kutatási módszerét vonta kétségbe, céljait és létjogosultságát nem. Saját programját így értelmezi: „A társadalomban működő erők, a társadalom megrázkódtatásait előidéző okok, az egészséges haladás társadalomban rendelkezésre álló gyógymódjainak megismerése civilizációnk számára életkérdéssé vált. Ezért nő a természet tudományaival szemben a társadalom tudományainak jelentősége.” Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba*, 74.

historischen Nationalökonomie (Roscher és Knies és a történeti nemzetgazdaszat logikai problémái) című tanulmányában.¹⁰⁰

A tárgyalt korszak eltérő kontextusainak és gondolkodói hagyományainak talán legmélyebb közös vonását jelenti, hogy „a fejlődésezsmét a történelem egészére kiterjesztették: e hitben osztoztak „a spekulatív idealisták, Schelling és Hegel éppúgy, mint a korai pozitivisták”, a közgazdászok közül Friedrich List éppúgy, mint Wilhelm Roscher.¹⁰¹

Azonban az Eötvöshöz szorosabban köthető szellemi irányzatok számára a „haladás” nemcsak immanens történeti fogalom volt, hanem az Ázsiával szembeállított európai civilizáció legfőbb jellegzetessége is. Ez a haladás az erők meg nem szűnő harcának volt köszönhető. Guizot szerint Európában „minden formák, a társadalmi szervezet minden elvei itt együtt élnek, az egyházi és világi hatalmak, a theokratia, monarchia, aristocratia, democratia elemei [...]. És ezen különböző erők maguk közt folytonos küzdelemben vannak, anélkül, hogy csak egy is elfojthatná a többit, és maga a társaságot hatalmába ejthetné.”¹⁰²

A 19. század első felében kérdésként merült fel a társadalomtudósok számára, hogy vajon volt-e haladás azon korokban, amelyek nem vették fel eszméik szótárába a haladás fogalmát. Comte történetfelfogásában elvált egymástól antikvitás és modernitás: míg az ókori társadalmak a renddel összeegyeztethetetlennek tartották a haladást, addig a modernitás a kettőt együtt tudja elképzelni.¹⁰³ Eötvös beleilleszti ugyan a maga haladásfelfogásába az ókort is, de azon az áron, hogy a haladásnak egy tágabb, az anyagi civilizációt is magában foglaló értelmet ad.

Az európai civilizáció kerettörvénye

Eötvösnek azon törekvése, hogy a második kötetben a természettudományos modell helyett a történelmi haladás modelljét alkalmazza, arról a szándékáról tanúskodik, hogy némi optimizmust meg akart menteni a maga számára 1848 (még inkább 1851 tele) után is. Idézzük itt hosszabb terjedelemben Reinhart Koselleck egy eszme-futtatását! A győztesek történelme, amelyről ír, mindig „rövidtávúan bemutatott, azokra az eseménysorokra összpontosít, amelyek, teljesítményüknek köszönhetően, a győzelemhez vezettek. És ha hosszútávú trendekre, az isteni gondviselésre, a nemzetállamhoz, az igazi szocializmushoz vagy a szabadsághoz vezető szükségszerű útra hivatkoznak, akkor az könnyen a múltreteg torzulásához vezet – gondoljunk Guizot civilizációtörténetére vagy Droysen *Poroszország történetére* –, amelyek csak nehezen állják ki a szövegimmanens ideológiakritikát. A győztesek oldalán álló történész könnyen hajlik arra, hogy a célzott sikert hosszú távú ex-post-teleológiája révén huzamos időre kiterjessze. Nem így a legyőzöttek. Az ő elsődleges tapasztalatuk az, hogy minden másként történt, mint tervezték vagy remélték. Ha egyáltalában módszertanilag reflektálnak, akkor azért kell bizonyítékokat gyűjteniük, hogy megmagyarázzák, miért történt valami másképpen, és nem úgy, mint ahogy eltervezték. Ezáltal közép- és

¹⁰⁰ Weber, Max: *Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie*. In: Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 6., erneut durchges. Aufl., hrsg. von Johannes Winckelmann. Tübingen, 1985. 22. skk. Ezúton köszönöm Erdélyi Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

¹⁰¹ Haller, Rudolf: *Fragen zur Wittgenstein und Aufsätze zur Österreichischen Philosophie*. (Studien zur Österreichischen Philosophie. Hrsg. von Rudolf Haller. Bd 10.) Amsterdam, 1986. 55–56.

¹⁰² Guizot, François: *Az európai polgárosodás (civilisatio) története a római birodalom rombadőlésétől a francia forradalomig*. Pest, 1867. 43–44. (Ford. Grubiczy György) Idézi: Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 104.

¹⁰³ Vö. R. Várkonyi: *A pozitivisták történetelmélete*, 128.

hosszútávú okok keresése indulhat meg, amelyek magukban foglalják és talán megvilágítják az egyszeri zavarodottság véletlenjét. [...] A történelmet – rövid távon – a győztesek csinálhatják, a hosszú távú nyereségek a történeti ismeretekben a vesztesektől származnak.”¹⁰⁴

Reinhart Koselleck e gondolatainak nézőpontjából a szabadság és egyenlőség fogalma a második kötetben a keresztény civilizáció győztes történetébe ágyazódik bele, amelynek során 1848 múltú kisiklásként értelmezhető. Ha a továbbvivő történelmi belátásokat, mondja Koselleck, a vesztesek teszik meg, akkor Eötvös nemzetiség-felfogása a vesztes 1848 folyamánya. Ennek következményeként az *Uralkodó eszmék* magyarországi recepciója sikertelenségének oka az is, hogy a magyar történeti tudat sikertörténelmet, győztes történelmet akart írni a nemzeti múltról, és az általában csak az első kötet elejéig ellapozó olvasó tudott Eötvös belátásaival mit kezdeni. Másfelől bizonyos mértékben ez magára Eötvösre is igaz: maga is feladta álláspontját, és nemzetiség-felfogását integrálta a másik kettőhöz, és azt is a győztes keresztény civilizáció részévé akarta tenni.¹⁰⁵ Mindehhez a fogalomtörténet szempontjából a következőt fűzhetjük hozzá. Eötvös az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpiratában (1850) tisztában van azzal, vagy legalábbis tesz efelé mutató megjegyzéseket, hogy a nemzetiség fogalma, mai terminológiával élve, lényegéhez tartozóan vitatott (*essentially contested*) fogalom¹⁰⁶, az egyet nem értés a jelentésben a nyelvhasználat szükséges velejárója, amelynek megközelítési módja a nyelvhasználat vizsgálata. Ezzel szemben az *Uralkodó eszmékben* a szabadság és az egyenlőség fogalmairól úgy véli, hogy azok nem tartoznak ebbe a kategóriába. Esetükben a kontesztáltság nem egyéb, mint a zavar a nyelvhasználat működésében, amely helyesbitéssel, a tényleges jelentésre való rámutatással kiküszöbölhető.¹⁰⁷ A nemzetiség fogalmának átsorolása ez utóbbi kategóriába és ugyanezen fogalomnak az európai civilizáció diadalmas történetébe való belefoglalása ugyanazon törekvés két oldala.

Annak a nemzetközi intellektuális közegnek, amelyben az *Uralkodó eszmék* elhelyezhető, François Guizot az egyik, ha nem a legfőbb kulcsfigurája. Történetszemlélete, amelynek Herderben és Gibbonban lelhetjük fel a bevallott előzményeit¹⁰⁸, és amely a húszas években a Sorbonne-ról kisugárzott, olyan kortársakat vont hatása alá, mint Goethe és Cavour, Donoso Cortés és Marx, Mill és Buckle, Tocqueville és Mazzini.¹⁰⁹ A szcientista pozitívizmus alapítója, Comte a *Philosophie positive* (Pozitív filozófia) első kötetét Guizot-nak ajánlotta.¹¹⁰

A Guizot műveihez, tanításához való kötődés az *Uralkodó eszmék* olyan jellegzetessége, amely egyben a magyar politikatudomány korabeli tájékozódási irányának hatásáról is ta-

¹⁰⁴ Koselleck, Reinhart: *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*. In: Bödeker, Hans Erich–Hinrichs, Ernst (Hrsg.): *Alteuropa–Ancien Régime–Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung*. Stuttgart–Bad Canstatt, 1991. 254–255.

¹⁰⁵ Koselleck: *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*, 255. skk.

¹⁰⁶ A terminushoz: Gallie, Walter Bryce: *Philosophy and Historical Understanding*. New York, 1964. 157–191. Köszönöm Mester Bélának, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

¹⁰⁷ Vö. ehhez Richter, Melvin: *Conceptualizing the Contestable: »Begriffsgeschichte« and Political Concepts*. In: Scholz, Gunter (Hrsg.): *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*. Hamburg, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte.) 138. skk.

¹⁰⁸ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 108.

¹⁰⁹ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 94–95.

¹¹⁰ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 99., 1. sz. j.

nüskodik.¹¹¹ Eötvös messzemenően elismerte Guizot tudományos tekintélyét. Amint egy hozzá írott levelében megvallja Guizot-nak, „az Ön Franciaország és Európa civilizációjáról szóló munkái azok, amelyek a múltban új utat nyitottak előttem, és amelyek meghatározták tudományos munkáim irányát”.¹¹² Mill is maga fölött állónak érezte (megannyi kortársával, így Jules Simonnal együtt¹¹³) Guizot-t, és úgy gondolta, hogy tartósan fenn fog maradni a felfogás, amelyet az európai civilizáció római, germán és keresztény eszmei és intézményi elemeinek összjátékáról kialakított.¹¹⁴

Guizot számára a fejlődés volt a civilizáció kulcsfogalma. Az európai civilizáció fejlődését Franciaország paradigmatis (vagy amint a weberianus terminológiával élő szakirodalom mondja: ideáltipikus¹¹⁵) példáján keresztül vizsgálta. Ugyancsak ő szembesítette követőit egyénnek és társadalomnak mint a civilizáció két lényegi hordozójának vizsgálatával.¹¹⁶ Eötvösnél a guizot-i konstrukció annyiban módosul, hogy a társadalom helyett az államot teszi meg a civilizáció letéteményesének.

A Gondviselés szerepét a történelem menetének alakításában Guizot (aki kálvinista volt) szintén kiemelte.¹¹⁷ Mindazonáltal 1850-ben Guizot hajlott arra is, hogy magát helyezze „észrevétlenül a Gondviselés helyébe”, amint azt Sainte-Beuve az Anglia történetéhez írott guizot-i *Discours* (Értekezés) kapcsán megjegyzi.¹¹⁸ A Gondviselésé ugyanis a nézőpont, amely nem „utazik együtt” a földi történelem időbeli előrehaladásával, hanem (úgymond Kant *A fakultások vitájában*) a Napban foglalná el tekintetének perspektíva-pontját.¹¹⁹ Csupán ebből a pozícióból lennének képesek megmondani, melyik az a lépték, amelyen belül a történelmi haladás grafikonjának emelkedő-süllyedő hullámszerűsége lényegi tendenciának lehet értelmezni.

A lépték problémáját Eötvös a domborzati rajz modelljén keresztül ragadja meg. Ázsia hatalmas pusztái síkságnak látszanak, mégis globálisan fennsíkoknak tekinthetők. Így Eötvös a (megítélhetetlen) történelemfilozófiai léptékválasztásában Guizot-ra hagyatkozott, míg a politikai trend (megítélhető) megjelölésében önálló álláspontot fejtett ki, és rossz „Gondviselésnek” bizonyult. Az abszolutizmus (a despotizmus) térdhódítását értelmezte tartós történelmi trendnek, és erre a helyzetre dolgozta ki politikai javaslatait. Így a trendek vonatkozásában Eötvösnél ütközik a vesztesek és győztesek történelemszemlélete közötti különbség.

Eötvös a civilizáció guizot-i fogalmát, a szó guizot-i jelentését veszi át, s így használja a terminust egy német nyelvű műben. Ennek értelmében a civilizáció „a törvények és szoká-

¹¹¹ Vö. Várkonyi Ágnes, R.: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban* I–II. (Tudománytörténeti tanulmányok 6. Szerk. Pamlényi Ervin.) Budapest, 1973.; Fenyő István: *A centralizták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. 64. skk.; Gángó Gábor: *Trefort Ágoston, az angol forradalom első magyar történetírója*. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*, Budapest, 2004. 167–175.

¹¹² Eötvös József – François Guizot-nak, Pest, 1854. június 25. In: Csepeli Réka: *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 140.

¹¹³ Cairns: *Introduction*, LXXIV.

¹¹⁴ Cairns: *Introduction*, LXXII–LXXIII.

¹¹⁵ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 110. Guizot a francia fejlődésre a „*typ pur*” (tisza típus) terminust használja (Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 113.).

¹¹⁶ Gargan, Edward T.: *Alexis de Tocqueville: The Critical Years 1848–1851*. Washington, 1955. 4–5.

¹¹⁷ Cairns: *Introduction*, LXXVII.

¹¹⁸ Sainte-Beuve *Causeries du lundi* című művéből (I. 317.) idézi: Cairns: *Introduction*, LXXVIII.

¹¹⁹ Kant, Immanuel: *A fakultások vitája három szakaszban*. In: Kant: *Történelemfilozófiai írások*, 420.

sok tökéletesedésének, a társiaság és a jólét fejlődésének eszméje, amely egymástól elválaszthatatlanul jelöl értékrendet és történeti előrehaladást”.¹²⁰ Guizot-nál a civilizáció haladásának legfőbb kifejezője a (mellékesen éppen általa vezetett) képviseleti kormányzat, amely összekapcsolta a történeti haladást és a polgári értékeket.¹²¹ Ebből következik, hogy Eötvösnek, amikor a képviseleti rendszerek bukása után meg akarja menteni Guizot civilizáció-fogalmát, akkor át kell értelmeznie annak morálteológiai alapjait, és Guizot-val szembe fordulva a reformáció helyett a szakadás előtti kereszténységben kell felfedeznie a szabadság letéteményesét.

A helyzet terminológiaiag annyiban fonák, hogy a 18. században a franciából kölcsönzött szó (amelynek az akkori, Voltaire-nél vagy Condorcet-nél használatos 'szokások', 'erkölcök' jelentését éppen Guizot változtatta meg) a német nyelvben a 19. századra más fejlődési utat járt be, és „negatív melléköngégre tett szert mint az ipari társadalom technikai-anyagias életformája”.¹²² Ebben a jelentésben fordul elő Hegelnél is, akinek történetfilozófiáját Guizot koncepciójával a haladáselv és a reformáció előtérbe állítása miatt szokták rokonítani:¹²³ ebben az értelemben beszél Hegel az anglokról mint az anyagi kultúra (*Zivilisation*) misszionáriusairól, akiknek „anyagi egzisztenciája a kereskedelmen és az iparon alapszik”, és „kereskedelmi szellemük arra készíti őket, hogy átkutassanak minden tengert és minden országot”.¹²⁴ Ez az alapvető terminológiai feszültség az egyik legnyilvánvalóbb példája annak, hogy az *Uralkodó eszmék* érveit gyengíti (és azok értő befogadását megnehezíti) a problémahagyományokkal való konfrontálódás hiánya.

Guizot teleologikus, haladáselvű civilizáció-felfogása Michelet-ével is szembenállt, aki szerint a Nyugat a romantikával és a Francia Forradalommal betetőzte kifejlődését, ezért Michelet szerint inkább a Kelettől várhatná a megújulást.¹²⁵

A tudományos program az *Uralkodó eszmék*ben a második kötet hatodik könyvében jut nyugvópontra, ahol Eötvös a keresztény civilizáció haladásfogalmát menti meg mint kiindulópontot a politikaelméleti és politikai megoldáshoz.

A Világegyetem, mondja Eötvös a newtoni fizika tudományos optimizmusának jegyében, törvényeknek van alávetve. Ezekben mutatkozik meg a Teremtő nagysága, és ezek megismerése által válik az ember a természet urává (II. 415.1–416.). Az ember nem lehet a véletlen játékszere, hiszen ő maga is alá van vetve a természeti törvényeknek (II. 416.1–416.3.).

Akkor vajon miért maradnának kifürkészhetetlenek az emberiség fejlődésének törvényei (II. 416.4.)? A tapasztalati megismeréssel ismeretekhez juthatunk az államtudomány terén is (II. 416.5–417.). Az első kötet tudományos programját Eötvös itt két megszorítással ismelti meg: 1) Az empiria nem apodiktikus, hanem csupán a tapasztalat gyarapodásának

¹²⁰ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.

¹²¹ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.

¹²² Robling, Franz-Hubert: *Rhetorische Begriffsgeschichte und Kulturforschung beim »Historischen Wörterbuch der Rhetorik«*. In: Scholz, Gunther (Hrsg.): *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*. Hamburg, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte.) 45.

¹²³ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.; Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 129.

¹²⁴ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Második kiadás. Utószó, jegyzetek Szemere Samu. (Magyar Tudományos Akadémia. Filozófiai írók tára. Új folyam. Szerk. Mátrai László–Molnár Erik–Szigeti József. XXVIII. kötet.) Budapest, 1979. 744. (Ford. Szemere Samu)

¹²⁵ Crossley, Ceri: *French Historians and Romanticism. Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*. London–New York, 1993. 198.

arányában növekvő fokú bizonyosságot nyújt; 2) a történelemformáló szabad akarat nem tartozik a természeti törvények hatálya alá (II. 417.1–418.1.).

A jövő előrejelzése nem új igény a társadalomtudományban, ám e feladat a szabad akarat léte miatt megoldhatatlan. Az elemi történeti tények irányba rendezése, megértése nem önként kínálkozik fel az empirikus érvelés számára, hanem a kiválasztás és elrendezés maga is része a történetírói feladatnak. A megvalósítható cél ezért csupán annak vizsgálata lehet, miképpen legyen az állam berendezve (II. 418.2–419.1.). A társadalom törvényei éppúgy megismerhetők és szolgálatunkba állíthatók, mint a természeti törvények (II. 419.2–419.3.). Az államtudomány „elméleti” törvényei feltárhatók tudományos módszerekkel (indukcióval), az államtudós feladata abban áll, hogy ezekkel a gyakorlatot összhangba hozza (II. 420.1.).

A történelemből a törvények néhány ismerhető csak meg – mégis ezekhez kell mérni azokat a tételeket, amelyeket az államtudomány felállított (II. 420.2–421.1.). Vajon miféle mozgásformával írható le az emberiség fejlődése (II. 421.2–422.)? Az általános vélekedés szerint az ember testileg, morálisan és szellemileg egyaránt satnyul (II. 422.1.). Eötvös e rousseau-i problémafelvetésre korának divatos evolúciós-természettörténeti világgépével válaszol.

Eötvös korára „[e]ldől a vita afelett, hogy a föld mai alakjában hosszú fejlődés eredménye. Lyell bizonyítja, hogy a föld története nem katasztrófák és geológiai forradalmak története, hanem a természeti erők lassú munkálkodásának históriája. Érthető és megismerhető. (*Principles of Geology*, 1828, *Manual of Elementary Geology*, 1838)”¹²⁶ Lyell lényegében Lamarck eredményeihez kanyarodott vissza, akivel szemben Cuvier a maga katasztrófizmusával¹²⁷ ellentétes nézetet fogalmazott meg.¹²⁸ Az 1850-es években igazolódik az evolúciós hipotézis: 1856-ban találják meg a neander-völgyi ősembert.¹²⁹ Spencer fejlődésemélete az evolúció fő jellemző jegyét a differenciálódásban látja meg.¹³⁰

Itt nyomon követhető egy újabb tudományos paradigmaváltás Eötvösnél. Műve első kötetének *Bevezetésében* a víziók a dühöngő vulkánokról és a nyomunkban sarjadt vegetációról (I. 1.1.) még a Cuvier-féle katasztrófizmus természettörténeti modelljét tükrözik. Ezen a ponton rá lehet mutatni az *Uralkodó eszmék* világának egy mély tudomány szemléleti ellentmondására. A természetben érvényesülő történetiség gondolata ugyanis éppen azon mechanikai világgép ellen fogalmazódott meg, amely áthatja az eötvösi művet: kidolgozó „érzik, hogy a csupán geometriára és mechanikára alapított gondolatnak, amelynek a XVI–XVIII. század fizikája és asztronómiája diadalait köszönhetette, képtelennek kell bizonyulnia [...] a természeti jelenségek totalitásának megragadására.”¹³¹

Eötvös reflexiójában válaszul kifejti, hogy ez azért látszik így, mert a csalódottság korszakaiban eluralkodik a reménytelenség érzése (II. 422.2–423.). Az ember korszosulásáról vallott nézet hamis (II. 423.1.): a természettörténet tényei fejlődésről tanúskodnak (II. 423.2–424.). Ebből a természettörténeti áttekintésből az derül ki, hogy Eötvös számára a „fejlődés” nem egyéb, mint az állatrendszertani értelemben felfogott tökéletesedés, illetve a számszerű differenciálódás.

¹²⁶ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 24.

¹²⁷ Cuvier: *Die Erd-Umwälzungen*, 9–10.

¹²⁸ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 131.

¹²⁹ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 132.

¹³⁰ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 142.

¹³¹ Lukács: *Az ész trónfosztása*, 99.

Az erre rákövetkező fejtegetés az embert is beleállítja a természettörténeti fejlődési sorba. Itt nem ennek mikéntje vagy teológiai implikációi az érdekesek, hanem az, hogy Eötvös az ember fejlődésképeségét természettörténeti fejlődésével azonosítja. Nem számol azzal, hogy az ember az ismert történelem során „ugyanaz” volt-e, vagy nem; nem kérdez arra rá, hogy a természettörténeti fejlődés mennyiben érinti az ember morális vagy politikai rendeltetését. Az embernek is fejlődnie kellett, míg alkalmassá vált a természet feletti uralomra (II. 424.1.). Eötvös cáfolja azt a bibliai eredetű nézetet, amely szerint az ember egykor nagyobb termetű és hosszabb életű lett volna. Ellenkezőleg (II. 424.2–425.1.), a természeti népek példái azt mutatják, hogy az ember fizikuma a táplálkozástól, az pedig a kulturáltságtól függ (II. 425.2.). A szellemi teljesítmény pedig részben a fizikum függvénye (II. 425.3.). A természeti népekre vonatkozó ismereteknek a VI. könyv elején előrejelzett bevonása e bekezdésekben jelenik meg tehát.

Eötvös szerint három tévedés húzódik meg az ember szellemi képességére vonatkozó szkeptikus ítéletek hátterében: 1) Az, hogy a metafizika és erkölcsfilozófia terén nincs előrehaladás, nem jelenti azt, hogy egyáltalában nincsen; 2) a fejlődés előrehaladottabb fázisában lelassul; 3) az sem helyes, ha a legkiválóbb szellemek figyelembe vétele nélkül ítélnünk egy korról, és az sem, ha csak azok alapján tesszük azt (II. 425.4–427.).

Ami keveset tudunk a transzcendenciáról, az közkinccsé vált (II. 425.4–427.). A morális tökéletesség aranykoráról szóló mítoszok nem egyebek allegorikus normáknál (II. 427.1.). A morális fejlődés igazi mértéke az önzés megszűnése, márpedig e tekintetben korunk felülmúlja a korábbiakat (II. 427.3–428.). Az ember elébemegegy a földi boldogságnak: Eötvös hittet vallja, hogy Isten jó és igazságos kormányzó, aki maga is elősegíti ezt (II. 428.1–429.1.). E ponton Eötvös visszatért a teodícaeák kínálta megoldásokhoz, eljutott a pozitívizmus belső korlátaihoz. E gondolkodói magatartást Lecky történetiszemléletére vonatkoztatva írja le R. Várkonyi Ágnes: „a természettudomány alapján nem tolhatók félre [...] a világnézeti gondok. Úgy keres kiutat, hogy megállapítja: a természettudománynak nem is feladata, hogy ezeket megoldja. Nyilvánvaló a kettősség; a tapasztalati világ természet-tudományos felfogása mellett tovább élnek a teológia magyarázatai.”¹³²

De hogyan egyeztethető ez össze a pozitív, tényekre alapozott államtudománnyal (II. 429.2.)? – teszi fel ezek után Eötvös a kérdést. Miképpen vonható a fejlődés egységes fogalma alá a történelem megannyi jelensége (II. 429.3–430.)?

A fejlődés három jele: 1) az ember hatalmának növekedése az anyagi világ felett; 2) a műveltség terjedése; 3) az emberi méltóság növekvő elismerése (II. 430.1–431.). E jegyek alapján a fejlődés ténye kétségbe vonhatatlan (II. 431.1.). Eötvös a hozzá fűzött jegyzetben maga is elismeri, hogy önkényesen állította fel a civilizáció fejlődésének három ismérvét (azaz az intuíciónál hivatott segítségül), és megkérdőjelezésüket a bírálókatra bízta. A VI. könyv 2. fejezetének legvégén derül majd ki, hogy mi közük van az itt említett aufklärista fejlődésjegyeknek a politikai közösség zavaraihoz. Eötvös itt a politikai zavarokat mint felszíni ingadozásokat leplezi le, és félretolja őket, hogy érvényesülhessen a fejlődés igazi, mélyebb törvénye, a természetátalakítás, a műveltség és a méltóság növekedése. E megoldás és feloldás után kérdések maradnak megválaszolatlanul. A legkézenfekvőbb így hangozhatnék: akkor a politikában minden maradjon a régiben?

Az első tétel alátámasztására Eötvös példákkal szolgál arra vonatkozóan, hogy a reprezentatív tudományformában, a természettudományban mennyire felülmúlja a jelenkor az ókort (II. 431.2–433.). A másodikat illetően megjegyzi, lehet, hogy az ókori Athén átlagos műveltsége nagyobb volt, mint egy mai fővárosé, de a keresztény műveltség mégis jobban

¹³² R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 56.

elterjedt, mint az ókori (II. 433.1–436.). Harmadrészt pedig kijelenti, hogy az ókorban az egyenlőség elválaszthatatlan volt a polgárjogtól, az egységes emberiség eszméje a kereszténységgel együtt támadt (II. 436.1.).

A stagnálás a történelemben csak látszólagos (II. 437.1–432.2.). Egyedül a művészetekben múlja felül az ókor a jelenkort, de ez nem mérvadó, mert az általános fejlődés nem kedvez a művészeteknek (II. 439.1–440.). A politikában látszólag az ókoré a nagyobb fejlettség, mert állama összhangban volt a kor uralkodó eszméivel. De más körülményeket is figyelembe kell venni, s ezenkívül az államforma önmagában semmit nem jelent (II. 440.1–441.).

Eötvös ezek után sort kerít G. G. Gervinus nézetének (*Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts*) cáfolatára, mely szerint a történelem az egyes ember hatalmától a többek, illetve a sokaság szabadságáig és hatalmáig halad, míg az egyes államok hanyatlásuk során pedig fordított utat járnak be. Gervinus irodalomtörténészként az irodalmi krónikákkal mint történeti narratívákkal szemben fogalmazott meg kritikát, ebben gyökereznek fejtegetései a történelem mibenlétéről. Gervinus a hegeli történelemkép inverz működésével próbálkozott abban a korban, amely rácafolta a rendszerre. Eötvös szerint nem áll az a feltevés, hogy a despotikus államforma az összes többit megelőzi. Fel kell tételeznünk olyan kis közösségek létezését, amelyekből a despotikus államok létrejöttek. Európa történeti tapasztalata nem igazolja Gervinust (II. 441.1–444.), nézete nem vonatkoztatható az ókori Görögországra (II. 444.1.), sem Rómára (II. 444.2–445.), sem pedig az újkorra, amelynek történeti fejlődése még befejezetlennek tekinthető (II. 445.1.).

E részekben Eötvös lényegében áttette a hangsúlyt a történelem előrejelzésére vonatkozó tudományos igényről a történelem értelmére vonatkozó filozófiai kérdésre. Gervinussal való polémiája során Hegel (és Vico) álláspontjára helyezkedik, hogy a történelem értelme megismerhető a történelem teremtője, az ember számára. Marx, Kanthoz visszanyúlva, ellenvéleményt képvisel, és a történelem gyakorlati szemléletét tartja ilyen alapon lehetségesnek.¹³³

Az államformák, egymás mellett is és időben is, kaotikus rendezetlenségben léteznek. Ennek alapján nem juthatunk el a fejlődés megragadásához (II. 445.2–446.), mert az uralomformák éppúgy felszíni változásai a történelemnek, mint egy órának az ingamozgás (II. 446.1.). Az igazi fejlődés a természet feletti uralomban, a műveltség terjedésében és az emberi méltóság emelkedésében ragadható meg (II. 446.2.). Az emberi fejlődés fő törvénye nem más, mint a fokozatos haladás a műveltség felé (II. 446.3–447.).

Ennek gyakorlati következményei könnyen beláthatók (II. 447.1–447.2.). Az emberiség és a természet története között nemcsak az átalakulás és tökéletesedés tényében, hanem annak módjában is analógia áll fenn (II. 447.3.). Akár a földtörténeti korok esetében, az emberiség fejlődése is legalább annyit köszönhet a lassú építkezésnek, mint a forradalmaknak (II. 447.4–448.). A megismerés korlátai is hasonlóak az egyik és a másik vonatkozásában: a nagy katasztrófák megjósolhatatlanok, legfeljebb bekövetkezésük valószínűségét lehet előre jelezni. A fokozatos fejlődés törvényei ellenben feltárhatók (II. 448.1–449.1.).

A fejlődés feltétele az ellentétek jelenléte (II. 449.3–450.). A fejlődés előmozdítója pedig az érintkezés az egyének és a népek között (II. 452.1–453.). A fejlődés irányát az uralkodó eszmék szabják meg az egyes ember, a népek és az emberiség esetében (II. 457.1–457.5.). Az uralkodó fogalmakkal szoros oksági kapcsolatban levő vallás nagyobb hatást gyakorolt a fejlődésre, mint a nemzeti különbözőség (II. 457.6–458.).

¹³³ Vö. Habermas, Jürgen: *Hegels Kritik der französischen Revolution*. In: Habermas, Jürgen: *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*. Frankfurt/Main, 1971. 132. sk.

Eötvös példaként megemlíti, hogy a reformáció uralkodó eszméje, az autoritás a szabad kutatás nagyobb szabadsághoz vezetett, mint a katolicizmusé (II. 458.1–459.). A vallás hatása az életre és a fejlődésre a vallás fogalmain keresztül történik (II. 460.1.). A fogalmak megváltozása nélküli hódítás pedig vajmi keveset változtat a történelem menetén (II. 460.2–461.). A pápaság nem rendelkezett hatalommal, fogalmakkal mégis uralkodott a nyugati keresztény világon (II. 461.1–461.2.). Összegzésképpen Eötvös megállapítja a második törvényt, amely szerint a fejlődés irányát az uralkodó fogalmak határozzák meg (II. 461.3–462.1.).

Az embert tehetetlenségéből a szükségletek ereje mozdítja ki (II. 462.2–462.3.). Ahol van műveltség, ott van szükséglet. Ahol van szükséglet, ott van fejlődés (II. 462.4–463.1.). A mozgás törvényei éppúgy vonatkoznak a természeti, mint az emberi világra (II. 463.2.), és ezzel a képlettel megmagyarázhatók a történelemben fellelhető fejlődési különbségek (II. 463.3–464.). (Ti. úgy véli Eötvös, hogy ha kisebb a szükséglet „ereje”, akkor kisebb mértékű a mozgás.)

E mechanikai magyarázatot Eötvös kiegészíti annak a nézetnek a cáfolatával, hogy a fejlődési különbségeket a népek eltérő képességei (II. 464.1.), illetve a klimatikus különbségek (II. 464.2–465.) okozzák. Klimatikus alapon nem lehet magyarázatot adni a protestantizmus terjedésére sem (II. 465.1–466.), s ez a feltételezett összefüggés a világvallások esetében sem igazolható (II. 466.1.). Egy nép ugyanolyan bátor és tettekre kész lehet északon is és délen is (II. 466.2–467.1.).

Egy ország adottságainak befolyása a fejlődésre mindig közvetett módon, a támasztott szükségleteken keresztül érvényesül (II. 467.2–469.). Ezért Eötvös felállítja a harmadik törvényt: a fejlődés a szükségletektől függ (II. 469.1.). Összefoglalásképpen hozzáteszi, hogy a felállított törvényeket a tapasztalatok igazolják, és nem rendelkezünk ellentmondó tapasztalattal (II. 469.2–469.6.).

Filozófiaellenesség és pozitívizmus

Eötvös tudományos célkitűzéseinek és az *Uralkodó eszmék* tudományelméleti jellegű szövegrészeinek részletes vizsgálata után felmerül a kérdés, mennyiben köthető Eötvös műve a 19. századközép uralkodó filozófiai irányzatához, a pozitívizmushoz.

Jóllehet Eötvös *filozófiai* dilemmáit tükrözi vállalkozásának alapvonása, „az eszmék összhangjának helyreállítására tett kísérlet”,¹³⁴ szisztematikus filozófiai stúdiumokról az *Uralkodó eszmék* szerzőjének esetében nincsen szó: azt lehet megítélni, hogy milyen kézikönyvekből tájékozódott, mely szerzőkben mélyedt el, és kikhez állt hozzá kritikával vagy kritikátlanul. Eötvös a filozófiai értekező próza hangütésének és hivatkozási szabályainak érvényre juttatásáért a legtöbb erőfeszítést az I. kötet *Bevezetéséhez* írott jegyzetben tette.

Ami Eötvös általában vett filozófiai tájékozottságát illeti, mindenekelőtt érintenünk szükséges a filozófiai gondolkodáshoz való polemikus, tagadó vagy ellenséges hozzáállásnak, az úgynevezett filozófiaellenességnek a kérdését.¹³⁵ Eötvös esetében nagy kérdés, hogy valóban az „átfogó igény” és a „logikai szigor”¹³⁶ elvetése utal-e a filozófiával szembeni ambivalens attitűdre. A tudományos program rekonstrukciója inkább arra látszik mutatni,

¹³⁴ Nyíri Kristóf: *Forradalom után. Kemény, Eötvös és Madách*. In: Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Budapest, 1980. 35.

¹³⁵ Az osztrák filozófiatörténet tágabb kontextusában tárgyalja a problémát Nyíri Kristóf: *From Eötvös to Musil. Philosophy and Its Negation in Austria and Hungary*. In: Nyíri Kristóf (ed.): *Austrian Philosophy: Studies and Texts*. München, 1981. 9–30.

¹³⁶ Nyíri: *Forradalom után*, 36.

hogy Eötvös ezeknek az igényeknek és követelményeknek a jegyében lépett fel (csak éppen véghez vinni nem tudta maradéktalanul).

Eötvösnek a filozófiai gondolkodáshoz való viszonyát vizsgálva Nyíri Kristóf összegyűjtötte a filozófiára magára vonatkozó állításokat az *Uralkodó eszmékből*, és megállapította, hogy „[a] »filozófia« terminus az *Uralkodó eszmék* lapjain szinte kizárólag pejoratív értelemben fordul elő”.¹³⁷ Valóban, a ’filozófus’ és a ’filozófia’ szavakat Eötvös a következő jelentésárnyalatokkal használja: 1) A „Les Philosophes”-ra utalva, a 18. század közepe franciaországi szellemi mozgalmainak összefüggésében, azaz egy eleve ironikus és távolságtartó szóhasználatot véve át;¹³⁸ 2) aki elszakad a legkonkrétabb nézőponttól;¹³⁹ 3) bármiféle racionális konstrukció;¹⁴⁰ 4) üres szórszálhasogatás;¹⁴¹ 5) vallásellenesség és erkölcstelenség értelmében.¹⁴²

E jelentésrétegeket alapul véve megkísérelhetjük, hogy Eötvös műve esetében szituatív vagy kontextusba helyezett filozófiaellenességről beszéljünk: kritikájának éle elsősorban a 18. század ellen irányult, „a hitetlenség és erkölcstelenség” ellen, „amelyet a 18. század udvaraiban filozófia gyanánt hirdetnek” (I. 438.1.). Ebben az összefüggésben Eötvös filozófiaellenessége a francia Restauráció 18. századdal szembeni polémiajének erőterében értelmezhető inkább. Eötvös abban a szellemi környezetben tájékozódott, amely „filozófiá”-t mondott, de a spekulatív tradíciónak, a racionalista iskolának arra a gyakorlati-politikai életbe léptetőjére gondolt, akinek árnya fenyegette: Robespierre-re. Az „elméletek kontrollálatlan uralmára”¹⁴³, amely fanatizmushoz vezet. Így vagy úgy, de a filozófiai rémnek nem adtak megkülönböztető *cognoment*, szemben a 20. századdal. A „nyitott társadalom ellenségei” (Popper), a „totalitarizmus” szálláscsinálói (Arendt), a „hamis individualizmus” (Hayek) és a „reakciós filozófia” (Lukács) képviselői elméleteikkel a huszadik század politikai zsarnokai, Hitler, Mussolini és Sztálin felé mutattak – gondolták az 1945 utáni filozófiai restauráció képviselői.

Ha rákérdezzünk arra, hogy mi a célja e filozófiaellenességnek, akkor szemünkbe tűnik, hogy Eötvös ugyan a józan észet védi a spekulációval szemben, ám valójában a józan észet nem a filozófia fenyegeti létében, hanem az érzelmek uralma (mint ahogyan a hit nem az istentelenség, hanem az abszurd ellen nyújtott menedéket¹⁴⁴). „Erőfeszítésük – írja Pierre Rosanvallon a francia doktrínékről, de Eötvösre is érvényesen – arra irányult, hogy magán a »rendszeralkotókkal« szemben kialakított ellenséges kulturális kontextuson belül védjék meg az értelem jogait az érzelmekre való pusztá ráhagyatkozással szemben”.¹⁴⁵

A filozófiaellenesség éle a spekulatív filozófiai konstrukciók ellen is irányult (II. 308.5–309.). Eötvös ezen attitűdje ugyanakkor felfogható egyben a kor uralkodó filozófiai áram-

¹³⁷ Nyíri: *Forradalom után*, 54.

¹³⁸ „alle sogenanntnen großen Philosophen jener Zeit, deren Verdienst es war, der Wahrheit und dem Recht Platz gemacht zu haben ...” (I. 148.).

¹³⁹ „Wenn wir Guizots Ansichten aus der philosophischen Sprache in die in der Politik gewöhnlich gebrauchten Mundart übersetzen ...” (I. 158.).

¹⁴⁰ „eine sich die Herstellung historischer Rechte, die andere die Realisation philosophischer Begriffe zum Ziele gesteckt” (I. 172.).

¹⁴¹ „jene Philosophie, welche sich in leeren Spitzfindigkeiten herumdrehte ...” (I. 341.).

¹⁴² „der Unglaube und die Entsittlichung, die man an den Höfen des 18. Jahrhundert als Philosophie verkündet hat ...” (I. 438.).

¹⁴³ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 99.

¹⁴⁴ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 325.

¹⁴⁵ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 156.

latához, a pozitívizmushoz való kötődésnek is. Eötvös elkötelezi magát amellelt, hogy csak „a pozitív tényekre alapozott” („*auf positive Tatsachen gründet*”), „objektíven igaznak bizonyult” ismeret érdemli meg a tudomány nevet (II. 420., jegyzetben). Az alapelvek igaz volta számít, és nem a rendszerszerűség. A „katedráról tanított”, rendszerszerű filozófia, amely ellen a megjegyzés irányul, éppúgy lehet Hegelé, mint a német idealizmus más képviselőié, bár a „szubjektív meggyőződésre” való alapozásra tett utalás mintha mégis inkább Fichtére vonatkozna.

Eötvös igen röviden fejt ki ismeretelméleti alapállását, a legtágabban vett empirikus pozícióra (a 17–18. századi empiricizmus értelmében véve a szót¹⁴⁶) hagyatkozva. Eszerint az érzékelés szállítja a tárgyat az elmének; az ismeret útja: a megfigyelés, a viszony felállítása és az egymást követés rendjének (az okságnak) a megállapítása (II. 416.3–417.).

Eötvös a morál- és a politikai filozófiát egy tőről metszettnek nyilvánítja, mondván, „az erkölcsan és az államtudomány mindig analóg diszciplínák maradnak, s [...] mindkettőben a megismerés ugyanazon eszközeivel kell élnünk” (I. 349.1.). Ugyanakkor erkölcsről az *Uralkodó eszmékben* egyetlen szó sem esik: Eötvös nem beszél arról, mit tart jónak és helyesnek az ember számára, illetve a politikában. Az 'erkölcs (*Moral*)' szó kizárólag az 'erkölcsi szükségletek' összetételben fordul elő, 'nem-materiális' értelemben. Platón *Államát* csak politikai utópiának tekinti (II. 111.). Arisztotelész felfogásából azt veszi át, hogy „az egész politika nem egyéb, mint a helyes mérték tudománya” (II. 332.2.). A II. 154.2. alapján világos, Eötvös tudja, hogy Arisztotelész a kevert alkotmány híve. A második kötet második könyve II. fejezetének elején Eötvös újra Arisztotelészre hivatkozik annak alátámasztására, hogy az ember természetes létmódja az államban élés. Azonban az ember mint „Zóon politikon” meghatározását Platónnak tulajdonítja (II. 59.), ami megkérdőjelezi tájékozódásának alaposságát.

A „végső” törvényeket kutató VI. könyvben Eötvös morális alapelveket is megemlít (II. 426., és a hozzá tartozó jegyzetben). E „2000 éve” fennálló elvek minden bizonnyal a kereszténységnek az emberi együttélésre vonatkozó szabályai, ám e helyütt a társadalom alapjairól és nem az államéiről van szó. Ezen kívül ugyanitt feltűnik a kanti fogalom, az ember méltósága (II. 430.1–431.). Kérdéses, hogy Eötvös ezáltal visszahozza-e az etikát, avagy csak a szabadság hegei történetfilozófiai fogalma helyett használja. Ez utóbbi felé hajlítja az ítéletet az a megjegyzése, hogy az ókori Keleten nem volt „méltósága” az embernek (II. 431., jegyzetben).

A spekulatív filozófia helyébe lépő pozitívizmusnak mint világnézetnek, mint tudományos iskolának, mint politikai programnak a körvonalai túlságosan képlékenyek ahhoz, hogy egyszerűen állást foglalhassunk Eötvös *Uralkodó eszméinek* a pozitívizmushoz képest elfoglalt helyzetéről, viszonyáról. Mindenekelőtt néhány megjegyzést kell tennünk Eötvös nézeteinek és a pozitívizmus névadója, Auguste Comte filozófiájának összehasonlításáról.¹⁴⁷ Eötvös Comte nevét egyszer sem írta le, műveire nem hivatkozott, míg például Mill franciaországi élményeinek kettős, egymásból következő élménye volt a találkozás a saint-simonistákkal és a megismerkedés Comte műveivel. Csak találgatni lehet, Eötvös esetében

¹⁴⁶ A reneszánsz idején (így Bacon számára) is és Mill nyelvében is az 'empíria' szó eltérő jelentéssel rendelkezett. Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 27. skk.; McRae, R. F.: *Introduction*. In: Mill, John Stuart: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, I–III. Ed. J. M. Robson, intr. R. F. McRae. (Collected Works of John Stuart Mill. General Editor J. M. Robson. Vol VII.) Toronto–Buffalo–London, 1973. XXII.

¹⁴⁷ Vö. Fenyő: *A centralisták*, 91. skk.

mindez miért nem így alakult. Egy lehetséges magyarázat abban a tényben rejlik, hogy Comte hangsúlyosan írt a katolicizmusnak a pozitívizmus általi „leváltásáról”.¹⁴⁸ Nem lehetetlen, hogy Eötvös e nézetei miatt nem nevezte néven Comte-ot, és ezért nem írta le egyszer sem a ’pozitívizmus’ szót. Számára elfogadhatatlan volt, hogy a comte-i doktrína a katolicizmus helyébe lépni kívánó erkölcs akart lenni, Eötvös köztudomásúlag szilárdan hitt a katolikus vallás és erkölcs érvényességében. Mindazonáltal Eötvös az *Uralkodó eszmék* konkretizmusának jegyében megnyugodott volna az 1844-es *Beszéd ... konzervatív politikai programjában*: „bármik kezében van ma a hatalom, az meg is maradjon náluk”.¹⁴⁹

Az Auguste Comte korai munkásságára¹⁵⁰ való kitekintés Mill egy intelmének értelmében is indokolt. Amint írja, „Comte filozófiájának az alapzata [...] korántsem rá jellemző, hanem a kor köztulajdona még akkor is, ha a gondolkodó elmék között messze nem örvend általános elfogadottságnak”.¹⁵¹

Comte *Tervében* utalt arra, hogy a társadalom átalakításának egyik feltétele a nép fejében levő hibás képzetek vagy tudatlanság megszüntetése.¹⁵² Az egyik tévképzet az, hogy a kormányzat a nép ellensége.¹⁵³ Az újjászervezéshez Comte szerint alkalmatlan a népszuverenitás, amely már betöltötte küldetését.¹⁵⁴ Az újjászervezés munkáját a „megfigyélésen alapuló tudományokat kutató tudósok”-ra kell bízni,¹⁵⁵ az ő kezükben lesz a „szellemi hatalom”, és szövetkezni fognak az ipari technokratákkal.¹⁵⁶ Így emelkedhet a politika „a megfigyélésen alapuló tudományok szintjére”.¹⁵⁷ Mit figyelnek meg a tudósok? „[K]i kell alakítani az emberi szellem általános fejlődésével kapcsolatos történeti megfigyelések rendszerét; ennek kell a politika pozitív bázisává válnia, hogy az teljesen levetkőzze teológiai és metafizikai jellegét, s tudományossá váljék.”¹⁵⁸ Ezek a megfigyelések fegyvelmezik majd az eddig egyeduralkodó, spekulatív politikai képzeletet.¹⁵⁹

Ez utóbbi gondolatot Eötvös is a magáénak mondhatja, éppen úgy, mint a történelemben jelen lévő haladás téziséét. Comte szerint ez a posztulátum visz rendet a történelem káoszába: „szükségképpen fel kell tételeznünk egy ilyen törvényt, ha meg akarjuk magyarázni a politikai jelenségeket”.¹⁶⁰ Annak bizonyítékául, hogy „a civilizáció minden tekintetben folytonosan előrehalad”, Comte a tudományos paradigmák folyamatos egymást váltását (a tudomány fejlődését) és az ipari kultúra gyarapodását hozza példaként,¹⁶¹ akárcsak Eötvös. Közös kivétel (amely erősíti a szabályt) mindkettejüknél: a művészet.¹⁶²

¹⁴⁸ Comte, Auguste: *Beszéd a pozitív szellemről*. In: Comte, Auguste: *A pozitív szellem. Két értekezés. Utószó, jegyzetek* Berényi Gábor. Budapest, 1979. 301. (Ford. Berényi Gábor)

¹⁴⁹ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 315.

¹⁵⁰ Comte 1850 utáni munkásságának szemléje: Mill: *Auguste Comte and Positivism*, 328. skk. Itt figyelmen kívül hagyjuk.

¹⁵¹ Mill: *Auguste Comte and Positivism*, 267.

¹⁵² Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 16.

¹⁵³ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 18.

¹⁵⁴ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 20–21.

¹⁵⁵ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 55.

¹⁵⁶ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 56–57.

¹⁵⁷ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 65.

¹⁵⁸ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 74.

¹⁵⁹ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 75., 78.

¹⁶⁰ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 88–89.

¹⁶¹ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 89.

¹⁶² Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 89.

Az előrehaladás menetét, akárcsak a bolygók pályáját, a társadalmi erők eredője eleve kijelöli. Comte megnyugszik e determinizmusban, és politikája céljául az előre kijelölt fejlődés „megvilágítása”-t jelöli meg.¹⁶³ Ahogy a *Beszéd ...*-ben fogalmazott, Comte a politikát és az erkölcsöt is a technika uralma alá rendelné.¹⁶⁴

Jóllehet a szakirodalomban többször utaltak arra, hogy Comte haladásfelfogásának célja a forradalmak elkerülése volt, valójában Comte forradalomfelfogása e sajátos képhez igazodott. A forradalmak nála nem egyebek, mint „a civilizáció útjában álló akadályok” elhárításának kísérletei, azaz lényegében számításbeli hibák korrekciói, melyekből „erkölcsi mozgalom” válik.¹⁶⁵ Comte-nak nincsen válasza azok számára, akiknek (és ilyenek számosan voltak a korban) maga a forradalom tűnt fel természeti szükségszerűségként.

Az előrehaladás menetének megállapítása Comte-nál nem induktív módszerrel történik, hanem sokkal inkább egy számtani haladványhoz hasonlatos: „egy törvény megállapításához nem elegendő egyetlen elem. Legalább háromra van szükség, hogy az első kettő összehasonlítása nyomán felfedezett és a harmadikkal igazolt kapcsolat hozzásegítsen a következő láncszem felleléséhez.”¹⁶⁶ Akik csak a jelenre figyelnek, „a metafizikai gondolkodás rabjai” maradnak.¹⁶⁷

A pozitívizmusnak azonban van egy Comte-on jóval túlmutató ismeretelméleti programja is. Leszek Kolakowski leírása értelmében a pozitívizmus „az emberi megismerésre vonatkozó szabályok és értékkritériumok együttese”.¹⁶⁸ Az első szabály a fenomenalizmus, azaz a különbség eliminálása lényeg és jelenség között.¹⁶⁹ A második a nominalizmus, amelynek értelmében a megismert és megismerendő világ egyes megfigyelhető tényekből áll, amelyek rendezéséhez nincs szükség további lényegeket feltételezésére.¹⁷⁰ A nominalizmussal jár együtt az értékítéletek és normatív kijelentések kirekesztése a megismerési folyamatból. Hamisság és igazság „technikai értelmet” nyer annak megfelelően, hogy „hatékonyak-e a kívánatos eredmény vonatkozásában, vagy nem”.¹⁷¹ Körülbelül ez az álláspont az, ami megfelel Eötvös felfogásának a „praktikus” államtudományról. A negyedik jellemző jegye a pozitívizmusnak az egységes tudományos módszer, amely a tudományok minden ágában a fizika módszereit tekinti irányadónak.¹⁷² A pozitívizmus jóval később is, Dilthey és Rickert ellenében, a szellemtudományok értékezéreltségének és megértés-központúságának tézisével elvetve a tudomány egységes, fizikai látásmódja mellett érvelt,¹⁷³ amely törekvés együtt járt az embertudományoknak az „empirikus szociológia” kerettudománya alá rendelésével.¹⁷⁴ Mindez Eötvös vállalkozására nézve is igaz nagyjából, azzal a megszorítással,

¹⁶³ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 102.

¹⁶⁴ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 234.

¹⁶⁵ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 103.

¹⁶⁶ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 109., vö. hozzá Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 220–221.

¹⁶⁷ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 111.

¹⁶⁸ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 10.

¹⁶⁹ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 11.

¹⁷⁰ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 13–15.

¹⁷¹ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 16.

¹⁷² Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 17.

¹⁷³ Carnap, Rudolf: *A fizikai nyelv mint a tudomány egyetlenes nyelve*. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. (Szemeszter. Sorozatszerkesztő Babarczy Eszter–Erdélyi Ágnes.) Budapest, 1998. 47. skk.

¹⁷⁴ Carnap: *A fizikai nyelv mint a tudomány egyetlenes nyelve*, 60.

hogy (amint a fizikai világrépre vonatkozó áttekintés láttatni engedte) bár a pozitívizmus elkötelezi magát a világ fizikai-mechanikai szemlélete mellett, nem minden fizikai-mechanikai szemléletű világrép pozitívista is egyben.

Emellett a pozitív módszer „tiltásokat” tartalmaz a megismerésre vonatkozóan, mégpedig elsősorban a metafizikai megfontolásokat illetően.¹⁷⁵ Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy Eötvös a Kolakowski által megjelölt első kritérium tekintetében nem foglalt állást, bár ismeretelméleti alapállásában ráhagyatkozott, míg a további három jegy mellett kifejezetten elkötelezte magát.

Összegzés

Tudományfilozófiai nézőpontból tekintve, voltaképpen maga a tény, hogy az *Uralkodó eszmék* nyomtatásban megjelent szövege a problémák kibontása szempontjából nem lineárisan, hanem körkörösen épül fel, beszédes bizonyítékául szolgál annak, hogy a hipotézisek beigazolódása szempontjából Eötvös tudományos programja sikertelennek mondható. Azt mutatja, hogy – Lakatos Imre terminológiájával élve¹⁷⁶ – a kifejtésben nem jut érvényre az empirikus progresszió, azaz a konfirmálódó feltevéseken keresztüli probléma-eltolódás, hanem a hipotézisek félretolása a falszifikáló evidenciák kényszerítő ereje folytán a kérdésfeltevések „degenerálódásához” vezet. Ezt a folyamatot fedné el a szerző szándékai szerint a megdőlt hipotézisekre épülő részeknek az új feltevések keretébe való bújtatása. Ebből a szempontból nézve Eötvös III. Napóleon trónra kerülésének tényét mint az empirikus konfirmáció kiemelkedő példáját hangsúlyozza. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Eötvösnél nem különül el élesen prófécia és technikai jellegű előrejelzés.¹⁷⁷ Az I. kötet bevezetésében elhatárolódik ugyan a próféciáktól, és technikai korrekciókat lehetővé tevő, konstruktív előrejelzéseket ígér, mégis III. Napóleon uralomra jutásának előrejelzése inkább a végzeteszerű előrejelzések kategóriájába tartozik.

Tudományos (falszifikálható) és prófétikus előrejelzés megkülönböztetésének többek között azért van jelentősége Eötvösnél, mert Popper szerint a szociológia tudományos státuszáért éppen az szavatol, hogy előrejelzéseit, társadalomátalakító javaslatait és tudományos módszertanát illetően tisztában van a saját korlátaival, hogy átfogó törvények helyett csak azoknak a trendeknek az előrejelzésére jogosult, „amelyek a szociológiai törvények hatókörébe esnek”.¹⁷⁸ Nemcsak egyszerűen kritikailag lehet rámutatni e különbségtétel alapján arra, hogy Eötvös legjelentősebbnek tartott, beigazolódott előrejelzése (III. Napóleon császársága) nem tudományos, hanem prófétikus jellegű, hanem általában is további pontosításra szorulnak azok a megállapítások, amelyek Eötvösnek a magyar szociológiai gondolkodásban betöltött úttörő szerepét hangsúlyozzák.

A Lakatos által felvetett probléma szempontjából Eötvös vállalkozása azért érdekes, mert alapvető jellemzője, hogy a korszak nagy, általános trendjeihez való kapcsolódáson túlmenően nem köthető egyértelműen a korabeli problémahagyományok egyikéhez, amelyek (amint azt Lakatos kritikussai hangoztatják) a hipotézisek metafizikai és metodológiai előfeltevéseit készen „szállítják”, és amelyek megnehezítik annak az eldöntését, milyen

¹⁷⁵ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 18.

¹⁷⁶ Lakatos Imre: *Falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája*. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 188. skk.

¹⁷⁷ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 64.

¹⁷⁸ Kelemen: *Popper antihistoricizmusa*, 16.

kritériumok alapján különítsünk el *egyetlen* kutatási programot.¹⁷⁹ Eötvös nagy műve, az *Uralkodó eszmék* a maga egészében efféle kitüntetett tradícióhoz nem köthető, és a befogadás és értékelés hiánya miatt utólag sem épült fel köré egy pontosabban meghatározható problémahagyomány. Ha egy fontos külsődleges kritérium, azaz az egyben való publikálás ténye alapján elkülönítünk egy vagy két eötvösi kutatási programot (annak megfelelően, hogy a két kötetet egyben vagy külön-külön szemléljük), akkor megállapítható, hogy ennek az egy vagy két programnak része volt az is, hogy az empirikus bővülés mellett megkísérelte meghatározni a helyét a párhuzamosan futó, gazdag múlttal és jelennel rendelkező, európai kutatási hagyományokhoz képest.

GÁBOR GÁNGÓ

The scientific research program in József Eötvös's Dominant Ideas

The paper proposes a close reading of József Eötvös's *Influence of the Dominant Ideas and Their Impact on the State* (1851–1854) from the special point of view of the philosophy of science. The author argues that the main concern of Eötvös with his two-volume work on political philosophy was not only to find a new political equilibrium after the upheaval of 1848–1849 in France as well as in Central Europe, but he also felt the need to perform that social get-out across the renewal of mid-19th-century political science by a return to Francis Bacon and his rigorous inductive method of scientific investigation. While analyzing Eötvös's approaches to European history, however, it became clear that his way of reasoning on the basis of induction was filled up with analogic and rhetoric arguments as well.

In the second part of the paper, the author focuses on Eötvös's confrontation with the traditional conflicts in scientific debates of his age between the expansion of knowledge and the maintenance of truth in scientific explanation, between ruling trends and covering laws in history, and between understanding and the prediction about the social vocation of science.

Third, Eötvös's attachment to the Newtonian world concept is presented in a detailed manner. For him, the physical explanation of universal gravitation was not only a vocabulary of metaphors adapted for historical narrative, but also a method of understanding and managing social conflicts.

In another unit, the author revisits the problem of Eötvös' polemic, negative or hostile attitude toward philosophy. He argues that Eötvös's refutation does not concern philosophy as an overall pattern of understanding, but his usage of the term "philosophy" should be situated in the context of the discussions in Restoration France about an extreme rationalism of French philosophy which led to Robespierre's Jacobinism.

Gábor Gángó concludes that József Eötvös' main work on political philosophy can be regarded as an example of degenerating research programs in the sense of the term Imre Lakatos gave to it: besides his empirical investigations on politics and history, the author of the *Dominant Ideas* tried repeatedly to find his position in relation to contemporary research traditions in Europe.

¹⁷⁹ Laudan, Larry: *Az elméletektől a kutatási hagyományokig*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 256. skk.

SZILÁGYI MÁRTON

Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége¹

Eötvös József 1850-es évekbeli szellemi tájékozódásáról és kiterjedt európai kapcsolatrendszeréről igen sok adalékkal rendelkezünk. Csak a legfontosabbakat, illetve a leginkább feldolgozottakat említve: 1854-ben Pesten látogatta meg őt Karl Theodor Welcker; ez a kapcsolat a következő években is fennmaradt: 1856-ban Eötvös utazott Heidelbergbe, ahol nemcsak vendéglátójával, Welckerral találkozott, hanem az egyetem több más professzorával is.² Erre az időszakra esik a Montalembert-rel folytatott, a szakirodalomban többször is alaposan tárgyalt levelezése is.³ Aligha mondhatjuk el azonban azt, hogy Eötvös ekkor kialakított – vagy korábbi alapokon ekkor is fenntartott – kapcsolatrendszeréről már minden tudunk. Igen kevés szó esett ugyanis eddig a Theodor Mommsennel⁴ való megismerkedéséről – pedig az akár futólagosnak is minősíthető kapcsolat kialakulása és körülményei mindenképpen megérdemlik a figyelmet. Nem csupán Eötvös miatt, hanem Mommsen szempontjából is: az ő magyarországi kapcsolatainak számos vonatkozását föltárta vagy legalábbis dokumentálta már a történeti szakirodalom, ám arról, hogy ebbe miféleképpen szövődött bele az Eötvös Józseffel való ismeretség, jóval kevesebbet tudunk. Sem a Mommsennel,⁵ sem az Eötvössel foglalkozó feldolgozások ugyanis nem kívánták módszeresen

¹ A dolgozat elkészítése során igen jelentős segítséget kaptam Prohászka Pétertől, aki számos fontos tudománytörténeti összefüggésre és szakirodalmi tételre hívta föl a figyelmemet; fogadjam ezúton is köszönetemet. A Függelék III. darabjaként közölt Mommsen-levél átirásában Bódyné Márkus Rozália volt segítségemre: neki is halálával tartozom. Köszönöm Deák Ágnes fontos megjegyzéseit is.

² Vö. Bódy Pál: *Eötvös József*. Budapest, 2004. 71.

³ Lásd Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága*. Budapest, 1918.; Sötér István: *Eötvös József*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 1967. 315–317.; Csepeli Réka: *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. szám, 124–141.

⁴ Mommsenre vonatkozóan alapvető feldolgozás a négykötetes, befejezetlenül maradt életrajz, amely egy goethe-i ihletésű fejlődésregény sémájába szorítja bele hőse pályafutását: Wickert, Lothar: *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. Bd. I. Lehrjahre 1817–1844. Frankfurt a. M., 1959.; Bd. II. Wanderjahre. Frankreich und Italien. Frankfurt a. M., 1964.; Bd. III. Wanderjahre. Leipzig–Zürich–Breslau–Berlin. Frankfurt a. M., 1969.; Bd. IV. Grösse und Grenzen. Frankfurt a. M., 1980. A régebbi szakirodalomból lásd még Hartman, L. M.: *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze*. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens. Gotha, 1908.; Mommsen, Adalheid: *Theodor Mommsen im Kreise der Seinen. Erinnerungen seiner Tochter*. Berlin, 1936. (= Mein Vater. Erinnerungen an Theodor Mommsen. München, 1992.)

⁵ Ezt a Mommsen-bibliográfia áttekintése alapján lehet kijelenteni: Zangenmeister, Karl: *Theodor Mommsen als Schriftsteller*. Ein Verzeichnis seiner Schriften. Im Auftrag der Königlichen Bibliothek bearbeitet und fortgesetzt von Emil Jacobs. Neu bearbeitet von Stefan Rebenich. Hildesheim, 2000. Megjegyzendő, hogy az Eötvössel való találkozás tényét röviden Lothar Wickert is megemlítette: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 393.

áttekinteni mindazt, ami erről a kapcsolatról tudható⁶ – Sötér István nagy Eötvös-monográfiájában például Mommsennek a neve sem szerepel.⁷ Most tehát, amikor új, eddig publikálatlan adalékok közzétételére nyílik a lehetőség a Berlinben őrzött Mommsen-hagyaték anyagából,⁸ érdemes rendszerezve összefoglalni mindazt, ami kettejük személyes és szellemi kapcsolatáról kideríthető. Mommsen és Eötvös személyes találkozója és néhány levél eredményező ismeretsége azonban nem volt független a német történész magyarországi utazásaitól sem: a pontosabb arányokhoz tehát mindenképpen össze kell foglalnunk azt is, mi hozta Mommsent az 1850-es években először hazánkba, s egyáltalán milyen véleményét alakított ki itteni tartózkodása alatt az országról és a hazai szellemi életéről.

A 19. század második felének egyik legnagyobb történésze, a mindmáig egyetlen olyan historikus, aki megkapta az irodalmi Nobel-díjat is,⁹ nagy latin epigráfiai szövegkiadásához (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) nem nélkülözhetette a Magyarországról és Erdélyből származó föliratokat sem.¹⁰ Ezek összegyűjtésére, átírásuk helyszíni ellenőrzésére maga a nagy tudós vállalkozott, ezért is utazott személyesen ebbe a régióba 1857-ben. Ez volt az első magyarországi útja, de később, 1866-ban is visszatért még Pestre. Az első utazását igyekezett gondosan előkészíteni, semmit sem kívánt a véletlenre bízni. Egy augusztus 1-jén, már Bécsből kelt leveléből például arról értesülünk, hogy szeptember elején utazik Pestre, s a Kolozsvárott őrzött, az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapjának számító gróf Kemény József-féle gyűjtemény megtekintéséhez gróf Leo Thun minisztertől kért ajánlólevelet.¹¹ Ez a stratégia az egész út lebonyolítására jellemző: Mommsen minden olyan helyen, ahol anyagot remélt, segítőköt keresett, s ezekhez különböző ajánlóleveleket is vitt magával. Pontosan megtervezte utazásának minden részletét, s a rendelkezésére álló szakirodalomból azt is kigyűjtötte, hol mit érdemes megnéznie és keresnie. Pesten is csak annyit időzött, amennyi szükséges volt. Ottani tartózkodása alkalmával találkozott személyesen Eötvössel is, akitől – mint a Magyar Tudományos Akadémia alelnökétől – támogatást remélt erdélyi útjához.

⁶ Azt mindenesetre tudjuk, hogy a személyes találkozást megelőzte az olvasmányélmény. Eötvös ugyanis – könyvtárának tanúsága szerint – az 1854–1855-ben megjelent *Römische Geschichte* című művet szinte azonnal megvette és el is olvasta. Vö. Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, 1972. 87.

⁷ Sötér: *Eötvös József*, i. m.

⁸ Ebből a gyűjteményből egyébként már korábban is közöltek olyan Eötvös-leveleket, amelyeket az író német tudósokhoz (Friedrich von Raumerhez, illetve Rudolf Anastasius Köpckéhez) intézett: Zolnai Béla: *B. Eötvös József levelei német tudósokhoz*. Egyetemes Philologiai Közlöny, XXXVIII (1914) 71–73. Megjegyzendő, hogy amikor Zolnainak ez a publikációja készült, a Mommsen-hagyaték még nem volt szabadon kutatható, felszabadítása csak 1933-ban történt meg: Rebenich, Stefan: *Theodor Mommsen und Adolf Harnack*. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang: Edition und Kommentierung des Briefwechsels. Berlin–New York, 1997. 3–4.

⁹ Theodor Mommsen 1902-ben, *Römische Geschichte* című művéért kapta meg az irodalmi Nobel-díjat.

¹⁰ Erre felhívta a figyelmet, anélkül, hogy Mommsen magyarországi kapcsolataira részletesebben kitért volna: Papp Júlia: „... a’mit magunkért nem akarnánk, akarjuk Hazánkért!” Adatok a hazai ókori emlékek leírásának és gyűjtésének történetéhez – a Nemzeti Múzeummal kapcsolatos 19. század eleji sajtóhírek tükrében. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*, XXI. (1998–1999). Budapest, 2000. 37.

¹¹ Mommsen levele G. D. Teutschhoz (Wien, den 1. August, 1857). In: Wollman, Volker (hg.): *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Bukarest, 1983. 55–56. Erre a kötetre is Prohászka Péter hívta fel a figyelmemet.

Az Eötvössel való kapcsolatfelvétel aligha volt esetleges. Mommsen mint a berlini akadémia tagja nyilván a testvérintézménynek tekinthető MTA meghatározó személyiségével akart találkozni – s bár hivatalosan gróf Desseffy Emil volt az Akadémia elnöke, az ügyeket ténylegesen irányító helyettesének, Eötvösnek a tekintélyét is jelzi, hogy Mommsen őt kérte meg támogatónak. Az Akadémia szempontjából sem lehetett közömbös a nemzetközi hírvé tudós látogatása: a tudományos testület nemrég visszanyert, de még korlátozott nyilvánosságára – új alapszabályát csak 1858-ban szentesítik – megerősítést nyerhetett külföldi tudományos kapcsolatainak ilyen látványos mozzanata révén.¹²

Eötvös és Mommsen személyes találkozásainak részleteiről nem sokat tudunk. Mommsen, ahogyan ez feljegyzéseiből és később még idézendő leveleiből kiderül, nem sok emberrel találkozott, pontosabban igyekezett csak olyan emberekkel érintkezni, akik segíthették útjának tudományos sikerében. Eötvös mellett ilyen volt még Érdy (Lutzenbacher) János, a Nemzeti Múzeum Régiségtárának vezetője¹³ – ahogyan majd látni fogjuk, tőle nem volt elragadtatva – s talán még a Nemzeti Múzeum egyéb munkatársai is, például a leveleiben is emlegetett Paur Iván. Mommsen feltehetőleg az Eötvössel folytatott beszélgetése során tájékozódott az Akadémia helyzetéről – egy később még citálendő levelében ugyanis pontos ismereteket árul el a tudós testület korlátozott tevékenységi köreiről. Konkrétan azonban annyit tudunk, hogy a német tudós feleségének így számolt be az Eötvössel való beszélgetésről 1857. szeptember 17-én: „Megismerkedtem a szeretetre méltó Eötvös báróval, akit te talán a regényeiből ismersz ...”¹⁴ Ez a megjegyzés nemcsak azért figyelemre méltó, mert Mommsen – aki privát feljegyzéseinek tanúsága szerint alig mondott jót valakire – rokonszenvvel minősítette Eötvöst, hanem azért is, mert 1857-ben eszerint nem volt képtelenség annak feltételezése sem, hogy egy művelt, az irodalom iránt érdeklődő németországi nőolvasó ismerje Eötvös nevét; Mommsen célzásának otthonossága legalábbis megengedi ezt, a német nyelvterület Eötvös-recepciója szempontjából is igen tanulságos következtetést.

A találkozó elérte legfőbb célját: Eötvös gróf Mikó Imrének szóló ajánlólevelével segítette Mommsen erdélyi tanulmányútjának a sikerét. Ezt a dokumentumot, amely a találkozó napjának dátumát, 1857. szeptember 16-át viselte magán, Kristóf György közölte az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárából.¹⁵ Eötvös itt sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem kísérhette el személyesen Mommsent Kolozsvárra: „Felkérve a berlini Academia által, kinek küldöttjét a lehetőségig segítsen, nem tehetek jobbat, minthogy őt hozzád utasítsam, kinek a tudományos világ köszönheti, hogy hazád szétszórt tudományos kincsei egyesítettek. Mindenek felett Mommsen úr Kemény irományait kívánja látni; ha kezeid között vannak, kérlek, közöld vele. Reményem nem soká körünkben láthatunk ismét, most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levellem helyett, s a német tudóst nem mutathatom be szemé-

¹² A Magyar Tudományos Akadémia 1850-es évekbeli státuszára lásd Kerényi Ferenc: *„Szólom kisebbség, bűn a hallgatás”*. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában. Gyula, 2005. 45–57. Vö. még Eötvösnek Széchenyi Istvánhoz írott, 1858. aug. 2-i levelével; Eötvös József: *Levelek*. Szerk. és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 285–287.

¹³ Érdy (1796–1871) szakterülete egyébként elsősorban az őskor és népvándorlaskor volt, többek között az ő nevéhez fűződik a székesfehérvári királysírok feltárása is; ezzel kapcsolatban lásd Érdy János: *III. Béla király és nejének Székes-fehérvárott talált síremlékei*. In: Magyarország és Erdély képekben. I. kötet. Pest, Kiadják és szerkesztik: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. 1853. 42–48.

¹⁴ „Ich habe Bekanntschaft gemacht mit dem liebenswürdigen Baron Eötvös, den Du vielleicht aus seinem Romanen kennst ...” Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 542.

¹⁵ Kristóf György: *Báró Eötvös József levele s Finály Henrik tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútjáról*. Egyetemes Philologiai Közöny, LIV (1930) 135–137.

lyesen.¹⁶ Mikó Imre személye azért is volt Mommsen számára különösen fontos, mert az 1855-ben elhunyt gróf Kemény József nagyértékű könyv-, kézirat- és oklevélgyűjteményét, amelyet a tulajdonos már 1841-ben följánlott egy múzeum céljaira, s ezt a szándékát 1854-ben végrendeletében is megerősítette, Mikón keresztül lehetett elérni.¹⁷

Mommsen elutazása előtt még igyekezett megnézni a magyar főváros nevezetességeit, s – epés megjegyzéseit ismerve meglepő módon – jó véleménye volt: „Nehezemre esett a búcsú Pest-Budától, olyan szép a város. Az utolsó este sétáltam, némileg szabadon, az ideiglenesen várkertnek berendezett budai erődítményen keresztül, és tovább, fel a hegyre, ahol a török mecset vagy még inkább a török szent sír található, hogy az Úristent ebben a fazonban is meg lehessen ismerni.”¹⁸ Megjegyzendő egyébként, hogy későbbi, erdélyi levelei is mindig kitértek a természet vagy az épített környezet értékelésére.

Mommsen szeptember 19-én érkezett Kolozsvárra – ez is azt sejteti, hogy a mindössze három nappal korábban kelt ajánlólevelet ő hozta magával, s nem postán juttatták el a címzetthez;¹⁹ mivel azonban Mikó ekkor már nem volt Kolozsváron, Finály Henrik vállalta a vendég kalauzolását. Ugyancsak ő volt az, aki a Kolozsvári Közlönyben *Publicola* álnéven cikket írt Mommsen látogatásáról.²⁰ Ez a tudósítás annál is érdekesebb, mert – sajátos módon – Mommsen látogatása nem lett sajtóesemény. Ebben persze szerepet játszhatott az is, hogy a tudós került a társasági alkalmak nyilvánosságát. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Ferenc József jóval nagyobb publicitással járó magyarországi körútjának utolsó szakasza majdnem párhuzamos volt Mommsen érkezésével: szeptember 5-én fejeződött be ugyanis a császárlátogatás. Ez a körülmény szintén nem kedvezett annak, hogy a magyar sajtó komolyabb figyelemmel kísérje Mommsen mozgását. Finály cikke egyébként jól leírja azt a magatartást és stratégiát, amelyet Mommsen erdélyi útja során követni akart: a tudós felkészülten érkezett, pontosan tudta, mire kíváncsi másfél napos látogatásán; egyrészt gróf Kemény József gyűjteményét akarta áttekinteni, másrészt a publikációkból számára már ismert, Kolozsvárt fennmaradt római emlékeket óhajtotta saját szemével is látni. Ez igen intenzív, egész napos kutatást jelentett.²¹ Ahogy Finály rögzítette: „Öröm volt látni ezt a szenvedélyes búvárkodást. Az idő kedvezőtlen volta dacára egész naphosszanta hol térden,

¹⁶ Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136. Ezt a levelet tehát aligha lehet „Mommsen 1857-es erdélyi utazásáról tudósító” levélnek nevezni, ahogyan ezt Bényei Miklós egy recenziójában tette (lásd Bényei Miklós: *Közelebb Eötvös Józsefhez. Eötvös József művei*. In: Uő.: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, 1996. 203.), hiszen éppen a tanulmányutat lehetővé tevő, előzetesen fogalmazott ajánlólevélről van szó.

¹⁷ Vö. Egyed Ákos: *Mikó Imre időszerűsége*. In: Uő.: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVII–XIX. század történetéből*. II. kötet. Csikszereda, 1997. 219–230.

¹⁸ „Der Abschied von Pest-Ofen ward mir schwer, die Stadt ist gar so schön. Den letzten Abend wanderte ich, einigermassen frei, durch die vorläufig als Burggarten eingerichteten Ofener Festungswerke und weiter auf den Hügel hinauf, wo die türkische Moschee oder vielmehr das türkische Heiligengrab liegt, um den Herrgott auch in dieser Facon kennen zu lernen.” Mommsen levele feleségének: Esztergom (Gran), 1857. okt. 21.; közli: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 610–611.

¹⁹ Ez következik a Kolozsvári Közlöny Mommsen érkezéséről beszámoló cikkéből is (1857. 126. sz.), ahol is az áll: „ajánló levelei voltak gr. Mikó Imre és róm. kath. püspök Haynald Ő nagyméltóságához...” A cikket újraközölte: Kristóf: *Báró Eötvös József*, i. m., az idézet: 136.

²⁰ Erről lásd Kristóf: *Báró Eötvös József*, i. m.

²¹ Mommsen munkabírásáról – éppen a kutatóútról született levelek alapján – így emlékezik meg Wickert: „Die nicht mit normalem Maß zu messende Arbeitslust und -kraft, die bei Mommsen fast nie versiegt, die wir aber meist nur aus dem Geleisteten erschließen können, tritt in den Reiseberichten unmittelbar in Erscheinung.” Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 389.

hol magas állványon olvasott, betűzött, jegyzett a jeles szakférfi.”²² Előzetes terveihez képest egyetlen emlékhöz nem tudott hozzáférni, erről sem mondott azonban le, úgy tervezte, visszafelé vezető útja során is betér Kolozsvárra, hogy az „ún. Teleki-kertben, külsőmagyar utcában” lévő kőmaradvány feliratát is ellenőrizze. Mommsent a munkán kívül semmi más nem érdekelt: „Látogatásokat egyáltalán nem kívánt a tudós utazó elfogadni, amint ott egy az iránt tudakozó tudományos férfiúnak határozottan kijelentette. Az én időm rövid – mondá – csak a tudomány által előmbe szabott feladatom megoldására legyen érkezésem. Úgy látszik, nem az idő eltöltése, hanem mindenek felett céljának elérése érdekli a derék tudóst; mutatja az, hogy már az első nap kifejezte óhaját a lehető gyorsan tovább utazhatás iránt; hogy a második nap déleesti 5–6 órakerest még minden igyekezetünk dacára sem kaphatánk, már aggodni kezdett volt. 20-án egész 9 óráig dolgozott nálam, ki e sorokat írom s egész napon át vele jártam; éjszakára a Kovács István, Fodor, gr. Kemény római régiségekre vonatkozó cikkeit és irományokat vitte magához tanulmányozás végett s reggeli (21) öt órakerest már úton volt Csicsó-Keresztúrra, onnét Ilosvára, Bethlenbe, onnét Tordára, Gerendre, Fejérvárra, Szászvárosra (Dr. Lészai és Fodor urakhoz), Hátszegre s onnan Szebenbe. Mindenütt ki van jelölve: kikhez száll, kiknél talál valamit, kik utasítják, sat.”²³ A Kolozsvári Közlöny egy későbbi számából, amely Mommsen gyulafehérvári tartózkodásáról tudósított, kitűnik: a cikk szerzője a magyar, pontosabban az erdélyi magyar tudományosság elismerését várta Mommsen útjától, büszkeségét pedig az itt található s eszerint egész Európa szempontjából is lényeges római emléktárgy fontossága táplálta.²⁴ Ez a beállítódás egy az egyben nem mutatható ugyan ki Finály cikkéből, de teljesen aligha ütött el tőle; éppen ezért érdekes, hogy Mommsen magánhasználatú feljegyzéseiben (naplójában, illetve feleségének írott leveleiben) mennyire más szemszögből értékelte itteni tanulmányútját.

Számára az erdélyi út legfőbb támaszául ugyanis a szász tudományos élet szolgált; a már emlegetett, rendkívül gondos útielőkészületek is nagyrészt ehhez a körhöz kapcsolódtak. A szász Honismereti Egylet (Verein für Siebenbürgische Landeskunde)²⁵ például már korábban, egy 1857. május 10-én kelt levelében értesítette Mommsent, hogy levelező tagjává választotta.²⁶ Fontos személyi kapcsolatot jelentett Georg Daniel Teutsch is, akivel Mommsen rendszeres levelezésben állt. Mommsen az útitervéhez éppen Teutschtól kért javaslatot.²⁷ Teutsch eleget is tett a kérésnek, s részletes útitervet javasolt neki: szerinte Pestről Szolnokon és Nagyváradon át kellene Kolozsvárra utaznia, ahol is Mikó Imre segítségé-

²² Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136.

²³ Kristóf: *Báró Eötvös József*, 136–137.

²⁴ A tudósítás részletét – miszerint a tudósnak „oka lesz compact betűkkel írni be naplójába” ottani tartózkodását – idézi: Kristóf: *Báró Eötvös József*, 137.

²⁵ Az egylet törekvéseinek szemleli környezetéről lásd Miskolczy Ambrus összefoglalását: *Szász Zoltán (szerk.): Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986. 1326–1332.

²⁶ Der Verein für Siebenbürgische Landeskunde levele Mommsenhez, Nagyszeben, 1857. máj. 10. In: Wollmann: *Briefe*, 50–51.

²⁷ „Mein Reiseplan liegt indeß anders; ich werde schwerlich vor September und October in die ungarischen und siebenbürgischen Landschaften kommen, was wohl auch im allgemeinen dort eine bessere Reisezeit ist. Darum muß ich mir es vorbehalten, wenigstens einen und den anderen aus dem Kreise der dortigen Mitforscher in seiner Heimat aufzusuchen. Sehr dankbar würde ich Ihnen sein, wenn Sie mir nach Wien hin darüber eine Notiz zukommen ließen, in welcher Weise ich am zweckmäßigsten, von Wien nach Pesth kommend und auf Essek und Fiume zurückgehend, Siebenbürgen so durchreisen könnte, daß ich die für den Epigraphiker wichtigen Plätze berühre.” Mommsen levele G. D. Teutschhoz, Breslau, 1857. jún. 30. In: Wollman: *Briefe*, 52–53.

vel juthatna hozzá a gróf Kemény-féle hagyatékhoz, majd Tordát, Gerendet, Marosvásárhelyet, Segesvárt, Szebent, Gyulafehérvárt, Dévát és Temesvárt érintve hagyhatná el Erdélyt.²⁸ Teutsch javaslata messzemenően figyelembe vette Mommsen céljait: részben olyan lelőhelyeket javasolt, ahol római emlékek bukkantak elő, részben pedig olyan közgyűjtemények útbaejtését tanácsolta, ahol nyomtatott vagy archivális dokumentációt lehetett remélni. Mommsen számára ugyanis ez az utazás teljes egészében a tudományos kutatásnak volt alárendelve. Programjának minden eleme ezt a célt kellett, hogy szolgálja. Teutsch tanácsai pedig, amelyeket július 22-i válaszlevelében megfogalmazott,²⁹ voltaképpen meg is felelnek a megvalósított utazásnak. Ilyenformán az is valószínűleg több, mint egyszerű udvariassági formula, hogy Mommsen a már idézett, 1857. augusztus 1-jén Bécsben kelt levelét is ezzel zárta, reagálván Teutsch személyes meghívására: „A házába szóló baráti meghívást már most is hálával elfogadom és örülök annak, hogy abban a körben egy német németek között lehet.”³⁰ A német testvériség gondolata az egész utazás legerősebb vonulatának bizonyult. Hiszen míg Finály cikke arról számolt be, hogy Mommsen Kolozsvárt a munka elsőbbségére hivatkozva minden társasági jellegű ismerkedéstől elzárkózott, a szász sajtó, jelesül a Siebenbürger Bote a brassói időzés alkalmával éppen azt hangsúlyozta, hogy miféleképpen siettek a tudós segítségére a helyi intelligencia képviselői – s bár Mommsen itt is elsősorban a munkára koncentrált, a cikkírótól sugallt benyomás mégiscsak a közējük látogató honfitárs iránti rokonszenv, „a legbarátságosabb fogadtatás” kinyilvánítása volt.³¹ A nyilvánosság tájékoztatására szolgáló tudósítások eltérő hangsúlyait messzemenően alátámasztják Mommsen sajtó, privat feljegyzései is.

Mommsennek a különböző európai országokról kialakított véleménye, rokonszenve és averziói erőteljesen összefüggtek tudományos terveivel, s kisebb részben politikai felfogásával is. Ezekből az egymást olykor átható szempontokból kétségkívül Itália számított kedvenc országának; mindazonáltal nem nélkülözhetette kutatásai során Franciaország, Svájc, Anglia, Belgium, Hollandia és – nem utolsósorban – a számára nem rokonszenves osztrák császárság többszöri fölkeresését sem.³² E birodalom, különösen pedig annak keleti fele állapotairól általában nem volt kedvező véleménye. Feleségének írott, 1857. szeptember 17-i levelében Magyarországot – rá jellemző módon – tudományos intézményrendszerének fogyatékoságai miatt bírálta; igaz, nem hallgatta el ennek okaként a politikai elnyomást sem.

²⁸ G. D. Teutsch levele Mommsenhez, Segesvár, 1857. júl. 22. In: Wollman: *Briefe*, 53–54. Itt jegyeznék meg, hogy a szebeni levéltár Teutsch-hagyatékából már korábban közöltek négy Mommsen-levelet, amelyek címzettjét a közlő Friedrich Müllerrel azonosította: Stoia, Mircea: *Corpus inscriptionum Latinarum*. Theodor Mommsen in Siebenbürgen. Karpatenrundschaue, (4. August 1972.) 5. Jg. Nr. 31. 11. Ezeket a leveleket Wollman idézett forráskiadványa is mind tartalmazza, s ő – jóval logikusabb érveléssel – Teutschban látja a címzettet. Ehhez az állásponthoz igazodtunk.

²⁹ G. D. Teutsch levele Mommsenhez, Segesvár, 1857. júl. 22. In: Wollman: *Briefe*, 53–54.

³⁰ „Ihre freundliche Einladung in Ihr Haus nehme ich schon jetzt mit allem Danke an und freue mich darauf in ihrem Kreise ein Deutscher unter Deutschen zu sein.” Mommsen levele G. D. Teutschhoz, Bécs, 1857. aug. 1. In: Wollman: *Briefe*, 56.

³¹ „Der gründliche und geistreiche römische Geschichtsforscher, Herr Professor Mommsen, weilt seit kurzem in unserer Stadt, um seine Forschungen nach römischen Altertümern in Hermannstadt und Umgebung fortzusetzen. Derselbe hat in unsern gelehrten Kreisen die freundlichste und zuvorkommendste Aufnahme gefunden. Sr. Excell. Frhr. v. Bedeus, Hr. Pfarrer Ackner, Hr. Schullrat Schuller und andere literarische Celebritäten traten mit dem berühmten preussischen Gelehrten in den freundschaftlichen Verkehr und suchten den gelehrten Gast in seinen Forschungen nach Kräften zu unterstützen.” A Siebenbürger Bote 1857. okt. 3-i számát idézi: Stoia: *Corpus inscriptionum Latinarum*, 11.

³² Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. IV. 123–179., különösen: 123–124.

Szerinte a tudományos intézmények el vannak nyomva, az Akadémia nem vehet fel tagokat, a Nemzeti Múzeum annyi pénzt sem kap, hogy polcokat csináltasson, az egyetem pedig csak vegetál, s a könyvtári termeit is vissza kell adnia a ferenceseknek.³³ Ennek kapcsán például megemlítendő – bár Mommsen erre konkrétan nem utalt –, hogy a kormányzat csak ezekben az években engedélyezte a Régészeti Bizottság létrejöttét,³⁴ és ekkor indulhatott meg a Régészeti Közlemények is. Igen valószínű egyébként, hogy az Akadémia állapotról szóló híreket magától Eötvöstől vette – hiszen azt pontosan tudjuk, hogy vele személyesen is beszélt. Mommsen lesújtó ítélete nagyrészt egyébként annak szólt, hogy az őt leginkább érintő tudományterületen nem nagyon talált megfelelő szakembert;³⁵ Érdy Jánost egyszerűen „marhá”-nak nevezte. Ezen a véleményén nyilván nem sokat javított az a konfliktus sem, amelyet az alább függelékben közölt levelekből rekonstruálhatunk, s amely kapcsán Eötvös közbenjárását is kérte: Érdy ugyanis nehézségeket támasztott bizonyos, Mommsentől megrendelt viasztablák lemásolása ügyében, bár ezt aztán egy mentegetőző levélben Érdy maga próbálta megmagyarázni.³⁶

Elmarasztaló véleményét később, egy Csicsókeresztúron szeptember 21-re datált levélben részletesebben is kifejtette. Szerinte Magyarország a legnyomorúságosabban szervezett nemzet, határtalan tudatlanság jellemzi azokat az embereket, akik itt tudósnek nevezik magukat. Latinul csak a papok tudnak, az újszülött magyar nyelv pedig a klasszikus képzés minimumát is elnyomta már. A magyarok büszkesége keleti származásuk tudatán és forró vérükön alapul, s ezen kívül nemzeti szenvedéseiket és mártíriumukat sorolják föl a külföl-

³³ „Freilich ist der Zustand der wissenschaftlichen Dinge hier entsetzlich. Akademie, Museum, Universität, einst Lieblings- und Nationalanstalten, werden jetzt mit, wahrscheinlich berechneter, Folgerichtigkeit unterdrückt. Die Akademie darf keine Mitglieder aufnehmen; das Museum bekommt nicht einmal das nötige Geld um Gestelle machen zu lassen; die Universität vegetiert in Provisorium und muß ihren Bibliothekraum den Franziskanern zurückgeben, denen Joseph ihn wegnahm. Die Wut über dieses tückische Verfahren lähmt jede Privatätigkeit; kein Mensch schreibt, keiner sammelt. Der zeitige Museumsecretär, Hr. von Erdy, obwohl selber ein Vieh mit der Schleife, hörte doch, wie und wo er mich sah, nicht auf – buchstäblich – auf Wien und die 60 000 böhmischen Kellner zu schimpfen, mit denen Ungarn jetzt regiert. Der alte Honvedoffizier machte es ähnlich; was er gesammelt hat, ist aus älterer Zeit, und wenn er von seinen ehemaligen Plänen für die wissenschaftliche Erkundung Ungarns, von seinem alten Eifer für diese Dinge sprach, so zitterte seine Stimme und wurden ihm die Augen feucht. Ich habe freilich nicht darunter zu leiden und spüre wie begreiflich nichts von jener Eifersucht, über die die Grazer und die Wiener klagen.” Mommsen levele feleségéhez, Budapest, 1857. szept. 17. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 605–606. Wickertnek a levélhez fűzött jegyzete szerint egyébként a „der alte Honvedoffizier” Paur Iván, akiről Mommsen korábban azt írta: “Ex-Honved-Obrißtlieutenant und zur Zeit der einzige Ungar, der es der Mühe wert hält um eine Inschrift zu lesen niederzuknien.”

³⁴ Vö. Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*. Budapest, 1974. 217–228.

³⁵ Megjegyzendő, hogy római epigráfiával ekkor Magyarországon Rómer Flóris foglalkozott behatóan (vö. Kanozsay Margit: *Rómer, az epigraphus*. In: Régészeti dolgozatok 1. Budapest, 1958. 33–44.), ő azonban ekkor Győrött tevékenykedett (Banner János: *Rómer Flóris emlékezete*. In: Régészeti dolgozatok 1. Budapest, 1958. 6–7.), tehát kivülesett azon a körön, amellyel Mommsen ekkor személyesen találkozhatott.

³⁶ Mommsennek egyébként elküldték az 1871-ben, 75 éves korában elhunyt Érdy nyomtatott gyászjelentését is: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftensammlung. Mommsen-Nachlass

dieknek. Irodalmuk újságcikkekből áll, úgynevezett államférfiaik pedig – jobban megvizsgálva – nem mások, mint irodalmárok.³⁷

Nem volt azonban jobb véleménnyel a románokról sem. Érzékelt Erdélyben a nemzeti-ségi ellentéteket és a lappangó feszültségeket is; klasszika-filológusként pedig ő is szembe-sült azzal kérdéssel, hogy fölfedezhetők-e az újlatin nyelvet beszélő nép jellemvonásaiban római vonások – s erre a kérdésre tagadólag válaszolt. Szerinte a románokat egész karakterük – nem beszélve vallásukról – inkább a szlávokhoz közelállónak mutatja. A magyar-ellenes atrocitásokat is egészen természetes módon magyarázta meg: a román paraszti la-kosság egyszerűen földesurait támadja meg és veri agyon.³⁸ Zalalnán szembe-sült azzal, hogy a háborús pusztítás nyomai még mindig megfigyelhetők, jobban, mint Nagyenyeden; rögzítette azt az értesülését is, hogy – akárcsak Abrudbányán – az összes németet és mag-yart, azaz a teljes hivatali személyzetet családjukkal együtt megszárolták le a románok. Fi-gyelemreméltó módon foglalta össze Erdély 1848–1849-es eseményeit, egy olyan térségi sa-játosságot föltételezve, hogy Európának ebben a részében – szerinte – a fajok harcát (Rassenkrieg) elindító személyek mind örülettel fizettek lázításukért; három példája erre Széchenyi, Avram Jancu és Jellasics.³⁹ Ez a vélemény azért figyelemreméltó – bár történe-

³⁷ „Dabei war mir [in Klausenburg – a sajtó alá rendező beszúrása. Sz. M.] mein ungarischer Freund mit aufopfernder Gefälligkeit behilflich; nur daß die Leerheit, Großmüligkeit und Hoffart dieser ungarischen Leute einem alles, auch das Dankgefühl verleidet. Wenn ich nach den Erfahrungen urteilen soll, die ich hier in Pest gemacht, so sind die Ungarn noch bei weitem die dürftigst organi-sierte Nation, die mir vorgekommen ist. Die Unwissenheit und Gelichgültigkeit auch derer, die sich Gelehrte nennen, ist grenzenlos; es kann kein Mensch Latein mehr als die Geistlichen – die neugeborene ungarische Sprache hat das Minimum klassischer Bildung völlig erdrückt. Ihren Stolz, der sich auf nichts basiert als auf ihr „Orientalem-tum“ und ihr »heißes Blut«, werfen sie ei-nem ebenso an den Kopf wie ihre Leidensgeschichten, in deren Märtyrertum sie sich sonnen; und schließlich wird dann alles auf die Nation bezogen und die dem Fremden erwiesenen sorgfältig aufgezählten Verdienste diesem insofern zur Last geschrieben, als er sie in Achtung gegen die Na-tion abzutragen hat. Ihre Literatur besteht in Feuilletonblättern; ihre sogenannten Staatsmänner, mit denen sie eine komische historisch-kritische Wichtigtuerei treiben, sind beim Licht besehen nichts als Literaten und nur zu brauchen in einer so nichtigen Staatsmaschine, wie die alte ungar-ische war.“ Czisko Keresztur [helyesen: Csicsókeresztur], 1857. szept. 21. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 606. Wickertnek a levélhez fűzött jegyzete szerint a „mein ungarischer Freund“ kifejezés gróf Mikó Imrére vonatkoznék. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy Mommsent kolozsvári tartózkodása alatt nem az ekkor távollévő Mikó, hanem Finály segítette. Valószínűleg az utalás inkább rá vonatkozik.

³⁸ „Jenseits ist die kleine Walachei, daß heißt die ganze Landbevölkerung ist walachisch, nur daß in den Dörfern meist ein paar sogenannte Höfe ungarischer Edelleute liegen, einstöckige gewöhlich sehr bescheidene, öfters ärmliche Gebäude, und einen (so) ungarischen Pächter oder Verwalter (Hofrichter). Darum ist die Ungarnhetze hier auch ganz natürlich: es waren einfach die Bauern, die ihre Gutsherren totschiugen und die Höfe ausraubten. Wie man aber ernstlich für die Walachen die römische Nationalität in Anspruch nehmen kann, ist unbegreiflich; dem ganzen Charakter nach sind die Slaven und gehören mit gutem Recht zu der slavischen Kirche.“ Dobra, 1857. okt. 10. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 609–610. Egy másik levelében az ottani románok viseletéről is leírást adott: Temesvár, 1857. okt. 11. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 610.

³⁹ „Die Zerstörung ist indes hier [Zalalnán – Sz. M.] noch fürchterlicher als in Enyed; von den c. 900 Häusern, die Zalalna früher hatte, liegen noch die Hälfte in Ruinen. Alle Ungarn und Deustchen, das gesamte Bematenpersonal mit Frauen und Kindern ist hier massakriert worden – ebenso in Abrudbanya. Der Führer der Walachen bei diesen K. K. Rettungstaten, ein Gutbesitzer Janku, ein Moz, d. h. ein walachischer Mulatte, lebt jetzt in Abrudbanya im Wahnsinn – er hatte, im guten Glauben an die Emancipation seiner Nation und die derselben vom FML Coronini zugesicherte

tileg erősen megkérdőjelezhető –, mert eszerint Mommsen mintha úgy fogta volna föl a magyar szabadságharc kirobbanását, mint amely szervesen és logikusan következne a reformok megindulásából, hiszen csak így lehetett az 1848-ban a hadügyre semmilyen irányító befolyással nem rendelkező, az összeomlása után pedig a politikai életből is teljesen kimaradó Széchenyit is a „Rassenkrieg” kirobbanásának felelőseként emlegetni, ráadásul Avram Jancuval és Jellasiccsal együtt. Aligha lehet ugyan egyértelműen kideríteni, Mommsen információi milyen forrásra mennek vissza, s egyáltalán, interpretációja mennyire tekinthető egyéninek, de figyelemre méltó Széchenyi személyének és a magyarországi reformoknak ez az erőteljes azonosítása; s ezen a ponton arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy maga Széchenyi az 1840-es évek német sajtójában publikált cikkeiben egy olyan önértelmezést dolgozott ki, amely saját tevékenységét mindenféle, addig bekövetkezett politikai változás kezdeteként állította be.⁴⁰ S bár ebben az önképben még értelemszerűen nem kaphatott helyet a csupán később bekövetkező szabadságharc, ám egy ilyesféle, Mommsen ímént idézett szavaiban megmutatkozó szemlélet tekinthető akár Széchenyi korábbi, saját személyét fölnagyító értékelése logikus folytatásának is – nem zárható ki tehát az sem, hogy Mommsen felfogásába akár Széchenyi német nyelvű publicisztikai munkásságának a visszhangja is beszüremkedhetett.

Mommsen útlevelei igen kevés említést tartalmaznak a különböző személyekkel való megismerkedésére: a tudós láthatólag igen keveset törődött a társasági kapcsolatok építésével, illetve ennek csak akkor tulajdonított jelentőséget, ha az későbbi tudományos hasznot ígért. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy erdélyi útja során láthatólag egyetlen olyan emberrel találkozott, aki komoly benyomást tett rá: ez pedig nem volt más, mint Haynald Lajos gyulafehérvári püspök. Róla ugyanis olyan kisportrét rögtönzött, amely nem volt szoros kapcsolatban azzal, hogy ez az ismeretség mire is lehet majd felhasználható. Mommsen szerint Haynald az egyházfő igazi példája; úgy mutatja be őt, hogy a püspök az egyik megalapítója a magyarországi antijozefinista irányzatnak; a császár testvérének a nevelője – s ilyenformán komoly befolyással rendelkezik –, amellet viszont szeretetreméltó ember, minden nyelven tud, és a műkedvelő szintet meghaladó mértékben ért a botanikához is.⁴¹

Schenkung der kaiserlichen Domänen, den allerhöchsten Auftrag pünktlich wie ein Walach vollzogen; als ihm aber dann nicht Wort gehalten, die Domänen mit Militär den Walachen wieder abgenommen wurden, warf er dem Kaiser die Tapferkeitsmedaille etc. vor die Füße, ward ein paar Jahre eingesperrt und lebet jetzt wahnsinnig in Abrudbanya – der ehemalige »König der Schneeberge«, wie seine Rumänen ihn nannten. Das Schicksal hat alle drei fürchterlich getroffen, die hier die Nationalitäten aufgestachelt und den Rassenkrieg eingeleitet oder hervorgerufen haben – Széchenyi ward verrückt, Jellacic ist auf dem Wege dazu, Janku ist dazui der dritte. Es ist ein Land voll Jammer; man trifft keine Familie, die nicht ein oder mehrere Glieder damals eingebüßt hätte; aller Wohlstand ist untergraben, die Zuversicht tief erschüttert...” Zalatna, 1857. szept. 25. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 606–607.

⁴⁰ Ennek az imázsformálásnak a kapcsán lásd Völgyesi Orsolya: A Széchenyi-Kossuth vita mellékzintere: a Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben. *Századok*, 139. évf. (2005) 619–627.

⁴¹ „Ich schrieb Dir zuletzt aus Karlsburg, wo ich noch drei Tage (28 29. 30 Sept.) blieb, beschäftigt teils mit der Aufnahme der dort und in der Umgebung zerstreuten Steine, teils mit der Entzifferung der in Enyed erhaltenen Wachstafeln. Die Gegend ist ziemlich gleichgültig, zunächst un die Stadt kahl wie es sich für eine Festung schickt, die Berge rings umher auch nicht sehr schön, einzig der »Zuckerhaut« merkwürdig durch seine Form. Die sogenannte Stadt ist ein abscheuliches zwischen großen ungepflasterten Plätzen verzetteltes Häuserbündel [a lapszálen: Schön ist die Kathedrale, in der Festung – a sajtó alá rendező megjegyzése nyomán, Sz. M.], so daß ich meinem Schöpfer und seinem Vertreter in Karlsburg, dem Bischof Ludwig Haynald dankte mich von dort erlöst zu haben. Der Mann selbst ist merkwürdig und wird gewiß noch mehr von sich reden ma-

S hogy ez a benyomás nem múlt el nyomtalanul, azt egy jóval későbbi, 1870-es levele is bizonyítja, amelyben arra reagál, amikor kollégája, Wilhelm Henzen próbálta figyelmébe ajánlani Haynaldot: „Ön ajánlja nekem Haynaldot. Őt én magam is láttam, s egyházfői benyomást tett rám; bár azzal a megszorítással, hogy semmiképpen nem óhajtanék az ő jogára alatt élni. De aki rendelkezik a területen-kívülség privilégiumával, pompásan kijön vele. Csodálatos jelenség, ahogyan a klérusnak ez a régi nemese a modern udvari papságtól legyőzöttek; az embert arra emlékezteti, ahogy a francia arisztokrácia harcolt XIV. Lajos-sal.”⁴² Összességében tehát nem túlzás a kijelentés, hogy első magyarországi útja során mindössze két személyesről fogalmazott meg Mommsen pozitív véleményt: Eötvösről és Haynaldról. Mindkét esetben folytatása is lett a személyes találkozásnak, még ha nem is túl intenzív formában. A berlini Mommsen-hagyatékban például Haynaldnak három levele is fennmaradt;⁴³ az Eötvös és Mommsen közötti levélváltás darabjait pedig a függelék tartalmazza. Innen az is kiderül, hogy a kezdeményező Mommsen volt, hiszen az ő javaslatára lehetett Eötvös levelező tagja a római régészeti intézetnek, márpedig Eötvös első levele éppen ezt a megtiszteltetést köszöni meg. Mommsen láthatólag olyan embereknek akart közölni levelező tagságot, akik pozíciójuk folytán is méltók voltak rá (ne feledjük, a Nemzeti Múzeum 1843 és 1869 között hivatalban lévő igazgatója, Kubinyi Ágoston is megkapta a levelező tagságot),⁴⁴ ám ehhez nyilván hozzájárult az is, hogy Mommsen jó véleménnyel volt róluk. Az Eötvössel való levélváltás folytatása pedig annak volt köszönhető, hogy a köszönetmondáson túl Eötvös kérdéssel is fordult Mommsenhez: fiatal katolikus teológusok esetleges németországi tanulmányaihoz keresett helyszíneket. Az Eötvös-szakirodalomból nem kapunk információkat arról, miért volt ez Eötvös számára oly annyira fontos probléma, s egyáltalán milyen befolyása lehetett volna egy ilyen ösztöndíj-prog-

chen. Ein echtes Exemplar des Kirchenfürsten, einer der Begründer, wie er selbst sagte, der neuen antijosephinischen Richtung in Ungarn, Erzieher des Bruders des Kaisers und bei diesem höchst einflußreich, Propaganda machend zugleich für die katholische Religion und die Untertanenloyalität, dabei aufgeweckt, liebenswürdig, aller Sprachen mächtig, ein mehr als dilettantisierender Botaniker und auch sonst durchgebildet, so daß für jeden, der nicht von ihm abhängt, mit ihm recht gut und selbst auf gleichen Fuß zu verkehren ist.” Nagyszében, 1857. okt. 3. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 607–608.

⁴² „Empfehlen Sie mich Haynald. Ich habe selten jemand gesehen, der mich so den Eindruck eines Kirchenfürsten gemacht hat; freilich auch mit dem Beisatz, daß es mir keineswegs gefallen würde unter seinem Szepter zu leben. Aber wer das Privilegium der Exterritorialität hat, kommt vortrefflich mit ihm aus. Aber es ist eine wunderbare Erscheinung, wie dieser alte Adel der Klerisei dem modernen Hofpfaffentum unterliegt; man wird erinnert an den Kampf der französischen Aristokratie gegen Louis XIV.” Berlin, 1870. jan. 23. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III., 608.

⁴³ A három levél dátuma: Pest, 1871. dec. 17.; Budapest, 1882. jún. 2.; Kalocsa, 1882. jún. 12.: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. Érdemes arra is felhívni is a figyelmet, hogy ugyanezen közgyűjteményben kilenc olyan Haynald-levelet is őriznek, amely 1870 és 1883 között Carolyne Sayn-Wittgensteinhez íródott (Nachlass Sayn-Wittgenstein). Ezeknek a személyes kapcsolatoknak a párhuzamául lásd Deák Ágnes: *Lady Blennerhassett és Haynald Lajos érsek barátsága*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. (1995) 3–4. sz. 83–96. A történeti háttérre pedig Adriányi, Gabriel: *Ungarn und das I. Vaticanum*. Köln–Wien, 1975. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte Bd. 5); Lakatos Andor: *Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 7. (1995) 3–4. sz. 97–150.; Uő.: *Közvetítés és kiegyenlítés: Haynald Lajos szerepe az autonómia-mozgalom 1867–1871 közötti időszakában*. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Budapest, 2001. 19–130.

⁴⁴ Kubinyi Mommsenhez intézett, 1858. november 18-i köszönőlevelét lásd Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

ramra; a levélváltás érdekességét azonban ez még inkább növelheti. Mommsen a részletes válaszon túl egy másik kéréssel is fordult Eötvöshöz: a Nemzeti Múzeumból megrendelt epigráfiai másolatok sürgetésére kérte föl. Eötvös közben is járt az ügyben, erre mutat, hogy Érdy János azonnal levélben magyarázta meg Mommsennek a késlekedés okát. S bár Eötvös ettől kezdve ebben az ügyben nem exponálta magát – erre feltehetőleg már szükség sem volt –, mégis fontosnak tűnt a Mommsen-hagyaték többi, ehhez a kérdéshez kapcsolódó levelét is közreadni, hogy a probléma egészét meg lehessen érteni. Az Eötvös és Mommsen közti kapcsolat következő, a hagyatékból rekonstruálható utolsó egysége pedig a német tudós akadémiai tagságának az ügye: a cím odaítélésében Eötvös mint az MTA akkori elnöke nyilván szerepet játszott. Azt nem tudni, Mommsen következő magyarországi látogatásakor, 1866-ban találkozta-e ismét személyesen. Bizonyos, hogy Mommsen ekkor felkereste a Nemzeti Múzeum akkori igazgatóját, Pulszky Ferencet;⁴⁵ egyébként pedig meg lehetőséget nyilatkozott feleségének írott levelében a társasági kapcsolatok ápolásának kényszeréről, még akkor is, ha céljait sikerült elérnie.⁴⁶ Mommsen véleménye tehát – bár talán valamennyit finomodott – nem vált kedvezőbbé Magyarországról; Eötvössel való ismeretségének következetesen pozitív hangsúlyai már csak ezért is érdekesek.

FÜGGELÉK

I.

(Eötvös József Theodor Mommsennek, Pest, 1858. január 12.)⁴⁷

Pest 12/1 858

Hochgeehrter Herr!

Als ich nach längerer Abwesenheit vor ein paar Tagen nach Pesth zurückkam, fand ich einen Brief Dr. Henzens aus Rom,⁴⁸ worin mir derselbe anzeigt, dass mich das Institutio Archeologico, auf Ihren Vorschlag zum correspondirendem Mitglied ernannt habe. Für vernünftige Leute soll jede Stellung eigentlich nur dann angenehm sind, wenn sie dieselbe auszufüllen im Stande sind, und meine Ernennung sollte [sic!] mir aus diesem Gesichts-

⁴⁵ Erről lásd Merényi Hajnalka: *A Pulszky-Szalón*. Budapesti Negyed, 2004. tél (46. sz.) 339. Érdekes módon egyébként Pulszky Ferenc emlékiratában nem emlékezik meg a Mommsennel való ismeretségéről, nevét csak egyetlen egyszer, egészen más összefüggésben említi csupán: vö. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. I. kötet. Budapest, 1958. 88.

⁴⁶ „Mein Aufenthalt in Ungarn war sehr anstrengend und sehr ergiebig für meine Zwecke, aber unerfreulich. Das ganze Land ist ein großer Schmöllwinkel und schlimm genug, daß es dazu alle Ursache hat. Die Bekanntschaften, die ich machen mußte, um zu meinem Zwecken zu gelangen, waren sonst wenig erbaulich; es waren meist katholische Geistliche und in meinem Leben habe ich nicht so viel Latein gesprochen und so viel Mühe gehabt mir über das kauderwelsche Sprachgemenge meiner guter Herren Wirte das Lachen zu verbeißen.” Bécs, 1866. okt. 3. In: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 606. Mommsen ezen utóbbi szavait, tudniillik hogy folyamatosan latinul kellett beszélnie, nem könnyű értelmezni, hiszen az aligha hihető, hogy a magyar főpapokkal vagy legalább többségükkel ne lehetett volna németül szót érteni; a német tudós ekkor is nyilván egy-két esetből általánosíthatott igen sietősen

⁴⁷ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

⁴⁸ Wilhelm Henzen (1816–1887), régész, epigrafikus, a római Régészeti Intézet titkára, Mommsen munkatársa a Corpus Inscriptionum Latinarum elkészítésében

punkt eigentlich eben so unangenehm sind, als sie mir unerwartet war; und doch kann ich nicht verhehlen dass ich durch dieselbe freudig überseht ward, und zuvor nicht wegen der unverdienten litterarischen Aufzeichnung, sondern weil mir von Henzens Brief die Überzeugung giebt, dass Sie Sich meinen freundlich erinnert haben. Nehmen Sie meinen Dank dafür, und die Versicherung dass mir den neuen Titel schon darum nun Freude machen wird weil ich ihn immer als einen Beweis Ihres Wohlwollens betrachte.

Da ich ganz Ihrer Ansicht bin, und einsehe, wie sehr es in unseren Interessen liegt, für gewisse Fächer der Wissenschaft die bei uns so zu sagen brach liegen, dadurch zu sorgen, dass wir begabte Jungeleute eigens dafür bilden lassen, was wie natürlich mir auf fremden besonders deutschen Anstalten geschehen kann; so habe ich für diese Ansicht mehrere unsere Bischöfe zu gewinnen gesucht. Ich glaube dass es mir möglich sein wird 2–4 jungen Theologen oder Priester zu diesem Zweck nach Deutschland zu schicken, nur muss ich Sie bitten mir mitzutheilen wohin diese jungen Männer (Ihrer Ansicht nach) am besten zu schicken wären. – Ich muss hier noch bemerken, dass nachdem es sich von catholischen Theologen handelt, der bezeichnete Ort keine eine protestantische Universität, sondern erst möglich ein solcher Ort sein müste [sic!] wo die jungen Leute, in seinen catholischen Kloster oder Seminarium unterzubringen wären. – Da ich mit einiger Müte, und der gehörigen Beschwerlichkeit, für denselben Zweck auch einige nicht geistliche Patrone zu gewinnen hoffe, bei denen der confessionelle Charakter der Universität kein Hinderniss ist, oder die nur protestantische Anstalt verzeihen, so bitte ich nur auch eine solche zu bezeichnen. Es handelt sich natürlich nicht darum wo die berühmtesten Lehrer dociren; sondern darum: wo die jungen Leute am meisten lernen können. Wie natürlich würden Sie mich sehr verbinden wenn Sie mir zugleich mittheilen wolten [sic!], wie hoch sich die Kosten für jeden jungen Mann jährlich ungefähr belaufen werden. Indem ich mich Ihrer freundlichen Erinnerung empfehle zeichne ich mich mit Hochachtung

Ihr ergebenster Diener

B. Jos. Eötvös

II.

(Theodor Mommsen Eötvös Józsefnék, Berlin, 1858. október 23.)⁴⁹

Verehrter Herr Baron!

Ich nehme fast Anstand Sie nach einem so langen Schweigen wieder an mich zu erinnern; dennoch will ich es darauf wagen, daß Sie mir verzeihen werden, was doch nur zum Theil meine Schuld ist. Denn Ihr Brief fand mich krank, meine Wohnungsänderung⁵⁰ darauf und Todesfälle in meiner Familie⁵¹ haben mich so in äußerliche und innerliche Verwirrung ge-

⁴⁹ A levél lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Levelestár

⁵⁰ Mommsent 1858. január elsejétől hívták meg a berlini egyetemre, a Breslauból való elköltözés azonban az év tavaszáig elhúzódott. A költözködés azonban nem volt egyszerű; ahogy Theodor Mommsen testvérenek, Tychonak megírta egy április 11-i levelében, felesége a költözés kitűzött napja előtt megbetegedett, így Mommsen egyedül utazott Berlinbe. Bővebben lásd Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 397–398.

⁵¹ 1858-ban halt meg ugyanis Karl Reimer (1801–1858) könyvkereskedő, Mommsen apósa; a szomorú eseményről így számolt be 1858. július 29-i levelében Otto Jahnnak (rőla lásd az alábbi jegyzetet): „Liebster Jahn! ich muß leider Dir heute das Scherbeste berichten, Reimers Tod.” Theodor Mommsen – Otto Jahn Briefwechsel 1842–1868. Hg. von Lothar Wickert. Frankfurt a. M., 1962. 224–225. Arról, hogy Mommsent mennyire megviselte a halálhír: Wickert: *Theodor Mommsen*, Bd. III. 442–445.

stürzt, daß meine ganze Korrespondenz zerrüttet ist, und ich überall wieder von vorne anfangen muß.

Zunächst also empfangen Sie hiebei das Diplom des römischen Instituts, das mir zur Uebersendung übergeben und leider! auch weit liegen geblieben ist. Mögen Sie viel oder wenig Gelegenheit haben die unmittelbaren Zwecke dieser Anstalt, die eben jetzt definitiv zu einer bleibenden preußischen Institution erhoben worden ist, zu fördern, so gewiß ist doch, daß Sie an derselben schon wegen ihres internationalen Geehrtheit ein gewisses Interesse nehmen werden. Wenn die Archäologie mehr als die meisten Fachwissenschaften die verschiedenen Sprachen und Stimmen – zu ihrem Theil versteht sich – zusammenfaßt, so hat jenes Institut darin kein kleines Verdienst; und Sie finden sicher Gelegenheit auch vom Donaulande aus ihre Mittheilungen zuzusuchen.

Sie richteten eine Frage an mich wegen Aussendung jüngerer Katholiken auf deutsche Bildungsanstalten, deren Antwort jetzt vielleicht zu spät kommt; doch will ich sie nicht unterlassen. Ich setze dabei voraus, daß klassische Philologie der Gegenstand ist, den Sie zunächst im Sinn haben, und kann in diesem Falle und entschieden für Bonn mich aussprechen. Diese Universität ist ohne Zweifel jetzt für die verschiedenen Zweige der klassischen Philologie die am besten besetzte, besser im Ganzen als die einzigen daneben zu nennenden, Göttingen und Berlin. Daß das Lateinische dort besser vertreten ist als das Griechische, wird für Ihre Zwecke wohl nützlicher sein als das Umgekehrte. Dort lehrt Nitzsch,⁵² weit der namhafteste Kenner der lateinischen Sprache besonders in ihrer älteren Periode, als Metriker, Stilist, vor allem als Pädagog im höchsten Grade ausgezeichnet. Neben ihm wirkt Otto Jahn,⁵³ dessen seltene Vereinigung von Philologie und Kunstarcheologie gewiß auch Ihnen bekannt ist, so wie sein Mozart und seine Arbeiten über unsere deutsche klassische Litteratur. Auch Welcker⁵⁴ ist noch einigermaßen thätig und eine Menge junger Kräfte zieht frisch ein. Zugleich ist es diejenige philologische Facultät Deutschlands, die am meisten ausländische Schüler zählt, und die einzige namhafte einer paritätischen Universität angehörige. Wenn es möglich zu machen, daß die jungen Leute von da noch dazu ein Jahr nach Berlin gingen – es thun dies katholische Theologen aus dem Rheinland sehr häufig und der Klerus dort scheint es mit Recht für förderlich zu halten eine Anzahl wohl- und durchgebildeter Zöglinge an der freien Bewegung auf unseren Universitäten theilnehmen zu lassen – so wär dies freilich am wünschenswerthes zugestimmt. Haupt,⁵⁵ Böckh,⁵⁶ Bopp,⁵⁷ K. Kollar, Lepsius⁵⁸ und andere Männer gewähren die mannigfachste An-

⁵² Karl Immanuel Nitzsch (1787–1866), 1822 és 1847 közzött a rendszeres és gyakorlati teológia professzora Bonnban, majd 1847-től 1866-ig egyetemi lelkész Berlinben.

⁵³ Otto Jahn (1813–1869) a klasszikus irodalom és a régészet professzora Greifswaldban, majd Lipcsében és Bonnban. Négykötetes Mozart-életrajzával (1856–1859) a zenetudomány történeti stúdiumainak egyik megalapítója. Róla lásd még Mommsen, Theodor: *Otto Jahn* (1869) In: *Uő.: Reden und Aufsätze*. Berlin, 1905. 458–461.

⁵⁴ Friedrich Gottlieb Welcker (1784–1868) klasszika-filológus, régész; 1816-ban nevezték ki professzornak Göttingenben. 1819-től 1854-ig tanított Bonnban, majd lemondott tisztségeiről és visszavonult.

⁵⁵ Moritz Haupt (1808–1874) 1841-ben lett a német nyelv és irodalom professzora Lipcsében. 1850-ben politikai okokból elmozdították, majd 1853-ban Berlinben – Lachmann utódjaként – kinevezték a klasszikus irodalom professzorává. 1861-ben a tudományos akadémia titkára lett.

⁵⁶ August Böckh (1785–1867) 1807-ben lett professzor Heidelbergben, majd 1811-től Berlinben tevékenykedett. A modern értelemben vett ókortudomány és a görög epigrafika egyik megalapítója.

⁵⁷ Franz Bopp (1791–1867) nyelvtudós, 1825 és 1864 között tanított Berlinben.

regung; und zu befürchten ist ernstlich hier von confessioneller Seite nicht mehr als an jedem anderen Orte, wo man extra clausuram ist.

Paur schreibt mir, daß Erdy Schwierigkeiten macht die Wachstafeln dem von mir beauftragten Zeichner Hrn. Varsanyi dazu auszufolgen. Da die Sache bei meiner Abreise vollständig abgeredet und der Preis bedungen war, so muß hier wohl irgend ein Mißverständnis oder eine bloß momentane Grille des einigermaßen verdrießlichen alten Herrn im Wege sein; ich bitte recht sehr ein Wort der Güte drein zu reden. Sonst müßte ich, da ich die Zeichnungen gar sehr bedenke, mich durch die hiesige Akademie an Hrn v. Széchényi wenden⁵⁹ und große Weitläufigkeit und nun andere machen. Ohne Zweifel schlichten Sie die Angelegenheit mit ein paar verständigen Worten.

Berlin 23 Okt 58 (Bernburger Nr. 8)

Herzlich der Ihrige
MommSEN

III.

(Eötvös József Theodor Mommsennek, Pest, 1859. január 29.)⁶⁰

Pest 29/1 859

Euer Wohlgeboren!

Da ich abwesend war, war es mir durch längere Zeit unmöglich mich mit Hn. Érdy und Kubinyi persönlich zu besprechen. Übrigens habe ich dem letzteren den Inhalt Ihres geehrten Schreibens mitzuthetilt, und ihm gebeten der Nöthige zu veranlassen; nachdem das Museum unter seiner Leitung steht, und ich ihm seinen Geschäftskreises nicht beschränken will. – Nachdem mich Erdy, mit dem ich mich nach meiner Zurückkunft bespreche, versichert hat, das es ihm nie auch nur im entferntesten in dem Sinn gekommen sei die Zeichnung der Tafeln für Ihren Gebrauch zu verweigern; so war ich überzeugt dass bis jetzt alles längst in der Ordnung ist, und wurde wenig überrascht, als ich vor einigen Tagen von Erdy erfuhr dass die Tafeln noch nicht copirt sind. Ich ersuchte ihm und Kubinyi neuerdings das Nöthige zu veranlassen, und an Sie zu schreiben, und schliesse nun früheren Brief diesen Zeilen bei mit der Bitte in dieser Angelegenheit einige Worte an Kubinyi selbst zu richten, der so weil ich ihn kenne sich dadurch dass er Ihnen dienen kann, sehr geehrt fühlen würde. Empfangen Sie die Versicherung der ausgezeichneten Hochachtung mit der ich bin

Euer Wohlgeboren
ergebenster Diener
B. J. Eötvös

⁵⁸ Richard Lepsius (1810–1884) 1846-tól az egyiptológia professzora Berlinben, 1865-ben a berlini Egyiptológiai Múzeum igazgatója.

⁵⁹ Gróf Széchényi Istvánnak mint az MTA működésére befolyással lévő személynek az említése minden bizonnyal összefügg azzal, hogy a gróf – döblingi tartózkodása alatt – éppen 1858-ban, az Akadémia tervezett új működési szabályzatával egyet nem értve fogalmazott meg egy nyílt levelet, amelyet németül Lipcsében adtak ki. Bővebben lásd Kosáry Domokos: *Széchényi Döblingben*. 2. kiadás. Budapest, 1991. 162–164.; Bártfai Szabó László: *Gróf Széchényi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához 1858-ban*. (= Adatok az MTA és a XIX. század első felének történetéhez. II.) Budapest, 1929.

⁶⁰ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

IV.

(Érdy János levele Theodor Mommsennek, 1859. január 30.)⁶¹

Wohlgeborner Herr Professor!

Ich habe die Ehre Sie davon n Kenntniz [sic!] zu setzen, dass es mir nie in den Sine [sic!] kam, Varsányi Hindernisse zu bieten, die Wachstafeln abzeichnen zu können. Ich that nur die Frage: Ob es nicht zweckmäßiger [sic!] wäre, wenn Euer Wohlgeboren die von Kliegl im J[ahre] 1857 mit vielen Fleisze [sic!] gefertigten Zeichnungen behalten würden? und zwar that ich diese Frage darum; weil Varsányi die Schatzkammer der graner [sic!] Domkirche zeichnet, und selten nach Pest kömmt.

Sollten aber Euer Wohlgeboren ein persönliches Vertrauen zu Varsányi haben, so stehe ich ihm jede Stunde, wann es ihm beliebt zu Gebote.

Dies war stets meine offene Erklärung, und ist es auch jetzt; wurde ich von Andern miszdeutet [sic!], so bin ich unschuldig daran.

Als wir im Sept. 1857 die Ehre hatten, konnten sich Euer Wohlgeboren von meiner Mittheilsamkeit überzeugen [sic!], und es gereichte mir zum Vergnügen, mit einem mit Recht so berühmten Manne angenehm machen zu können; und auch jetzt wenn ich Ihre Absicht und Ihren Wunsch recht verstehe, werde ich sie mit dem gröszten [sic!] Vergnügen erfüllen.

Genehmigen Euer Wohlgeboren den Ausdruck meiner vollen Achtung.

Pest, Jan. 30. 1859.

Dr. Johann Érdy

V.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1858. november 18.)⁶²

Wohlgeborner Hochverehrter Herr!

Indem ich mit Ihren geschätzten Schreiben vom 23. Oktober [aufenden] J[ahre]s auch das mich betreffende Diplom des "Istituto di corrisponzenza archeologica" erhielt, habe ich die Ehre Eure Wohlgeboren sowohl hiefür als für Ihre gefällige Empfehlung zu der mir erwiesenen Ehrenbezeugung meinen verbindlichsten Dank abzustalten, und ich werde mich bestreben, dieser Auszeichnung geziemend zu entsprechen.

Seit der Zeit, als wir die Ehre hatten Eure Wohlgeboren hier zu verehren, ist unsere Sammlung von Steindenkmälern abermals mit 23 Denksteine, welche von Alt-Ofen, dem römischen Aquincum hieher übertragen wurden, vermehrt worden. Auch steht die Erlangung mehrerer solchen Denksteine in Aussicht.

Indem ich Ihnen zu Ihren interessanten wissenschaftlichen Forschungen die beste Gesundheit und Ausdauer wünsche, zeichne ich mit besonderer Hochachtung

Euer Wohlgeboren

Pest, am 18. November 1858.

ergebener

August v. Kubinyi

⁶¹ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. A levelet más forrásból, néhány olvasati hibával, például a levél írójának névét elírva, közölte: Wollmann: *Briefe*, 72.

⁶² A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass. Kubinyinak ez a levele éppúgy, mint a következő kettő, a Magyar Nemzeti Múzeum fejéces papírján.

VI.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1864. december 1.)⁶³

857. Von der Direktion des ung. National-Museums

Wohlgeborner Herr!

Vor einigen Wochen erhielt ich von dem Sekretär des siebenbürgischen Museum-Vereins Herrn Heinrich Finály einen Brief, wodurch ich in die Kenntniß gesetzt werde, daß Euer Wohlgeboren die photographischen Abbildungen der in unserem Museum befindlichen römischen Wachstafeln wünschen, in Folge dessen ich mit mehreren hiesigen Photographen Rücksprache nahm, doch jeder meinte, die Tafeln selbst, da sie zu wenig hervorragende Lichtpunkte besitzen, seien zur Photographie nicht geeignet, wohl aber die vorhandenen, getreuen Abzeichnungen derselben; wonach ich ein solches, wohlgelungenes Bild anfertigen ließ,⁶⁴ und zur Probe beiliegen zu überhanden die Ehre habe, mit dem Bemerkten, daß das erste Exemplar eines jeden dieser Bilder 3, die übrigen Exemplare je 1 fl österreichische Währung kosten würden. Ich bitte daher Ihre Willensmeinung mir gefälligst zu wissen machen zu wollen.

Mit besonderer Achtung
Euer Wohlgeboren
Pest, am 1. Dezember 1864.

ergebener Diener
August v. Kubinyi

VII.

(Kubinyi Ágoston levele Theodor Mommsennek, Pest, 1865. március 11.)

119. Von der Direktion des ungarischen Nationalmuseums

Wohlgeborner Herr!

Am 1. Dezember v[origen] J[ahre] Zahl 857 hatte ich die Ehre Eure Wohlgeboren die Photographie eines in unserem Museum befindlichen Wachstafel zu schicken, war aber bisher nicht so glücklich Ihre diesfällige Willensmeinung zu erfahren, weshalb ich auch bitte, mich hierüber mit einigen Zeilen gefälligst verständigen zu wollen. – Ist wohl Ihr beabsichtigtes Werk, die römische Epigraphie betreffend, von welchem Sie so gefällig waren, ein Exemplar unserer Bibliothek zu versprechen, schon erschienen?

Mit besonderer Achtung
Euer Wohlgeboren
Pest, am 11. März 1865

ergebener Diener
August v. Kubinyi

An den W. Herrn Prof. Theodor Mommsen in Berlin

⁶³ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Hnadschriftenabteilung. Mommsen-Nachlass

⁶⁴ Az 1. folio rectójának margóján a következő szavak olvashatók: „1 photographisches Bild”. A melléklet nincs meg.

VIII.

(Oklevél Arany János titoknok és B. Eötvös József elnök aláírásával)⁶⁵

Az Ő Császári és Apostoli Királyi Felsége különös oltalma alatt álló tudomány művelése és terjesztésére s egyszersmind a magyar nyelv emelésére alapított Magyar Tudományos Akadémia

Mommsen Tivadar Urat

1867. január 30-án külső levelező taggá választotta, s ezen oklevél erejével társának ismeri. Pest, 1867. január 30-án.

IX.

(Kísérőlevél az előbbi oklevélhez; magyar és német nyelvű, kéthasábos)⁶⁶

Igen tisztelt Úr!

A Magyar Tudományos Akadémia, Kegyedet Tisztelt Úr, azon nagyrabecsülés nyilvánítása végett, melylyel fényes irodalmi érdemei iránt viseltetik, folyó 1867. január 30-án tartott Nagygyűlésén Külső Levelező Tagjául választotta.

Különös örömemre szolgál ezen tanuságtételét a nagyrabecsülésnek, melylyel mi megannyian a történeti és archeologiai tudományok egyik legérdemesb művelője iránt viseltekünk, ez Oklevél megküldése mellett, ezennel hírül adni.

Teljes tisztelettel maradván

Pest, február 20. 1867.

B. Eötvös Josef
elnök

Hochgeehrter Herr!

Die ungarische Akademie der Wissenschaften hat sich, in ihrer am 30-ten Januar 1867 abgehaltenen Allgemeinen Verhandlung, die Ehre gegeben, Sie zum auswärtigen Correspondirenden Mitglied zu erwählen.

Es ist mir ein besonderes Vergnügen dieses Beweis der Hochachtung, welche mir insgesamt einem der würdigsten Träger der historischen und archeologischen Wissenschaften freudig zollen, Ihnen, hochgeehrter Herr, mit Beifügung des Diplomes, kund zu geben.

Hochachtungsvoll

Pest den 20ten Februar 1867

B. Jos. Eötvös
Präsident

⁶⁵ Az oklevél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen II. 215.

⁶⁶ A levél lelőhelye: Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Handschriftenabteilung. Mommsen II. 216. A levélre rájegyzett iktatószám: 145/K

DEÁK ÁGNES

Eötvös József *Uralkodó eszméinek* korabeli németországi recepciójáról

A *XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című mű kapcsán Concha Győző munkássága óta általánosan elfogadott tételnek számított, hogy ez a mű a korabeli nyugat-európai tudományosság köreiből nagy visszhangot váltott ki.¹ A közelmúltban született elemzések azonban bizonyos fokig mítosznek minősítették ezt az értékelést, hangsúlyozva, hogy tudományos párbeszédéről semmiképpen sem beszélhetünk, legfeljebb kritikai fogadtatásról, mely azonban nem közvetlenül a műre magára, mint inkább Eötvös „személyes megkeresésére” reagált.² Eötvös levelezéséből ugyanis pontosan követhető, milyen lépéseket tett ő maga művének ismertté tétele és külföldi recenzáltatása érdekében: jónéhány tudóshoz és politikushoz, köztük Joseph Maria von Radowitzhhoz, Friedrich von Raumerhez, Karl Joseph Anton Mittermaierhez, Jakob Philipp Fallmerayerhez, Alexander Fleglerhez, Victor Cherbulier-hez és Joseph Andrew Blackwellhez maga juttatta el művének első kötetét, illetve Szalay Lászlót kérte meg közvetítésre 1852 elején. Charles de Montalembert számára 1853-ban, François Guizot részére pedig – Montalembert közvetítésével – egy évvel később küldte el művét.³ A válaszként érkezett magánleveleikben a címzettek valóban biztosították Eötvöst nagyrabecsülésükről, mindazonáltal Eötvös maga nem volt elégedett a nyilvános visszhanggal. 1852 januárjában úgy nyilatkozott, műve nemcsak a hazában, de Ausztriában is „egy igen magasztaló, de igen középszerű bírálótnál nem hozott még más gyümölcsöket”, s februárban is arról ír Szalay Lászlónak, hogy „mindeddig néhány általánosan magasztaló frázison kívül sem az utóbbi lapban, sem máshol bíráló nem jelent meg”.⁴ A mű második kötete esetében jóval kevesebb információ áll rendelkezésünkre arról, hogy kikhez és milyen csatornán keresztül jutott el a munka. Eötvös azonban ismét csak Szalaynak úgy nyilatkozott 1855 februárjában, hogy nincsenek „vérmes reményei” a fogadtatást illetően.⁵

¹ Concha Győző: *Báró Eötvös József és a külföldi kritika*. Budapesti Szemle, 134. köt. (1908) 187–212., 374–391., 135. köt. (1908) 91–113.

² Gángó Gábor: *Eötvös József államtudományi gondolkodásának recepciója 1850-től az Eötvös-centenáriumig*. In: *Közéltések a magyar filozófia történetéhez*. Magyarország és a modernitás. Szerk. Mester Béla–Perecz László. Budapest, 2004. 333–336.; Uő.: *Eötvös József „Uralkodó eszméi” és a kontinentális politikafilozófia 1848 után*. Világosság, 42. évf. (2001) 4–5. sz. 20.: „... elfecsérelt erőfeszítéseihez képest gyér korabeli és korunkbeli franciaországi fogadtatással”.

³ Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz, Velence, 1852. jan. 24., febr. 22., ápr. 5. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1976. 222–226., 231–238. Vö. még: Csepeli Réka: *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 124–141.

⁴ Eötvös József levele Szalay Lászlónak, Velence, 1852. febr. 22. In: Eötvös: *Levelek*, 234., idézi: Gángó: *Eötvös József államtudományi gondolkodásának recepciója*, 334.

⁵ Eötvös levele Szalay Lászlóhoz, Pest. 1855. február 15. In: Eötvös: *Levelek*, 255., idézi: Gángó: *Eötvös József államtudományi gondolkodásának recepciója*, 335.

Eötvös egykori centralista elvarátaí igen sokat tettek az *Uralkodó eszmék* hazai népszerűsítéséért, s írásaikban – mintegy a hazai érdektelenség ellentpontjaként – már megfogalmazódott az élénk és elismerő külföldi fogadtatás tézise. Csengery Antal a *Magyar Hírlap* hasábjain 1855-ben arról ír, hogy a mű „az államférfiaknak tágasabb látkört nyitott Európaszerte. E hatása a műnek nem fog elmaradni. Ez iránt az európai irodalom több jelesei már is kedvezőleg nyilatkoztak, részint az irodalom útján folyóiratokban, részint a szerzőhöz irt üdvözlő sorokban. A tudomány és államélet férfainak figyelmét a külföldön nagy mértékben megragadta e mű, mind a mellett, hogy a csatatér, mely keleten nyílik [a krími háború], minden tudományos érdeket háttérbe látszik szorítani egy időre.”⁶ Néhány évvel később pedig már Lukács Móric húzza meg a mérleget: „E munkát illetőleg megszágyenített a külföld. Az német fordításban is megjelenvén, nagyobb hatást tett s általánosabb elismerésben részesült a külföldön mint a szerzőnek saját hazájában. Nem csak a tudós németek, kikről tudjuk, hogy az elméleti fejtegetéseknek és az elvont tudományos elemelkedéseknek a túlságig is barátjai, de a gyakorlati irányú s a tudomány száraz elvontságaiban nem igen gyönyörködő francziák is, nagy érdekű, fontos tartalmú és a politikai tudományokban mintegy korszakot alkotónak ismerték el e munkát.”⁷ Concha tehát az Eötvöshöz intézett magánlevelek és megjelent kritikák összegyűjtésével és ismertetésével az ő nyomdokaikon haladt.

Napjaink Eötvös-kutatásának egy másik iránya nem érinti közvetlenül a mű külföldi recepcióját, inkább azt vizsgálja, „mely pontokon épül be a magyar liberalizmus az európai eszmekörbe”, s nem recepciótörténetet kíván pontosítani, hanem eszmetörténeti párhuzamokat kimutatni Eötvös munkája és a kortárs nyugat-európai államtudományi gondolkodás között.⁸

Ez alkalommal a *Pesti Napló* két rövid cikkére kívánjuk felhívni a figyelmet, melyek bizonyítják, hogy a korabeli közvélemény mai ismereteinknél pontosabb információkkal rendelkezett a külföldi sajtótermékekben megjelent visszhangot illetően. A cikkeket feltételezhetően maga Eötvös vagy legalábbis szűk baráti körének valamely tagja sugalmazhatta vagy írhatta, hiszen azok az említett recenziók alapos ismeretéről tanúskodnak.

A lap 1855. február 27-i száma számol be először Fővárosi és vidéki újdonságok című rovatában a mű második magyar nyelvű kötetének megjelenéséről, s ez alkalommal ad hírt az első kötetről napvilágot látott ismertetésekről. Idézi Cherbulier magasztaló sorait a Bibliothèque universelle de Genève 1853. februári számából, megemlíti, hogy a műről hírt adott a *Revue des Deux Mondes* is, s magasztalólag szóltak róla „Németország több jelesei, mint Fallmerayer, Mittermaier és mások”. Szintén idézi a *Grenzboten* hasábjain Julian

⁶ Csengery Antal: *Könyvismertetés*. Magyar Hírlap, 6. évf. 669. sz. 1855. márc. 14., említi: Concha: *Báró Eötvös József és a külföldi kritika*, 187.

⁷ Lukács Móric: *Laboulaye báró Eötvös Józsefről*. Budapesti Szemle, 11. köt. (1860) 377–386., itt: 377. S említhetjük Trefort Ágostont is, aki évtizedekkel később igyekezett felhívni a magyarországi közvélemény figyelmét az *Uralkodó Eszmék*re: Trefort Ágoston: *B. Eötvös József, »a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra«* című munkájáról. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. 7. köt. Budapest, 1883. 1–11.

⁸ Csepeli Réka: „... Az első igazán európai magyar”. *A XIX. századi francia és magyar liberális gondolat kölcsönhatásai*. Magyar Tudomány, új folyam, 42. köt. (1997) 8. sz. 917–933.; Vö. R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban*. 2. köt.: A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Budapest, 1973. 389–400. Ezen irányú kortárs előzményét lásd: Kautz Gyula: *A politikai tudomány kézikönyve*. 2. átdolg. kiadás, Budapest, 1876. 98–99.

Schmidt tollából megjelent ismertetés néhány megállapítását is.⁹ Ezeket a kritikákat részletesen ismerteti Concha Győző már említett tanulmányában.

A *Pesti Napló* másik közleménye azonban, amely az 1856. március 26-i számban jelent meg, azóta már elfeledett külföldi kritikákra is felhívja a figyelmet. A cikk írója, nem hallgatva el a helytelenítő észrevételeket sem (amelyeket azonban egyszerűen a német egység körüli éles politikai küzdelmek gerjesztette pártszemponatokkal magyaráz), alapvetően pozitívan ítéli meg a külföldi visszhangot: „Mondtuk több alkalommal, hogy e munka dísz hoz irodalmunkra; s a külföldi sajtó fényesen igazolta várakozásunkat.”¹⁰ Ezt követően veszi sorra az írásokat.

A *Heidelberger Jahrbücher der Literatur* 1854. évi évfolyamában közölt rövid ismertetést az *Uralkodó eszmék* két kötetéről együttesen, a recenzió szerzőjének megnevezése nélkül. A bírálát „erős munká”-nak nevezi a művet, alkotóját pedig „nemes karakter és gondolkodó fő”-nek, akit „gazdag ismeretek és ítélőképesség” jellemez, mindazonáltal a mű állításaira csak nagyon futólag tér ki, inkább a vizsgált kérdéseket ismerteti, az azokra adott válaszok nélkül. Kritikai észrevételként bírálja Eötvös azon tézisé, miszerint korukat tévesen bírálják materialisztikus iránya miatt, hiszen az eszmék irányítják a kortársakat. A recenziószerző szerint a materialisztikus és a szellemi indítatások együtt hatnak. Érezhetően túl hosszúnak és részletezőnek tartotta a munkát; külön kiemeli, hogy történeti párhuzamai néhány ponton sántítanak. Példaként említi az első kötetben a Nagy Károly és I. Napoleon között vont párhuzamot. Általában véve is felrója Eötvösnek, hogy túl sokat és túl hosszan barangol a modern kori Franciaország történetében. A mű legnagyobb érdemeként azonban megjegyzi, hogy az arra áhítózó olvasó abból vigaszt és reményt meríthet.¹¹

Ugyancsak rövid, névalírással nélküli ismertetést közölt a *Literarisches Centralblatt für Deutschland* című folyóirat (Lipcse) 1855-es évfolyamában a két kötetéről. A recenzens szintén főképp Eötvös fő tételeinek ismertetésére vállalkozik, ugyanakkor véleménye sokkal elismerőbb. Mint írja, Eötvös kritikája éles és következetes, fejtegetései sokoldalú történeti ismeretekre, szabadelvű és magas nézőpontra utalnak; egyedül a munka terjedelmes voltát emeli ki hátrányaként.¹² A *Pesti Napló* ismertetője megjegyzi, e folyóirat többi cikkéből látszik, hogy a lap „nem könnyen osztja a babérokat”, ezért is idézi az Eötvös művét méltató szavakat.

Terjedelmesebb írásban foglalkozik Eötvös művével a *Minerva* című jénai folyóirat 1854-es évfolyamában, azonban meglehetősen kritikus hangvételben. A meg nem nevezett szerző elméleti kifogásként kifejti, hogy koruk egyik felismerése éppen az, hogy az egyes országok, népek viszonyai milyen különbözők, s hogyan változnak azok az idők folyamán,

⁹ *Fővárosi és vidéki újdonságok*. Pesti Napló, 6. évf. 46-1489. sz. 1855. február 27.

¹⁰ *Pest, mart. 26.* Pesti Napló, 7. évf. 235-1818. sz. 1856. március 26.

¹¹ „dieses starken Werks”; „einen edlen Charakter und denkenden Kopf”; „reiche Kenntniss und Beurtheilungsgabe”; „Nichtsdestoweniger würden die Leser, welchen es noth thut, aus seinem wohlgemeinten Werke manchen Trost- und Hoffungsgrund schöpfen können.” *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, Jg. 47. (1854) nr. 56. 886-888.

¹² „Das Ganze ist sehr breit angelegt, und eine etwas knappere Zusammenfassung des Stoffes würde dies Buch übersichtlicher, wirksamer, überhaupt einem größeren Kreise von Lesern leichter zugänglich gemacht haben. Für Den, der Zeit und Geduld genug zur Lectüre mitbringt, werden auch die etwas breiten Ausführungen des Verf.'s nichts Unbefriedigendes haben, da sie durchweg geistvoll und reich an mannichfachen fruchtbaren Ideen sind. Seine Kritik ist scharf und folgerichtig, seine Anschauungen vom Staat und von der Civilisation bekunden durchweg einen freien und hohen Standpunkt der Betrachtung, sowie eine vielseitige Kenntniß der Geschichte.” *Literarisches Centralblatt für Deutschland*, 1855. 270.

ezért kétségesnek tartja, lehetséges-e általános érvényre törő elveket megfogalmazni – így „nem minden csodálkozás” nélkül tekint a két vastkos kötetre. S bár a munka gazdag mély gondolatokban, kivételes rendszerezettség és komoly felfogás jellemzi alkotóját, mégis tételeinek igazságát a centralizációt, önkormányzatot stb. illetően a recenzens csak Ausztriára vonatkozóan ismeri el, Németország tekintetében tagadja. A következőkben azután más sem következik, mint annak bizonyítása, hogy a nemzetállami program Magyarországon vagy Ausztriában valóban nem reális célkitűzés, Németország számára azonban a legfontosabb feladat. A szerző nem nagyon palástolt magyarellenességgel tárgyalja a különbségeket, s az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett más megállapításokra egyáltalán nem reflektál.¹³ A *Pesti Napló* persze nem meglepően igen csípősen kommentálja a cikket: „A »Minerva« nevű folyóirat egyebet sem lát a munkában, mint hogy a német egységről nem a legkedvezőbbben nyilatkozik. Egy hosszas, dagályos és eszmeszegény cikkben neki esik e miatt a magyar államférfiúnak ...”, s hangsúlyozza, hogy ez a cikk „egészen külön véleményt képez a német irodalom kritikájában Eötvös művét illetően”.

A mű köteteit két külön írásban méltatta Friedrich Bülau a *Blätter für literarische Unterhaltung* című folyóirat 1852-es, illetve 1855-ös évfolyamában.¹⁴ Igen különböző a két cikk hangvétele. 1852-ben lényegében – néhány közbevetett rövid zárójeles megjegyzéstől eltekintve – Bülau pusztán részletesen ismertette Eötvös gondolatmenetét, a felvetett problémákat és a főbb állításokat, s írását azzal zárta, hogy nagy érdeklődéssel várja e „szellemmel teli” munka második kötetét. Három évvel későbbi recenziója már ezzel szemben jóval kritikusabb, bármennyire is elismeri a szerző „tisztá, elfogulatlan, férfias szellemét” és „felfogásának derekasságát”.¹⁵ A fő nézetkülönbség Eötvössel az állam felfogását illetően érzékelhető. Bülau többször is kifejti: Eötvös az államot mechanikusan értelmezi, pedig annak „a nagy, organikus nép”, „az organikus, állandó összesség” érdekeit kell szolgálnia, nem vezethető le az egyének vagy azok egyes csoportjai bizonyos érdekeinek képviselőletéből. Bülau ekképpen foglalja össze saját felfogását: „Az államban mi a nép egyesült erejét látjuk rendezett vezetés alatt és a társadalom rendelkezésére bocsátva. Az államnak ezen egyesült erővel mindenütt élnie kell, ahol azzal a nép észbeli és erkölcsi céljait előmozdítani tudja, s ahol ezeket ezáltal tudja a legjobban támogatni.”¹⁶ Így azután nem ért egyet Eötvös azon tézisével sem, miszerint az állam feladata kizárólag az egyének személyének, vagyónának biztosítása lehet, s az állam feladatkörére vonatkozó ily véleménykülönbség mellett természetesen Eötvös megoldási javaslatok sem nyerhették el tetszését. Azt is felrója Eöt-

¹³ „Darum nennen wir es nicht leichtsinnig revolutionäre, sondern besonnene und conservative Anschauung, wenn wir bei aller Achtung vor der bestehenden Ordnung uns dagegen verwehren, daß man den Gedanken eines deutschen Einheitstaates mit dem einer magyarischen Winkelrepublik in demselben Papinschen Topfe zu Gallert zusammenkochen will.” Minerva. Ein Journal für Geschichte, Politik und Literatur, Bd. 251. (Juli-September 1854) 381–389., az idézet: 389. A folyóiratot 1792-ben alapították, az 1850-es években Jénában jelent meg. A folyóirat más írásaiban is felbukkant határozott osztrák-szimpatia, a magyar különállási törekvések elítélése.

¹⁴ *Kritik der politischen Zeitideen*. *Blätter für literarische Unterhaltung*, 1. Mai 1852. nr. 18. 416–422., *Kritik der politischen Zeitideen*. Uott. 14. Juni 1855. nr. 24. 429–438.

¹⁵ „der klare, unbefangene, männliche Geist des Verfassers und die Biederkeit seiner Gesinnung”, *Blätter für Literarische Unterhaltung*, 1855. 429.

¹⁶ „das große, organische Volk”, „das organische, dauernde Ganzen”; „In dem Staate sehen wir die Gesamtkraft des Volks unter geordnete Leitung gebracht und der Gesellschaft zur Verfügung gestellt. Der Staat soll sie überall verwenden, wo vernünftige und sittliche Zwecke des Volks damit fördern kann und wo diese auf solchem Wege am besten gefördert werden.” *Blätter für literarische Unterhaltung*, 1855. 435.

vösnek, s szerinte ebben Eötvös nemzetiségi hovatartozása játszhatott szerepet, hogy az antik államfelfogás felváltásában kizárólag a kereszténységnek tulajdonít jelentőséget, s figyelmen kívül hagyja „a germán népiség” befolyását e tekintetben. Szintén Eötvös nemzeti-ségére vezeti vissza, hogy szerinte Eötvös a centralizáció jelenségét jóval szélesebben értelmezi, mint amit az valójában magában foglal, s hogy klasszikus tanulmányai és francia irodalombeli tájékozottsága mellett „teljesen figyelmen kívül hagyta a germán államiság és maga Anglia történeti fejlődését, amely az újabb kori Európára nézve oly fontos volt”.¹⁷ Pedig – folytatja – az állami hatalom objektív korlátozása a germán államiság alapvető karakterjegye, amelyet a kisebb német államok egészen a francia forradalom koráig megőriztek, de amely oly mértékben érvényesült, hogy az a haladás (azaz az egységes nemzet-állami intézmény megteremtésének) akadályává vált. Angliában szintén már korábban felismerték az állami mindenhatóság veszélyeit, s a parlamenten, illetve az egyes állampolgárok egyéni cselekvési körének biztosításán, a jury és a békebírói intézményen keresztül sikerült azt korlátozniuk. A recenzens végezetül azt is leszögezte, hogy Eötvös optimizmusát sem osztja a jövőre nézve.

A *Pesti Napló* cikkírója nem ment el szó nélkül e kritikai észrevételek mellett, s bár – mint írta – nem tekintette feladatának „ellenbírálatot” írni, kommentárként ennyit megjegyzett: „...Eötvös munkája szükségkép azért foglal kozik főleg »classicai és francia tanulmányokkal«, mert épen az »ókori elveket« vizsgálja az »ujabbkori államtanban«; s mivel épen a »francia irányokat« támadja meg a politikában. Eötvös a »german elem« befolyását elismeri; de nem tulajdonít annak annyi fontosságot, mint a német publicisták egy része, a kik minden fontosabb intézményt »german eredetű«-nek mondanak, s például a parlament és esküdszék eredetét is Germania ős erdejébe viszik vissza.”

A *Pesti Napló* részletesen ismerteti ezen kívül a *Gersdorf Repertorium* írását Eötvös művéről.¹⁸ Mint írja, az speciálisan magyar szempontokat, ellenzéki irányt keres a munkában, pedig a mű célja a tudományos vizsgálat. Az első kötetet pozitívabban értékeli a repertorium kritikusa, a második kötetben, folytatja a *Pesti Napló*, nem talált újat. A magyar szemlélő persze nem hagyhatja ezt sem szó nélkül: „A második kötetet, mint látszik, nem olvasta el egészen; különben nem írta volna, hogy nem talál benne új dolgot.” Mindemellett – folytatja az ismertetést – az írás „dicséri különösen mérsékletét, megfontolását, mely, midőn a szélsőségeket ostromolja, nem esett ellenkező tulságba. Jótékonynak mondja az egésznek irányát; s kiemeli, hogy egyes részeiben is szellemdus, találó, s az illusiókat és tév-eszméket tömegestől eloszlató észrevételeket nagy számmal találunk, melyek e művet rendkívül tanulságossá és hasznossá teszik. Nyelve és előadása is – mond végül – tiszta, eleven, vonzó s az egész igen jó olvasmány.”

A *Pesti Napló* kitér még a *Deutsche Allgemeine Zeitung* kritikájára is a pontos lapszám megjelölése nélkül, mely mint a szélesebb olvasóközönség figyelmére is joggal igényt tartó tudományos munkát ajánlja az *Uralkodó eszméket*: „Szerző az állam- és népélet szemléletében magas és szabad szemponton áll. Szemlélődései annyi szellemmel, oly éles ésszel és tiszta felfogással vannak kivíve, hogy örömet és érdeklét követhetjük mélyebb nyomozásaiban s még kitéréseiben is.”

¹⁷ „das germanische Volksthum”; „...die für das neuere Europa so wichtige geschichtliche Entwicklung des germanischen Staatswesens und selbst England fast ganz aus den Augen läßt”. Blätter für literarische Unterhaltung, 1855. 431.

¹⁸ A *Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur* (Hg. von Dr. E. G. Gersdorf. Jg. 12. (1854) Bd. 3. 355.) már korábban hírt adott az *Uralkodó Eszmék* megjelenéséről.

Az egyetlen igazán neves recenziőró az itt tárgyaltak közül – akinek közreműködésével Eötvös is számolt – Fallmerayer volt, aki a *Deutsches Museum* című folyóiratban vállalkozott a kötetek ismertetésére.¹⁹ A *Pesti Napló* cikke is az ő második írását tekinti a leginkább figyelemreméltónak „mind a bíráló nevének tekintélye mind cikkének kimerítő alaposága” folytán, mindazonáltal írásának részletes ismertetését egy következő alkalomra ígérte. Fallmerayer cikke később összegyűjtött munkáinak kötetében is megjelentek, s ezen kiadás alapján Concha Győző is részletesen ismertette őket. Ezért megállapításaira ehelyütt nem térünk ki részletesen, mindazonáltal érdemes írásának azon részét idézni, mely az *Uralkodó eszmék* várható németországi hatását elemzi. Fallmerayer ugyanis a második kötetről szólva igen elismerő szavakkal minősíti „a magyar államfilozófus” „kitűnő” munkáját, melyet megítélése szerint „megtámadhatatlan gondolati következetességgel” írt meg.²⁰ Ő is hangsúlyozza, hogy Eötvös műve nem soha nem hallott újdonságokat fogalmaz meg, hanem igazi érdeme az, hogy „a spekulatív államtudomány helyébe, mely Európában hatvan év óta oly nagy károkat okozott, a tapasztalatra épülő államtudományt helyezte”.²¹ Mindennek ellenére úgy tűnik, Fallmerayer nem remélt nagy és pozitív visszhangot a német államokban, ennek okait több tényezőben jelöli meg: Az 1848–1849-es frankfurti német parlament egyesítési törekvéseinek kudarca után az államteóriák iránti érdeklődés erősen lehanyatlott, az államtudományt mint „haszontalan játékszert”, „a politikai archeológia” terepét kezeli a közvélemény.²² Továbbá arra utal finoman, hogy Eötvös felismerhetően katolikus szemléletmódja is gátja lehet a fogadtatásnak, bár kifejti, hogy Eötvös azon érve, miszerint a kortárs államtudományban az ókori fogalmak uralkodnak a kereszténység értékeivel szemben, nem ébreszthet aggodalmat „a kizárólagosan protestáns öntudat” nézőpontjából sem, ahogy azt is csak szűk pártérdekeket szem előtt tartó szemüvegen keresztül nézve lehet félreértelmezni, hogy Eötvös az egyház(ak) szabadságát az egyéni szabadság legfőbb biztosítékának tekinti. Ez persze még nem zárja ki – tehetjük hozzá –, hogy valóban nem fogják így értelmezni ezeket a gondolatokat, valamiféle katolikus hegemoniára törekvés jeleként.²³ Harmadrészt pedig Fallmerayer kifejti, hogy a „szabadelvű” Eötvös gondolati rendszerének két alappillére is idegen korának németországi államtudományától,

¹⁹ Deutsches Museum. Zeitschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben. Az első kötetről: Jg. 2. (1852) Nr. 11. 833.; a második kötetről: Jg. 5 (1855) Bd. 1. Januar-Juni Nr. 18. 1855. máj. 3. 633–640. A folyóiratot 1851-ben indította Robert Eduard Prutz költő, kritikus és irodalomtudós, azt a legrangosabb hetilapok között tartották számon német nyelvterületen. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 26. Berlin, 1970. 681.

²⁰ „der magyarische Staatsphilosoph”, „in seiner Art merkwürdiges Werk”, „vortreffliches Werk”, „mit unanfechtbarer Gedankenconsequenz geschriebenes Buch” Deutsches Museum, 1855. 636., 633., 640.

²¹ „... an die Stelle der speculativen Staatswissenschaft, die in Europa seit 60 Jahren so großes Unheil gestiftet hat, eine Staatswissenschaft der Erfahrung gesetzt zu haben.” Deutsches Museum, 1855. 639.

²² „nutzlose Spielerei”, „die politische Archeologie”. Deutsches Museum, 1855. 634.

²³ „Wer immer das Werk des Verfassers im Zusammenhange gelesen und seinen Gedankengang Schritt vor Schritt begleitet hat, wird rasch erkennen, daß durch die Alternative, »entweder ganz zu den Grundsätzen des Alterthums zurückzukehren, oder die Grundsätze der christlichen Gesittung auch im Staate zu verwirklichen«, selbst für das exclusivste protestantische Bewußtsein keine Störung zu besorgen sei. [...] Sieht der Verfasser in der Freiheit der Kirche die höchste, die einzige, unerschöpfliche, moralische Garantie, welche die Selbständigkeit der einzelnen Theile des Staats der materiellen Gewalt der Gesamtheit gegenüber besitze, so soll und wird dieses Thesis Niemand misverstehen, wenn nicht engherzige Parteizwecke mehr als die Wahrheit gelten sollen.” Deutsches Museum, 1855. 635.

melyet jól érezhető kritikái éllel Friedrich Julius Stahl és Georg Beseler nevével fémjelez. Egyrészt „az össznémet államskolasztika” nem fogja helyeselni azt a tételt, hogy az abszolút egyenlőség után való törekvés valójában csak egy irányzat fő törekvése, de nem a 19. század valódi uralkodó eszméje, ahogy azt sem, hogy Eötvös nem az egyént rendeli alá az összességnek (Gesamtheit) és az államnak, hanem az egyéni szabadság biztosítékait keresi.²⁴ Fallmerayer alapos helyzetfelméréséből úgy tűnik, a *Pesti Napló* cikkírójának reményei ellenére a távolságtartó fogadtatás az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett nézeteket illetően távolról sem lehetett egyedi kivétel a német államokban.

A *Pesti Napló* kitért arra is, hogy Fallmerayer Eötvös művének méltatására egy évvel később megjelent, *Orientalische Forschungen* című cikkében is sort kerített az augsburgi *Allgemeine Zeitung* hasábjain: „Eötvös Europa népeinek socialis és állami jövőjét» antik szabadelműséggel és oly éllel és szellemi tulnyomósággal adta elő, melynek nem láttuk párját Montesquieu óta.”²⁵

Érdekes módon a *Pesti Napló* fent ismertetett cikkeinek egyike sem említette Adam Wolf kritikáját az *Uralkodó eszmékről*, amely a hivatalos osztrák kormánylap, a *Wiener Zeitung* irodalmi melléklapjának hasábjain jelent meg 1855 januárjában. Wolf Bülauhoz hasonló szempontból bírálta Eötvös gondolatait. Véleménye szerint az állam és a társadalom különválasztásával azok organikus egysége helyett Eötvös minden kritikai észrevétele ellenére is a francia iskolát követi, s ezáltal fogalmak és ellentétek zúrzavarához jut: „... a kifejtést zavarosnak, az eszméket, melyekre Eötvös művét építi, hiányosaknak, téveseknek, átgondolatlanoknak, és semmiféle újdonságot nem tartalmazóknak – épp ezért meggyőző erő híján lévőeknek tartjuk”.²⁶

Hogyan formálják át, átformálják-e egyáltalán ezek az írások képünket Eötvös *Uralkodó eszméinek* korabeli külföldi recepciójáról? Mindenekelőtt arra figyelmeztetnek, hogy ne tekintsük a Concha által összegyűjtött recepciótörténeti adatok alapján „véglegesen” feltártnak ezt a kérdést. Német nyelvterületen legalábbis feltételezhetően még rejtőzhetnek ismertetések az itthon alig ismert folyóiratok hasábjain. Emellett az itt tárgyalt recenziók a Concha által rajzoltnál valóban sokkal kritikusabb és többszínűbb recepció körvonalait tárják elénk, ami megerősíti a szkepszist az egyértelműen elismerő fogadtatás tézisével kapcsolatban; ugyanakkor rámutatnak arra, hogy Eötvös személyes erőfeszítéseitől függetlenül is beszélhetünk az *Uralkodó eszmék* vonatkozásában európai kritikai visszhangról.

²⁴ „der freisinnige Verfasser”; „die gesammte deutsche Staatsscholastik”. Deutsches Museum, 1855. 636.

²⁵ „... hat uns nicht erst neulich Eötvös die sociale und staatliche Zukunft der Völker Europa's mit antikem Freimuth und zugleich mit einer Schärfe und einer geistigen Ueberlegenheit vorgerechnet, die man seit Montesquieu vielleicht nicht mehr gesehen hat?” Fallmerayer: *Orientalische Forschungen*. Augsburg Allgemeine Zeitung, Beilage zu Nr. 74, 14. März 1856.

²⁶ „... wir finden die Darstellung verworren, die Ideen, auf welche Eötvös seine Betrachtung baut, unvollständig, irrhümlich, nicht durchgebildet, nicht neu – und deßwegen ohne überzeugende Kraft.” Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst. Beilage zur Oesterreichisch-Kaiserlichen Wiener Zeitung. 15. Jänner 1855. nr. 3. 13–15. Korábban erről lásd: Deák Ágnes: *Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéről*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 147. Eötvösnek sem volt azonban jó véleménye Wolf *Österreich unter Maria Theresia* című munkájáról, melyet nagyon középszerűnek minősített egyik Johann Kaspar Bluntschlihoz 1856-ban írott levelében. Eötvös levele J. K. Bluntschlihoz, Pest, 1856. november 24. Közli: Deák Ágnes: *Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levéltársa (1856–1867)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 95. évf. (1991) 5–6. sz. 656.

FRANK TIBOR

Eötvös és Carneri

Ismeretlen osztrák–magyar véleménycsere a dualista berendezkedésről

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött Plener-hagyatékban (Nachlaß Plener, Karton 18, ff. 340–343) Eötvös József ismeretlen levelére bukkantam.¹ A boríték és címzés nélkül fennmaradt levél a jelek szerint a német-liberális Bartholomäus Ritter von Carnerinek szólt, aki akkor Ignaz von Plener báró (1810–1908) osztrák pénzügy- (1860–1865), majd kereskedelemügyi (1867–1870) miniszter politikai köréhez tartozott, s akinek Carneri valószínűleg továbbította Eötvös érdekes levelét – így maradhatott fenn a Plener-iratok között. Plener az alkotmányos engedményeket is fontolgató német centralisták képviselője volt.² Bartholomäus von Carneri (teljes nevén Bartholomäus Ritter von Carneri zu Eben- und Bergfelden) Trientben született 1821-ben, s Marburgban hunyt el 1909-ben. Filozófus, politikus, költő volt, 1861-től a steierországi tartományi gyűlés, 1870-től 1890-ig a bécsi Reichsrat liberális képviselője, az osztrák liberalizmus nagy szellemi vezéreinek egyike.³ A kapcsolatrendszer érdekessége, hogy Eötvös lánya, Mária jóval később, 1886-ban Ignaz von Plener fiának, Ernst von Plenernek lett a felesége.⁴

Carneri termékeny politikai, filozófiai és pszichológiai gondolkodó, közíró volt. Eddigi egyetlen életrajza, Johann Zenz 1948-ban Bécsben megvédett, de kiadatlanul maradt diszsertációja filozófusnak tekinti, akinek a politika csupán „alkalmazott filozófia, elsősorban alkalmazott etika” volt.⁵ Korai politikai munkái közül érdemes kiemelni a III. Napóleon császárt bíráló *Das moderne Faustrecht. Ein Aufruf* (Wien, 1860.) és a *Demokratie, Nationalität und Napoleonismus. Drei Worte an die deutsche Nation* (Wien, 1862.) címűeket.

¹ A levél utolsó oldalán ceruzás megjegyzés olvasható: „An B. Carneri (?), Graz.” Megköszönöm Waltraud Heindl professzorasszonynak, a bécsi egyetem tanárának szíves segítségét, melyet a levél meg nem nevezett címzettjének végleges azonosításához nyújtott.

² Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszcímén (1860–61)*. Budapest, 1967. 71., 75., 104–105.

³ Carneriről lásd *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, 6. Aufl., 3. Band, Leipzig–Wien, 1903. 771.; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 1 (Lfg. 2) Wien, 1957. 137.; Albert Schwarz in *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 3 Berlin, 1957. 151–152.; idézet: Zenz, Johann: *Bartholomäus von Carneri als Politiker*. Phil. Diss., Wien, 1948. Nationalbibliothek, Wien, 775688-C., 61.

⁴ Plener családjáról és az Eötvössel való rokonságról több helyütt is írtam, lásd Frank Tibor: *Apponyi Rudolf londoni követsége (1856–1871)*. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975. Budapest, 1978. 502–503., Frank, Tibor: *Die Londoner Botschaft des Grafen Rudolf Apponyi (1856–1871)*. Österreich in Geschichte und Literatur, 22. Jg., Heft 6 (November-Dezember 1978) 346–347., Frank, Tibor: *Picturing Austria-Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870*. New York, 2005. 36–37.

⁵ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 12.

Filozófiai életműve Darwint és Feuerbachot követő, eklektikus gondolkodónak mutatja. Számos munkájában tárgyalt etikai kérdéseket, így elsősorban a *Sittlichkeit und Darwinismus. Drei Bücher Ethik* (Wien, 1871., 2. überarb. Aufl., Wien, 1903.), a több kiadást megért *Grundlegung der Ethik* (Wien, 1881.), a *Die Moral und die Volksschule* (Stuttgart, 1886.), az *Entwicklung und Glückseligkeit. Ethische Essays* (Stuttgart, 1886.) című kötetekben. Pszichológiai kérdéseket boncolgató, terjedelmes munkásságából kiemelkedik a *Gefühl, Bewußtsein, Wille. Eine psychologische Studie* (Wien, 1876.), a *Der Mensch als Selbstzweck. Eine positive Kritik des Unbewußten* (Wien, 1877.), s az *Empfindung und Bewußtsein* (Bonn, 1893.). Késői éveiben különösen népszerű volt sok kiadásban (1891–1918) közkézen forgó könyve „a modern ember” életvezetési problémáiról, *Der moderne Mensch* címmel, amely jóval halála után még törökül is megjelent.⁶ Öregkorában németre fordította Dante *Isteni színjátékát* (*Göttliche Komödie*, Halle a. d. S., 1901.), s saját fordításában kiadott egy csokor magyar népdalt és balladát is (*Ungarische Volkslieder und Balladen*, Wien-Leipzig, 1892.).

Carneri érdekes és tartalmas levelezést folytatott a biológus Ernst Haeckellel (1834–1919), a filozófus Friedrich Jodlallal (1849–1914) és a Nobel-békedíjas Bertha von Suttnerrel (1843–1914).⁷ Most először bukkantunk levelezésének egy magyar vonatkozású darabjára.

Carnerit erősen foglalkoztatta az osztrák államszerkezet kérdése s különösen a készülődő osztrák–magyar kiegyezés.⁸ Számos röplapot írt, melyeket egyebek között a kifejezés tisztasága és a szép nyelvezet emelt ki a kortársi pamfletirodalomból.⁹ Már 1861-ben pamfletben bírálta az új osztrák hatalmi berendezkedést (*Neu-Oesterreich. Ein Wort über ächten und falschen Constitutionalismus*. Wien, 1861.). 1863-ban osztrák szempontból értékelte és bírálta Deák Ferenc 1863. március 28-i beszédét (*Franz Deáks Rede, vom österreichischen Standpunkte beleuchtet*, Wien, 1863.), melyet „az országgyűlés tagjai arczképeinek átnyújtása alkalmakor” mondott. Eötvös József köszöntője után Deák az 1861. évi országgyűlés tagjainak díszalbumát átvéve – az *Angol királynő* szálloda egyik termében, a nevezetes országgyűlés sok tagjának karéjában – a törvényesség fontosságát hangsúlyozta, „mely egyenes ellentéte a forradalomnak”. „Én nem tudom ellentétbe állítani a törvényekhez való ragaszkodást a fejedelem iránti hűséggel” – mondotta, és kifejezte bizalmát, hogy „el fog jönni ... az idő, midőn azok is, kik most a mi alkotmányos önállásunkat saját szabadságuk érdekében óhajtják eltörölni, be fogják látni, hogy egyik nemzet szabadsága a másik szabadságának ellensége nem lehet.”¹⁰ Carneri válaszul sürgette a magyar és az osztrák alkotmány összhangba hozását, amit egy közös alkotmány előfeltételének tekintett.¹¹

A porosz–osztrák háború után Carneri egyike volt azoknak, akik – mint Carlos Auerperg herceg, Adolf Fischhof, Justus Freimund, Bernhard Friedmann, František Palacký, Ignaz von Plener, J. J. Prohaska, korábban Eduard Schmidt-Weissenfels és mások¹² – röp-

⁶ von Carneri, Bartholomäus: *Der moderne Mensch. Versuche über Lebensführung*. 1. kiadás, Bonn, 1891, 7. kiadás, Bonn, 1902. XII, 179.; Leipzig, 1918.; törökül: Istanbul, 1942.

⁷ Bartholomäus von Carneri's *Briefwechsel mit Ernst Haeckel und Friedrich Jodl*. Hrsg. von Margarete Jodl. Leipzig, 1922. A Carneri-levelezés egy másik, kiadatlan részét, így a Bertha von Suttnerrel folytatott levélváltást is a Wiener Stadt- und Landesbibliothekban őrzik.

⁸ Ehhez általános háttérként lásd Kovács Endre: *Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez*. Budapest, 1968.

⁹ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 167–168.

¹⁰ Deák Ferenc beszéde 1863. március 28-án, közölte Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei 1861–1866*. 2. bőv. kiadás, Budapest, 1903. 3. kötet, 315–317.

¹¹ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 83–84.

¹² Az újjászervezési tervekkel behatóan foglalkozik Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest, 1976. 131–136.

iratban dolgozták fel Ausztria újjászervezésének programját (*Österreich nach der Schlacht bei Kömigrätz*, Wien, 1866.). Carneri nyíltan Ausztria két részre osztásáról írt, de arról is álmodozott, hogy „a német császári korona ismét a Habsburgoknak juthat”.¹³ Életrajzírója, Johann Zenz szerint Carneri „Ausztriát mint átmeneti állapotot tekinti, amely a centralizációtól a föderalizmusig, minden népcsoport szabad egyesüléséig vezet”.¹⁴ Noha minden alkalommal visszautasítja a germanizációs törekvéseire vonatkozó vádakot, a német kultúrát a szlávokénál magasabbrendűnek tekinti, s a jövőt egyedül a magasabb kultúra elfogadásától teszi függővé.¹⁵ Carneri óvott a pánszlávizmustól, melyben Európa számára nagyon komoly veszélyt látott. Figyelmeztette a szlávokat, hogy miközben Oroszország nagy szláv birodalmában csupán szolgasorsra és barbarizmusra számíthatnak, Ausztriában szabadság és kultúra várja őket. A német kultúrának Carneri szerint egyenesen hivatása, hogy védelmet nyújtson a pánszlávizmus ellen.¹⁶

Az általa személyesen nem ismert Eötvös Józsefhez írott levele (1866. november 4.) minden valószínűség szerint ez utóbbi pamflet kíséretében érkezhett. Carneri munkája Eötvös József könyvtárában nem maradt fent.¹⁷

Eötvös alább eredetiben és magyar fordításban is közölt levele Carneri röpiratára adott alapos válasznak tekinthető, melyben a magyar államférfi a megvalósulóban lévő osztrák–magyar dualista államberendezkedés erényeit méltatja. Eötvös a dualista szerkezet melletti érveivel aláhúzza korábbi nézeteit, melyeket *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* (1860), (magyar változatban *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából*, 1861) című röpiratában fejtett ki. Valószínűleg e röpiratát küldte el a Carnerihez szóló levéllel együtt, s hozzátette a *Die Nationalitätenfrage* (1865) című újabb munkáját is. Eötvös politikai gondolkodásában¹⁸ a *Sonderstellung* visszatérést jelentett a Batthyány-kormány koncepciójához, amely a Monarchia két fele között perszonáluniót képzel el, s csak ezzel a feltétellel támogatta a német egység Habsburg vezetéssel történő megvalósítását.¹⁹ Eötvös már 1866 áprilisában azt kérte a publicista Falk Miksától, hogy a bécsi német lapokban igyekezzék nézeteit, politikai előrelátását népszerűsíteni, s ezzel a külföldi visszhanggal magyarországi politikai helyzetét megerősíteni. „Nagyon jónak tartanám, ha egy, vagy ha lehet, több bécsi német lapban kiemeltetnék az, hogy az események nézeteimet igazolják, s hogy én voltam az első, ki már 861-ben, sőt elébb a német kérdés megoldásának szükségét előreláttam, s azon nézetből indultam ki, hogy az Osztrák birodalom belső alakításánál mindég azon viszony tekintetbe vételével kell haladnunk, melyet Ausztria Németországban elfoglal, s melyről lemondani nem lehet. Ennek felemlítése a bécsi lapokban erősítené helyzetemet itt; ugyis egész állásomat azon kis tekintélynek köszönöm, mellyel a külföld előtt birok. Itt eltűnnek, mert látják, hogy a határon

¹³ Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól*, 134. Somogyi idézi Richard Charमतot Carneriről: *Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers*. Stuttgart–Berlin, 1910. 220–221. Vö. Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 90.

¹⁴ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 38.

¹⁵ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 39–40.

¹⁶ Zenz: *Bartholomäus von Carneri*, 40., 54–55.

¹⁷ Gángó Gábor (szerk.): *Eötvös József könyvtára*. Budapest, 1995.

¹⁸ Szabad György: *Eötvös József a politika útjain*. Századok, 105. évf. (1971) 3–4. sz. 658.

¹⁹ Sötér István: *Eötvös József*. 2. átdolg. kiadás. Budapest, 1967. 279–280.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 223.; Diószegi István: *A Deák-párt és a német egység*. Századok, 104. évf. (1970) 2. sz. 230–231.; Szabad György: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Budapest, 1979. I. kötet, 663–664.

túl egy bizonyos fokig becsülnek, s nem igazolhatnák, ha éppen semmibe se vennének.”²⁰ 1866 júniusában újra hasonló értelemben ír Falk Miksának: „Miután Ausztria harczának oka nem más, mint hogy állását Németországban ne veszítse el és miután ennél fogva szükségképp a dualismus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységbe nem menne. Nem hiúságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönséget figyelmeztetik, hogy a kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősíti állásomat s én, ha lehetne, most kívánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozdítására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom: *Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands* [sic]. Ha nincs, elküldöm a napokban, keresztökötés alatt. Igen szeretném, ha ezen íratról most a bécsi lapokban szólnának. Korszerű s bár öt év előtt írtam, minden, mit Ausztria állásáról Németországhoz, s a porosz- és osztrák viszonyokról mondok, még maiglan illik. Ön befolyása által ezt talán eszközölhetné, s nagy barátságot tesz nekem, s úgy hiszem, nagy szolgálatot az ügynek is, melyet most semmi nem segíthet inkább elő, mint azon meggyőződésnek terjesztése, hogy ki a birodalom dualistikus alakítása ellen küzd, tulajdonkép Bismarck politikáját segíti elő.”²¹

Eötvös koncepciójának lényegét a *Sonderstellung* magyar változata egyenesen abban foglalta össze, hogy „mert valamint Németország egysége az egyedüli eszköz, melylyel azon veszélyekkel, melyek jelenleg Európát fenyegetik, szembe lehet szállni, úgy Magyarország törvényhozási különállása Németország egységének feltétele, s nem fekszik bármely haldandó hatalmában felbontani azon természetes összefüggést, melyben e két kérdés egymással áll.”²² 1866. július 18-án kelt naplóbejegyzése a königgrázi katasztrófa után is szinte csak megismétli az 1860–1861-es elgondolást: „Biztosítani Austria állását Németországban s azért megragadni a kezdeményezést a Német egységre nézve s ezt úgy alakítani, hogy Austria hegemoniája biztosítsák. Mint külön államot szervezni meg Szt. István korának országait, ideiglenes öszveköttetésben a birodalom többi tartományaival egyes közös ügyekre nézve, egyébiránt úgy, hogy azon mértékben, melyben Austria német részei szorosabb viszonyban jutnak Németországgal s a Német egységnek eszméje gyakorlatilag a közelet mindég több ágára terjed, az öszveköttetés köztünk s Austria között egyszerű personal unióvá váljék: Ez volt azon politika, melyet az olasz háború végétől memoirokban, iratomban: *Die Sonderstellung Ungarns aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands* kifejtettem s minden beszédeimben hirdetek.”²³

Megérintve azonban az osztrák csapatok vereségének potenciális következményeitől Eötvös váratlanul így folytatta naplóbejegyzését: „Valjon oly nagy következetlenséget követek-e el, ha most a dualismus helyett a Magyar birodalomnak eszméjét állítom fel s miután a beolvasztásnak veszélye, mely előbb fenyegetett, megszűnt, s Magyarország nem csak önállást, de hatalmi állást vihat ki, ennek biztosítását tűzöm ki célomul.”²⁴ Ám a helyzetet hamarosan átértékelte, és visszatért a dualista átrendezés koncepciójához. Pár hó-

²⁰ Eötvös József – Falk Miksához, Pest, 1866. április 8. In: Oltványi Ambrus (szerk.): Eötvös József: *Levelek*. Budapest, 1976. 461.

²¹ Eötvös József – Falk Miksához, 1866. június 17. Báró Eötvös József: *Levelek. Életrajz*. Báró Eötvös József összes munkái, XX. kötet, Budapest, 1903. 165–166.; Eötvös: *Levelek*, 1976. 464.

²² *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából*. Egy magyar államférfiútól. Pest, 1861. 122.

²³ Lukinich Imre (szerk.): Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868*. Budapest, 1941. 181.

²⁴ Eötvös József 1866. július 18-i naplóbejegyzését közölte Eötvös: *Naplójegyzetek*, 181., részben, kontextusából kiemelve idézi Sötér: *Eötvös József*, 279–280.

nappal későbbi, alább közölt levelében már különös hangsúlyt tesz a Monarchia két felének német, illetve magyar vezetésére, s titoktartást kérve igényli a Monarchia szláv lakosságának hallgatólagos alárendelését a német, illetve a magyar elemnek, miközben fontosnak mondja nemzeti sajátágaik bizonyos kifejtését a pánszlávizmus, az orosz nyomás kivédésének érdekében.²⁵

Eötvös Józsefnek Bartholomäus von Carnerivel folytatott levélváltása a Habsburg Monarchia dualista átalakításának eddig ismeretlen osztrák–magyar dokumentuma, fontos adalék a vezető osztrák és magyar liberálisok kapcsolatainak megismeréséhez a kiegyezés időszakájában. Rendkívül érdekesek Eötvös fejtegetései a pánszlávizmus orosz veszélyeiről és a Monarchia szláv népeinek megtartásáról. De Eötvös József most – betűhíven – közölt levele azt is aláhúzza, amit Falk Miksa számára néhány hónappal korábban már ismételtlen világossá tett: a magyar államférfi (a váratlanul kínálkozó lehetőséget is megragadva) igyekezett a dualizmusnak és e politikai szerkezet kimunkálásában jászott saját szerepének a Lajtántúl – s azon keresztül idehaza is – jó politikai fogadtatást, kedvező sajtót, személyes elismerést szerezni.

*

Pest 2^t Dec. 866

Verehrtester Herr

Geschäfte mit denen ich schon ein paar Wochen vor dem Beginn unserer Session überhäuft war, und später mein Unwohlsein mögen mich entschuldigen; daß ich Ihre freundliche Zuschrift vom 4ten Nov erst jetzt beantworte. Ich habe Ihre Broschüre meinen politischen Freunden mitgetheilt und dieselbe hat jene so wie mich lebhaft interessirt, übrigens sind diese so wie ich der Ansicht, daß obwohl, wir mit den Meisten was Sie in Ihrer Schrift aussprechen einverstanden sind, es unter den gegebenen Verhältnissen nicht rathsam wäre dieselbe zum Gegenstand einer eingehenden Diskussion zu machen, und zwar eben weil wir mit Ihren Ansichten in vielem einverstanden sind, und diess nicht aussprechen können ohne die slawischen Nationalitäten aufzuregen.

Die Offenheit mit der Sie sich mir gegenüber ausgesprochen haben, macht es mir zur Pflicht dieselbe zu erwidern. Obwohl ich nicht die Ehre Ihrer Bekanntschaft habe, so thue ich diess im vollsten Vertrauen daß Sie diese Zeilen bloß als confidentielle Mittheilung meiner persönlichen Ansichten betrachten werden. –

Um Ihnen meine Ansichten über das Verhältniss Ungarns zur deutschen Frage klar zu machen, nehme ich mir die Freiheit Ihnen mit Post eine Schrift zuzuschicken die ich vor mehreren Jahren über diesen Gegenstand erscheinen ließ. – Meine Ansichten haben sich seitdem nicht verändert, und ich glaube daß der definitive Ausschluß Österreichs aus Deutschland, und die Vereinigung Deutschlands unter preußischer Herrschaft auch für Ungarn ein großes Unglück wäre. Auch gehöre ich nicht unter diejenigen die das was geschehen als einen Abschluß der deutschen Frage betrachten, und ich theile ganz Ihre Ansicht daß – besonders so lange Preußen durch Bismarck regiert wird – es für Österreich nicht schwer wäre die in Deutschland verlorene Sympathien wieder zu gewinnen, und um diess möglich zu machen ist es unerlässlich, daß dem deutschen Elemente in der einen Hälfte der Monarchie die Suprematie gesichert werde; das Mittel um diess zu erreichen liegt aber im Dualismus, wodurch dem deutschen Elemente die Suprematie in der jenseiti-

²⁵ Eötvös és a nemzetiségi kérdés viszonyáról lásd Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1892*. 1. kötet. Budapest, 1952. 138–141.; Weber, Johann: *Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. München, 1966.

gen Hälfte der Monarchie gesichert wird; doch glaube ich daß von allen Argumenten die man für den Dualismus anführen kann, eben dieses nicht öffentlich besprochen werden soll. – Bei unseren Cultur und sozialen Verhältnissen ist die Suprematie des deutschen und ungarischen Elementes eine Thatsache die sich bei ruhiger Entwicklung von selbst ergibt, die aber in Zweifel gestellt wird wenn man sie als Zweck aufstellt, und dadurch zu einer Reaktion Veranlassung gibt.

Es ist ein großer Vorzug Ihrer Schrift, daß in derselben alles vermieden ist was die verschiedenen Nationalitäten verletzen könnte, doch haben andere die das deutsche Element vertreten – besonders die Journalistik leider ganz das Entgegengesetzte gethan, und es ist bei uns unmöglich geworden die Frage des Foederalismus der anderen Hälfte der Monarchie gründlich zu behandeln, ohne mit den Nationalitäten in Zwist zu gerathen.

Die Aufgabe die wir uns stellen müßten besteht daher darin: daß wir über den Foederalismus jede theoretische Diskussion vermeiden aber in Hinsicht der Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten Grundsätze aufstellen wodurch die foederalistische Einrichtung der deutschen Hälfte der Monarchie unmöglich gemacht wird. Und hierin liegt auch die Wichtigkeit unserer Förderung daß die beiden Delegationen welche über die gemeinsamen Angelegenheiten zu verhandeln haben, getrennt berathen. Eine Vereinigung würde früher oder später zum Aufgeben des Dualismus führen, und dieses würde bei den eigenthümlichen Verhältnissen der Monarchie nicht die Einheit – wozu die Elemente fehlen, sondern den Foederalismus zur Folge haben, – während der Dualismus nothwendig die Suprematie des deutschen Elementes in der ersten Hälfte der Monarchie begründet, und solange diese erhalten wird eine vollkommene Trennung Österreichs von Deutschland unmöglich ist. –

– Leider mangelt es mir an Zeit – auch ist in einem Briefe nicht Raum dazu Ihnen meine Ansichten klar auseinander zu setzen, ich hoffe daß wenn Sie Sich die Mühe nehmen wollen die Schrift die ich ihnen zuschicke durchlesen, Ihnen die kurzen Ausdeutungen verständlicher sein werden. Ich nehme mir die Freiheit Ihnen nebst dieser noch eine Schrift zuzuschicken die über die Frage der Nationalität von mir erschienen ist. Wie wir jetzt stehen, besteht die einzige Waffe die wir gegen die sehr reelle Gefahr des Panslawismus gebrauchen können darin daß man den verschiedenen Nationalitäten Österreichs ein höheres Maß der persönlichen und politischen Freiheit sichert als sie von Rußland erwarten können, und sie in der Entwicklung ihrer nationellen Eigenthümlichkeiten gewähren läßt. Da die meisten Slawen der Monarchie zum Glück in religiöser Hinsicht von den Slawen Rußlands getrennt sind, kann aber die Pflege der besonderen Individualität einzelner Zweige des großen Volksstammes, dem Panslawismus als Gränze dienen, da sich der Pole, Cseche, Kroat, und Sloven gewiß um so weniger durch Rußland angezogen fühlen wird, als er seiner besonderen Csechischen oder slovenischen Nationalität sich bewußt wird.

Ich ersuche Sie diesen Brief nur als confidentielle Mittheilung zu betrachten; sehr werden Sie mich verbinden wenn Sie mir auch in Zukunft Ihre Ansichten mittheilen würden, wobei ich Sie aber im Voraus aufmerksam machen muß daß ich – was ich auch jetzt bewiesen – bei dem besten Willen oft nicht gleich antworten kann.

Mit ausgezeichnetener Hochachtung

Ihr

ergebenster
B. Eötvös J.

Magyar fordításban:

Pest, 866. dec. 2.

Mélyen tisztelt Uram

Az ülésszakunk előtti hetekben rám zúdult tennivalók, valamint ezt követő gyengélkedésem szolgáljanak mentességemül, amiért csak most válaszolom meg nov[ember] 4-i szíves levelét. Politikai barátainnak beszámoltam az Ön röpiratáról, mely mind öket, mind engem élénken érdekelt, ennek ellenére – bár az Ön írásában foglaltakkal legnagyobb részben ők is és magam is egyetértünk – azon az állásponton vagyunk, hogy az adott körülmények között nem lenne tanácsos ezeket beható megvitatás tárgyává tennünk, és pedig éppen azért nem, mivel nagyban egyetértünk az Ön nézeteivel, de ezeket nem mondhatjuk ki a szláv nemzetiségek nyugtalanítása nélkül.

Azon nyíltság, mellyel Ön velem szemben kifejezte magát, kötelességemmé teszi annak visszonzását. Habár nincs szerencsém Önt ismerhetni, mindezt azzal a teljes bizalommal teszem, hogy soraimat Ön pusztán személyes nézeteim bizalmas közlésének tekinti.

Magyarországnak a német kérdéshez való viszonyáról vallott nézeteimet megvilágítandó bátorodom néhány évvel ezelőtt megjelentetett, e tárgyban fogant írással az Ön számára postázni.²⁶ Nézeteim azóta sem változtak, és azt hiszem, hogy Ausztria definitív kizárása Németországból, valamint Németország porosz uralom alatt történő egyesítése Magyarország számára is nagy szerencsétlenség lenne. Továbbá azok közé sem tartozom, akik a történetekkel lezárnak tekintenek a német kérdést, és tökéletesen osztom Önnek azon nézetét, mely szerint Ausztriának – különösen amíg Poroszországot Bismarck uralja – nem lenne nehéz visszanyernie a Németországban elvesztett rokonszenvet, és ennek megvalósulásához elengedhetetlen lenne, hogy a Monarchia egyik felében a német elemnek szupremácia biztosíttassék; az eszköz ennek eléréséhez azonban a dualizmusban rejlik, mely által a német elem szupremáciája a Monarchia túlsó felében megvalósul; mégis úgy vélem, hogy a dualizmus mellett felhozható valamennyi érv közül éppen ez az, melyről nyilvánosan beszélni nem kívánatos. – A mi kulturális és társadalmi feltételeink mellett a német és a magyar elem szupremáciája olyan tény, mely nyugodt fejlődési körülmények közepette magától kialakul, míg azonnal kétségbe vonatik, amint célként tűzetik ki, és ekként reakciót vált ki.

Az Ön írásának nagy előnye, hogy kerül mindent, mely sérthetné a különböző nemzetiségeket, mások azonban, akik a német elemet képviselik – különösen a zurnalisztika – sajnos ennek éppen ellenkezőjét tették, és így lehetetlenné vált, hogy a nemzetiségek közti vizsály veszélye nélkül behatóan tárgyalhassuk azt a kérdést, mely a Monarchia másik felének föderalizmusára vonatkozik.

A feladat tehát, amelyet magunk elé kellene tűznünk, abban áll, hogy kerülünk a föderalizmussal kapcsolatos minden elméleti vitát, a közös ügyek tárgyalása dolgában azonban olyan alapelveket állítunk föl, melyek lehetlenné teszik a Monarchia német felének föderalista berendezését. És itt mutatkozik meg azon igyekezetünk fontossága, mely szerint a közös ügyek tárgyalásával foglalkozó két delegáció külön tanácskozzék. Egyesítésük előbb-utóbb a dualizmus feladásához vezetne, melyből – figyelembe véve a Monarchia sajátlagos viszonyait – nem az egység következne, hiszen annak elemei hiányoznak, hanem a föderalizmus, miközben a dualizmus szükségszerűen a német elem szupremá-

²⁶ Valószínűleg Eötvös név nélkül megjelentetett *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* (Leipzig, 1860.) (Toldy István magyar fordításában: *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából*. Egy magyar államférfiútól, Pest, 1861.) című röpiratáról van szó.

ciáját alapozza meg a Monarchia egyik felében, és mindaddig, amíg ez fennáll, lehetetlen Ausztria teljes elszakítása Németországtól. Sajnos kevés az időm, s egy levél sem nyújt elegendő teret ahhoz, hogy nézeteimet az Ön számára tisztán megvilágítsam, remélem azonban, hogy amennyiben Ön veszi magának a fáradságot, hogy megküldött írásomat átolvassa, ezek a rövid utalások érthetővé válnak. Szíves engedelmével elküldöm Önnek egy másik írásomat is, melyet a nemzetiségi kérdésről jelentettem meg.²⁷

Ahogy most állunk, egyetlen fegyverünk a pánszlávizmus erősen reális veszélye ellen abban áll, ha Ausztria különböző nemzetiségei a személyes és politikai szabadság nagyobb mértékében részesednek, mint amit Oroszországtól várhatnak, és szavatolják számukra nemzeti sajtóságaik kifejlődését. Mivel a Monarchia legtöbb szláv eleme vallási tekintetben szerencsére el van választva az oroszországi szlávoktól, ugyanakkor ha a nagy néptörzs egyes ágainak különleges egyediségét ápoljuk, ez határt állíthat a pánszlávizmusnak, hiszen a lengyel, a cseh, a horvát és a szlovén biztosan annál kevésbé találja majd vonzósnak Oroszországot, minél jobban tudatára ébred a maga sajátos cseh vagy szlovén nemzetiségének.

Kérem, kezelje leveletem pusztán bizalmas közlésként; igen lekötelezne, ha nézeteit a jövőben is közölné velem, bár előre fel kell hívnom figyelmét, hogy – amint most is történt – gyakran a legjobb akarattal sem tudok azonnal válaszolni.

Kiváló nagyrabecsüléssel

az Ön

odaadó híve

B. Eötvös J.

²⁷ Die Nationalitätenfrage von Josef von Eötvös (Pest, 1865.), magyar eredetije A nemzetiségi kérdés (Pest, 1865.) A német szöveg Falk Miksa fordítása. Eötvös eszmei fejlődéséhez nélkülözhetetlen Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban. Debrecen, 1999.

VADÁSZ VERONIKA

Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán

I. Bevezetés

A Bocskai-mozgalom történetét vizsgáló, a politikai és hadi események hátterét sok esetben megvilágító forrásközlő tanulmányok egyikéből, Balázs Mihály tanulmányából kiindulva bukkantunk két, eddig nem ismert dokumentumra.¹ Balázs Mihály levélközlése felhívja a figyelmet a Bocskai és Ecsedi Báthory István között 1605-ben kialakuló politikai kapcsolateresés dokumentálásának fontosságára, hiszen az ide vonatkozó iratok egy része egyelőre kiadatlan. A jelen tanulmány két olyan levelet tesz közzé, melyek – elsősre be nem azonosítható, nevét monogram mögé rejtő levélírójuk miatt – mindeddig elkerülték a levéltári anyagokat kutató tudósok figyelmét.

A nagy történelmi összefoglalások, a szabadságharc előzményeit és lefolyását részletesen ismertető monográfiák természetesen említést tesznek Bocskainak arról a törekvéséről, mely a felkelés kezdeti időszakában politikai szövetségesek megnyerésére irányult, így Ecsedi Báthory István ilyen célú megkeresése is régóta ismert. Az itt következő források közzététele azonban nem csupán e törekvés további adatolása szempontjából látszik tanulságosnak, hanem a megnyerni kívánt személy, Ecsedi Báthory István mindmáig kevésbé tisztázott politikai súlyának kérdését is újabb szempontból veti fel.

Ecsedi Báthory mint az északkelet-magyarországi területek leghatalmasabb ura, a Báthory-vagyon tetemes részének őrzője, a régió református vallási ügyeinek rendíthetetlen védője és mentora, s úgy is mint Rudolf császár és király (1576–1612) országbírója, a legmeghatározóbb és leginkább tiszteletreméltó reménybeli hívek egyikének tűnhetett Bocskai számára² – egyszersmind azonban a legnehezebben meggyőzhetőnek is. Ezt példázzák a kettejük levélváltásából közölt darabok éppúgy,³ mint az alább következő szövegek, melyek megkapó őszinteséggel fejezik ki a küldetés reményteljes, ám körülményes voltát: „Az niag fakat eg uagassal nehéz ell uagnj, de az sok koczogattással azert azokis meg haniatlanak.”

A Báthoryak ecsedi ágának hagyományos királpártiságával szakítani nehezen tudó, betegséggel küszködő nagyúr az átpártolás következményeit hosszasan latolgatva végül letette országbírói tisztét, és Bocskai pártjára állt. Mindezt immáron annak tudatában is tehetette, hogy noha nem rendelkezett egyenesági örökösrel, udvarában nevelkedett az a Bá-

¹ Balázs Mihály: *Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz (1605. március 8. – július 12.)*. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tom. X–XI. (1971), 43–51.

² Életéről máig a legbővebb összefoglalást lásd: RMKT XVII. sz. 1. kötet, 574–580.

³ Thaly Kálmán: *Bocskai István Leveles-könyve*, in: MTT 19. k. 66–69., 107–108., 111; később: *Bocskai István Levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán (Budapest, 1992), valamint Balázs: *Ecsedi Báthory István*.

thory Gábor, akire örökül hagyhatta a felmérhetetlen vagyont, aminek révén új távlatok nyílhattak a család politikai ambíciói előtt.⁴

Ha sorra vesszük mindazon tényezőket, amelyek átállása előtt megfontolás tárgyát képezhették, akkor először is a protestáns hiten lévők sorozatos sérelmeire kell gondolnunk. Katolikus uralkodóház református országbírójaként természetesen ifjú korától kezdve térítési kísérletekkel kellett számolnia. A birtokai környezetében már az 1580-as évektől megjelenő jezsuita missziós tevékenységgel szembeni ellenállásáról is vannak adatok.⁵ Ön-életrajzi betoldásokkal tűzdelt vallásos fohászaiban mély megrendülésének és felháborodásának ad hangot, amikor szeretett mezővárosának, Szepsinek 1599-ben történő, Basta általi feldúlásáról számol be. Ott alapított iskolája, temploma a császári seregek gyűjtögetésének esett áldozatul.⁶

A református egyházat ért csapások sorában végül az 1604-es kassai és lőcsei erőszakos templomfoglalásokra kell felhívni a figyelmet, amelyek a magyarországi nemesség egészét érzékenyen érintették, nem csupán vallásában, de rendiségében is. A konfliktust az 1604 februárjára összehívott pozsonyi országgyűlés tetőzte be, ahol – dacára a városi polgárság és a nemesség együttes fellépésének, a protestantizmus felekezeteit is áthidaló együttes képviselőtének – a helyzet teljes elmérgesedéséhez vezető, híres 22. törvénycikk önkényes betoldására került sor. A rendek közjogi státusának illetően semmibevétele, valamint e passzus azon rendelkezése, miszerint vallásügyek napirendre sem kerülhetnek az országgyűlésen, csak tovább gerjesztette az indulatokat. A kilátástalan helyzetben feltételezhetően a kálvini ellenállási tanítás értelmezése is hangsúlyossá válhatott.⁷

Nehezen megválaszolható, hogy e tanoknak a Bocskai-mozgalom kibontakozása szempontjából milyen és mekkora szerepe lehetett, az azonban már szinte közhelyszámba megy, hogy Bocskai fellépése elsődlegesen – és az első időszakban, az 1604. évi események vonatkozásában mindenképp – a hit védelmezőjének szerepében történt. A „defensor religionis” jelszó olyannyira működőképesé vált, hogy 1604 októberétől, Bocskai álmosd-diószegi győzelmétől a következő év elejéig szédületes gyorsasággal nyerte meg a színreformátus hajdúságot, a felső-magyarországi szabad királyi városokat, bányavárosokat, februárig előrenyomulva a Körmöcbánya–Léva–Érsekújvár vonalig. A vállalkozással kezdettől fogva szimpatizáló prédikátoroknak e látványos eredmények elérésében nem kevés szerepük lehetett; az ő hathatós közreműködésükre Bocskai akkor is számíthatott, amikor ideológiai szöveggé vált a nemzet oltalma. A beljükből vetett bizalmat példázzák az itt közreadandó levelek is.

Ugyanakkor az a fentebb már említett tény, hogy Báthorynak nem volt saját gyermeke, tovább nehezítette helyzetét. Birtokai, az egyenesági örökös hiányában a kamarára vissza-

⁴ Mindazon birtokok, kincsek, harcászati eszközök és sok egyéb tétel, melyeket a nagyúr Báthory Gáborra ruház, a híres végrendelet lapjain tárul elénk. Hogy az országbíró nagy terveket szövögethetett a fiatal Gábort illetően, arról a testamentum szintén tanúskodik. Teljes terjedelmében kiadva: Vadász Veronika: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. Fiatal Filológusok Füzetek. Korai újkor 1., Szeged, 2002.

⁵ Balázs Mihály: *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták*. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 1–10.

⁶ Felindult hangú panaszát lásd: *Ecsedi Báthory István meditációi*. Sajtó alá rendezte Erdei Klára és Keveházi Katalin. Budapest–Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.) 117.

⁷ Benda Kálmán: *Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 404–427.; uő: *A Kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 16. évf. (1971) 322–330.

szállandó javak halála után az elkobzás fokozott veszélyének voltak kitéve.⁸ Nem lehetett tehát meggyőződve uralkodója feltétlen jóindulatáról, ezért a vagyon megtartása érdekében különösen alapos végrendeletet volt kénytelen írni, melyben így inti a várat védő drabantokat: „Keresse ő felsege törueniell, ne nitogassak se tarhazamat, se uaramba egiebeket be ne bochassanak, hanem chiak azokat, akiket en el rendeltem s rendelek. Meg bochassa ő felsege, de nem mogia, hoga az ő felsege kamorasi es emberi nitogassak az tös giökeres (söt akarkyk) urak es nemessek ladayt, tarhazyt, az mint im el kezdetet, nem ezert is zolgaltak az Batoriak, hoga ez lenne, söt ő felsege ha eletembe semmi memorabile ioual nem uolt iambor zolgalathomert, legen holtom útann ezel, hoga töruentelenn ne haborgassa atiamfiayt, testamentomomat es legatariusimat.”⁹ Az Illésházy-per árnyékában minden sérelme ellenére el kellett azonban töprengenie egy esetleges hűtlenségi eljárás következményein is. Ez magyarázza az ecsedi udvar és Bocskai levelezésének több helyütt homályos fogalmazását, inkább a szóbeli üzenetekre hagyatkozó óvatosságát.

Másfelől azonban éppen Báthory testamentuma vet fel egy újabb szempontot, melyet ismerve érthetőbbé válik az országbíró helyenként már-már gögös elhatárolódása. Arról van tudniillik szó, hogy személy szerint Bocskai ellen is kifogásai vannak. Történt ugyanis, hogy fejedelemsége idején Báthory Zsigmond – a hiteles adományleveleket megsemmisítve – idegeneknek adományozta a Báthoryakat illető javakat. Ekkor a fejedelem közelében tevékenykedő Bocskai is birtokhoz jutott, és tanácsai révén – Ecsedi Báthory szerint – részt vállalt abban, hogy a kérdéses birtokok „egieb istentelenekre töruentelen” szálljanak. Felindultságát jól érzékelteti, hogy az ő mindenek felett álló reformátusságához mégoly közel álló Bocskait is a különösen éles „istentelen” jelzővel illeti!¹⁰ Ily módon nagyon valószínűnek látszik az, hogy Bocskait – mint a család egészének érdekeit sértő egyént – kellő fenntartásokkal kezelte.

Bocskai próbálkozását mindezek tudatában érdemes vizsgálni. Ismeretes, hogy több ízben kereste meg az országbíró, kezdetben levélben, majd pedig egyik tanácsosa, Barcsay János útján. Nem elégedett meg azonban a közvetlenül Báthoryhoz címzett levelekkel, hanem egyúttal közeli embereinek, Pető Istvánnak¹¹ és Hodászi Lukácsnak is írt legalább egyet-egyet.¹² Utóbbiakat arról kívánja meggyőzni, mennyire hasznos volna, ha ők is részt vállalnának Báthory jobb belátásra térítésében. Petőnek így írt: „Mit várhasson pedig az némettül akármily tökilletes hűségért is, eddig való és mostani őkegyelméhez való megokviseléséből könnyen elérheti. Azért kegyelmedet mint jóakaró barátunkat szeretettel kérjük, tudván őkegyelménél kegyelmednek is nem kicsin tekintet, az közönséges jóhoz mutassa kegyelmed annyi jóakaróját és szolgálatját, hogy intse őkegyelmét serio ez dologra; ne tartsa immár sokáig rejtekben nemzetéhez és hazájához való jóakaróját, hanem nyilatkoztassa ki, és finaliter resolválja őkegyelme magát ebből.”¹³

⁸ Szepesi Laczkó Máté feljegyzései szerint a kamara hivatalnokai már az ecsedi vár körül ólálkodtak, lesvén a pillanatot, amikor birtokba vehetik azt. Lásd *Szepesi Laczkó Máté Lorándffy Mihály concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 152–1624*. In: Erdélyi Történelmi Adatok, 1858. III. köt., 46., 51.

⁹ Vadász: *Ecsedi Báthory István*, 84.

¹⁰ Vadász: *Ecsedi Báthory István*, 72.

¹¹ Pető István az országbíró titkára volt. A kettejük közötti bizalmas viszonyra Báthory végrendeletének egyes szakaszaiból következtethetünk: a nagyúr róla és testamentumának többi kijelölt végrehajtójáról nagy tisztelettel és feltétlen bizalommal emlékezik meg.

¹² A levelet Thaly Kálmán közlésére támaszkodva Benda Kálmán adta ki újra, modernizált átírással. Thaly Kálmán a Hodászi nevet Vadasnak olvassa, ezt a téves olvasatot Benda is átveszi. Tanulmányunk idézetei a Benda-féle szövegközlést követik.

¹³ *Bocskai István Levelek*, 119. levél, kelt 1605. március 20., Szerencs.

A másik reménybeli szövetséges, aki hatást gyakorolni látszik a hezitáló Báthoryra, az a Hodászi Lukács, aki wittenbergi és heidelbergi tanulmányai után hazatérve Ecsedben előbb másodpap, majd 1603-tól elsőpap, egyben Báthory udvari papja, 1604-től pedig a tiszántúli református egyházkerület püspöke volt.¹⁴ A számunkra érdekes időszakban tehát már igen nagy egyházi tekintély, s mint a híresen istenes úr bizalmas emberének, szavának akár politikai kérdésekben is foganatja lehetett. Jellemző mindenesetre, hogy Bocskai a rendíthetetlen hitű és egyháza fennmaradásáért foggal-körömmel harcoló Báthoryt ily módon, tehát egyházi személy által látta legkönnyebben megközelíthetőnek.

Hodászit hasonló céllal már korábban is megkereste, sőt, választ is kapott, hiszen március 20-i levelében a következő olvasható: „Minemő jó szívvel és kedvesen vöttük légyen az kegyelmed levelét, akarjuk, hogy nemcsak ez mostani levelünkéből, hanem annak kedve szerént való frustussát jövődöbéli jóakaratumkból tapasztalja meg kegyelmed magához. Az mely dolog felől kegyelmednek írtunk volt, hogy az mi intésünk előtt is arra szorgalmatos gondja lött légyen, könnyen elhittük; holott kegyelmednek mind tisztí és hivatalja s mind az közönséges jóhoz való jóakarata Isten és az emberek előtt is azt kívánta. Mégis intjük kegyelmedet nagy szeretettel, hogy ezt az elkezdett és felvött dolgot ennek utána is ne hagyja és ne tágítsa, mindaddig is, míg kívánt eventussára juttathatja.”¹⁵

Báthory eme két bizalmasától a jelek szerint sokat lehetett várni; annyit legalábbis, hogy az ecsedi udvar hozzáállásáról időről időre tájékoztatást adjanak. Pető választát ugyan nem ismerjük, de a most előkerült két levélről az alábbiak alapján biztosan állítható, hogy azok a püspök választételei.

Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy a két dokumentum ugyanabból az iratcsomóból került elő, amely Ecsedi Báthorynak Bocskaihoz írott leveleit tartalmazza, s amelyeket Balázs Mihály adott közre. Mindazonáltal a levelek végén írójuk teljes neve nem szerepel, mindössze az Ecsed helymegjelölés és a *H. L.* monogram. Ismervén azonban Bocskai kezdeményező levelét, a tartalom megerősíti a gyanút, hogy Hodászival állunk szemben. Szembetűnő, hogy az átpártolást, a királyhoz való hűtlenséget – nyilván az óvatosság okán – egyik levélíró sem említi. Ugyanezt az óvatosságot szolgálhatja a név betűjeleinek használata. Tartalmi mozzanatait tekintve az alább közlendő levelek közül a második ráadásul nem csupán a Bocskaiéhoz illeszkedik, hanem az országbíró 1605. április 14-i keletű soraihoz is, ahol szintén Barcsay János fejedelmi tanácsos Ecsedben tett látogatásáról esik szó.¹⁶ Ezek alapján nehezen elképzelhető, hogy a kérdéses betűk ne a pap nevét rejtsek.

Némiképp nehezíti azonban az eligazodást, hogy az egyik levélen a dátum nincs feltüntetve, így csak következtethetünk arra, hogy melyik a korábbi. A datálatlan írásról is elmondható mindenesetre, hogy 1605. február 21. után kellett keletkeznie, a címzés és a megszólító formula ugyanis *princeps*ként üdvözli Bocskait, akit február 21-én választottak fejedelemmé. Minthogy az itt közlendő másik, április 5-i keletű levél sokkal konkrétan fogalmaz, több kézzelfogható információt tartalmaz, és kevesebb udvariassági formulával él, ezért nézetünk szerint a datálatlan darab elvben állást foglалó, ugyanakkor semmit nem ígérő tartózkodásával a korábbi lehet. Ezt a tartózkodást a helyzet már fentebb vázolt kényes voltával magyarázza: „Eddig nem mehettem Niagsagodhoz, mert koteless szolgáló uagiok, es megis kellett gondolnom, kiuel uagion keoszom.”

¹⁴ Róla bővebben lásd Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, szerk. Dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 258.

¹⁵ *Bocskai István Levelek*, 117. 49. levél, kelt 1605. március 20., Szerencs.

¹⁶ Balázs: *Ecsedi Báthory István*, 46.

Nem látszik kizárhatónak az sem, hogy ez a keltezetlen levél megelőzője lehetett a Benda által közölt, március 20-án kelt és Hodászihoz írt Bocskai-levélnek. Ezen elgondolás mellett pusztán a következő szól: Hodászi bizonygatja, hogy a fejedelem külön utasítása nélkül ő maga is már győzködi egy ideje a nagyurat. A március 20-án kelt Bocskai-féle levél fentebb már idézett részletében pedig ez áll: „Az mely dolog felől kegyelmednek írtunk volt, hogy az mi intésünk előtt is arra szorgalmatos gondja lött légyen, könnyen elhittük.”

Féltetve a keletkezés körüli bizonytalanságokat, érdemes egy kevés figyelmet szentelni a levelek nyelvi megformálásának egy sajátosságára. Makkai László a tízkötetes *Magyarország-történet* Bocskaiával foglalkozó fejezetében külön alfejezetet szentel a hajdúság és Bocskai viszonyának, szuggesztíven ábrázolva e furcsa kapcsolatnak a frazeológiában is tetten érhető sajátosságait.¹⁷ A Bocskai körül már a felkelés korai időszakában kialakuló mítosz irodalmi jelenlétére hivatkozva idéz egy verset.¹⁸ Ennek szerzője az a Debreceni S. János, aki minden valószínűség szerint a hajdúkatonák táborában látott el lelkészi teendőket.¹⁹ A Hodászi-levelek szempontjából ez azért látszik izgalmasnak, mert a hajdúk közt tevékenykedő Debreceni S. János ugyanazt a Gedeon-motívumot alkalmazza művében, mint Hodászi püspök a lentebb olvasható levelében. A bibliai Gedeon története (Bír. 6.11–8.35) könnyen alkalmazható volt az előállt helyzetre, s a református teológiában járatos személyek különösen megfeleltethetőnek érezhették, amennyiben a híres kálvini ellenállási tant „olvasták a történetbe”. A *Militaris congratulatio* a 14., 18. és 28. versszakban is kikapcsolja a Bocskai–Gedeon összevetés retorikai eszközét. A 28. szakaszból idézem: „Melto hat vigyaznunk, Melto könyörögnünk, Az uy fejedelmünkert: / Maradek hazanknak, Szep Ecclesianknak, Adatot Gedeonert.” Hodászi pedig így ír: „...az Felseges Istennek taniacza es io kedue, az ki meg szanuan szegen nemszetwnknnek ennj meltatlan szenuedeset, Niagsagodat mint regen Gedeont, tamasztotta orszagwnknak szabadijtasara.” A bibliai históriát bevonja tehát e levelezés – talán már eléggé hangsúlyozott – meglehetősen kényes és pikáns hátterébe, s ezáltal a maga félig burkolt módján egész politikai koncepciót fogad el. Felmerül tehát, hogy amennyiben – Makkai rendkívül inspiráló felvetése nyomán – beszélni lehet a hajdúság és Bocskai között valamiféle közös nyelv meglétéről, úgy legalább olyan létjogosultsága van a prédikátorok esetében is hasonlóról beszélni.

II. Források

A két szöveg átírása során a betűhűségre törekedtünk. A címzés és az elszórt latin beékelések visszaadásánál azonban a latin írásmód szerint jártunk el, a kis- és nagybetűk esetében is az egységesség szempontját követtük. A központosítás értelemzavaró következtetlenségeit kiküszöbölni igyekeztünk a pontok, vesszők helyét módosítottuk. A rövidítéseket szögletes zárójellek közt, a nazálisok rövidítéseit jelzés nélkül oldottuk fel. Az áthúzott, rontott szavakat, betűkapcsolatokat szintén szögletes zárójelbe tettük.

A két irat azonos levéltári jelzet alatt szerepel, sorrendjüket a mostani közlésben megtartottuk.²⁰

¹⁷ Makkai László: *A Bocskai-felkelés*. In: Magyarország története tíz kötetben (főszerk.: Pach Zsigmond Pál). 3/1. köt. (Magyarország története 1526–1686). Budapest, 1987. 721–725.

¹⁸ Debreceni S. János költeményéről, a *Militaris congratulatio*ról van szó. Kritikai kiadása: RMKT 17. század. 1. köt. 256–260.

¹⁹ A róla szóló életrajzi összefoglalást és a vershez tartozó jegyzeteket lásd: RMKT 17. század 1. köt. 581–587.

²⁰ MOL Eszterházy cs. lt. Rep. 46. Fasc. G. 234. A mikrofilm-tekercs száma: 14527.

1. levél

Spectabili ac Magnifico domino, domino Stephano Boczkaj de Kis maria, Principi Transylvaniae, partium regni Hungariae Domino et Siculorum comiti. Libertatis vero afflictissimae Ungariae assertori ac patrono, ad omnem posteritatem laudibus perpetuis memorando, domino suo clementissimo.

Spectabilis ac Magnifice domine, gratiae et pacis concinne perpetuitatem laborum vero et consiliorum tuorum, pro asserenda et vindicanda libertate patriae afflictissimae susceptorum felecissimum progressum precor. Me vero et mea officia humilimae S[pectabili] M[magnifico] D[omino] V[estro] promptissime offero.

Niagsagottwl mint kegielmes vramtwl hala adassal uezsem, hog illien meltatlan szolgaiarwl Niagsagod ell nem feletkeszet. Aggion az vristen ennekem erott, segijtseget, hog en N[agyságodnak] eletemben szolgálhassak, es hala ado uoltomat meg mutathassam N[agyságodnak]. Az mitt ennekem szegen szolgálaiának paranczol Niagsagod, az en tehetsegem szerint, meg higgie N[agyságod] hog semmire annj gondom nem leszen, mint abban ualo haznos wgiekeszetemnek ueghez uitelere. Eddjgis, tuggia az io Isten, tuggiak emberek is, hog mindenkor ezt az thesist wrgealtam sziuem szerint. Concordia res parvae crescunt, discordia magna dilabuntur.²¹ Magunk keoszot ualo beszelgetesbennis penig szinten wg uiseltem meg eddig magamat, az mint keoszonseges heliet. Sok peldakkal az regi historiakbol mutogattam, mel beoczwletes uolt meg az poganioknalis haszaioknak szabadsaga, kjert sokan keoszwlok mind eleteket mind ioszagokat nem szantak uezsedelemben uinnj, es halalok wtannis magoknak eszell halhatatlan emlekeszetet es diczeretet szerszenj. Remenlem, hog az vristen az ki mindeneknek sziuekkel bir, ittis munkalkodik. Giakorta mondom, hog nem retenet ez, hanem az Felseges Istennek taniacza es io kedue, az ki meg szanuan szegen nemszetwnknek ennj meltatlan szenuedeset, Niagsagodat mint regen Gedeont, tamasztotta orszagwnknek szabadijtasara. Az vristen N[agyságod] eletet hozsabjczia, gonoz akaroit auag terjczze auag fogiassa ell, tanaczat es minden ioraualo igiekeszetit bodogwl uisellie es io szerenczes gioszedelmekkel nemszetwnknek eoromere, latogassa Niagsagodat. Eddig nem mehettem Niagsagodhoz, mert koteless szolga uagiok, es megis kellet gondolnom, kiuel uagion keoszm. Kerem Istent, hog ennekem szolgaltasson wdot es alkolmatosagott Niagsagodhoz ualo menetelre. Az Vristen, ki Niagsagodatt illien szwkseges allapat-tiara tartotta szegen haszanknak, eltesse, algia, eressjczze mind testeben lelkeben, kwlso belso tanacziban N[agyságodat] es [ell] ez ell kezdet dolgott Niagsagod által uigie bodogwl es szerencziesen elobe.

Ex Eced. Niagsagodnak hiuen es igazsan szolgal H. L.

²¹ „Az egyetértés a kis dolgokat nagygyá teszi, a viszálykodás a nagyokat is szétzilálja.”

2. levél

Illustri ac Magnifico domino domino Stephano Boczkaj de Kis maria, Principi Transylvaniae, partium regni Hungariae domino, et siculorum comiti. Domino et patrono suo clementissimo

Niagsagodnak mint kegielmes vramnak ajanlom szolgalmatomat, es kiuanok az eorokke ualo Istentwl N[agyságodnak] hazanknak szabadsagaert ualo szorgalmatos keresztienj wgiekeszeteben io szerenczes es bodog elo menetelt, sok oruendetes napokkal egietemben.

Kegielmes vram, az Niagsagottwl ream bizattatot dologban, mi nemwt hwseggel es szorgalmatossaggal eddiglen mind Istenemnek es az keresztienj religionak, mind orszagwnknak es Niagsagodnak wgiekeztem szolgálnj, legien az vristen es az en io lelki esmeretem biszonsagom. Ha az N[agyságod] kiuansaga szerint nem lehetet meg eddig az procesus, annak okait mind most, mind ennek wtanna uilagoson meg erti N[agyságod]. Az beszéd mindenektl meg lehet, de annak ell hitetese Istennek saiat hatalmaban uagion. Azt bizsonnial irhatom N[agyságodnak], hog meg eddig soha semmi ide[ge]nsegett nem esmertem vramnak w Niagsaganak Niagsagodhoz. Hizem az vristent, hog az Niagsagod dolgajnak szerenczes elo meneteli naprol napra mindeneknek szwuokett Niagsagodhoz inkab koteleszig es gerjesztig. Barczaj Janos vramat, mint illien regi latot hallot uitez embert, io szemmel es niag szeretettel latot w Niagsaga, es ualamj akadali uadnak, mindenekett sincere exponalt w kegielmenek. Massal senkiuel illien szeretettel es biszuan talam nemis beszellel uolna. Niagsagodat kerem mint kegielmes vramat, tarczia Niagsagod az elebbenj szelidseghez magat. Az niag fakat eg uagassal nehez ell uagnj, de az sok koczogattassal azert azokis meg haniatlanak. Nieluelis iszentem Niagsagodnak Barczaj vramtol w kegielmetwl, es mindenek felol, tegien igaz iteletet Niagsagod bolcz es eszes elmeje szerint. Niagsagodnak magam felol semmit egiebet nem irhatok, hanem hog hazamnak szabadsaganak es az keresztienj igaz hittnek szeretoje uagiok, es annelkwl sem elnj, sem penig meg halnj nem akarok. Ha en rajtam allana eg szem pillantasban orszagwnknak minden szabadsaga, azt kiuanam hog heliere allattatnek. Keoniorgesemmel az en Istenem elott szwntelen segjitem Niagsagodat. Eltesse az vristen N[agyságodat], es ennek az meg romlot nemzetnek pwtzasagat Niagsagodnak terhes gongiauisselese által eppjczze fell.

Ex Eczed 5. Aprilis 1605. Niagsagodnak engedelmes szolgália H. L.

MAJTÉNYI GYÖRGY

Az „új kultúrtörténet”-ről

Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat

Az egyes korszakok uralkodó diskurzusai döntenek el, mikor mi számít egy adott közegben igaznak (tudományosnak); s a történészeknek mindig a hegemoniára törekvő beszéd módok közegében kell saját – e diskurzusoktól korántsem független – álláspontját megjelenítenie.¹ A historiográfiai iskolák születése és hanyatlása kapcsán mindenkor érdemes kitérni arra a kontextusra, amelyben az egyes irányzatokhoz kötődő jelentések megszülettek, hogy ti. miért éppen az adott kijelentés fogalmazódott meg a vizsgált közegben.² Az új kultúrtörténet megteremtése így szemléltethető azon a folyamaton keresztül, melynek során az amerikai történészek az *intellectual history*-nek tulajdonított korábbi tartalmakat kérdőjelezték meg.

Az *intellectual history* kifejezést magyarrá a szellemi élet történeteként, gondolkodástörténetként vagy intellektualista történetírásként fordítják.³ E magyarázatokból is következik, hogy a honi tudományos nyelvben nem létezik az amerikai irányzatnak pontosan megfeleltethető fogalom. A következőkben – az irányzat angolszász gyökereit érzékeltető – én az intellektualista történetírás fogalmát alkalmazom (az iskola francia elnevezése, *histoire intellectuelle* ugyancsak az angol eredetét követi). Az *intellectual history* első sorban szellemi irányzatok történetével, társadalmi környezetükkel foglalkozik, különbözik így az eszmétörténetől (*history of ideas*), mely első sorban a különböző iskolák teljesítményét, az egyes szerzők alkotásait vizsgálja, továbbá nem azonosítható a hagyományos értelemben vett művelődéstörténettel, kultúrtörténettel sem (*cultural history*).⁴

¹ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. In: A fantasztikus könyvtár. Budapest, 1998.

² Magyarországon ezzel szemben jellegzetes az a történetírói attitűd, melyet az „általam ismert” vagy „nekem tetsző történeti irodalom olvasata” címkével illethetnénk (a *Reading Foucault, Reading Ricour, Reading Hayden White* típusú munkák nyomán), amikor is a historikus mindentudó narrátorként válogat a historiográfia általa adaptálhatónak vélt megállapításai között, és koherens történetfilozófiái állításaira alapozva, „itt Foucault-nak igaza van”, „igazat adhatunk Hayden White”-nak típusú mondatokkal stb. építi fel saját érvelését, és győzködi olvasóját saját igazáról. A narratívum szerkezetét tekintve ez hasonló eljárás, mint amikor a történész a múlt „tényeit” a tudományos rekonstrukció objektivitásában bízva cselekményesíti, s szövi egységes, valójában újabb történetté.

³ Chartier, Roger: *A szellemi élet története vagy a szocio-kulturális történet*. A francia irányzatok. (Ford. Kiss László) *Történelmi Szemle*, 27. évf. (1984) 3. sz. 404–422.; LaCapra, Dominick: *A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. (Ford. Hites Sándor) Budapest, 2003. 169–209.; Noiriél, Gerard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemlről tudománnyá válásától napjainkig*. 4. fejezet. (ford.: Balázs Eszter) Budapest, 1996.

⁴ Szívós Erika: *Politikai tudattalan és porba hullt királyi fő, avagy az „új kultúrtörténet” csapdái*. *Sic itur ad astra*, XI. évf. (1999) 1. sz. (143–154.) 144.

Az intellektualista történetírás hagyományosan az amerikai szellemi mozgalmak története, az *american thought* jellegzetességeit elemezte. (Az amerikai társadalomtörténet 20. század eleji vállalkozásai – az európai előtörténettel való szakítás jegyében – ugyancsak az amerikai fejlődés sajátosságait vizsgálták.) Az 1960-as évektől jelentkező új társadalomtörténet (*new social history*) a korábban elhanyagolt társadalmi csoportok történetének feltárására törekedett a marxizmus elmélet, az angol és a francia történetírás nyomán. Egy találó megjegyzés szerint a konzervatív társadalomtörténészek ekkoriban éppoly számosan voltak, mint a republikánus népénekeselek.⁵ Az új társadalomtörténészek a történelem „alulnézetből” megközelítés jegyében (*from the bottom up*) szemlélték és szemléltették a történelmet.⁶ Számos tanulmány született a munkások, a rabszolgák, a cselédek, a nők vagy a feketék történelméről.⁷ Az új típusú társadalomtörténet térhódítása hatással volt az intellektualista történetírás irányzatára; többen e területen is a társadalomtudományos elméletek adaptációját szorgalmazták,⁸ és ez alkalmat kínált az intellektualista történetírásnak tulajdonított korábbi tartalom újragondolására.

1980-ban Cornwellben rendeztek konferenciát az európai intellektualista történetírásról; a rendezvényt az amerikai iskola megújításának, a tárgy és a módszertan újragondolásának szentelték, a konferenciakötetet⁹ pedig az „új” intellektualista történetírás kézikönyvének szánták. Gérard Noiriel megállapítása szerint az irányzat formálódásának közvetlen oka az volt, hogy az itt megjelenő történészek többsége európai történelemmel foglalkozott, és közös fellépésükkel azokat a módszereket is védtek, amelyek, úgy tűnt, az amerikai történetírásból a társadalomtudományos elméletek hatására kiveszőben voltak.¹⁰ Közvetett céljuk pedig az lehetett, hogy ezáltal ők maguk és az általuk képviselt szemlélet is teret nyerjen az amerikai historiográfiában. Dominick LaCapra „programadónak” szánt esszéjében¹¹ az intellektualista történetírást „szövegek történeteként” értelmezte, s a narratívumok társadalmi környezetének vizsgálata helyett kontextuális értelmezésük mellett érvelt. E konferenciakötet szellemisége, konkrétan pedig az itt közölt egyik tanulmány kérdésfelvetése nyomán született az a megállapítás, hogy valójában „nyelvi fordulat” (*linguistic turn*) kezdődött az amerikai historiográfiában.¹² A fordulat megtörténtéről tudósító első szemlélő cikk 1987-ben az amerikai történészcéh hivatalos folyóiratában, az *American Historical Review*-ben jelent meg.¹³ A kifejezés használata gyorsan túlnőtt az intellektualista

⁵ Novick, Peter: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, 2. kiadás 1990. (első: 1988.) 440.

⁶ Brandt, Juliane: *Társadalomtörténet az Egyesült Államokban*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003. 153–166.; 153–154.

⁷ Appleby, Joyce–Hunt, Lynn–Jacob, Margareth: *Telling the Truth about History*. New York–London, 1995. 51.; 151.

⁸ Noiriel: *A történetírás „válsága”, 155.*

⁹ LaCapra, Dominick–Kaplan, Steven L. (ed.): *Modern European Intellectual History. Reappraisals and new perspectives*. Ithaca–London, 1982.

¹⁰ Noiriel nyilvánvalóan a társadalomtörténet perspektívájából tekintett e történetírók próbálkozásaira.

¹¹ LaCapra: *A gondolkodástörténet újraértelmezése*, 2003. 204.

¹² Az első a nyelvi fordulatról – még kérdőjellel tudósító – írás: Jay, Martin: *Should Intellectual History Take a Linguistic Turn? Reflections on the Habermas–Gadamer Debate*. In: *Modern European Intellectual History*. 86–110.

¹³ Toews, John E.: *Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience*. *American Historical Review*, 92. évf. (1987) 4. vol. 879–907.

történetírás keretein, s az 1980-as évek végén már Európában is általánosan ismert volt.¹⁴ A nyelvi fordulat kapcsán a legtöbbit hivatkozott könyv – amit ennek nyomán a változás egyik elindítójának tartanak – Hayden White *Metahistory*-ja (1973);¹⁵ ebben White – voltaképpen az intellektualista történetírás hagyományaiból következően – a 19. századi történetírók és történetfilozófusok munkáit s az azokban megnyilvánuló elbeszélő formákat elemezte. A történészek műveire mint irodalmi alkotásokra tekintett, és az egyes munkákat a műfajok elméletén s a szövegek retorikai, tropikus és ideológiai felépítettségén keresztül jellemezte.¹⁶ A Hayden White köpönyegéből előbújó történészekben ennek nyomán tudatosult, hogy a történeti művek is poétikai cselekedet eredményeképpen születnek, valamint a történetírók munkáit is jellemzi az elbeszélés eredendő szubjektivitása; és e felismerés kétértelmű irányítókta további útkereséseiket. A nyelv jelentésközpontú szerepének fölismérése az elméleti nyelvészet hatásának tudható be, s a historikusok irodalomelméleti munkák nyomán kezdték elemezni a történeti művek, források narratív szerkezetét. Az 1980-as évektől kezdődően jelentős hatással volt az amerikai történetírásra a francia mentalitás-történet (*histoire des mentalités*), s a historikusok Foucault hatására a diskurzusok – így a történetírói szövegek – szerepét hangsúlyozták a valóság formálásában.¹⁷

Az amerikai historiográfiában a változás kiváltó okaként emellett a nyugat-európai társadalomtörténetet s az ún. kritikai elméleteket nevezik meg. Miként Gérard Noiriel szellemesen megállapítja: míg a „nyelvi fordulat” alapvetően amerikai találmány, addig a „kritikai fordulat” „*made in France* termék”.¹⁸ Az *Annales* szerkesztői ugyanis 1988-ban, majd 1989-ben szerkesztőségi jegyzetben fordultak a történészvilághoz, melyben a társadalomtudományok körében tapasztalható elbizonytalanodás hatására új módszerek alkalmazását, egy interdiszciplináris módszertan megteremtését szorgalmazták. Az első felhívás címe nyomán szokás kritikai fordulatról beszélni.¹⁹ A kritikai elmélet adaptációja további lehetőséget kínált az amerikai történészek számára a historiográfia megújításához, mivel hivatkozási alapot biztosított a legkülönbözőbb elméletek meghonosításához. Az állandó mozgást, a megújulást jelző szókapcsolatok (az „új” jelző, a „másképp” határozószó, vagy az „újragondolás” és a „fordulat” főnevek gyakori alkalmazása) is mutatják, hogy az 1980–1990-es években a historiográfiában markánsan fogalmazódott meg a változás, a változtatás igénye. A törésvonalak és az időhatárok kijelölése azonban meglehetősen önkényes; van, aki például az amerikai történetírás 1960-as évektől történő alakulását egyetlen folyamatnak te-

¹⁴ Noiriel: *A történetírás „válsága”*, 150–154.

¹⁵ White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore, 1973.

¹⁶ LaCapra *Rethinking Intellectual History* című könyvében számos más elmélet adaptációjára is vállalkozott: *A poetics of Historiography: Hayden White's Tropics of Discourse.*; *Who rules metaphor? Paul Ricour's Theory of Discourse.*; *Habermas and the Grounding of Critical Theory.*; *Marxism and Intellectual History*. In: LaCapra, Dominick: *Rethinking Intellectual History. Tests, Contexts, Language*. Ithaca-London, 1994. 72–83.; 118–144.; 145–183.; 325–346.

¹⁷ Hunt, Lynn: *Introduction: History, Culture, and Text*. In: Hunt, Lynn (ed.): *The New Cultural History*. Berkeley–Los Angeles–London, 1989. 6–9.

¹⁸ Noiriel: *A történetírás „válsága”*, 149.

¹⁹ *Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?* Annales E.S.C., 43. évf. (1988) 2. vol. 291–293.; *Histoire et sciences sociales: tentons l'expérience*. Annales E.S.C. 44. évf. (1989) 6. vol. 1317–1323. old. Lásd Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: *Bevezető*. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 1995. 17.

kinti, s a divatos „fordulat” kifejezéssel élve hosszan tartó társadalmi-nyelvi fordulatról beszél (*sociolinguistic turn*).²⁰

Az új kultúrtörténetről

A „rég”i történetírói iskolák megújítása rendszerint valamely reprezentatív eseményhez kapcsolódik (egy konferenciához vagy egy reprezentatív kötethez); s az új irányzatok megteremtésének emellett fontos momentuma még az új elnevezés megalkotása, létrehozásuk verbális gesztusa. A historikusok ilyenkor rendszerint visszapillantanak a korábbi irányzatok történetére, evolúciójára – így határozva meg a „rég”i és az „új” különbségét. (E demonstratív esemény jellemző mozzanata lehet egy emblematisz személység felvonultatása. Hayden White például személyes megjelenésével vagy konferenciakötetbe adott tanulmányával számos irányzat megszületését szentesítette már.) 1987-ben a California Egyetemen a Francia Tanulmányok Központja szervezett konferenciát annak tiszteletére, hogy Roger Chartier a Berkeley-n tett egy hónapos látogatást, és ennek a rendezvénynek lett az eredménye az új irányzat (*new cultural history*) létrejöttét demonstráló kötet.²¹ (Az új kultúrtörténetnek tulajdonított tartalmak szoros kapcsolatot mutatnak Chartier-nek a Cornwell-i konferencián elmondott előadásával, melyben a társadalmi élet jelenségeire reflektáló kultúrtörténet mellett történelmi földrajzát.²²) A megalkotott elnevezés (új kultúrtörténet) egyfelől utalt az amerikai történetírás hagyományaitól való eltávolodásra, a gyökerekkel, az intellektualista történetírás iskolájával való szakításra, másfelől a „rég”i kultúrtörténettől (művelődéstörténettől) való különbözősége. Lynn Hunt a könyv bevezetőjében elsősorban az *Annales* körének hatását hangsúlyozta, s a franciaországi történetírásról adott áttekintést követően fogalmazta meg az új kultúrtörténet programját.²³ Nyilvánvaló, hogy az irányzat historiográfiai jelenlétét az előzmények bemutatásával, a viszonyítási és kapcsolódási pontok kijelölése révén lehetett tudatosítani. (Mégis, ha elfogadjuk az új történeteszek ama alapvetését, mely szerint a történetírói narratívum nem egyszerűen a valóság reprezentációja, a különböző irányzatok önreprezentációinak sem feltétlenül kell hitelt adnunk, mivel azok az egyes szerzők elméleti irányultságára adnak utólagos történelmi magyarázatot.) A programadó kötet összegzi a történetírást ért, tudományágon kívüli hatásokat, így többek között az elméleti nyelvészet, az irodalomelmélet vagy az antropológia befolyását.

Lényegi különbség az „új kultúrtörténet” és az „új” intellektualista történetírás között elsősorban a kutatás tárgyának megválasztásában tételvezhető. Clifford Geertz értelmező antropológiája nyomán a történeteszek a kultúra fogalmát kiterjesztették a populáris kultúra megnyilvánulásaira is. A kultúra e felfogás szerint öröklött jelképrendszer, jelentés-összefüggések sűrű hálózata, mely az egyénnek segít eligazodni a környező világban. A „sűrű leírás” módszere e jelek megfejtését, szövegszerű olvasását jelenti.²⁴ További eligazítást nyújt

²⁰ Jacob, Margaret C.: *Science Studies after Social Construction: The Turn toward the Comparative and the Global*. In: Bonell, Victoria E. – Hunt, Lynn (eds.): *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*. Berkeley – Los Angeles – London, 1999. 5–6., 24–26.

²¹ Hunt: *The New Cultural History*. Berkeley – Los Angeles – London, 1989.

²² Chartier: *A szellemi élet története*, i. m. (Eredeti megjelenés: Chartier, Roger: *Intellectual History or Sociocultural History? The French Trajectories*. In: *Modern European Intellectual History*, i. m.

²³ Hunt: *Introduction*, i. m.

²⁴ Darnton, Robert: *Intellectual and Cultural History*. In: Kammen, Michael (ed.): *The Past Before Us*. Ithaca – London, 1980. 347–348.; Hunt: *The New Cultural History*, 10–16. Az új kultúrtörté-

az irányzat lényegét illetően az a kötet, amely egy újabb konferencia után ugyanebben a sorozatban, Lynn Hunt társszerkesztésében jelent meg, mely már a címében is fordulatot emleget: A kulturális fordulaton túl (*Beyond the Cultural Turn*). A könyv az amerikai társadalomtudományt ért új hatásokat térképezi fel, illetőleg ezeknek az elméleteknek a korábnál tudatosabb adaptációját célozza. A kulturális fordulat a nyelvi fordulat továbbvitelét jelenti, a szövegelemzés módszereinek kiterjesztését a kultúra legkülönbözőbb jelenségeinek elemzésére.²⁵ Az új kultúrtörténet irányzata mára – az antropológiai szemlélet erőteljes térnyerése nyomán – szinte megkülönböztethetlenné vált az angolszász gyökerekkel rendelkező történeti antropológiától, noha egyes elméletek (irodalomelmélet, elméleti nyelvészet stb.) hatásai itt sokkal erőteljesebbnek mutatkoznak, és historiográfiai jelenlétének tudatosítását követően – miként az Annales iskolája az Egyesült Államokban – erőteljesen hatott a különböző nemzeti historiográfiák útkereséseire: viszonyítási ponttá vált a történetírásban.

Ha fentebb kitértem a társadalomtörténet marxista elkötelezettségére, akkor ugyancsak meg kell emlékezni az új kultúrtörténet baloldali liberális szemléletéről, történetírói programjáról. A deklarált cél ezúttal is egy demokratikus, pluralista, a különböző társadalmi csoportok igazságainak hangot adó historiográfia megteremtése (volt). A historikusok így azt hangsúlyozták, hogy korábban a nemzeti történelem értelmezése során az egyes szerzők az objektivitás eszményének a jegyében bizonyos szempontokat a többi fölé emeltek. A többség szempontjait az állami ideológia jegyében általános érvényűnek tekintették, és ezáltal bizonyos hangokat (egy csoportok történeteit) kizárták a történetírás kánonjából. Ezzel szemben a történetírás „objektivitását” az jelentheti, ha a historiográfia többféleképpen is képes reflektálni a múltra, mivel minden csoportnak saját történelme, másokéval szembeállítható történeti igazsága van. A történetírónak pedig vállalnia kell elfogultságait, és meg kell vallania szándékait az olvasó előtt.²⁶ Többen épp azt vetik az „új történészek” szemére, hogy nem egyszerűen szubjektív, hanem erősen részrehajló képeket festenek a történelemről. A munkáikat jellemző általános relativizmus nemcsak a konzervatív, de a marxista történészek ellenérzését is kiváltotta.)

Az a felismerés, hogy a történeti források szöveggént is elemezhetők, átformálta a történetírói szerepről vallott hagyományos elképzeléseket.²⁷ Az „új” történészek szerint, amikor a történettudósok azt hirdették, hogy mentesek az ideológiai kötöttségektől, és képesek arra, hogy a társadalmi valóságról „érdek nélkül”, „objektíven” írjanak, nem néztek szembe az elbeszélés alapvető relativizmusával.²⁸ A forrás megformálásának módja olyan jelentéseket hordoz, amelyekeken keresztül nemcsak egy adott kultúra, hanem az alkotó maga is megnyilatkozik. E jelentések és az ezeknek megfelelő/megfeleltethető értelmezési lehetőségek

neti elemzések kultúra fogalmának alapvető forrása a következő tanulmánygyűjtemény: Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973., lásd különösen: 5–12., 89.

²⁵ 1994-ben *History and Sociology after the Linguistic Turn* címmel, majd 1996-ban *Studying Culture at the Linguistic Turn: History and Sociology* címmel szerveztek tudományos ülést, s ez utóbbi előadásait tartalmazza a *Beyond the Cultural Turn*. Első tematikus egysége a kultúra fogalmával foglalkozik; bevezetőjében a szerkesztők egymás mellett említi Hayden White-ot és Clifford Geertz-öt. (White utószava zárja kötetet.) 5–6., 24–26.

²⁶ Appleby–Hunt–Jacob: *Telling the Truth about History*, 254–261.

²⁷ White, Hayden: *Introduction: The Poetics of History*. In: *Metahistory*. 1–42. White művének hatásához lásd Appleby–Hunt–Jacob: *Telling the Truth about History*, 228–234.

²⁸ Biernacki, Richard: *Method and Metaphor after the New Cultural History*. In: Bonnell–Hunt (ed.): *Beyond the Cultural Turn*, 73., 83. Halttunen, Karen: *Cultural History and the Challenge of Narrativity*. In: Bonnell–Hunt: *Beyond the Cultural Turn*, 166–167.

számtalan, többek között kortól és befogadótól is függő, változó értelmű olvasatot tesznek lehetővé. A történetírás nem törekedhet egységes és egyedül érvényes strukturalista elmélet, csak hipotetikus elemzési modell megalkotására. A történetírói stílusnak ezzel a felismeréssel kapcsolatos átalakulását jelzi, hogy a többes szám első személyű elbeszélési mód helyébe az egyes szám első személyű narráció, a korábban gyakorta egyes számban használt főnevek, „valóság”, „igazság” stb. helyébe ezek többes számú változata lépett. Az interpretáció során a történetírás a politika- és a társadalomtudományok fogalmai helyett olyan kategóriákat kénytelen kölcsönözni – elsősorban az irodalomelmélettől és a nyelvészettől –, amelyek a történetírás tekintett narratíva poétikai értelmezését is lehetővé teszik. Így nyelvi jelekről beszél, s többek között a metafora és a szimbólum trópusainak leírására törekszik. Hayden White szerint a historikus alapvetően négyféle formában mondhatja el tárgyát a magyarázó stratégiának megfelelően: a románc, a komédia, a tragédia vagy a szatíra műfajában.²⁹

A történetírás elsődleges feladata a forrás jelentésszerkezetének „megbontása”, elemzése. A *dekonstrukció* során az íróknak nemcsak a szöveg szemantikailag értelmezhető síkjával kell állandó kapcsolatot tartania, hanem a szöveggel mint nyelvi valósággal is. Az a felismerés, hogy minden narráció már önmagában is szubjektív értelmezés, segítheti a történetírót egy *forráskritikus és önreflexív* írásmód megtalálásában.³⁰ És éppen ez az új kultúrtörténet-szek deklarált célja: újraolvasni és újraolvasztatni a régi módszerekkel már elcsépelet forrásokat, hogy öntudatos formálóiá váljanak egy többszereplős és többszempontú, az egyes narratívumokat magában foglaló metanarratívumnak. Ez a hatás a történetírásban – természetesen – a „személyes jellegűnek tekintett” források (művészeti alkotások, interjúk, naplók, levelek) divatját eredményezte.³¹

Tényszerűség és fikcionalitás

Magyarországon is sokat olvashatunk az unalomig magyarázott történetfilozófusok elméleteiről, viszont szinte semmit az e teóriákat alkalmazó historikusok műveiről. Az alábbiakban empirikus kutatásokról számot adó munkákat ismertetek, melyek érzékeltetik, hogy a történetírás hagyományos feladatának s korábbi szerepének megkérdőjelezése nemcsak a stílus megváltozását, de egyes esetekben a műfaji korlátok szétfeszítését is eredményezte. Ennek sokat hivatkozott, klasszikus példája Simon Schama az Egyesült Államokban élő brit történetírás, művészettörténetész *Dead Certainties* című könyve, mely két 18–19. századi eseményről és az ezeket körbevevő mítoszokról szól. Schama szándékosan megszegi a történetírás konvencióit, hagyományos bizonyítási eljárásait (filológiai ellenőrizhetőség, „tudományos” stílus stb.), jóllehet könyvét nem tudományos munkaként határozza meg: törté-

²⁹ Nemcsak a magyarázó stratégia lehet szerinte négyféle, hanem az érvelést, illetőleg az ideológiai vonatkoztatás módja is. Ezek a formalista, az organicista, a mechanisztikus és a kontextualista, illetőleg: az anarchista, a radikális, a konzervatív és a liberális. White: *Metahistory*, 7–31. Történeti-poétikai elemzésre alkalmasnak tartja az elméleti nyelvészet által meghatározott négy alapvető trópus is: a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és az iróniát.

³⁰ Haltunen: *Cultural History and the Challenge of Narrativity*, 177.

³¹ Annak ellenére is, hogy a posztmodern narrativitáselmélet a történettudományban – amint azt több szerző is hangsúlyozza – nagyobb hatással volt arra, ahogyan írunk arról, amit tanulmányozunk, mint arra, hogy mit tanulmányozunk. Haltunen: *Cultural History and the Challenge of Narrativity*, 178.

neteit történeti elbeszéléseknek (*historical novellas*) nevezi.³² Többen azonban műfaji korlátozások nélkül terjesztik ki a korábban tudományosnak deklarált történetírás határait a fikció, a fikcionalitás irányába – ezzel is jelezve a műfajhatárok elmosódását.

A többszólamúságra való törekvésnek, az egymással versengő értelmezések, diskurzusok bemutatásának mértékadó példája James Goodman *Stories Of Scottsboro* című munkája.³³ A szerző könyvében egy bírósági ügyet dolgoz fel. 1931-ben Alabamában – kilenc fekete fiataalt vádoltak meg két fehér nő megerősökölésével. A kilenc *teenager* – a legfiatalabb tizenhárom, a legidősebb tizenkilenc éves volt – egy vonaton verekezésbe keveredett fehér fiatalokkal. Később az utasok közül két fehér lány azt vallotta, hogy a feketék megerősököltek őket. A fehérekből álló bíróság első fokon halálra ítélte a vádlottakat. Az ítélet utóbb politikai ügygé, a nyilvánosság előtt az amerikai demokrácia megítélésének kérdésévé vált. A szerző ismerteti a bírósági ügy narratívumait s az azt követő évtizedes vita történetét, és ennek során különböző nézőpontokból beszéli el a történetet. Megismerhetjük az esetet a vádlottak, az áldozatok, valamint különböző társadalmi, etnikai és politikai csoportokhoz tartozók szempontjából. A „mi történt?” kérdésre Goodman több történettel válaszol, különböző emberek gondolatait ismerteti arról, hogy mi történhetett valójában, s ennek alapján az olvasó maga is szubjektív képet alkothat az eseményről, az okokról és a következményekről. Emellett Goodman érzékelteti (elismeri) saját szerepét is a történet megszerkesztésében, az események és a különböző történetek utólagos rekonstrukciójában.³⁴ Ismeretes Hayden White álláspontja a tragikus, modern történelmi események (mint például a holokauszt) korlátozott cselekményesítési lehetőségéről,³⁵ felvethető ugyanakkor az a kérdés, hogy etikai megfontolások nem korlátozzák-e szükségszerűen a hétköznapi emberek történeteit közvetítő történész „elbeszélői szabadságát”. Goodman e Scottsboro-i történet „plurális” elbeszélése során nyilván nem hangsúlyozhatta túl a könyvében színe lépő fehér déliek szempontjait, előítéleteit. Megkérdőjelezhető ennek kapcsán az is, hogy a történetírásnak valóban a többszólamúságra kell-e törekednie, s hogy egyáltalán képes lehet-e rá.)

³² Két, véletlenszerűen kapcsolódó történetet (mesét) fűz egymásba: James Wolfe tábornok hősi halálát a quebeci csatában 1759-ben és Dr. George Parkmannak a Harvard Medical College-ban 1849-ben történt meggyilkolását. A szerző könyvében regényírói eszközöket alkalmaz, több szálon futtatja a cselekményt, és narratorként különböző elbeszélők hangján szólal meg. Wolfe halálának történetét egy hétköznapi brit katona, szemtanú beszámolóján, családi levelezések töredékein, a festő, Benjamin West alkotásán (Wolfe tábornok halála, 1770), és a hősével szinte rögeszmésen azonosuló történész, Francis Parkman munkáján keresztül ábrázolja. Keveredik munkájában az események képzel, illetőleg – a hagyományos történeti dokumentáción alapuló – tudományos rekonstrukciója, s elbeszélése hitelessége felől el is bizonytalanítja olvasóit. A már említett katonának a quebeci csatáról tudósító beszámolójáról például az utószóban árulja el, hogy azt valójában ő találta ki. Schama, Simon: *Dead Certainties*. (Unwarranted Speculations.) New York, 1991.

³³ Goodman, James: *Stories of Scottsboro*. New York, 1994.

³⁴ Amellett, hogy végigköveti az esetről tudósító történetek születését, alakulását, s hogy azok miképp kapcsolódtak különböző csoportokhoz, diskurzusokhoz, a szerző hangsúlyozza, hogy e történeteket ő maga szerkesztette a könyv megírása során egyetlen egészé, egy újabb történeté. (*Stories of Scottsboro*. XIII.) Jellemző, hogy a könyv az eset novellaszerű elbeszéléseivel indul, annak leírásával, ahogyan Goodman utólag elképzei az eseményeket, majd ama történeteknek a filológiai ellenőrizhető (lábjegyzetelt) ismertetésével folytatódik, amelyek alapján képet alkothatunk, s amelyek alapján a szerző maga is képet alkotott az eseményekről.

³⁵ White Hayden: *A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája*. In: Uő.: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 68–102.

Más szempontból, de ugyancsak a történetírás hagyományos eljárásainak szándékos megsértését jelenti Lynn Huntnek a francia forradalom történetéről írott „családragénye”.³⁶ A könyvben a szerző populáris műveket, ponyvákat és művészeti alkotásokat is elemez. A rendelkezésére álló adatokat, történeteket egy népszerű elmélet, Sigmund Freud fiúk és apák konfliktusáról szóló teóriájának felhasználásával szervezi újabb történetbe. Munkája így nem igazán illeszkedik ahhoz a történetírói hagyományhoz, mely a különböző társadalmi csoportok érdekkellentéből fakadó harcaként ábrázolta a forradalmat. Huntnek a *Totem és a tabu* nyomdokain haladó értelmezése szerint a francia forradalomban a testvérek (a nép) harcolt az apa (a király) ellen, Marie Antoinette pedig a „rossz anya” volt, aki magatartásával nagyban hozzájárult a fivérek haragjához, lázadásához. Hunt eljárása vélhetőleg azon a belátáson alapul, hogy a múltat a maga teljességében, a történetírói szándékoktól mentesen képtelenség rekonstruálni (egyformán önkényes így például a francia forradalom történetének marxi vagy freudi alapon történő rekonstrukciója³⁷). A felismerés hatására, hogy a múlt különböző szempontú rekonstrukciói között nincs lényegi különbség, Hunt nagyobb elbeszélői szabadságot engedélyez magának, mint a történetírók hagyományosan: könyvében nemcsak az adatok és a történetek, de a tudományos beszédmódok között is szabadon válogat.

E történeti munka és freudi családragény szerzője, Lynn Hunt tevékeny szerepet vállalt az „új kultúrtörténet” megalkotásában, jelenlétének tudatosításában; történészi munkássága emellett a historiográfia elméleti problémáival szembesülő (szembenező) történészek útkereséseit is példázza. Az alábbiakban közölt tanulmánya a francia forradalom történetének ugyancsak újszerű, a korábbi történetírói sémáktól mentes értelmezése. Elemzésében azt bizonyítja, hogy a pornográfiának sajátos funkciója, politikai szerepe volt a francia forradalom időszakában: a társadalmi indulatok kifejezőjévé vált. A pornográfia ilyenén ábrázolása – azáltal, hogy a szerző tárgyát tágabb kontextusba, a politikai események „szövegkörnyezetébe” helyezi – metaforikus jelentést tulajdonít a látszólag legkevésbé sem metaforikus műveknek. A tanulmány szórakoztató olvasmány nyújt, és ezáltal azt is érzékelteti, hogy új távlatok nyílnak a történész előtt, ha kilép saját szűkebben értelmezett diszciplínájának keretei közül: több képzelőerővel és sokkal szabadabban szóheti történetét.

³⁶ Hunt, Lynn: *The Family Romance of the French Revolution*. London, 1992. A kötet címe Freud: *Familienroman der Neurotiker* című esszéjére utal, amit Otto Rank adott közre 1909-ben. (XIII.) A könyv elemző ismertetése: Szívós Erika: *Politikai tudattalan*, i. m.

³⁷ Egy korábbi tanulmányában Hunt a marxista értelmezések önkényességét bírálta: Hunt, Lynn: *Review essay: Penser la révolution française*. *History and Theory*, 20. (1981) nr. 3. 313–323.

LYNN HUNT

Pornográfia és a francia forradalom*

Pornográfia és forradalom első látásra talán összeférhetetlen ágyastársaknak tűnnek. A 16., 17. és 18. században pornográf műveket csaknem kizárólag férfiak írtak, s általában – bár nem mindig – a gondolkodását és magatartását illetően is szabadosnak tekintett felső osztálybeli férfi közönség számára. A zuhlott arisztokraták a francia forradalom által eltörölni kívánt arisztokrácia erkölcsi hanyatlását képviselik. A francia forradalmárokról – természetesen Robespierre-rel az élen – puritán kép él bennünk, és igencsak nehéz lenne elképzelni, hogy ezek a puritánok és aszkéták bármilyen módon helyeselték volna a pornográfiát.

Valójában azonban a francia forradalom és a pornográfia között mind személyes, mind társadalmi szinten szoros kapcsolat volt. A forradalom két vezéralakja is – Mirabeau és Saint-Just – írt pornográf műveket a forradalmat megelőző időkben, a pornográfia néhány vezéralakja pedig, kik közül Sade a legismertebb, közvetlenül részt vett a forradalomban.¹ A politikai indíttatású pornográfia az *ancien régime* mint társadalmi és politikai rendszer legitimitásának aláásásával segítette a forradalom véghezvitelét. Mikor 1789-ben kitört a forradalom, a pornográfia nem hagyott alább az új publikációk áramában; sőt a fő udvaroncok és különösen a királyné, Marie Antoinette elleni gonosz támadások formájában az új populáris politika előterébe került. Emellett pedig a nem politikai indíttatású pornográfia is dívott az 1790-es években.

Az efféle kiadványok ekkor sokkal szélesebb teret élveztek Franciaországban, mint bármikor annakelőtte vagy éppen az utóbbi időket leszámítva a későbbiekben, hiszen az obscenitás a forradalmárokat kevésbé nyugtalanította, mint az ellenforradalmi propaganda. A fejlődésnek utat nyitó időszakban a politikai pornográfia minden addiginál szélesebb közönséget vonzott, s a tudatosan vulgáris populáris politika legfőbb fegyvere lett. A terrort követően, és talán arra válaszként, a pornográf regény stilisztikai és ideológiai betetőzésének lehetünk tanúi, különösen Sade márki hírhedt műveiben – melyeknek túlnyomó része az 1790-es években jelent meg –, de Andréa de Nerciat és Restif de la Bretonne pornográf regényeiben is.

Nem csupán a pornográfia és a francia forradalom kapcsolatáról van itt azonban szó. A francia forradalom fordulóponthoz jelentett a nyugati pornográfia történetében, nemcsak Franciaországban, hanem máshol is nyugaton. Franciaországban az 1790-es években a politikai indíttatású pornográfia mennyiségében és gonoszágában is elérte csúcspontját, aztán hirtelen eltűnt, hogy átadja helyét annak a fajta pornográfiának, mely politikai tartalom nélkül folytatta a társadalmi és erkölcsi tabuk döntögetését. Máshol a francia forradalom

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Hunt, Lynn (ed.): *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800*. Zone Books, New York, 1966. 301–339.

¹ 1792–1793-ban Sade több kisebb posztot töltött be Párizsnak azon negyedében, ahol lakott. Sade forradalmi pályafutásáról lásd: Lély, Gilbert: *The Marquis de Sade: A Biography*. (Ford. Brown, Alec) New York, 1961. 310–357.

demokratizálódással – nyomtatványok és társadalmi rendbontások útján –, tömeges politikai mobilizációval fenyegető szelleme a pornográfia mint önálló műfaj jogi szabályozását indította el. A pornográfiának a felforgató filozófiával és politikával való társítása Nyugat-Európában, úgy tűnik, legkésőbb az 1830-as évekre megszűnt, s ezzel egy időben önálló műfajjá nőtte ki magát.

Franciaországban a forradalom hatását nyomon követhetjük a 'pornográfia' szó történetében, mely mai jelentését az 1789-es forradalom alatt vagy közvetlenül utána nyerte el. A 'pornográf' szóval Restif de la Bretonne a prostitúcióról szóló írásokat jellemezte 1769-ben, míg 1806-ban a kifejezés már a társadalmi rendet felforgató és a jó erkölccsel ellentétes írásokra vonatkozott. Ebben az évben a tiltott művek bibliográfiájának francia összeállítója a pornográfiát úgy definiálta, mint a könyvek azon kategóriája, melyeket nem valási vagy politikai, hanem erkölcsi okokból tiltottak be.²

A 'pornográfia' szót Angliában csak a 19. század vége felé kezdték el használni, annak ellenére, hogy az obszcén könyvek erkölcsi indíttatású betiltása jóval gyakoribb volt, mint a 18. századi Franciaországban. 1728-ban a King's Bench obszcén rágalmazás miatt elítélte Edmund Curll könyvkiadót, ezáltal precedenst teremtve az angol jogban, mely egészen az obszcén kiadványokra vonatkozó 1959-es törvény meghozataláig alapját képezte az ilyen jellegű ügyekben született ítéleteknek. A Curll ügy előtt azonban a világi bíróságok nem folytattak eljárást erkölcstelen szövegek nyomtatásban való megjelentetése miatt, mondván, a rágalom bűncselekménye akkor valósul meg, ha az egy bizonyos személy vagy személyek, illetve a kormány ellen irányul.³ Az erkölcsi rontás nem büntethető tett – vélték a bíróságok.

Az erkölcstelen irodalom elleni hadjárat Angliában 1787-ben a *Proclamation Society* (Kinyilatkoztatás Társasága) megalapításával indult, mely „a Bűn, a Profán és az Erkölcstelenség megakadályozását és megbüntetését tűzte ki célul maga elé”. Mint minden olyan társaság, mely Angliában az 1690-es évektől kezdve a jó erkölcsök propagálására jött létre, a *Proclamation Society* is a részegeskedést, a káromkodást és a vasárnapi ünnep megszegését ostromozta, de elődeivel ellentétben szükségesnek találta az „olyan könnyelmű, feslett könyvek és kiadványok” betiltását is, melyek „megmételtyezik a fiatalok és óvatlanok elméjét”. A francia forradalom azonban még az obszcén, becsületsértő írások tiltásának hagyományával rendelkező Anglia számára is vízváltó volt, hiszen az 1800-as évek elején a pornográfia művelőit lázas igyekezettel kezdték rács mögé dugni.⁴

Ebben a buzgó tevékenységben központi szerepet töltött be Angliában az 1801-ben létrehozott, *Vice Society* (Társaság a Bűn ellen) néven ismert szervezet (teljes nevén: Társaság a Bűn leküzdéséért és az Erény és Vallás bátorításáért), mely megalapítása után rögtön megindította hadjáratát „az obszcén könyvek, nyomtatványok, rajzok és csecsebecsék kiterjedt kereskedelme ellen”. A korábbi eljárások, mint például 1797-ben a Thomas Paine *Az értelem kora* című műve elleni, vagy ugyanabban az évben Matthew Lewis *A barát* című regénye ellen kilátásba helyezett eljárás, eltörpülnek annak tükrében, hogy 1802 után a perek száma hirtelen megszaporodott.⁵ Az 1798-as évkönyv a francia forradalmat okolta

² Lásd e kötet bevezetőjét, 9–45. A legfontosabb forrás: Peignot, Etienne-Gabriel: *Dictionnaire critique, littéraire, et bibliographique des principaux livres condamnés au feu, supprimés ou censurés*. 2 vols. Paris, 1806.

³ Thomas, Donald: *A Long Time Burning: The History of Literary Censorship in England*. New York, 1969. 78. A Queen's Bench-ből idéz egy bírót 1707-ből.

⁴ Thomas: *A Long Time Burning*, 113. és 189.

⁵ Thomas: *A Long Time Burning*, 189.

a bűn terjedéséért: „A francia forradalom minden fennen hangoztatott ékesszólásnál és a korábbi századok filozófusainak értekezéseinél jobban illusztrálta a jó erkölcsök és a társadalom rendje és békéje közötti összefüggést. A társadalom felső rétegei, a rangos és vagyonos emberek, kik más iránt nem is voltak mindig fogékonyak, most elsőként fújtak riadót azon vallástalan és erkölcstelen eszmékkal szemben, melyek árnyékában a francia demokrácia menedéket keresett.”

Így tehát nem véletlen, hogy nagy cenzúrázási folyamat indult el a 19. század első éveiben. Thomas Bowdler az 1818-ban megjelent *Családi Shakespeare* című megtisztogatott kiadvány előszavában kifejtette, hogy „ki akarta törölni a kiadványból mindazt, amit egy úriember hölgyek társaságában nem olvashat fel”.⁶ A francia forradalomban nyilvánvalóvá váltak a nyomtatott szövegek széles körű terjesztésének veszélyei, és a 19. századi erkölcsreformerek eltökélték, hogy a nőket és gyermekeket távol kell tartani a veszélyes irodalomtól.

A pornográfia körüli társadalmi és morális felbolydulást táplálták a pornográfia mint önálló irodalmi műfajnt illetően Franciaországban a forradalmi évtizedben végbement változások is. Amint az előző tanulmányokban már szó esett róla, a pornográfiát jóval 1789 előtt használták politikai célokra; Peter Wagner például a felvilágosodás korabeli pornográfiát általánosságban úgy jellemezte, mint „az egyház és állam összefonódott hatalma elleni tiltakozás eszközét”.⁷ Az *ancien régime* pornográfiája mint műfaj önmagában hordozta felforgató jellegét, hiszen materialista filozófiára épült, és gyakran tűzött céltáblájára papokat, apácákat és arisztokratákat. A forradalom alatt a politikai pornográfia virágzott, egyre csipősebb lett, s olvasóközönségébe felsorakoztak az alsóbb rétegek is. Ezzel egyidejűleg azonban, paradox módon, kezdett leválni a politikáról, talán épp az *ancien régime*-et célzó támadásainak sikeressége miatt.

A terror elmúltával a pornográfia francia művelőinek figyelme csaknem kizárólag a szexuális élvezet öncélú ábrázolására összpontosult. Ez a változás már a modern pornográfia kezdeteit jelentette, mely a nemi szervek és szexuális aktusok kendőzetlen megjelenítésére hivatott, tömegesen gyártott szövegekkel és ábrázolásokkal egyedüli céljának az olvasó vagy szemlélő nemi vágyának felkeltését tekinti. Paradox módon, mihelyst a politikai pornográfia demokratizálódott, elveszítette politikai jellegét.

Pornográfia a forradalom alatt

A politikai pornográfia tekintélyes múltja a 16. századba, Aretinóig nyúlik vissza, s Franciaországban az *ancien régime* utolsó évtizedeiben élte virágkorát. Robert Darntontól tudjuk, hogy az *ancien régime*-beli röpiratok miként használták a szexuális érzékiséget a francia udvar, az egyház, az arisztokrácia, az akadémiák, a salonok és az egész monarchia elleni támadásként.⁸ Nem olyan régen Sarah Maza hívta fel figyelmünket e kritika nemi dimenziójára. Az 1770-es és kora 1780-as évek politikai indíttatású röpiratai gyakran ostorozták, hogy a nők túlzott befolyással bírtak a francia udvarban.⁹ Az effajta irodalom középpontjában Marie Antoinette királyné állt; pornográf pamfletek, versek és dalok állítólagos sze-

⁶ Thomas: *A Long Time Burning*, 179.; 186.

⁷ Wagner, Peter: *Eros Revived: Erotica of the Enlightenment in England and America*. London, 1988. 6.

⁸ Darnton, Robert: *The High Enlightenment and the Low-Life of Literature*. In: *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA, 1982. 1–40. különösen 29.

⁹ Maza, Sarah: *The Diamond Necklace Affair Revisited (1785–1786): The Case of the Missing Queen*. In: Hunt, Lynn (ed.): *Eroticism and the Body Politic*. Baltimore, MD, 1991. 63–89.

xuális vétkeit részletezték, megkérdőjelezték gyermekei apjának kilétét, s ezáltal végzetesen aláásták a királyi tekintélyt.¹⁰ Ha a király saját feleségén nem tud uralkodni, és abban sem biztos, hogy ő-e gyermekei apja, hogyan tarthat igényt alattvalói engedelmességére vagy a trón továbbörökítésére?

A szexuális felfordulástól való félelem nemcsak a királyi udvart érintette. Jeffrey Merrick az 1770-es és 1780-as évek többkötetes hír- és pletykagyűjteményeiről, a *Mémoires secrets* és a *Correspondance secrète* című kiadványokról nemrég írt tanulmányában azt fejtegeti, hogy széles körben elterjedt nézet volt az, miszerint a szexuális felbolydulás a közrend szétesésének egyik jele. A botrányújságok oldalai tele voltak rendkívül szemérmetlen homoszexuális történetekkel, zabolátlan és buja feleségekkel és házastársi konfliktusokkal, továbbá a legmagasabb udvari körök ma már jól ismert kicsapongásaival.¹¹ Amikor Restif de la Bretonne a *Nuits de Paris*-ban (1786) megállapította, hogy „a delírium, kicsapongás és féltelenség elérte csúcspontját”, csupán egy igen elterjedt véleményt hangoztatott. Egy szociológus arra a következtetésre jutott, hogy az efféle kommentárok Laclous és Sade hírhedt írásaival együtt a franciaországi *ancien régime* utolsó éveibe beivódott szexuális anomália jelei voltak, és mint ilyenek, „a társadalom szerkezetének szétesését és a hatalom legitimitásának teljes összeomlását jelezték”.¹² Bár a francia forradalom kiváltó okai között az erkölcsstelen írásokat nem tartják számon, elfogadhatjuk, hogy egynéhány kortárs a pornográfia 1780-as évekbeli terjedését egy szélesebb társadalmi válság előfutárának tekintette.

A politikai indíttatású pornográf művek száma 1774 és 1788 között folyamatosan emelkedett, aztán 1789 után a forradalom kitörésével csökkenni kezdett. A forradalom első éveiben az obszcén irodalomnak hozzávetőlegesen a felét politikai pornográfia tette ki, mely az arisztokratákat impotensnek, nemi bajokkal küszködőnek és kicsapongónak ábrázolta. A *Chronique Arétine* (1789) például a bajok igazi forrásaként az erkölcs hanyatlását jelölte meg, melyhez „századunk kurtizánjainak botrányos és büntetlen túlkapásai vezettek”. A kurtizánok között számos vezető arisztokrata nő volt.¹³

Az ilyesfajta kritikák gyakori céltáblája maga Marie Antoinette királyné volt. A *L'Autrichienne en goguettes* című pornográf pamflet a királynét szerelmes ölelésben ábrázolja a király fivérével, d'Artois gróffal, és kedvencével, de Polignac hercegnővel. Mihelyst a király pezsgőtől részegen távozik, megkezdik orgiájukat. A történet egy pontján a hercegnő arról panaszkodik, hogy nem foglalkoznak vele, és hozzáteszi, hogy ezért ő az *Histoire de Dom Bougre, portier des Chartreux* – egy közismert 18. századbéli pornográf szöveg – olvasása közben önkielégítéssel foglalja le magát.¹⁴ A pornográfia klasszikusaira való utalás azt jelzi számunkra, hogy a politikai pornográfia művelői a forradalom alatt tudatosan építettek a hagyományra, és azt saját céljuknak megfelelően alakították. Az *Apparition de Thérèse*

¹⁰ Thomas, Chantal: *La Reine scélérate: Marie-Antoinette dans les pamphlets*. Párizs, 1989. Lásd még Hunt, Lynn: *The Many Bodies of Marie Antoinette: The Problem of the Feminine in the French Revolution*. In: *Eroticism*, 108–130.

¹¹ Merrick, Jeffrey: *Sexual Politics and Public Order in Late Eighteenth-Century France*. *Journal of the History of Sexuality*, vol. 1. (1990) 68–84.

¹² Tiryakian, Edward A.: *From Underground to Convention: Sexual Anomie as an Antecedent to the French Revolution*. In: *Social Theory*, vol. 5. (1984) 289–307., idézet: 302., idézet Restiftől: 301.

¹³ *Chronique Arétine, ou Recherches pour servir à l'histoire des mœurs du XVIIIe siècle*. Caprée, 1789.

¹⁴ *L'Autrichienne en goguettes, ou L'Orgie royale, opéra proverbe, 1789: Composé par un Garde-du-Corps, et publié depuis la liberté de la presse, et mis en musique par la Reine*. 1789. A királynéról szóló 1789 előtti és utáni pamfletek közti különbségről lásd Hunt: *The Many Bodies*, i. m.

*philosophe à Saint-Cloud*ban a 18. század közepéről származó pornográf mű híres Thérèse-egy álomban visszatér, és elmeséli, hogyan oktatta ki a királynét a *volupté* (gyönyör) módjairól.¹⁵

Ebben az irodalomban a homoszexualitás az impotenciához hasonló szerepet töltött be: a papok és arisztokraták személyében az *ancien régime* hanyatlását jelezte. A királynéről szóló pamfletek például a királynét csaknem mindig lesbikussággal vádolták. A *Les Enfants de Sodome à l'Assemblée Nationale* (1790) felsorolja a Nemzetgyűlés azon egyházi és arisztokrata képviselőit, kiket szodómiával gyanúsítottak, s azokat az arisztokrata hölgyeket, akiket lesbikussággal vádoltak.¹⁶ E támadások egyik gyakori céltáblája volt Maury abbé konzervatív képviselő, akit egy pamfletben „a világegyetem legnagyobb balekja”-ként írtak le (*Fredaines lubriques de J-F-Maury*, 1790).¹⁷ E röpiratokban a szexuális degeneráció karöltve sétált a politikai korrupcióval. Az *ancien régime* degenerált arisztokráciájával és szodomita klérusával – gyakran csak hallgatólagosan – az új patrióták egészséges szerelmét állították szembe.¹⁸ A *Les Travaux d'Hercule* (1790) című kiadvány szerzője szerint „a gyönyör átéléséhez férfias és életerős testfelépítés szükséges”, s az „egészséges ember”-t a „fogyatékos és nőies” férfiakkal állítja szembe.¹⁹

A pornográf pamfletek 1789 utáni megszaporodása azt jelzi, hogy a politikai pornográfia nem lehet csupán a „valódi” politika pótszerének vagy áthelyezésének tekinteni. A műfaj művelőinek gyarapodásával, amit főként a cenzúrázatlan napilapok és röpiratok betörése tett lehetővé, a politizálás kilépett a szűk elit köréből.²⁰ A nemzet érdeklődésére számot tartó kérdéseket taglaló új politikai röpiratok árama mellett megjelent egy másik irány. Ide tartozik például a *Dom-Bougre aux Etats-Généraux, ou doléances du portier des Chartreux, par l'auteur de la foutromanie* című szatirikus kiadvány, képzeletszülte kiadási adataival: „A Foutroplis, chez Braquemart, Libraire, rue Tire-Vit, à la couille d'or. Avec permission des Supérieurs [dátum nélkül]”. E pamfletet, mely a 18. századi hírhedt pornográf klasszikus, a *Histoire de Dom Bougre, portier des Chartreux* (1741) címét fordítja ki némi szatírával, Restif de la Bretonne-nak tulajdonították, akit azonban letartóztatása után

¹⁵ *Apparution de Thérèse philosophe à Saint-Cloud, ou Le Triomphe de la volupté. Dédié à la Reine.* Saint-Cloud, 1790.

¹⁶ *Les Enfants de Sodome à l'Assemblée nationale, ou Députation de l'ordre de la manchette.* Paris, 1790.

¹⁷ *Fredaines lubriques de J-F-Maury, prêtre indigne de l'Eglise catholique.* 1790. Jean-Siffrein Maury (1746–1817) egyházi képviselő volt, az első rend követe, aki ellenezte az egyházi vagyon államosítását és a klérus polgári alkotmányát. 1791 végén emigrált.

¹⁸ Az arisztokrácia degenerált és a republikánusok egészséges mivolta közti kontrasztról lásd de Baecque, Antoine: Pamphlets: *Libel and Political Mythology.* In: Darnton, Robert–Roche, Daniel (ed.): *Revolution in Print: The Press in France, 1775–1800.* Berkeley, 1989. 165–176., valamint uő. *Dégénérescence et régénération: Le Livre licencieux juge la Révolution française.* In: *Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne, vol. 9. Livre et Révolution.* Paris, 1989. 123–132. Véleményem szerint de Baecque a kellőnél nagyobb hangsúlyt fektetett a témára.

¹⁹ *Les Travaux d'Hercule, ou La Rocambole de la fouterie, Par un Amule de Piron, Grécourt et Gervais.* Paris: L'An Deuxième de la Liberté (1790).

²⁰ Nem értek egyet Darntonnak a *The High Enlightenment and the Low-Life of Literature* című tanulmányában, különösen a 33. oldalon kifejtettekkel.

– valószínűleg bizonyíték hiányában – szabadon engedtek.²¹ 1789 és 1792 között 200 pornográf könyvet és röpiratot adtak ki.²²

A politikai pornográfia francia forradalom alatti felvirágzásának több oka is lehetett, de a legfontosabbak közül az egyik kétség kívül az volt, hogy a törvényhozók nem tudtak meg-egyezni visszaszorításának módjában. A forradalmi kormány gyakorlatilag nem tudta uralni a helyzetet a szabad sajtó bevezetése után. A Nemzetgyűlés képviselői gyakran ostromozták a trágár és obszcén röpiratokat, valamint a felügyelet nélkül maradt sajtó egyéb gyalázatosságait, sőt 1790 januárjában Sièyes abbé törvénytervezetet nyújtott be a sajtóvétségek szankcionálására. A baloldali sajtó ezt azonban elutasította, és a Nemzetgyűlés meg sem vitatta. 1791. július 7-én a Nemzetgyűlés elfogadott egy törvényt azokkal szemben, akik „a női szemérmesség botrányos megsértésével, becstelen tettekkel, kicsapongásra csábítás-sal, valamint obszcén képek kiadása és terjesztése révén a fiatalok megromlásával vétkez-nek a közerkölcs ellen”. Pétion és Robespierre fellépése a tervezett törvénnyel szemben a törvényhozók vonakodását mutatja. Robespierre azzal érvelt – eredmény nélkül –, hogy a törvény részrehajló, a képek elleni eljárás maga után vonná a szöveg elleni eljárást is, ami ellentmond a sajtószabadságnak. Valójában, mint abban a sajtótörténeteszek is megegyez-nek, a törvénynek semmi fogantatja nem lett.²³

Az obszcenitás elleni intézkedés általában a helyi hatóságok feladata maradt. A párizsi helyhatóság a képeket a forradalom első napjaitól próbálta cenzúrázni. 1789 júliusában ki-nevezett egy karikatúrákért felelős cenzort, és 1791–1792-ben kísérleteket tett a különösen obszcén metszetek elkobzására. A fővárosi kormányzat a közrend érdekében számos ren-deletet adott ki a lázító és erkölcstelen írásokkal házalók ellen, de a rendeletek ismétlődése azok eredménytelenségét mutatja. 1790 júniusában például a helyhatósági gyűlés eljárást rendelt el azon személyek ellen, akiknek valamilyen módon közük volt a *Vie privée, im-partiale, politique, militaire et domestique du marquis de la Fayette* című anonim írás ki-adásához és terjesztéséhez. A nyomdászt letartóztatták, de egy hónap múlva elengedték.²⁴

A helyi rendőrség újra és újra az obszcén irodalom házalói után nyomozott az ilyesfajta tevékenységeknek otthont adó *Palais-Royal*ban. Tetteirésük eredménye igen változatos volt: tartóztattak le ékszerészinásokat, órásokat, boltosokat, fodrászokat, sőt olykor nőket, gyerekeket és papokat is.²⁵ Volt, hogy a károsnak ítélt írásokat a helyszínen elégették, de a letartóztatott többségét néhány órán belül szabadon bocsátották. A terror idején a párizsi városháza a színjátékok cenzúrázásával és az obszcén színdarabok előadójainak letartóztatá-

²¹ Ezt a következő kiadás említi: *Dictionnaire des oeuvres érotiques: Domaine français*. Paris, 1971. 147.

²² de Baecque, Antoine: *The 'Livres remplis d'horreur': Pornographic Literature and Politics at the Beginning of the French Revolution*. In: Wagner, Peter (ed.): *Erotica and the Enlightenment*. Frankfurt, 1991. 152.

²³ A jogalkotási törekvések rövid tárgyalását lásd: Pauvert, Jean-Jacques: *Estampes érotiques révolutionnaires: La Révolution française et l'obscénité*. Paris, 1989., különösen 18–40. Lásd még: Söderhjelm, Alma: *Le Régime de la presse pendant la Révolution française*. 2 vols. Genf, 1971. A törvény szövegét és tárgyalását lásd: Mavidal, M. J. – Laurent, M. E. (ed.): *Archives parlementaires de 1787 à 1870*, első sorozat, 1787–1799, vol. 28. Paris, 1887. 28.

²⁴ Söderhjelm: *Le Régime de la presse*, 1. vol. 154–192.

²⁵ Az árusítókról bővebben lásd *uo.*, de különösen de Baecque: *The 'Livres remplis d'horreur'*, 123–165.

sával is próbálkozott. Túlnyomórészt azonban a prostitúció és a szemérmertlenség elleni kirohánások nem jártak kézzelfogható eredménnyel.²⁶

A párizsi rendőrség levéltárának fennmaradt iratai alapján nagyjából kirajzolódnak az erkölcstelen publikációkkal szemben tett rendőri intézkedések körvonalai. A rendőri akciók tekintetében kimagaslott 1790 és 1791, majd kisebb mértékben 1797 és aztán a konzuli időszak első éveit, 1800–1802.²⁷ Az intézkedések hevesége 1790–1791-ben talán az 1789-ben felszabadított sajtó által szabadjára engedett új publikációk özönének tudható be. Az 1797-es lendület minden bizonnyal abból eredt, hogy a párizsi rendőrségen megalapítottak egy erkölcsrendészeti osztályt, de ennek tevékenysége a következő két évben alábbhagyott. A rendőrminiszter azon 1799-ben elhangzott kijelentése ellenére, miszerint „egy köztársaságban különösen az erkölcsben rejlik a kormány ereje”, az első köztársaság erőfeszítései „az elméket és szíveket rontó írások és metszetek” betiltására nem tekinthető különösebben sikeresnek.²⁸ A konzuli kormányzat a sajtó és a kiadók feletti szorosabb ellenőrzés programjának keretében fokozott erőfeszítéseket tett az erkölcstelen irodalom felkutatására és elkobzására, ám e törekvések szórványosak maradtak.

1794-től – vagy talán már 1792-től kezdve – a konzuli kormányzatig a tiltás érzékelhetően hatástalanabb volt, mint a forradalom első éveiben, legalábbis ez tűnik ki Louis-Sébastien Mercier 1798-as panaszaiból is: „Egyes emberek csak obszcén könyveket árulnak, ezek címe és a bennük lévő metszetek egyaránt sértik az illetet és a jó ízlést. Ezeket a szörnységeket árulják mindenhol, a hidakon, a színházak kapujában, a körutakon. A méreg nem is borsos árú, tíz sou kötetenként [...] Azt mondhatnánk, hogy e füzetek kerítői a szenny kivételezett kereskedői: kínálatukból, úgy tűnik, kizárnak mindent, ami jóra való. A fiatalok előtt lehull minden akadály, és eltűnik minden skrupulus a bűnhöz vezető úton. Az erkölcstelen könyvek eme irdatlan fabrikálását csalók és kalózkodók végzik, akik meg fogják ölni a kiadóipart, az irodalmat és a művelt embert. S mindennek alapja a sajtó korlátlan szabadsága, amit a legostobább, legelvakultabb és legnyomorultabb emberek vívtak ki.”²⁹ Bár a direktórium vezetőit, mint például Mercier-t, aggasztották a szabad sajtó visszaélései, figyelmüket csaknem kizárólag a politikai lapok ellenőrzésére összpontosították. A politikai szakadárokkal való elfoglaltságuk, úgy tűnik, lehetővé tette a nem politikai indíttatású pornográfia viszonylag szabad forgalmazását.³⁰

A pornográf kiadványok természetéből adódóan nagyon nehéz a kiadott kötetek mennyiségének nyomon követése, hiszen a betiltás lehetősége mindig fennállt, még az 1790-es években is, s a könyvgyűjtők, sőt a rendőrség sem szívesen ismerte el az efféle kiadványok gyűjtését és számbavételét. Pascal Pia *Les Livres de l'Enfer* című katalógusa – a *Bibliothèque Nationale* (Nemzeti Könyvtár) pornográf könyveinek listája – egy elnagyolt mutatója azon „jelentősebb” kiadványoknak,³¹ melyek elég terjedelmesek és hírhedtek voltak ahhoz,

²⁶ Pauvert: *Estampes érotiques révolutionnaires*, i. m.; de Baecque, Antoine: *La Caricature révolutionnaire*. Paris, 1988. 30–31., 37., 236–237.

²⁷ Az elkobzott *libelles* (gúnyiratok) tárházának alapján. AAP, Párizs, Aa.

²⁸ Idézet a *Journal du soir des frères Chaigneau* 1799. február 23-i számából. In: Aulard, Alphonse: *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire*, 5. vol.: Du 3 thermidor an VI au 19 brumaire an VIII / 21 juillet 1798–10 novembre 1799. Paris, 1902. 397.

²⁹ Mercier, Louis-Sébastien: *Le Nouveau Paris*. Paris, 7. vol. (1799); 3. vol., 178–179.

³⁰ A politikai lapok elnyomására tett kísérletekről lásd: Söderhjelm: *Le Régime de la presse*, 2. vol.

³¹ Pia, Pascal: *Les Livres de l'Enfer: Bibliographie critique des ouvrages érotiques dans leurs différentes éditions du XVIe siècle à nos jours*. 2 vols. Paris, 1978. Pia katalógusa betűrendes, nem kronológiai. Az összehasonlításához a forradalmi évtized alatt kiadott összes művet felhasználtam.

hogyan bekerüljenek azokba a gyűjteményekbe, melyeket később a francia rendőrség elkobzott, és a *Bibliothèque Nationale* külön állományába küldött. Pia katalógusa igencsak alábecsüli a tiszavirág életű kiadványok forgalmát, s nem tekinthető másnak, mint a valódi arányok nagyon hozzávetőleges mutatójának. Eszerint új pornográf kiadványok (a politikai és nem politikai indíttatású pornográfiát együttvéve) legnagyobb számban 1790-ben jelentek meg. Számuk azután fokozatosan csökkent, mélypontnak az 1795-ös és 1796-os év tekinthető, s a forradalmi évtized utolsó éveiben is csupán enyhe emelkedés történt.

A politikai és nem politikai indíttatású pornográfia szétválasztásával – ami egyébiránt nem mindig könnyű feladat – két jól elkülöníthető folyamat tárul elénk.³² A politikai pornográfia csúcspontja szintén 1790 volt, ezután az új kiadványok száma 1791-ben és 1792-ben, majd különösen 1793-tól fokozatosan csökkent. A Marie Antoinette ellen 1793–1794-ben megjelent terjedelmes kiadványok után az 1795 és 1799 között kiadott néhány új mű szinte mindegyike a klérust célozta meg. Az aktuális kérdéseket és személyiségeket boncolgató politikai pornográfia 1799–1800 körül kapott újból életre, mikor is Napóleon felesége, Josephine lett az egyik új céltábla. A nem politikai indíttatású pornográfiának azonban nem volt különösebben kiugró időszaka, s az 1795–1796-os enyhe hanyatlástól eltekintve aránya állandónak tekinthető a forradalom alatti kiadványok körében.

Pia katalógusa többféle következtetésre ad lehetőséget. A sajtó 1789 júliusi felszabadítása után a pornográfia azonnal virágozni kezdett, de mennyiségét tekintve nem növekedett akkor, amikor a forradalom 1792–1794 között radikalizálódott. Hanyatlásának ebben az időszakban számos oka lehetett. A jobboldali sajtó 1792. augusztus 10-e utáni betiltásával az erkölcsstelen irodalom egyik forrása kiapadt. Mivel az arisztokrácia és a klérus elvesztette korábbi befolyását, a pornográf röpiratok forgalmának megszűnt e mozgatórugója. Sőt, ahogy a terror kormánya egyre nagyobb hatalomra tett szert, az írók egyre kevésbé voltak hajlandók olyan műfajjal próbálkozni, mely gyanúra adhatott okot. Míg 1789-ben 112 új regény jelent meg, 1792-ben már csak 40, s 1794-ben mindössze 15.³³

A politikai pornográfia az 1790-es évek végére tulajdonképpen jelentéktelenné vált, a nem politikai indíttatású pornográfia ellenben a regény megújulásával párhuzamosan kissé életre kapott. 1795 és 1803 között jelent meg a pornográfia új, regényesített változata: Sade-tól az *Alîne et Valcour*, a *La Philosophie dans le boudoir* és a *La Nouvelle Justine*, Restif de la Bretonne válasza, a *L'Anti-Justine*, az Andréa de Nerciat-nak tulajdonított *Eléonore ou L'Heureuse personne* című transzszexuális regény és Nerciat poszthumusz regénye, a *Le Diable au corps*. Talán az ilyen könyvek megjelenése aggasztotta olyannyira Mercier-t és a hozzá hasonlókat.

Az olyan híres szerzőkön kívül, mint Sade vagy Restif de la Bretonne, nem sokat tudunk a pornográf művek szerzőiről, kiadóiról és terjesztőiről. Antoine de Baecque nemrég érdekes adatok nyomára bukkant egy Toublanc nevű energikus rendőrbiztos kalandjairól, aki 1790 novembere és 1791 márciusa között működött a *Palais-Royal*-ban. Toublanc hat hónap alatt 70 árust tartóztatott le és hallgatott ki, s 400 pornográfnak, becsületsértőnek, polémikusnak és rágalmazónak minősített művet kobzott el. Az árusok változó áron kínálták portékájukat: míg az *Arétin français* illusztrált kiadásáért öt frankot is elkértek, az olcsóbb nyomtatású, kis méretű röpiratokat már öt solért is lehetett kapni (egy frank = hús

³² Az általam nem olvasott művek tartalmának meghatározásához a *Dictionnaire des oeuvres érotique* című kiadványt használtam. Ez tartalmazza a Pia által a Bibliothèque Nationale számára készített katalógus számos, de nem mindegyik kiadványát.

³³ Az adatok forrása: Martin, Angus–Mylne, Vivienne G.–Frautschi, Richard: *Bibliographie du genre romanesque français, 1751–1800*. London, 1977.

sol). 1790 júliusában a királyt ért becsületsértés elkövetői utáni hajszában a rendőrség rá-talált egy magát Etienne Magdeliminek valló íróra, aki bevallása szerint három erkölcstelen művet írt. A keleti Sedan városából származó, huszonnyolc éves fiatalember akkor három éve élt Párizsban. Keveset tudunk a hozzá hasonlóan az új iparágból megélni kívánczó firkászok nyereségvágyon túli motivációjáról, még kevesebbet életükről és műveik történetéről.³⁴

A pornográfia nem csupán az *ancien régime* kritikusainak eszköze volt. A forradalom előtt például a Marie Antoinette ellenes pamfleteket kétség kívül magának az udvarnak egyes frakciói pénzelték. A forradalom kitörésével és a napilapok felszabadításával a jobb-oldali kiadók az illegitimitásból napvilágra hozták a pornográfiát. Az *Actes des Apôtres* royalista napilap elsőként jelentette meg a vezető forradalmárok magánéletét taglaló buja eszszéit 1789-ben. Az ultraroyalista *Journal de la cour et de la ville* mocskos pletykákat és botrányos anekdotákat terjesztett a forradalmárokról és nyíltan reklámozott egy forradalomellenes, kvázi pornográf metszetet.³⁵ 1791 végén és 1792 elején egy pár hónap erejéig a royalista sajtó hetenként hét új karikatúrával állt elő, hogy szélesítse olvasótáborát. Ezek között kevés volt nyíltan pornográf, de a royalista írók kétségkívül részt vettek az új forradalmi vezetőket gúnyoló pornográf röpiratok gyártásában.³⁶

Még nehezebb a dolgunk az olyan röpiratokkal, melyek a vezető demokratákat, például Théroigne de Méricourt-t és magát a királynét egyaránt támadták. A *Bordel National sous les auspices de la Reine, à l'usage des confédérés provinciaux; dédié et présenté a Mlle Théroigne, présidente du district des Cordeliers, et du Club des Jacobins* például ekként szól Mademoiselle Théroigne-hoz dedikációjában: „az Ön kielégíthetetlen szerelmi lángja minden korok prostituáltjai fölé helyezi Önt.” A legenda szerint az egyik elveszett metszet a királynőt egy ölelésben ábrázolta inasával, a király bátyjával és de Chapelier képviselővel. Théroigne azon a reggelen állítólag a Nemzetgyűlés tíz tagjával, köztük a „lankadatlan Syeyes [Sièyes] abbéval” bujálkodott. Ebben a feltehetően orleanista röpiratban szerepel Lafayette, Bailly, a király bátyja, Barnave és sok mindenki más a politikai spektrum mindkét oldaláról – csak Orleans hercegének állhatott érdekében mind a demokraták, mind XVI. Lajos király családjának veszte. Az ultrademokratákat különösen erős támadás éri. Danton azt kérdi Marat-tól, hogy miért van ő itt, hiszen őt mint „gyalázatos firkászt” és „bugrist” kizárták. Marat erre azt feleli, hogy azért jött, hogy fizetség ellenében leszopja a nőket és a férfiakat, mert az újságából nem tud megélni.³⁷

³⁴ de Baecque: *The 'Livres remplis d'horreur', 123–165.* Részletesebben lásd uő.: *Le Corps de la Révolution: La souveraineté, le récit et le rituel politiques étudiés à travers leurs représentations corporelle (de l'ancien régime à la Révolution française).* 2 vols. PhD disszertáció, Université de Paris I, 1992.

³⁵ A metszet – „Grand Débandement de l'armée anti-constitutionnelle” – elemzését lásd: Cameron, Vivian: *Political Exposures: Sexuality and Caricature in the French Revolution.* In: *Eroticism, 90–107.* Az először 1792 februárjában közzé tett metszet különböző arisztokrata hölgyeket ábrázol, amint azok pucér feneküket mutatják az osztrák seregnek. Élükön Théroigne de Méricourt, a híres demokrata mutogatja „République”-jét (nyilvános dolog, szeméremtest), e látvány hatására az osztrák hadsereget valóságos freudi szexuális rémület keríti hatalmába. A jakobinusok és sansculottes-ok a pucér női fenekék mögé bújva tartják dárdájukat, melyekről sonkák és kolbászok lógnak. A metszeten a szatíra sokkal inkább nyilvánvaló, mint a pornográf szándék.

³⁶ A rojalista karikatúrákról lásd: Langlois, Claude: *La Caricature contre-révolutionnaire.* Paris, 1988.

³⁷ A képzelet szülte kiadási adatok: „A Cythere et dans tous les bordels de Paris, 1970.”

A politikai pornográfia olvasóközönségét legalább annyira nehéz meghatározni, mint művelőit. Bár az *ancien régime* politikai pornográfiájának alapját képező szóbeszéd valószínűleg több társadalmi szűrőn is átment, mielőtt a nyomdába került volna, a nyomtatott politikai pornográfia olvasóközönsége 1789 előtt egy viszonylag szűk réteg volt. Az olyan művek, mint a *Portfeuille d'un talon rouge, contenant des anecdotes galantes et secrètes de la cour de France* – az arisztokrata erkölcs általános kritikája – könyvhosszúságúak voltak, ezeket tipográfiájuk, terjedelmük és tartalmuk alapján is a felső osztályhoz tartozó olvasóknak szánták.³⁸

Mihelyt a forradalom elhárította a sajtó útjából az akadályokat, megváltozott a pornográfia olvasóközönsége. Bár a royalista publicisták vezető szerepet játszottak abban, hogy a pornográfia tiltott műfajból a napilapok hasábjaira került, mégis az *ancien régime* radikális kritikusai voltak azok, akik igazán mohón csaptak le erre az új eszközre. Ellentétben az *ancien régime* hosszabb termékeivel, 1789-ben sok rövid pornográf röpirat jelent meg: a *L'Autrichienne en goguettes*; *Bord – R –* (A királynő bordélyháza); a *Dom-Bougre aux Etats-Généraux*; és a királynét karikírozó *Le Godmiché royal* (A királyi fark) mindössze 16 oldalas kiadványok voltak, így ezeket szélesebb közönség olvashatta. Akadtak 8 oldalas írások is. Az 1790-es év termése között több hosszabb darab volt, de nem egy 24, 32, 48 és 60 oldalas is akadt köztük.

Annak ellenére, hogy a politikai indíttatású pornográf röpiratok – valószínűleg a metszetek miatt – többre kerültek a legolcsóbb politikai pamfleteknél, 5 solért vagy még kevesebért szélesebb olvasótábor számára váltak hozzáférhetővé, mint valaha. A házalókat olykor temérdek, akár száz röpirattal, brosúrával a hónuk alatt kapták el. A *Palais-Royal*-ban egy árus akár 30 röpiratot is fel tudott sorakoztatni fából készült árusítópultján, de árulták azokat borkereskedők és kocsmárosok is, s kínálták a színházak és a viasmúzeum előtt. Az árusok kora reggel és késő délután sorakoztak a zugnyomdák előtt, hogy aztán szétszédjenek a városban portékájukat kínálni.³⁹

A forradalmi pornográfia társadalmi tagozódása nyilvánvaló a szöveget kísérő metszetekben. Vannak köztük igényesebb, finom vonalvezetésű, például Sade *La Philosophie dans le boudoir*-ját illusztráló metszetek, és vannak vulgárisabb, egyes csoportok, mint például a szerzetesek vagy egyes politikai szereplők ellen irányuló, politikai indíttatású metszetek is. Ez a változatosság a pornográfia mint műfaj demokratizálódásának kezdetét jelentette a forradalom alatt. Az *ancien régime* szabados irodalma, mely kizárólag a felső osztályhoz tartozó férfiak számára íródott, most részben vagy talán túlnyomóan populáris műfajjává vált. Miként a forradalom vezetői is azt remélték, hogy a francia nép minden osztályát mozgósítani tudják, a politikai pornográfia művelői is arra számítottak, hogy az olvasók és szemlélők minden rétegét meg tudják szólítani.

A szabados és a vulgáris közötti különbség elmosódásának érdekes példái a 16. századi olasz festő, Giuseppe Arcimboldo stílusában készült karikatúrák. Az ő gyümölcsökkel, virágokkal, kagylókkal és halakkal tarkított alakjai modellként szolgáltak híres politikusok groteszk ábrázolásához: fejüket közönsülő párok és olykor leválasztott péniszek és herék

³⁸ A *Portfeuille d'un talon rouge* szerzője a trágár pletykák társadalmi útját így ábrázolja: „egy aljas udvaronc történeteket szöveget az udvar árnyékában, egy másik versbe szedi, inasai továbbadják még a piacon is. A piacról a mesterember fülébe jut, aki visszaadja azoknak az uraságoknak, akik-től az egész kiindult, és akik a legálszentebb módon így suttognak barátaik fülébe: »olvasták már?«”, utánnomott kiadás, Párizs, 1911. 22. Az utánnomás az alábbi kiadás alapján készült: *De l'Imprimerie du Comte de Paradès*.

³⁹ de Baecque: *The 'Livres remplis d'horreur'*, id. mű.

adják. Az ilyen *têtes composées* (megkomponált fejek) legtöbbször nyilvánvalóan sietve készült, és a műfaj egésze, úgy tűnik, kizárólag az arisztokráciát és a klérust vette célba. Vélhetően azt üzenik, hogy az arisztokrácia férfi és nő tagjait, ahogy a klérust is, a szexuális vágy uralja, a fejet a genitáliák, s hogy a látszólagosan előkelő fejek vagy elmék mögött sebélyesség lappang.⁴⁰ E képek mind közönségüket, mind üzenetüket tekintve vulgárisak.

Az obszcén metszetek popularizálódásának közvetlen bizonyítékát adja Boyer de Nîmes *Histoire des caricatures de la révolte des Français* című műve. Boyer royalista kommentátor volt, aki 1792-ben, közvetlenül a monarchia bukása előtt két kötetes könyvet írt a forradalmi metszetekről. Az obszcén metszeteket a forradalmi és ellenforradalmi metszeteket átfogó általános elemzés részeként tárgyalja. A karikatúrát *écriture parlée*-nek, azaz beszélő írásnak tekinti: „ha a karikatúrát olyan hőmérőnek tekintjük, mely megmutatja nekünk a közvélemény hőfokát, azzal is tisztában kell lennünk, hogy azok, akik mesterei variációinak, mesterei magának a közvélemény alakításának is.” Boyer szerint az antiroyalista metszetek száma az 1792. június 20-a előtti hetekben ijesztően megugrott: „Egy éve ezeket a metszeteket még könyvkereskedők árulták a főváros utcáin és a rakpartokon, de azóta számuk oly elképesztően megugrott, hogy szinte minden kirakatban találni belőlük.”⁴¹ Aztán rosszállóan ír arról, hogy a jakobinusok hogyan manipulálták az árusítást: üzletről üzletre olyan antiroyalista kiadványok után érdeklődtek, melyeket a kereskedő nem tartott, ezáltal arra ösztökölték, hogy azokból nagy mennyiséget rendeljen.

A pornográf röpiratok és metszetek közönségvonzó ereje különösen a királyné személyét érintő írások kapcsán érzékelhető. Semmi kétség afelől, hogy Marie Antoinette volt a pornográf támadások kedvelt céltáblája 1789 előtt és után is. Nemcsak hogy több pamflet jelent meg róla, mint bárki másról, de azok támadásaikban is kíméletlenebbek voltak, és rengeteg fogyott belőlük. A párizsi rendőrség által 1790–1791-ben elkobzott röpiratok listáját például 88 elkobzott példánnyal a *Vie privée, libertine, et scandaleuse de Marie-Antoinette* és 81 példánnyal a *La Messaline française* vezette. Ezután következett a klasszikus *Thérèse philosophe* (1748), melyből a rendőrség 27 példányt gyűjtött be.⁴² Boyer arról panaszkodott, hogy a *Tuileriák* kastélyának kapujában, kertjében, sőt már a király ablaka alatt is királynő ellenes röpiratokat árultak.⁴³ Ez a pornográfia sokkal szélesebb olvasóközönséget mondhatott magáénak, mint az *ancien régime* libertinus irodalma.

A királynéről szóló pornográf irodalom azt az aggodalmat tükrözte, melyet a nőknek az új köztársaságban kialakult szerepe és a nemek közötti tiszta határvonalak fenntartásának igénye táplált. Marie Antoinette volt a legnyilvánvalóbb szimbóluma annak a típusú nőnek, aki a közéletben aktív volt, s a hagyományos női praktikákkal, színleléssel és csábítással érvényesítette akaratát. Amellett, hogy a királynét célba vevő pornográfia a nőknek a társadalomban és a politikában betöltött szerepét kommentálta, volt egyfajta demokratizáló, a társadalmi különbségeket kiegyenlítő hatása is. Minduntalan azt hangsúlyozta, hogy a királyné teste a hatalomhoz vezető út egyike: mivel ő volt a király felesége és a trónörökös anyja, teste kulcsfontosságú volt a hatalom gyakorlásához. 1789 után a pornográfia egyre

⁴⁰ A metszetek másolatai megtalálhatók Pauvert: *Estampes érotiques*. Az eredeti metszeteket a Bibliothèque National metszetgyűjteménye (Cabinet des Estampes) őrizi.

⁴¹ Boyer de Nîmes (Boyer, Jacques Marie): *Histoire des caricatures de la révolte des Français*. 2 vols, Paris, 1792. 1. vol. 10. és 2. vol. 6. Boyer sok metszet másolatát közlésezi művében, melyek közül némelyik a pornográfia határát súrolja, továbbá tárgyalja a pornográf irodalom és metszetek özőnét, anélkül azonban, hogy megnevezné őket.

⁴² de Baecque: *The 'Livres remplis d'horreur'*, 134–137.

⁴³ Boyer: *Histoire*, 2. vol. 9.

fokozottabban hangsúlyozta, hogy a királynét bárki megkaphatja. Még amikor börtönben volt, akkor is azzal vádolták, hogy együtt hált inasaival (és fiával). A pornográfia így tehát nemcsak a királyságot alacsonyította le, hanem egyben felemelte a közembert is.⁴⁴

Ez a demokratizáló hatás szoros összefüggésben áll a forradalmi pornográf röpiratoknak a látványra helyezett hangsúlyával. Az 1789 előtti szabados röpiratok az udvar szennyését mintegy a pletyka írott formájaként teregették, 1789 után azonban a publikum már nem csupán hallja a híreszteléseket, hanem szemlélője is a romlottság megnyilvánulásainak. A kicsapongás képi megjelenítése számos formát öltött. Az obszcén metszetek párbeszéd-idézetekkel dramatizálták a cselekményt, s az olvasót szemlélővé és egyben erkölcsi bírává tették. Még az olyan arisztokrata ellenes röpiratoknak is volt demokratizáló hatásuk, mint a *Marie-Antoinette dans l'embarras, ou Correspondance de la Fayette avec le roi, la reine, la Tour-du-Pin et Saint-Priest*, melyben a királyné szexuális partnereiként csak arisztokraták szerepelnek, hiszen a királyné testének megjelenítésével elérhetővé válik minden férfi számára.⁴⁵ A hatás azonban hangsúlyozottabb akkor, amikor a királynét az alsóbb osztályokhoz tartozókkal ábrázolják szerelmi viszonyban. A *Le Cadran des plaisirs de la cour, ou Les Aventures du petit page Chérubin* például a királynénak egy olyan fiatal apróddal való viszonyát jeleníti meg, aki egészen a forradalom kitöréséig nem fedezi fel a királyné kilétét.⁴⁶

Az arisztokrátákról, papokról, szerzetesekről, apácákról és prostituáltakról szóló pornográfiaának szintén társadalmi különbségeket elsimitó hatása volt. Ők mind a normális szexuális magatartás áthágóinak képében jelentek meg, ezért megvetették őket, ugyanakkor gyarlóságaik révén a többi emberhez hasonlóvá váltak. Számos röpirat dühödten ágált az arisztokrácia és a klérus erkölcsi romlása ellen. A *Les Roup – tes des Calotins* így marasztalta el a klérust: „Vajon hány kéjvágó és buja szatírt termelt a szent kollégium?”⁴⁷ Más pamfletek könnyedebb hangon beszéltek hasonló kihágásokról. A *Dom-Bougre aux Etats-Généraux*-ban a szerző például annyira elmerül a bűnök felsorolásának élvezetében, hogy egykönnyen szem elől téveszti állítólagos célját, „az erkölcsök megtisztítását, az emberi nem elállatiasodásának megakadályozását, a házasságtörés, a szodómia, a fajtalankodás és más olyan bűnök kiirtását, mely a franciákat már öt vagy hat generáción át rontja”.⁴⁸ A *Les Bijoux du petit neveu de l'Arétin, ou Etreennes libertines* szerzője így dedikálja írását: „az egykori nemes származású hölgyeknek, ha vannak még ilyenek, az érintetlen papoknak, kiket koruk az élvezet felé hajt, s a szerelem gyönyöre érzeki hódolóinak, bárhol is leledzzenek.” A pamflet egyik jelenete Père Duchesne-t – a körutak és vásárok állandó figuráját, aki számos forradalmi napilapot díszített – öszvér hátán ábrázolja egy parasztlánnyal való aktus során.⁴⁹ A közember tehát olyan tevékenységekbe kapcsolódik be, melyet korábban a felső osztályok kiváltságának gondoltak.

A pornográfia a forradalom alatt, még inkább mint az *ancien régime* idejében, azzal kecsgetet, hogy a szex hamarosan elérhetővé válik mindenki számára. A *La Confédération de la nature, ou L'Art de se reproduire, avec figures* (1790) – hogy egy különösen árulkodó

⁴⁴ Hálával tartozom e sorok ihletőjének, Hans-Ulrich Gunbrechtnek.

⁴⁵ Ismeretlen kiadó és évszám.

⁴⁶ *Le Cadran des plaisirs de la cour, ou Les Aventures du petit page Chérubin. Pour servir de suite à la vie de Marie-Antoinette, ci-devant Reine de France. Suivi de la confession de Mademoiselle Sapho*. Paris: Chez les Marchands de Nouveautés, évszám nélkül.

⁴⁷ *Les Roup – tes des Calotins*. Ismeretlen kiadó és évszám.

⁴⁸ *Dom-Bougre*.

⁴⁹ *De L'Imprimerie de la Delaunay, connoisseuse, si jamais il en fut*. Paris, 1791.

példát vegyünk – tele van kétértelmű, szexualitásra utaló kifejezésekkel: „Lelkes hazafiak, kedves polgártársak, új TÉR NYÍLT meg előttetek, mely bár SZŰKEBB, mint MARS mezeje, de kellemes, siessetek hát BETÉRNI oda.” A pamflet különböző antiklerikális és pusztán obszcén költeményei között az egyikben egy prostituált alacsonyabb áron kínálja szolgáltatásait a hazafiaknak: „Huszonnégy sou helyett tizennyolc, nemzeti pinámra ennyi engedményt adok” (Dix-huit sous, au lieu de vingt-quatre; C'est à quoi se réduit mon con national).⁵⁰

Hogy a közszerleplest vállaló nők – s a pornográf képzeletben talán minden nő – férfiról férfira járnak, egészen nyilvánvalóvá válik a *Thérèse philosophe* aktualizált forradalmi változatában, a *Julie philosophe, ou Le Bon patriote*-ban (1791). Julie-nek viszonya van többek között de Morande lovaggal, a forradalom előtti pornográf firkással, az angliai száműzetésben lévő Calonne-nal, egy középosztálybeli sebésszel, aki megmenti őt a lincseléstől, Mirabeau-val, Vander-Noottal, a belga forradalmárral, egy pappal és egy arisztokratával. Ez utóbbinak köszönhetően nagy vagyont szerez, de végül egy paraszthoz megy feleségül. Testét mindenféle társadalmi rétegehez és forradalmi nemzethez tartozó férfiak keze érinti, ugyanakkor a politikai színtér éles eszű szemlélője ő, aki ítéletet mond például a kor vezető politikai napilapjai felett.⁵¹

A *Julie philosophe*-ot politikai szándéka szerint nem lehet sem forradalompartinak, sem forradalomellenesnek tekinteni. A regény egyértelműen satirikus, hiszen mint azt az alcíme hirdeti, Julie egy „aktív polgártársnő” – ez a politikai értelemben vett aktív polgár fogalmának kifizurázása, melybe azok a férfiak tartoztak, akiknek megvolt a kellő vagyonuk ahhoz, hogy az 1791-es alkotmány értelmében szavazhassanak. Julie persze inkább szexuális, semmint politikai értelemben aktív. Noha úgy tűnik, hogy a 18. századbeli pornográf írások női narrátorainak forradalmi változata ő, azok függetlensége és elszántsága nem adatik meg számára. Az alcím szerint Julie váltakozva cselekvője és áldozata a francia, holland és brabanti (belgiumi) forradalmaknak. Vannak politikai nézetei – ezek forradalom- és demokráciapártiak –, de élete a férfiktől függ, és végül odaadó parasztfelenség lesz belőle, aki örömmel „szüli a kis állampolgárokat a nemzet számára”.⁵² A regény végén ambivalens módon egymás mellett áll a demokratikus vélemény és a szexuális nyitottság, a politikai éleslátás és a házastársi vágy, az arisztokrácia- és a klérusellenes szónoklat és a forradalmárok satírja.

Antoine de Baecque a pornográf forradalmi röpiratokról szóló művében a fentiekől kicsit eltérő szemszögből látja a röpiratok demokratikus hatását. Szerinte az erkölcstelen kiadványok „a demokratikus élet tanulóéveinek” részei, melyek mindent kimondanak, sokszor az abszurditás határait feszegetve. Az új rendben minden politikai szereplő megtanulta, hogy viselkedése kritika és demokratikus vizsgálódás tárgya lehet, s a pornográf satíra a politikai átláthatóság, nyilvánosság és nyíltság iránti követelmény részét képezte.⁵³

Bár de Baecque elemzése, a kiadványok megjelentetése eszközeinek és módjainak számbavétele számos erényt mondhat magáénak, de Baecque teljesen figyelmen kívül hagyja a demokratizálódás új formáinak nemi dimenzióját. A demokrácia az arisztokrácia és

⁵⁰ London, 1790.

⁵¹ *Julie philosophe, ou Le Bon patriote. Histoire à peu près véritable, d'une Citoyenne active qui a été tour-à-tour agent et victime dans les dernières révolutions de la Hollande, du Brabant et de la France.* 2 vols. Kiadó ismeretlen, 1791.

⁵² *Julie philosophe*, 2. vol. 221.

⁵³ de Baecque: *The 'Livres remplis d'horreur'*, 129–130.

a monarchia elnöiesedését kritizáló pornográf támadások révén vetette meg a lábát a monarchia ellenében. Ez a folyamat 1789-ben és utána az *ancien régime* vezető nőalakját, a királynét magát ért kíméletlen támadások révén felgyorsult. Ugyanakkor a női test ábrázolásának terjedésével, a pornográf írásképi megjelenítésével kialakultak – a pornográfiában mindenképp, de talán szélesebb értelemben is⁵⁴ – a demokrácia felebaráti kötelékei. Az arisztokrácia egyéb privilégiumaihoz, például a vadászathoz hasonlóan a több szexuális partnerről és a társadalmi osztályok közötti korlátokat ledöntő szexről való képzelgések most mindenki – de legfőképpen a férfiak – számára valóra válhattak. A nők tehát fontos szerepet tölthettek be a demokrácia fejlődésében, aztán végül kimaradtak belőle. Julie – akárcsak társai a való életben – visszavonul a politikai élettől, hogy gyermekeit nevelje, és kertjét gondozza.

A forradalom hatása a pornográf hagyományokra

A rendszerint következetesen materialista ideológiára épülő pornográfia régóta áll az új demokratikus ember – értsd ezalatt olykor férfi, olykor férfi és nő – tudományos feltérképezésének homlokterében, feltárandó teste működését, annak más – akár arisztokrata, akár egyéb – testekkel való hasonlatosságát s a testi valósághoz kötött képzeletének működését. Az 1790-es években a materialista ideológia elérte csúcspontját, és abszurdummá redukálódott Sade műveiben, aki – akarattal vagy akaratlanul – a materialista világnézet logikai és kulturális buktatóit demonstrálta. A testek közötti alapvető hasonlóság Sade-ot egy olyan politikai és társadalmi vízióra ösztökélte, melyet urak és rabszolgák népesítenek be, s melyben általában a férfi az úr, a nő és a gyermek a rabszolga.⁵⁵ A *La Philosophie dans le boudoir*-ban például a materialista ideológia segítségével aláássa a családi kötelék, a vallás és a hagyományos erkölcs fogalmát, s az egyenlőségre és testvériségre újonnan helyezett hangsúlyt kifejezetten a vérfertőzés erényeihez és a nők közös birtoklásához köti. Sade világában Thérèse és Julie filozófusokat ma minden más nővel együtt Vénusz hatalmas templomaiban látnánk viszont.⁵⁶

Sade regényei fontos átmenetet jeleztek az 1790-es években. A pornográfiának a politikai és társadalmi életet felforgató lehetőségeit a legvégsőkig kihasználta, s ugyanakkor, talán épp ezáltal előkészítette az utat a modern, politikamentes pornográfia felé. A hagyományos erkölcs minden megnyilvánulását érintő kritikája aláásta a pornográfia politikai célra történő kiaknázását. A pornográfia immár nem az *ancien régime*-beli morál irracionálisainak specifikus kritikáját, hanem az erkölcs általános ostromát jelentette. Következésképp Sade-ot az *ancien régime*, a köztársaság és Napóleon kormányzata is elítélte. A köztársasági, majd később a napóleoni rendőrség sokkalta nagyobb erőbedobással nyomozott a *Justine* és *Juliette* példányai után, mint ahogy bármely más írás esetében tette.⁵⁷

Kortársai azonnal megérezték, hogy Sade milyen veszélyt jelent. Egy a párizsi irodalmi életről szóló könyv névtelen szerzője 1799-ben Restif de la Bretonne-t és Laclos-t dicsérte,

⁵⁴ Lásd érvelésemet: *The Family Romance of the French Revolution*. Berkeley, CA, 1992.

⁵⁵ Ennél árnyaltabb szemlélet kínál Frappier-Mazur, Lucienne: *Sade et l'écriture de l'orgie*. Paris, 1991., különösen 29–85.

⁵⁶ Ezt a művet hosszabban elemeztem: *The Family Romance*, 124–150. Ettől eltérő, de elgondolkodtató elemzést Sade-ról lásd: Ferguson, Frances: *Sade and the Pornographic Legacy*. Representations, vol. 36., (1991) 1–21.

⁵⁷ Ez egyértelműen kiderül az Aulard, Alphonse: *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire* (Paris, 1898–1902) 5. kötetének mutatójából, és uő.: *Paris sous le Consulat: Recueil de documents pour l'histoire de l'esprit public à Paris*. 4 vols. Paris, 1903–1909.

annak ellenére, hogy ők is sokak által botrányosnak vélt könyveket írtak. A *Les Liasions dangereuses*-ről így ír: „Európa egyik legismertebb könyve [...] egy igaz történet, melyben csak a neveket változtatták meg.” Sade-ot ezzel szemben szidalmazza és veszélyforrást lát benne: „Azért idézzük őt, hogy mindenki tudja, és senki ne felejtse el, hogy ő a *Justine* avagy *Les malheurs de la vertu*, eme utálatos könyv szerzője. Azt mondják, hogy meghalt, nos, annál jobb. Annál jobb, hiszen egy ilyen ember léte igazi csapás; jól tette a halál, hogy megszabadította a világot tőle.”⁵⁸

A *L'Anti-Justine* előszavában Restif beszámol arról, hogy elolvasta a *Justine*-t, az *Aline et Valcour*-t, valamint a *La Philosophie dans le boudoir*-t. Bejelenti, hogy Sade összes regényénél pikánsabb könyvet szándékozik írni, ám abban nem lesz semmi a Sade-ra jellemző erőszakból és szadizmusból. Az ő könyvét „a nők azért fogják férjeiknek felolvasni, hogy ezek még inkább kedvükben járjanak”. „Senki sem irtózik jobban nálam a hírhedt Dfds [Sade monogramja] piszkos műveitől” – állította.⁵⁹

Bár a későbbiekben rendkívül meghatározó lett Sade, a 18. század végi pornográfiában paradox személyiségnek számított. Társaival ellentétben mindvégig megtartotta műveiben a korábbi materialista politikai élt, mely más pornográf művekből csaknem teljesen eltűnt. Ahogy a sajtó a forradalmi kormányok alatt egyre szabadabb lett, egyre több politikai és nem politikai indíttatású pornográf írás jelent meg, majd 1794 után a politikai pornográfia kezdett alábbhagyni. A pornográfiával pénzt lehetett keresni, s ürügyre sem volt többé szükség.

A titkos, gyakran politikai motiváltságú pornográfiából a 19. és 20. század üzletiesebb, populáris és politikamentes pornográfiájába való átmenet egyik központi alakja Andréa de Nerciat lovag volt. André-Robert Andréa de Nerciat (1739–1800) egy burgundiai udvari tisztviselő fia volt, s Laclos-hoz és Sade-hoz hasonlóan katonatisztként kezdte pályáját. Amikor 1775-ben kilépett a hadseregből, szindarabokat, verseket és könnyedebb zenét kezdett el írni, majd ezek sikertelensége után pornográfiát. Az 1780-as években hessen-casseli II. Frigyes tartománygróf könyvtárában dolgozott, ám lehet, hogy ezzel csak fedezte a francia kormány szolgálatában végzett titkosügynöki tevékenységét. 1787-ben a holland forradalom alatt a Holland Köztársaságba küldték, ez lehet a magyarázata annak, hogy egyesek neki tulajdonították a holland és belga forradalomról is beszámoló *Julie philosophe*-ot. Később Ausztriába és Csehországba ment, ahol az írás mellett tovább ügynökösöködött a francia köztársasági kormány szolgálatában. De már jó ideje valószínűleg kettős játszmába kezdett, s míg állítólagosan a Francia Köztársaságnak szolgált, az ellene szövetkezőknek is információkat szolgáltatott. A francia tisztviselők tisztában voltak vele, hogy „piszkos könyveket” (*quelques romans orduriers*) írt, és 1798-ban, amikor a franciák betörték Nápolyba, letartóztatták. Nem sokkal szabadon engedése után, 1800-ban meghalt.⁶⁰

Andréa de Nerciat könyvei átfogják az *ancien régime*-et, a forradalmat és a konzuli kormányzat éveit is. Első ismert regénye, a *Félicia* 1775-ben jelent meg, ezt 1812-ig tizenhat kiadás követte, melyből hét 1792 és 1798 között jelent meg.⁶¹ A könyv hosszú utat járt be, 1822-ben, 1842-ben, majd 1865-ben is különböző francia bíróságok megsemmisítésre ítélték.

⁵⁸ Paris, littéraire. Hamburg, 7. év.

⁵⁹ *L'Anti-Justine, ou Les Délices de l'amour, par M. Linguet, Avocat au et en Parlement*. Paris, 1798. 3.

⁶⁰ Apollinaire, Guillaume: *Les Maîtres de l'Amour: L'Oeuvre du chevalier Andréa de Nerciat*. 2 vols. Párizs: Bibliothèque des Curieux, 1910. Sabatier de Castres 1797 májusában kelt levele Napoleon Bonapartéhoz, 1. vol. 33.

⁶¹ Kiadásairól lásd: Martin – Mylne – Frautschi: *Bibliographie du genre romanesque français*, id. mű.

ték, és Párizsban egészen 1955-ig elkobozták.⁶² Nerciat utolsó munkája, a *Le Diable au corps*, melyet valószínűleg még 1789 előtt írt, halála után, 1803-ban jelent meg. Egy 19. századi bibliográfus így írt róla: „Nerciat legobscénabb és legismertebb könyve [...] szerintem a legjobb francia erotikus regény.”⁶³

Andréa de Nerciat fontosságát nem csupán az adja, hogy könyvei sok olvasót és kiadást mondhattak magukénak, hanem az is, hogy ebben a fontos átmeneti időszakban követte és talán formálta is a változóban lévő pornográf hagyományokat. A *Félicia*-ban, akárcsak elődeiben, a *Thérèse philosophe*-ban és a *Margot la ravadeuse*-ben nő a narrátor. Félicia, a lelenc egy számára kedves nemesembernek meséli el történetét. Félicia a szerelem világában kereste boldogulását, és most azért ír, hogy „felvonultassa és szemrevételezze bolondságait, mint az a frissensült tábornok, aki szemlét tart serege fölött, vagy ha úgy tetszik, mint egy vén uzsorás, aki visszakapott pénzét számolgatja és méricskéli.” „Szórakoztatom magam [...] és megbotránkozatom a világegyetemet!” – írja.⁶⁴

A forradalom alatt Andréa de Nerciat regényeinek narrátorát nőről férfire váltja, majd a sem nőként, sem férfiként meg nem határozható mindentudó szerepét kölcsönzi neki. A *Félicia* folytatásában, a *Monrose, ou Le Libertin par fatalité*-ben (1792) Félicia még megszólal, de gyorsan elmagyarázza, hogy a történet kulcsfigurája Monroe lesz, aki át is veszi a szót és belefog elbeszélésébe. Félicia néha ugyan megszólal, de a női elbeszélőt túlnyomórészt a férfi váltja fel.⁶⁵ Következő művében, a *Les Aphrodites, ou Fragments thali-priapiques pour servir à l'histoire du plaisir*-ben (1793) Nerciat a mindentudó narrátorral mesélteti el a nemesemberekből és -asszonyokból álló afroditák szövetségének történetét, mely a szexuális örömeik élvezetének és a lehetséges szexuális variációk felfedezésének él. Utolsó művében, a *Le Diable au corps*-ban a regény elbeszélő szerkezetén belül szintén egy mindentudó narrátor ad számot egy festménysorozatról.

Az elbeszélő átváltozása azért fontos, mert a nők ábrázolásában végbement alapvető változást jelzi. Thérèse-hez, Margot-hoz és Julie-hez hasonlóan Félicia független, döntésképes, és saját maga ura. Ahogy azonban a női narrátor eltűnik, úgy válik egyre egyértelműbbé a nők ábrázolásának funkciója. A női elbeszélőt nélkülöző szövegekben a női test egyértelműen a férfi olvasók és szemlélők élvezetét szolgálja. Bár az afroditák otthonát Madame Durat vezeti, a női test csupán aprópénz a férfiak cserekereskedelmében. Egy hétnyi, pár úriember és úri hölgy között zajló orgia alkalmával például a férfiak azok, akik szisztematikusan, már-már gépiesen mennek nőről nőre.

Az elbeszélő átváltozása azonban nem mindig teljes vagy következetes. A *Le Diable au corps* márkinéja például ragaszkodik a női elbeszélő bizonyos kiváltságaihoz. A fiatalabb filippínóval való dialógusban nemi szervek obscén kifejezését tanítja: „Tanuld meg kimondani, és ne habozz minden szó fölött, mint egy zárdai növendék.” De „a márkiné hangjában van némi férfias vonás”, feltehetően ez a magyarázata kezdeményezőkétségének. A nemi szerepek általában véve jól körülhatároltak, még ha egyazon testben is fordulnak elő. Nerciat minden szereplő nemiségét szétboncolja, egy német pap például feminin vonásokkal rendelkezik, egy szereplő pedig – kinek fiatal fiúk iránti vágyát nem rosszallja, de azt meghatározó tulajdonságaként említi – homoszexuális. A testi vágyak kiegyenlítő hatásának hangsúlyozásával a pornográfia a nemek megkülönböztetése ellenében dolgozott, de

⁶² Pia: *Les Livres de l'Enfer*, 1. vol. 247–248.

⁶³ Perceau, Louis: *Bibliographie du roman érotique au XIXe siècle*. 2 vols. Paris, 1930. 1. vol. 27.

⁶⁴ *Félicia*. 4 vols. Paris, 1782. 1. vol. 2.

⁶⁵ *Monrose, ou Le Libertin par fatalité*. 2 vols. Kiadó ismeretlen, 1792.

Andréa de Nerciat műveiben fellelhető az erőfeszítés a pornográfia öntőformájában elmosódott nemek közti különbségek újbóli hangsúlyozására.⁶⁶

Andréa de Nerciat regényeiben különös helyet kap a politika. Sade korabeli regényeire jellemző, feltűnő filozófiai és politikai elmélkedésekkel ő nem szolgál, ellenben időnként sajátos utalásokat tesz a francia forradalomra, melyek mindegyike negatív, de legalábbis szatirikus. A *Les Aphrodites*-ban például egy lábjegyzet a nemesi címek eltörlését egy „maroknyi részeges”-nek tulajdonítja. Madame Durat Mirabeau-tól nem olvas pornográf műveket, mert ő a forradalmat támogatta. Az utószóban a kiadók azt állítják, hogy az afroditák 1791 végén feloszlatták rendjüket és „fenséges száműzetésbe” vonultak; számos afroditát elpusztult az 1792. augusztus 10-i felkelésben és ugyanazon évben a szeptemberi mérsárlás során.⁶⁷ Egy valamivel korábbi regényében, a *Mon noviciat*-ban (1792) a kiadó egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy a piszkos könyvekkel rengeteg pénzt szerzett: „E boldog szabadságunknak, mely a bátorságunkkal kivívott forradalomban született, nem utolsó erénye, hogy lehetővé teszi azok nyilvános árusítását.”⁶⁸

Összességében azonban a politika kis szerepet kap. Csakúgy, mint az *ancien régime* pornográfiájában, a *Le Diable au corps* legfontosabb főszereplői arisztokraták vagy papok, ám az író nem helyteleníti kicsapongásaikat. A gyönyörű márkiné viselkedése nemeshez illő, de Motte-en-Feu grófnő szépsége már viseltesebb, és Boujaron abbé, a nápolyi pap minden nemzetiség és minden társadalmi rang bűneit élvezi. Örömeik immár demokratikusak – a márkiné azzal az emberrel hál, akitől érdekes, új mű hímveszőket vásárol, míg az abbé a budoárból nézi –, de a hangsúly az élvezetek ábrázolásán van, melyek magukban foglalnak egy számmal való fajtalankodást is, mely „rendelkezik minden vonzerővel, ami egy szamarat érdekessé tehet”. A nemi, a rasszok szerinti (egy fekete rabszolgával való viszonyt is részletez), a társadalmi és faji határok átlépésének célja nem politikai bíráló vagy kommentár, hanem botránykeltés és ingerlés.⁶⁹ Ennek ellenére mindez a mindenféle határokat átlépő fizikai vonzódás lehetőségének megteremtésével a 18. század materialista filozófiájának új fejlődési stádiumát képviseli.

Andréa de Nerciat bebizonyította, hogy nem kell forradalmárnak lenni ahhoz, hogy kihasználja valaki a forradalom által felszabadított sajtó lehetőségeit. Munkássága példa arra, hogy az *ancien régime* társadalmi és politikája ellen irányuló kritika által stimulált pornográf piacot azok is ki tudták használni, akiket nem érdekelt az ellenzéki politika. A forradalom Hébert-jei a pornográfiával egy új olvasóközönség tömegeit kívánták megszólítani Franciaországban, hogy előmozdítsák a társadalmi és politikai rend demokratizálódását. Andréa de Nerciat könyvei új demokratikus kultúra hatását tükrözik, azonban nem tanúsítanak semmiféle érdeklődést a politika – még a demokratikus politika iránt sem.

1799 után nem sokat tudunk az erkölcselen könyvek piacáról, s meglehet, Andréa de Nerciat a késő 17. és kora 18. századok régi libertinus olvasóközönségéhez tér vissza. De még ha ez is volt a szándéka, egyértelmű, hogy a politikamentes pornográfia új fajtái szivárogtak be és szélesítették a tiltott könyvek piacát 1799 után. A *L'Enfant du bordel* névtelen szerzője például az 1795 után megjelent, árvákról és lelenckről szóló regények divatját

⁶⁶ *Le Diable au corps, oeuvre posthume du très recommandable Docteur Cazoné, membre extraordinaire de la joyeuse Faculté Phallo-coiro-pygo-glottonomique*. 2 vols. Paris, 1803. 1. vol. I., 134.

⁶⁷ *Les Aphrodites, ou Fragments thali-priapiques pour servir a l'histoire du plaisir*. 4 vols. 1793.. utánnyomás: 1864. 1. vol., 21–22.; 4. vol., 181–185.

⁶⁸ de Nerciat, André-Robert Andréa: *Mon Noviciat, ou Les Joies de Lolotte*. 2 vols. Kiadó ismeretlen, 1792–1864. 1. vol. 14.

⁶⁹ *Le Diable au corps*. 1. vol. I., 176.

használta ki: pornográf paródiáját adta azoknak a „gyerek”-regényeknek, melyek a társadalmilag hátrányos helyzetben lévők neveltetését részletezték.⁷⁰ Miként az *Eléonore, ou L'Heureuse personne*, mely ugyanabban az évben jelent meg, a *L'Enfant du bordel* is a transzvesztitizmus témáját feszegeti. Az *Amélie de Saint-Far, ou la fatale erreur* szerzője, ki önmagát a címlapon Madame de C-nek nevezi, a szentimentális és a pornográf regény közti távolságot próbálja megtartani azáltal, hogy a nyíltan szexuális leírásokat minimálisra csökkenti, és a szentimentális regényre jellemző elbeszélésbe helyezi.

Más szóval, Sade munkáinak jelentős kivételével az 1795 utáni pornográf regény az újfajta szexuális örömök – a szadizmustól, kínzástól és gyilkosságtól mentes fajtalankodás, transzvesztitizmus, sőt az *Eléonore*-ban a transzszexualitás – felfedezésének eszközévé vált, s levedlette politikai múltját. Nem vesztette el minden kapcsolatát a társadalmi és politikai valósággal – *Eléonore* például a bordélyház gyermekéhez hasonlóan egy nemesember törvénytelen gyermeke –, de immáron megkezdte pályafutását önálló és jól körülhatárolható műfajként, mely egyértelműen a 19. és 20. századi polgári családi élet fonákjainak bemutatására szánta el magát. A libertinus filozófusnők átadták helyüket (eltekintve természetesen a számos utánnomástól) a *femme fatale*-nak, és különösen a lesbikus hajlamú *femmes vicieuses*-nek, akik pénzért árulták testüket, luxus igényeikkel tönkretették a férfiakat, és végül megfosztották őket férfiasságuktól is, ha ugyan korábban nem váltak maguk is áldozattá.⁷¹ A pornográfiának továbbra is volt politikai és társadalmi vetülete, miként ma is van, de az kevésbé tudatos és sokkal árnyaltabbá vált, annak ellenére, hogy a műfaj egyre többek számára vált hozzáférhetővé.

Fordította: CSÁSZÁR IVETT

⁷⁰ A „gyerekregényekről” részletesen lásd: Hunt: *The Family Romance*, 171–181.

⁷¹ A 19. századi pornográfiáról lásd: Stora-Lamarre, Annie: *L'Enfer de la IIIe République: Censeurs et pornographes (1881–1914)*. Paris, 1990. 22–44.

„A történetírás a tizenharmadik században irodalmi tevékenységnek számított”

Interjú Catherine Volpilhac-Auger-vel

Tisztelt Professzorasszony! Arra kérem, hogy mindenekelőtt szóljon néhány szót személyes és tudományos pályafutásáról, illetve a franciaországi egyetemi életben elfoglalt helyéről!

1955-ben születtem, és tanulmányaim során a „klasszikus” francia elitképzésben részesültem. Érettségi után előbb az elitintézmények (*Grandes Écoles*) felvételi vizsgájára felkészítő osztályokat jártam végig Clermont-Ferrand-ban, majd felvettek az École Normale Supérieure „lánytagozatára”, Sèvres-be (amely azóta egyesült az intézmény párizsi, *rue d’Ulm*-i részével). Itt végeztem felsőfokú tanulmányaimat 1975–1979 között, de már eközben – 1977-ben – sikerrel abszolváltam klasszika-filológiából az egyetemi oktatásra is feljogosító felső szintű tanári versenyvizsgát, az *agrégation*ot. Bölcsészdoktori értekezésemet 1981-ben védtem meg, az akkor még létező nagydoktori fokozatot 1992-ben szereztem meg. Mindkét esetben az ókori történetírás – egészen pontosan Tacitus – újkori hatását vizsgáltam; előbb kifejezetten Montesquieu műveiben, majd pedig a Montesquieu-t Chateaubriand-tól elválasztó időszak francia szerzőinél. Ezen alkotásaimat az oxfordi székhelyű Voltaire Alapítvány (*The Voltaire Foundation*) könyv alakban is megjelentette. A *Tacitus és Montesquieu* címet viselő bölcsészdoktori értekezésemmel még 1987-ben elnyertem a Montesquieu-díjat.

Hogyan sikerült ezt a klasszikus és modern filológusi felkészültséget egyaránt igénylő tevékenységet összeegyeztetni oktatói munkájával?

Nem volt egyszerű dolog, főleg a kezdeti időszakban. Ugyanis, miközben értekezéseimet készítettem és tudományos publikációkat írtam, pályám első, mintegy tizenkét évre terjedő szakaszában – három gyermekem nevelése mellett – döntően a közoktatásban tevékenykedtem. Előbb középiskolai, majd a már említett felkészítő osztályokban tanítottam francia nyelvet és irodalmat, illetve klasszikus nyelveket. 1992-ben neveztek ki a grenoble-i Stendhal Egyetemre a francia irodalom professzorának. Ettől kezdve már irányíthattam kutatócsoportokat, illetve posztgraduális oktatási programot (ez utóbbi *Az elbeszélés poétikája és retorikája* nevet viselte). 2000 óta az École Normale Supérieure lyoni intézetének egyetemi tanára vagyok, ahol elsősorban a történetírás történetével, a kritikai kiadás gyakorlatával, illetve az antikvitás továbbélésével foglalkozó kurzusokat tartok.

Tehát 1992 egyfajta fordulópontot jelent?

A kutatást és a tudományos közéleti tevékenységet illetően mindenképpen. Mint említettem, már Grenoble-ban is kutatócsoport vezetésével bíztak meg. Az 1993–2000 közötti időszakban Crébillon, illetve Montesquieu műveinek kiadásával kapcsolatos kérdéseket vitattunk meg havi rendszerességgel szervezett szemináriumainkon. Ezt követte (és követi még ma is) Montesquieu *Összes műveinek* oxfordi kiadása 2000 januárjától. Hatalmas vállalkozásról van szó: eddig négy kötet jelent meg, további tizenharc még kiadásra vár.

Ehhez a folyamathoz kapcsolódik még egy 1997-es esemény: a *Montesquieu* folyóirat megalapítása, melynek vezető szerkesztője is vagyok. 1999 óta pedig a *Cahiers Montesquieu* sorozat főszerkesztői teendőit is ellátom. Még Grenoble-ban alapítottam 1995-ben (és vezettem 1998-ig) az ókori szerzők műveinek tanulmányozására szerveződött *Ad usum Delphini* nemzetközi kutatócsoportot. A francia könyvtárosképzés egyik centrumának számító Lyonban több könyvtörténeti kutatásban is részt vettem. Ilyen például a *Catalogues de vente de bibliothèques privées 1680–1815* program, amely a jelzett kor magánkönyvtárainak eladási katalógusait vizsgálja. Részt veszek a szintén lyoni könyvtörténeti intézet, az *Institut d’Histoire du Livre* tevékenységében is; velük együtt szerveztem az antik irodalom 16–19. századi könyvtári jelenlétének szentelt 2003-as konferenciát. Szintén a lyoni korszak eredménye az Henri Duranton-nal közösen szerkesztett *La Bibliothèque orientale des Lumières (A felvilágosodás keleti könyvtára)* című sorozat, melynek célja a 18. századi Európa Kelet-képét meghatározó szövegek újrakiadása. 1994 óta szinte évi rendszerességgel sikerült konferenciákat szerveznem. Ezek közül történészek számára talán a *Montesquieu tanulói* (*Montesquieu, les années de formation*) című 1996-os és a *Törvények szelleméről* kiadásának 250. évfordulója alkalmával szervezett nagyszabású 1998-os genfi tudományos tanácskozást, valamint az idei *Montesquieu au présent (Montesquieu jelen időben)* elnevezést viselő, a párizsi Bibliothèque Nationale-lal közös konferenciát érdemes kiemelni. Ami a szigorúan vett egyetemi közéletet illeti, már Grenoble-ban tagja voltam az egyetemi tanácsnak; 2003-ban pedig Lyonban is tanácstaggyá választottak.

Ilyen gazdag és szerteágazó tevékenységgel teli pályafutás láttán felvetődik a kérdés: saját magán kívül kinek köszönheti még indulását vagy témaválasztását? Volt-e olyan személy, akit mesterének tekinthetett, esetleg iskola vagy elméleti irányzat, melynek követői közé tartozik?

Kutatói pályafutásom egészét döntően befolyásolta doktori értekezésem témavezetője, a Clermont II egyetemen tanító Jean Ehrard professzor. Mindig élvezetet jelent számomra, ha vele együttműködve kutathatom Montesquieu munkásságát; találkozásaink minden alkalommal igen tanulságosak. Hogyan is tanított ő? Minden elméleti kötöttségtől mentesen, minden „iskolát” figyelmen kívül hagyva a szöveggel való igényes kapcsolatteremtést helyezte előtérbe. Ehhez olyan eszmetörténeti kereteket teremtett, ahol nem a gondolatok elképzelt ideális körülmények közötti átadása volt a kutatás tárgya, hanem a szövegek deformálódása, (termékeny) hibáik, illetve különböző változataik – olyan tényezők, melyek fontosságával sokszor maguk a szerzők sem voltak tisztában. Vagyis az eszmék történetét azokon a szövegeken keresztül vizsgálta, melyekben a gondolatok testet öltenek.

Van-e olyan kutatási terület, illetve téma, ahol közvetlenül tudta hasznosítani képzettségét, illetve az imént említett szemléletet?

Jóllehet elsősorban Montesquieu műveinek kutatásával foglalkozom, klasszika-filológiai képzettségemnek megfelelően érdeklődésem az antik példák (szerzők, szövegek, témák, személyiségtípusok) 17–19. századi „továbbélése” – helyesebben szólva: folyamatos jelenléte – felé is fordult. Ezzel szembekerültem számos óorkutató vélekedésével, akik szerint csak egyetlen ókor létezik: az, amelyet ők ismernek – ráadásul jobban, mint elődeik. Én viszont úgy vélem, hogy minden kor a maga képére alakítja az ókort, és csak azt látja belőle, amit látni akar. (Erről a *Dix-huitième siècle* című folyóiratban közöltem is egy tanulmányt.) Ahhoz például, hogy megismerhessük a 18. század óorképét, sokkal többet ér, ha e század szakértői vagyunk, mint ha ókortudósok!

Mindemellett – miként azt említettem is – könyvtörténeti kutatásokon is dolgozom. Így például feltártam egy 17. században indított könyvsorozat, az *Ad usum Delphini* latin nyelvű klasszikusainak különböző okok miatt kudarcba fulladt történetét. (Maguk a kiadványok pompázatosak voltak, ám tudományos színvonaluk gyenge volt, és a sorozat befejezetlen maradt.) Talán azért tettem mindezt, mert jómagam is éppen egy hatalmas és ambíciós kiadványsorozatot készítettem elő.

Az előző kérdésre adott válasz elején már jelezte, hogy kutatásainak középpontjában Montesquieu áll. Fel tudná-e nekünk vázolni ezzel kapcsolatos tevékenysége lényegét, illetve e tevékenység helyét a korral foglalkozó kutatások körében?

Jelenlegi kutatásaimat leginkább az határozza meg, hogy társszerkesztőként közreműködöm Montesquieu *Összes műveinek* 22, egyenként 400–700 oldal terjedelmű kötetre tervezett kiadásában. Ez a valóságban azt jelenti, hogy a végső változat kinyomtatása előtt minden oldalt gondosan végig kell olvasnom (2004-ig Jean Ehrard segített ebben, azóta P. Rétaat dolgozik velem); emellett arra is figyelni kell, hogy a munka következő fázisát gondosan megszervezzük, az egyes feladatokat jól osszuk ki, úgy, hogy közben figyelembe vesszük az egyes közreműködők képességeit és önbecsülését is. Nyugodtan állíthatom, hogy ez nem csupán technikai és tudományos kérdések megoldását, hanem komoly „diplomáciai” tevékenységet is igényel. Mindezt tovább nehezíti az, hogy jóllehet Montesquieu híres és sokat idézett, ám valójában igen kevésbé ismert szerző; néha – ezt is be kell vallanunk – még olvasni sem könnyű. (Elég visszaemlékeznem *A törvények szelleméről* első megjelenésére életemben – 1977-ben majdnem visszaléptem a tanári versenyvizgatótól, amikor kiderült, hogy ezzel a szöveggel is foglalkozni kell!) Nem könnyít a helyzeten, hogy az egyetemi oktatásban is kevés teret kap Franciaországban (kizárólag a *Perzsa levelekkel* foglalkoznak); idegen nyelvekre pedig még nincs lefordítva a teljes életmű. Nagyon nehéz olyan kutatókat találni, akik képesek átlátni Montesquieu egyszerre tisztelt és rettegett életművét. Egy 18. százados példával élve: elég, ha arra gondolunk, hogy Diderot, Voltaire vagy Marivaux mennyivel könnyebben emészthető. Emellett van egy másik nehézség is – ami néha előnynek is bizonyul. Az irodalmárok mellett ugyanis – néha náluk nagyobb mértékben – a filozófusok, a történészek és a politológusok is foglalkoznak Montesquieu-vel. Vagyis Montesquieu műveinek kritikai kiadását nem lehet egyszerű irodalomtörténeti eseményként vagy tényezőként meghatározni.

Milyen újdonságokkal szolgált eddig a kiadás előkészítése a kutató számára, és mennyiben tud majd újat hozni a tudományos közvélemény számára?

Montesquieu kéziratainak felfedezése valóságos reveláció volt számomra. Az irodalomtörténészek korábban ezeket teljesen külön kezelték, és nem is igazán foglalkoztak velük. Nemrégiben kerültek a bordeaux-i könyvtárba adományozás révén azok a kéziratok, amelyek még a la brède-i kastélyban őrzött a filozófus gondolkodó utolsó közvetlen leszármazottja, egy hölgy. Hihetetlenül gazdag anyagról van szó; és nem csupán mennyiségileg (több tízezer oldalt tesz ki), hanem módszertani szempontból is. E szövegek keletkezéstörténetének vizsgálata rendkívül izgalmas feladat – főleg annak tükrében, hogy a titkárok kézírásának elemzése új és nagyon hatékony eszközt adott a kezünkbe. Montesquieu ugyanis titkároknak diktálta műveit; és a különböző titkárok kézírását igen könnyű megkülönböztetni egymástól. A hivatalos iratokkal vagy a levelezéssel való egybevetés alapján pontosan meg lehet határozni, mikor melyikük volt a közreműködő; ezzel pedig lehetővé vált a kéziratokban végrehajtott javítások vagy betoldások datálása is. Azt hiszem, hogy ez

az a terület, ahol teljesen újat tudtam alkotni; ráadásul olyat, amit a jelenlegi helyzetben más nem is tud megtenni.

A kritikai kiadás módszereinek megújítása mellett milyen területen jelentett vagy jelenthet előrelépést a Montesquieu műveivel való foglalkozás?

Jómagam már korábban is foglalkoztam a történetírás történetével; először az ókor 18. századi képének vizsgálata során kerültem vele kapcsolatba. Nagy lökést jelentett a kritikai kiadás első általam megjelentett kötete, Montesquieu *A rómaiak tündöklése és hanyatlása* (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*) című műve. Ez arra készítetett, hogy komolyabban tanulmányozzam Voltaire írásait. Meglepő, de az ő történetírói munkásságát csak nagyon kevesen ismerik. Kutatásaim eredményét talán az a megállapítás összegezi a legjobban, hogy kiderült (és ezt azóta sem győzőm eléggé hangsúlyozni): a történetírás a tizenharmadik században mindenekelőtt irodalmi tevékenységnek számított – ennél fogva viszont értelmetlen lenne a mai (vagyis a tizenkilencedik század folyamán kialakult) történettudomány tudásanyaga és módszertana alapján értelmezni.

Akkor viszont milyen viszonyrendszert lehet feltételezni irodalom és történelem között a felvilágosodás korában? Mivel magyarázható az, hogy a francia felvilágosodás legjelentősebb és legnagyobb hatású gondolkodói (például Voltaire, Montesquieu vagy Rousseau) egyaránt alkottak szorosan vett irodalmi, illetve történeti tárgyú műveket?

Miként az előbb említettem is, a történetírás irodalmi tevékenységnek számított. Voltaire számára a gondolkodásmód megváltozásáért vívott harc újabb eszközt jelentette; Montesquieu esetében a politikai gondolkodás alapanyagát szolgáltatja – sőt, tulajdonképpen ez az egyetlen módszer a korban a veszélytelen politizálásra, hiszen a rómaiak szabadságáról (vagy szabadságairól) való értekezés nem sértheti egyetlen kortárs érdekeit sem, vagyis: nem kell tartani a cenzúrától.

Ez tehát egy sajátos, az adott korra jellemző, a kor körülményeiből fakadó jelenség volt?

Az biztos, hogy a felvilágosodás korára jellemző volt a történetírás és általában a történelem helyének ilyesfajta kijelölése. Mindenekelőtt Voltaire esetében a cél az emberi gondolkodás fejlődéstörténetének végigkövetése volt; vagyis az, miként szabadul meg fokozatosan (de nem lineárisan és visszafordíthatatlanul, és főleg nem szünetek nélkül) az emberiség előítéleteitől. Számára e megszabadulás legékeesebb bizonyítéka éppen az, hogy az emberiség képes vizsgálni önmagát és saját fejlődését. Más szóval, Voltaire nézete szerint ahhoz, hogy megértsük egy-egy korszak gondolkodását, elegendő, ha azt megnézzük, milyen módszereket használt az adott kor történetírása. Ebből fakadóan csakis egy felvilágosult kor képes felvilágosult történetírásra, melynek alapja az értelem.

Voltaire-nek hála, a tragédiához hasonlóan előkelő műfajnak számító történetírás (amelyet – egyes korábbi állításokkal szemben – nem nézett le a kor) hatalmas sikert aratott; Montesquieu e téren kifejtett munkásságát azonban nem igazán értékelték nagyra a kortársak. *A rómaiak tündöklése és bukása* túlságosan is sértette az olvasók ízlését – Montesquieu ugyanis nem volt hajlandó narratív, elbeszélő jellegű történetírást művelni, ami pedig a kor gondolkodásának sarokköve volt. Így egészen Napóleon koráig várni kellett, hogy ez a munka a gimnáziumi tananyag fontos részévé váljon. Ekkortájt viszont úgy gondolták, hogy ez a mű a rómaiak védelmében íródott, és meghatározza a hősi értékeket. Jean Ehrard kutatásai azonban arra mutattak rá, hogy a valóság éppen ezzel ellentétes. Miből fakadt ez a félreértés? Egyszerűen abból, hogy csak a mű bizonyos részleteit ismerték és

olvasták. Ez a felfedezés ismét felértékelte a szöveget. Úgy kell inkább olvasnunk, mintha tisztán politikai jellegű szövegről volna szó, amelyben egy olyan ember próbálgatja szárnyait, aki már egész Európát beutazta abban reménykedve, hogy egyszer diplomata lesz belőle. *A rómaiak tündöklése és bukása* megírása közben azonban rájött, hogy többre hivatott, minthogy követjelentéseket fogalmazzon!

Mindez a kritikai kiadás előkészítése közben derült ki? Egyáltalán: miként tudnak hozzájárulni a kritikai kiadások a francia felvilágosodás jobb megismeréséhez?

A kritikai kiadások elkészítése hálátlan feladatnak tűnik. Rettentő sok energiát elvon a kutatástól, és bizonyos mértékig meddővé is teszi azt, hiszen szembenáll mindenfajta interpretációs lehetőséggel. Ám ugyanakkor elég megnézni, miként idéznek egyes szerzőktől az iskolai tankönyvek, hogy rájövünk, milyen égető szükség van referenciaszövegekre. „Pitié pour les nègres” vagyis „Kegyelem a négereknek” címmel írtam is e témáról egy tanulmányt. Ebben azt mutatom be, miként adják közre az egyes franciaországi tankönyvek *A törvények szelleme* egyik fejezetét, amelynek Montesquieu „A négerek rabszolgaságáról” címet adta (XV/5). Hogy miként? Kivágnak belőle egyes részeket (és ezt nem is jelzik), néha még a címet is elhagyják, vagy éppen teleszórják durva hibákkal. A textológus, vagyis a szövegek szakértője azonban nem hibázhat és nem hozhat létre „körülbelüli” szövegállapotot. Az ő célja az, hogy elkerülhetők legyenek az olyan helyzetek, mint amikor a *Perzsa levelek* egyik, Montesquieu által csak 1754-ben közreadott darabját 1721-ből datálják, vagyis a Régensségek korából, és úgy is kezelik, mint a tipikusan e korból származó dokumentumot – holott harminc évvel később íródott! A szöveg kritikai gondozója azonban nem elégedhet meg azzal, hogy szorgos hangyaként a lehető legpontosabban lemásolja egyes szövegeket; ő ugyanis munkája révén állandó kapcsolatba kerül a szerző gondolkodásmódjával, és figyeli például egyes fogalmak kibontakozását. Ehhez a munkához egyfajta alázat szükséges, vagyis tisztában kell lenni azzal, hogy a kiadó van a szövegért, nem pedig fordítva. Amennyiben viszont ilyen mélységben elmerülünk a szerző gondolatai között, és végigkövetjük a mű megírásának valamennyi fázisát, egyre inkább eluralkodik rajtunk az az érzés, miszerint a szöveghez már nem is kell kommentárt fűzni, azt nem kell interpretálni. Olyan is van, hogy úgy gondoljuk, az egyetlen számbavehető interpretációs lehetőség az, ha tolmácsoljuk a keletkezéstörténetet, vagy esetleg a mű és szellemi környezete közötti kapcsolatot.

Ez a viszonyulási mód az én esetemben egészen biztosan a „fecsegés” által kiváltott heves reakció lehet; illetve így kívánok reagálni arra az irodalomelméleti mániára, amely komolyan pusztított Franciaországban (talán kevésbé a tizenharmadik század esetében, amely gátat is szabott annak).

A kritikai kiadáson túlmenően milyen realitásai, milyen perspektívái vannak ma Franciaországban a Montesquieu-vel kapcsolatos kutatómunkának?

Először is, rengeteg a tennivalónk. Még számos doktori értekezésnek kell születnie, hogy a kép teljesebbé váljon. Montesquieu-vel főleg az irodalomtörténészek foglalkoztak keveset: tudomásom szerint 1994 óta nem is volt vele kapcsolatos doktori védés. (Jelenleg 4-5 értekezés van készülőben.) Ám ami leginkább megváltozott az 1970-es évek óta, az az, hogy immár nem lehet komoly munkát készíteni Montesquieu műveiről anélkül, hogy a kutató ne foglalkozna a szövegek belső genetikájával, illetve a kor szellemi környezetébe való illeszkedésükkel. Másként szólva, immár nem lehet úgy tekinteni, hogy ezek az írások egyszer csak úgy „lettek”.

Az irodalomtörténet eme visszavágása immár nem a klasszikus lansonni irányba visz bennünket, hanem inkább az eszmetörténethez közelít. Már nem az a fontos, hogy honnan ered egy-egy gondolat, hanem inkább az, hogy miként jött létre, illetve az, hogy milyen körülmények tették lehetővé létrejöttét, vagy hogy mit jelenthetett Montesquieu és az őt olvasó kortársak számára. Jómagam egyértelműen a hermeneutika ezen ága mellett foglalok állást, miközben teljes mértékben elfogadom a filológiai kutatás fontosságát.

Visszatérve a kritikai kiadás módszereihez: miként lehetne jellemezni a ma követett gyakorlatot?

A kritikai kiadás a mi esetünkben mindenképpen interdiszciplináris tevékenység. A történészek – elsősorban könyvtörténészek – segítségével nélkülözhetetlenek bizonyul ilyenkor, hiszen az erősen angolszász jegyeket viselő „materiális bibliográfia” révén ők vetik meg az egyes kiadások azonosításának alapjait. (Így például: mely kiadások tekinthetők eredetinek, melyeket ellenőrizte vagy hitelesítette maga a szerző? Mely kiadásokat kell értéktelen másolatoknak vagy hamisítványoknak tekintenünk?) Emellett a kritikai kiadás manapság csakis nemzetközi összefogással valósítható meg, hiszen a legjobb szakemberek közreműködésére van szükség. Így kerültem kapcsolatba például a szegedi egyetemről Penke Olga kutatójaival, aki egyik jelentős cikkében éppen azt vizsgálta, miként van jelen a szerző a történeti jellegű szövegekben – ráadásul azokban a szövegekben, amelyekkel már én is foglalkoztam! Ilyen okok vezetnek ahhoz, hogy például Voltaire *Essai sur les mœurs* című művének kritikai kiadásához olyan nemzetközi csapatot hoztam össze, amelynek az említett magyar kutató mellett még két olasz, egy svájci, két angol és öt-hat francia tagja van. Vagyis a külföldiek és a franciák száma gyakorlatilag megegyezik. Ami Montesquieu-t illeti, az ő esetében még további közreműködőkre lenne szükség; ő ugyanis jóval nehezebben kezelhető szerző.

Nemzetközi együttműködés valósul meg a kiadás tekintetében is. Montesquieu és Voltaire abban a szerencsében részesül, hogy Angliában adja ki őket a Voltaire-alapítvány. Ez egyébként az egyik utolsó olyan kiadó, amely még támogatja az igazi elmélyült tudományos munkát. Így például kiadásra kerül egy-egy szöveg összes variánsa, terjedelmes bevezető tanulmányokkal, részletes jegyzetekkel. A dolog hátránya viszont az, hogy ezek a kiadványok rettentő drágák, és terjesztésük is csak igen szűk körben történik.

Végezetül egy talán profánnak tűnő kérdés: kik vásárolnak egyáltalán kritikai kiadásban műveket? Kiket tekinthetünk a kritikai kiadások „célközönségének”?

Igen csekély létszámú közönségről van szó. A kritikai kiadások nem az egyetemisták, hanem szinte kizárólag a tudományos kutatók számára készülnek. (Ez az egész jegyzetapparátus elkészítésének alapelve is.) Azt is mondhatjuk, hogy nem alkalmazott, hanem „alapkutatást” végzünk.

Köszönöm a beszélgetést.

Lyon, 2005. január

Az interjút készítette: KOVÁCS ESZTER

Catherine Volpillac-Auger műveinek bibliográfiája

I. Önálló vagy társszerzőkkel közösen írt könyvek

1. *Tacite et Montesquieu*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1985. 202 p.
2. *Tacite en France de Montesquieu à Chateaubriand*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1993. XII + 597 p.
3. *Nicolas Fréret, légende et vérité*, actes du colloque de Clermont, réunis et présentés en collaboration avec Ch. Grell, Oxford, The Voltaire Foundation, 1994, 210 p.
4. *Rousseau traducteur de Tacite*, «Lire le Dix-huitième siècle», Publications de l'Université de Saint-Etienne, 1995, 300 p.
5. *L'Antiquité au XVIIIe siècle*, textes recueillis et présentés en collaboration avec E. Flamarion, numéro spécial 1995 de la revue *Dix-huitième siècle*. 260 p.
6. *Le Roman dans l'Histoire, l'histoire dans le roman; Journaux et journalistes* (2 vol.), Mélanges offerts à Jean Sgard, 1995; *Recherches et Travaux* (Grenoble 3), n° 48 et 49 (textes recueillis et présentés en collaboration avec Françoise Létoublon).
7. *Fréret* (numéro spécial de la revue *Corpus*). 1995. 205 p.
8. N. Fréret: *Mémoires académiques*. Paris, Fayard, *Corpus des œuvres de philosophie en langue française*, 1996, 356 p. (Kritikai kiadás).
9. Cochin et Bellicard: *Observations sur les antiquités de la ville d'Herculanum*. Édition présentée et annotée en collaboration avec E. Flamarion. Publications de l'Université de Saint-Etienne, 1996, 110 p. (Kritikai kiadás.)
10. *Le texte et son commentaire. Recherches et Travaux* (Grenoble 3), n° 53, 1997, 226 p.
11. *Le Catalogue de la bibliothèque de Montesquieu à La Brède* (en collaboration avec F. Weil et L. Desgraves). *Cahiers Montesquieu* n° 4, 1999. 496 p.
12. *Homère en France après la Querelle, 1715–1900* (Actes du colloque de Grenoble, 1995, en collab. avec F. Létoublon). Paris, Champion, 1999. 536 p.
13. *La Notion d'œuvres complètes* (Actes du colloque de Grenoble, 1994; en collab. avec J. Sgard). Oxford, The Voltaire Foundation, 1999. 156 p.
14. *Montesquieu, les années de formation* (Actes du colloque de Grenoble, 1996). *Cahiers Montesquieu* n° 5, 1999. 205 p.
15. *1748: année de L'Esprit des lois* (sous la direction de Catherine Larrère et Catherine Volpillac-Auger). Paris, Champion, 1999. 200 p.
16. *La collection Ad usum Delphini: l'Antiquité au miroir du Grand Siècle* (I). (Avec la collaboration de l'équipe *Ad usum Delphini*, ELLUG, Grenoble 3.) 2000. 430 p.
17. Montesquieu: *Considérations sur les Romains*. (Társszerzők: P. Andrivet, C. P. Courtney, C. Larrère, F. Weil). Oxford, The Voltaire Foundation, 2000. (Kritikai kiadás)
18. *Isis, Narcisse, Psyché, entre Lumières et Romantisme*. (Társszerz: P. Auraix-Jonchière.) Clermont-Ferrand, P. U. Blaise-Pascal, 2001.

19. *L'Atelier de Montesquieu: manuscrits inédits de La Brède*. (Társzerz.: Claire Bustarret.) Cahiers Montesquieu, n° 7 (2001), Naples–Liguori–Oxford, The Voltaire Foundation, 2001. 320 p.
20. *Le Temps de Montesquieu, actes du colloque de Genève (1998)*. (Társszerz.: M. Porret). Genève, Droz, 2002.
21. *L'Institution du Prince au XVIIIe siècle, actes du colloque franco-italien de la Société française du XVIIIe siècle (1999)*. (Társszerz.: G. Luciani.). Ferney-Voltaire, Centre international du XVIIIe siècle, 2003.
22. *Montesquieu, Mémoire de la critique*. Paris, Presses de l'Université de Paris–Sorbonne, 2003.
23. *Montesquieu: Lettres persanes*. (Társszerz.: Ph. Stewart, P. Kra, D. Masseau.) Oxford, The Voltaire Foundation, 2004.
24. *Œuvres Majeures, œuvres mineures*. Paris, ENS Éditions, 2004.
25. *Montesquieu en 2005*. Oxford, The Voltaire Foundation-SVEC, 2005.
26. *L'Antiquité classique dans les bibliothèques*. Paris, ENS Éditions, 2005.

Megjelenés alatt, illetve közlésre elfogadva

27. *Montesquieu: Lettres persanes* (Le livre de poche classique.) (Kritikai kiadás, társzerz.: Paul Vernière.)
28. *La Parole dans le récit historique*.

II. Cikkek, tanulmányok

1. «Les Gaulois à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1701–1793)», Colloque *Nos ancêtres les Gaulois*, Clermont, Association des publications, 1982, éd. J. Ehrard et P. Viallaneix.
2. «Tacite et Montesquieu», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1983, n° 1.
3. «Les historiens de Rome dans l'*Encyclopédie*», *L'Encyclopédie et Diderot*, Cologne, 1984, éd. E. Mass et P. A. Knabe.
4. «L'image d'Auguste dans les *Considérations sur les [...] Romains*», *Storia e ragione*, Naples, Liguori, 1986, éd. A. Postigliola.
5. «Auguste et Louis XIV: les contradictions de Voltaire devant le pouvoir absolu», *La monarchie absolutiste et l'histoire de France*, Paris, Presses de la Sorbonne, 1986, éd. Ch. Grell.
6. «La table des matières de *L'Esprit des lois*», *La Marge*, Clermont, Association des publications, 1988, éd. F. Marotin.
7. «Théorie des révolutions dans le rapport qu'elles ont avec les divers gouvernements» (en collaboration avec J. Ehrard), *Dix-huitième siècle*, «Montesquieu et la Révolution», 1989.
8. «Hasard, destin et Providence dans *La Vie de Marianne*» (ADIREL, *Travaux de littérature*,) 1991, p. 161–170.
9. «Des Vandales au vandalisme» (en collaboration avec D. Hadjadj et J.-L. Jam), *Le vandalisme révolutionnaire*, Paris, Universitas, 1992, éd. S. Bernard-Griffiths et J. Ehrard, p. 15–27.
10. «Histoire d'une révolution: la chute de la monarchie romaine chez quelques historiens du XVIIIe siècle», *Mélanges offerts à J. Ehrard*, Paris, Nizet, 1992, p. 387–396.

11. «Tacite du XVIIIe au XIXe siècle, ou les causes d'une révolution», *Présence de Tacite*, Tours, *Caesarodunum* n° 92 bis, 1992, éd. R. Chevallier, p. 281–291.
12. «Pouvoir et débat à l'Académie des Inscriptions», *Les Micro-sociétés*, Clermont, 1993, éd. L. Perol, p. 35–54.
13. «L'histoire de France au collège de Riom: culture et pédagogie» (en collaboration avec J. Ehrard), *Le collège de Riom et l'enseignement oratorien en France au XVIIIe siècle*, Paris, Universitas, 1993, éd. J. Ehrard, p. 251–269.
14. *Essai sur les révolutions de notre gouvernement*, édition du cahier d'histoire d'Archon-Despérouses (1792), *Le collège de Riom ...*, p. 341–361.
15. «De la concision au XVIIIe siècle», *De la brièveté en littérature*, Poitiers, Série *Les Cahiers Forell*, n° 1, 1993, éd. P. Testud, p. 19–32.
16. «Les Bretons vus par les 'Histoires d'Angleterre'», *Them and us*, Presses Universitaires de Caen, 1994, éd. A. Thomson, p. 129–140.
17. «Double lecture, double écriture: les *Principes de politique des souverains* de Diderot», *Recherches sur Diderot*, 1994, n° 17, p. 67–80.
18. «Nicolas Fréret: images d'un érudit», *Nicolas Fréret, légende et vérité*, Oxford, 1995, p. 3–15.
19. «Les *Considérations sur les Romains* lues par l'*Encyclopédie*», *Tricentenaire de Montesquieu*, Bordeaux, 1995. p. 129–141.
20. «Quelques épreuves d'un cliché littéraire: le curé de campagne dans le roman français du XVIIIe siècle», *Littérature et ruralité*, Equipe interdisciplinaire des Dix-huitiémistes (Oxford, The Voltaire Foundation), 1995, p. 53–61.
21. «La biche des Palus-Méotides ou l'invention de l'Europe chez Montesquieu», *Montesquieu et l'Europe* (Colloque de Gènes, 1993), *Cahiers Montesquieu* n° 2, 1995. p. 17–28.
- 21bis. «Fréret, l'Arpenteur universel», *Corpus, revue de philosophie*, n° 29, p. 7–18.
22. «Comment peut-on être Troglodyte?», *Recherches et travaux* (Université Stendhal), n° spécial, *Histoire et roman au XVIIIe siècle*, 1995. p. 17–26.
23. «Sens et fonction de l'anecdote chez Montesquieu», *Cahiers Saint-Simon*, n° 23, 1995. p. 33–39.
24. Préface de Montesquieu, *Considérations sur les Romains*, Genève, Slatkine, 1996.
25. Préface de Voltaire, *La Philosophie de l'histoire*, Genève, Slatkine, 1996.
26. «Merveilleux et vraisemblance dans l'*Essai sur les mœurs: l'ars historica* de Voltaire», *Voltaire et ses combats* (Colloque d'Oxford et Paris, octobre 1994), Voltaire Foundation, Oxford, 1997. p. 1379–1390.
27. «L'histoire dans la collection *Ad usum Delphini*», en collab. avec E. Flamarion, *Littératures classiques*, «L'histoire au XVIIe siècle», printemps 1997, n° 30, p. 209–221.
28. «La collection *Ad usum Delphini*: entre érudition et pédagogie», Journée d'étude de novembre 1995 sur l'enseignement des humanités, *Revue d'histoire de l'éducation*, 1997. p. 203–214.
29. «Les impossibles de la traduction: l'exemple de l'*Iliade* d'Homère», en collab. avec F. Létoublon, colloque de Genève, *Hommage à Louis Truffaut*, Genève, École internationale de traduction, 1997.
30. «Mon siège est fait: la méthode historique de l'abbé de Vertot», CROMOHS, <http://www.unifi.it/riviste/cromohs/>, 1997 (n° 2).

31. «Aux origines de la monarchie française: de Pharamond à Clovis», *Littérature et origine* (Colloque de Clermont, 1993), Nizet, 1997. p. 215–224.
32. «Editer les Romains», *Editer Montesquieu/Pubblicare Montesquieu*, a cura di Alberto Postigliola, *Studi Settecentesci*, 1998. p. 19–39.
33. «De marbre ou de papier? L'histoire ancienne, du XVIIIe au XIXe siècles», CAIEF (Journée d'étude du 9 juillet 1997, "Le Néoclassicisme"), 1998. p. 105–120.
34. «Le choix de Sapho: le poil ou la plume? (Images de Sapho aux XVIIIe et XIXe siècles)», *Hommage à Serge Lancel, Recherches et Travaux*, n° 55, p. 241–248.
35. «Les grands textes historiques européens», dans *Précis de littérature européenne*, dir. B. Didier, Paris, PUF, 1998. p. 465–472.
36. «Paysage de la superstition», dans *La Superstition à l'âge des Lumières*, dir. B. Dompnier, Paris, Champion, 1998. p. 93–110.
37. «Les rois de Prusse sous le regard de Montesquieu», *Revue Montesquieu*, n° 2, 1998. p. 55–66.
38. «Les cités vésuviennes et l'érudition française: l'histoire d'un malentendu», dans *Il Vesuvio et le città vesuviane, 1730–1860*, Istituto Suor Orsola Benincasa, CUEN, 1998. p. 133–145.
39. «Bitaubé traducteur d'Homère, ou comment rendre Homère supportable», *Homère en France après la Querelle* (colloque de Grenoble, 1995), Champion, 1999. p. 89–104.
40. «Néron héros de roman? L'histoire secrète de Néron aux XVIIe et XVIIIe siècles», dans *Neronia V. Néron, histoire et légende*, Latomus, 1999 (247), p. 239–252.
41. «Des œuvres plus que complètes: les éditions d'auteurs antiques à l'âge classique» (colloque de Grenoble, *La Notion d' Œuvres complètes*, Oxford, Voltaire Foundation, 1999. p. 19–28.
42. «Lire en 1748: l'année merveilleuse?», *1748, année de L'Esprit des lois* (Champion, 1999), p. 47–60.
43. «La référence antique dans les œuvres de Montesquieu: de la rhétorique à l'histoire des idées», *Montesquieu, les années de formation* (colloque de Grenoble, 1996, *Cahiers Montesquieu* n° 5, 1999), p. 79–88.
44. Articles «Tacite», «Montesquieu», «*Essai sur les règnes de Claude et de Néron*», «Antiquité», du *Dictionnaire Diderot*, R. Mortier et R. Trousson dir., Champion, 1999.
45. «L'atelier du philosophe. Étude de manuscrits inédits de Montesquieu (fonds de La Brède)», Colloque de Bordeaux (décembre 1998), Bordeaux, 1999. p. 83–100.
46. «Du bon usage des *Geographica*» et «Du bon usage de la fessée», *Revue Montesquieu* n° 3 (1999), p. 169–178 et p. 187–190.
47. «Saint Socrate, ou la tolérance selon les Grecs» (Socrate dans le *Traité sur la tolérance* de Voltaire), *Etudes sur le 'Traité sur la tolérance'*, N. Cronk éd., Oxford, Voltaire Foundation, 2000. p. 12–22.
48. «Voltaire invente l'Amérique», dans *Voltaire en Europe*, Hommage à Christiane Merraud, Oxford, Voltaire Foundation, 2000. p. 232–239.
49. «La bibliothèque de Crébillon (II): Crébillon lecteur?», dans *Les Ventes de livres et leurs catalogues, XVIIe–XIXe siècle*, éd. A. Charon et É. Parinet, Paris, *Études et rencontres de l'École des Chartes*, 2000. p. 157–168.
50. «L'esprit des livres (faisons un rêve ...)», *ibid.*, p. 191–196.
51. «Montesquieu, l'œuvre à venir», *Revue Montesquieu*, n° 4 (2000), p. 5–26.

52. «La dissertation *Sur la différence des génies*: essai de reconstitution», *Revue Montesquieu*, n° 4 (2000), p. 226–237.
53. «Narcisse au miroir de la fable ou les métamorphoses d'Ovide» (et post-face du volume), *Narcisse, Isis, Psyché*, dir. P. Auraix-Jonchière, Clermont-Ferrand, P. U. Blaise-Pascal, 2001. p. 23–34.
54. «Comment lire l'*Essai sur les mœurs*?», Congrès international de Dublin, juillet 1999, *Storia della storiografia*, 38 (2001), p. 3–16.
55. «Montesquieu en ses livres: une bibliothèque à recomposer», dans *Bibliothèques d'écrivains*, dir. P. D'Iorio et D. Ferrer, CNRS Editions, 2001. p. 51–69.
56. «Du bon usage des corrections. L'édition posthume de *L'Esprit des lois* et les manuscrits de La Brède», *Revue d'histoire littéraire de la France*, 2001, n° 4, p. 1181–1191.
57. «Dialogue de Jean-Jacques et de Sénèque aux Enfers» (sur la traduction par Rousseau de l'*Apocoloquintose* de Sénèque), colloque *Rousseau et les Anciens*, Durham (USA), mai 1999, *Pensée libre* (revue de la Société nord-américaine d'étude sur Jean-Jacques Rousseau) n° 8, 2001, p. 28–44.
58. «L'image de Pétrone dans la littérature et la pensée françaises, du XVIIe au XIXe siècles» *Mélanges Raymond Trousson*, Champion, 2001. p. 297–309.
59. Article «Traducteurs après Amyot» du *Dictionnaire Plutarque*, F. Hartog et P. Payen éd., Gallimard, Quarto, 2001. p. 2105–2108.
60. «Pénélope devant la Toile: les *Considérations sur les Romains* de Montesquieu lues par l'*Encyclopédie*, puis par l'*Encyclopédie électronique*», colloque «L'*Encyclopédie* en ses nouveaux atours» (Paris VII, novembre 2000), *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, 31–32, avril 2002. p. 177–187.
61. «Brutus au carrefour des genres. À quoi sert Brutus?», *Bruto il Maggiore nella letteratura francese et dintorni*, a cura di Franco Piva (colloque de Vérone, 3–5 mai 2001), Fasano, Schena Editore, 2002. p. 157–171.
62. «*L'Esprit des lois*, une lecture *Ad usum Delphini*?», *Le Travail des Lumières*, Mélanges offerts à Georges Benrekassa, Champion, 2002. p. 157–171.
63. «Montesquieu et l'impérialisme grec: Alexandre ou l'art de la conquête» (colloque *Montesquieu and the Spirit of Modernity*, Los Angeles, The William Clark Memorial Library, février 1998), Oxford, Voltaire Foundation, 2002. p. 49–60.
64. «Les cahiers de corrections des *Lettres persanes*», en collab. avec E. Mass et J. P. Schneider, *Revue Montesquieu* 6 (2002), p. 109–229.
65. «Ovide au xviiie siècle: l'initiateur du mauvais goût», *Lectures d'Ovide* (Mélanges J. P. Néraudeau), Paris, Les Belles Lettres, 2003. p. 513–525.
66. «Voyage au pays des noms. Fonctions et modalités de la nomination dans *Gil Blas de Santillane*, I–VI», *Lectures du Gil Blas de Lesage*, éd. J. Wagner, Clermont-Ferrand, Presses de l'université Blaise-Pascal, 2003. p. 89–98.
67. «De Montausier à Mirabeau: un siècle d'institution du prince», Colloque *L'Institution du prince au XVIIIe siècle*, Grenoble, octobre 1999, Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2003. p. 1–11.
68. «De la typographie à l'écriture de l'histoire: quelques notes en marge de l'*Essai sur les mœurs*», *Les Notes de Voltaire. Une écriture polyphonique*, colloque d'Oxford, mars 2001, éd. Ch. Mervaud et N. Cronk, Oxford, Voltaire Foundation, 2003. p. 324–332.

69. «L'ombre d'une bibliothèque. La bibliothèque manuscrite de Montesquieu», colloque mars 2002, *Lire, copier, écrire. La compilation et ses usages au xviiie siècle*, éd. É. Décultot, Paris, CNRS Editions, 2003. p. 79–90.
70. «Pitié pour les nègres», *L'Information littéraire*, 2003. n° 1, p. 11–16.
71. «De Bordeaux à Nancy: Montesquieu et le mouvement académique», *Stanislas et son Académie (250e anniversaire)*, actes du colloque de Nancy, septembre 2001, éd. Jean-Claude Bonnefont, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 2003. p. 205–214.
72. «Montesquieu, le chantier génétique», *Genesis* 21 (2003), p. 149–154.
73. «Du bon usage des manchettes: lecture typographique et générique de Montesquieu», *Bulletin du bibliophile*, n° 2, 2003. p. 257–272.
74. «La tentation du secret ? La part de l'inédit dans l'œuvre de Montesquieu», *La Lettre clandestine* n° 11, 2003. p. 47–58.
75. «*Ex oriente nox?* Le paradoxe byzantin chez Montesquieu», *Dix-huitième siècle*, 2003. p. 393–404.
76. Edition critique de l'*Historia romana*, dans *Œuvres complètes* de Montesquieu, t. VIII, *Œuvres et écrits divers I* (dir. P. Rétat), 2003, p. 1–42.
77. «The art of the chapter-heading in Montesquieu or 'De la constitution d'Angleterre'», *Journal of Legal History* 2004 (éd. Andrew Lewis), p. 169–179.

Megjelenés alatt, illetve közlésre elfogadva

78. «Le temps des Romains», actes du colloque de la Société canadienne d'étude du xviiie siècle (octobre 1997), dir. Th. Belleguic.
79. «De vous à toi ... Tutoiement et vouvoiement dans les traductions au XVIIIe siècle», sous la direction de J. R. Ladmiral
80. «*Joindre des déserts aux déserts ?* La mer Caspienne vue de France au XVIIIe siècle», colloque «La civilisation en Russie», dir. S. Mezine et S. Karp, Saratov, septembre 2001 [à paraître en russe et en français].
81. «Du manuscrit à l'œuvre: le dernier Montesquieu», colloque *Montesquieu, œuvre ouverte (Montesquieu après 1748)*, Bordeaux, décembre 2001. dir. C. Larrère ; *cahiers Montesquieu*, n° 9 (2004).
82. «L'historien et ses masques: Voltaire théoricien de l'anecdote», *L'Histoire en miettes, Elseneur*, n° 19, 2004. p. 216–229.
83. «Montesquieu et Tocqueville: récrire l'histoire», Colloque d'agrégation, Presses universitaires de la Sorbonne, 2004.
84. «Diego le simple, Diego le double (*Gil Blas de Santillane*, II, 6–7)», *Journées d'agrégation 2003*, éd. J.-P. Sermain et Béatrice Didier, à paraître 2004.
85. «Montesquieu et Mme de Graffigny: regards croisés, regards obliques, ou la rencontre d'un Persan et d'une Péruvienne», colloque *Mme de Graffigny*, Oxford, 2002, à paraître dans les *Studies on Voltaire*, 2004.
86. «Comment peut-on être bibliophile ? Randon de Boisset, collectionneur au temps de Diderot», colloque de l'Institut d'histoire du livre, *L'Antiquité classique dans les catalogues de bibliothèques*, mars 2003, éd. C. Volpilhac-Auger, à paraître en 2005.
87. «Parler au peuple, parler au roi: la harangue dans l'historiographie de l'Âge classique», séminaire *Écriture de l'histoire*, ENS-LSH, éd. C. Volpilhac-Auger, à paraître.
88. «L'étoile et le papillon. Des notes de lecture aux *Pensées* de Montesquieu», *Revue Montesquieu*, 2004, à paraître.

89. «Onze mille pages. L'édition des *Œuvres complètes* de Montesquieu», *Asterion* (revue électronique), à paraître.
90. «(A) propos de(s) tables (des *Lettres persanes*)» (en collaboration avec Yannick Séité), *Montesquieu en 2005*, SVEC, 2005.
91. Une nouvelle «chaîne secrète» de *L'Esprit des lois*: l'histoire du texte.
92. Manuscrit: mode(s) d'emploi. Le manuscrit BNF de *L'Esprit des lois*
93. De la main à la plume: les secrétaires de Montesquieu. Une mise au point (juillet 2004)
94. Genèse de *L'Esprit des lois*
95. *Montesquieu en 2005*, SVEC, 2005
96. «État présent des recherches sur Montesquieu» (en collaboration avec Catherine Larrière), SVEC, *La Recherche aujourd'hui*, dir. J. Mallinson, 2005.
97. Montesquieu, *Lysimaque*, éd. critique, *Œuvres complètes*, t. IX, à paraître
98. Montesquieu, *Réflexions sur le caractère de quelques princes*, éd. critique, en collab. avec Sheila Mason, *Œuvres complètes*, t. IX, à paraître

III. Ismeretterjesztő cikkek

1. «Vercingétorix, Clovis ou César?», *Revue Autrement, Rome, Ier siècle av. J. C.*, 1996.
2. «Rome remplaçait Sparte», *Revue Autrement, Rome, Ier siècle ap. J. C.*, 1996.
3. «Au péril de la littérature: quelle place pour la littérature dans les Grandes Ecoles?», Conférence des Grandes Ecoles, *Humanités et Grandes Ecoles*, 1997.

IV. Tankönyvek, oktatási segédanyagok

1. *Littérature, Textes, histoire, méthode*(manuel de littérature française, enseignement secondaire 2e cycle), dir. M. H. Prat-M. Aviéirinos (partie XVIIIe siècle, et livre du maître correspondant), Bordas, 1997.
2. *Lettres persanes* de Montesquieu, introductions et lecture accompagnée par Catherine Volpilhac-Auger, Gallimard, 1999 (coll. La Bibliothèque).

CATHERINE VOLPILHAC-AUGER

Hogyan olvassuk az *Essai sur les mœurs*-t (Tanulmány az erkölcsökről)?

Ez a kérdés feltételez egy másik, hozzá kapcsolódót: miért olvassuk az *Essai sur les mœurs*-t? Ha hiszünk egyes kortárs kritikai méltatásoknak (irodalomtörténet, a történetírás története stb.) széles szellemi látókörről teszünk bizonyosságot – némi leereszkedéstől ösztönözve – azzal, hogy egy ennyire korhoz kötött, vagyis elavult művet tanulmányozunk. Nemcsak Voltaire-t érintik kétségek: neki csupán az a bűne, hogy egyike volt a legtöbbször olvasottaknak, és (Montesquieu-vel együtt) a legismertebb ma is, így megtestesíti a 18. századi történetírás legnagyobb hibáit. Ezt a fajta ítéletet szeretném itt megkérdőjelezni, gyakran felidézve azt, amit előttem már mondtak, és amit, úgy tűnik, újra kell fogalmazni, még jobban megerősítve, hogy tekintetbe véve azt, ami a történetírás a 18. században, az elvek, melyeken alapul, az ideál, melyet maga elé tűz, és a legáltalánosabban elterjedt gyakorlatok alapján Voltaire olyan történetíró, akivel szemben hiábavaló bizonyos oda nem illő szemrehányásokat tenni (még akkor sem, ha azt ismerjük el, hogy mindent egybevetve nem is annyira hibás). Ő azok közül való, akik a legjobban el tudtak szakadni azokról a gondolkodási keretektől és írási szokásoktól, melyek olyan kényelmesen kínálkoztak: a valódi modernitás jele, ez sokkal inkább, mint az ahhoz való igazodás, amivé egy vagy két évszázad múlva válik a történetírás. Ez alapján célom elsőként az, hogy az ismert historiográfiai munkák vonulatában kétségbe vonjam sok, a történetírás történetével és irodalomtörténettel foglalkozó szerző ma használt kritériumait¹ Voltaire megítélésében, visszahelyezve őt saját intellektuális és esztétikai kontextusába. Másodsorú össze akarom őt hasonlítani más korabeli, méltán elfeledett történetírókkal, akik tökéletesen példázák a 18. századi történetírás valódi hibáit: rutinszerűek, sőt megmerevedettek, manicheusok, szűklátókörűek – mindaz, ami Voltaire szerint nem történetírás. És ez a cél, anélkül, hogy ténylegesen programértékű lenne, nem kevésbé az egyik legrealistább mód arra, hogy megközelítsük a szöveget, és összefüggő kritikai olvasatot javasoljunk, amely nem korlátozódik az egyszerű forrásfeltárássra, és főképp a Voltaire-i szöveg valódi szándékait és tétjeit igyekszik feltárni: ami a *Tanulmány az erkölcsökről* valódi kritikai kiadásának ambíciója, és középtávú kutatási horizontot vázol fel.

Történetírás és tudományosság

Nyilvánvalóan minden azon az eltérésen nyugszik, melyet a tudós (*érudit*) és a történetíró (*historien*) között feltételeznek, és ami dogmaértékű sok, a 18. századot tárgyaló historiográfiai tanulmányban. Az *erudíció* (*érudition*), amely a 17. század végétől kezdve a történeti segédtudományokhoz kapcsolódik, későn adományozott a történetírásnak nemesi címet,

¹ Vagy inkább a „tegnapelőtt” kritériumait, melyet bizonyos „tegnapi” és „mai” írások továbbörökítettek.

ellátva tudományos alappal, ami végül a 19. században lehetővé teszi, hogy kilépjen saját „előtörténetéből”, abból a zavaros időszakból, melyben az esztétika felülmúlja az igazság etikáját. Még ha a 18. századi történetírásnak ez a szemlélete korhoz kötöttnek, sőt elavultnak tűnik is, nem kevésbé él tovább a mai kritikai diskurzusban, mivel arról a megközelítési nehézségről tanúskodik, mely a történetírás státuszának jól ismert, a szépirodalomból a tudományba való áthelyeződéséből ered.² Ez Voltaire-t az olyan irodalmárok táborába veti vissza, akik számára a történetírás elismert értékei, elsősorban az igazság követelménye, a második szintre kerülnek az esztétikai ambícióval szemben (a tragikus kompozíció mintájára alkotott kompozíció, a történetírás saját stílusának meghatározása stb.); olyan ambícióval szemben, melyet gyakran kifejtene az elméletírók, ahogy maga a történetíró is. Másként mondva, mivel a történetírás modern felfogása szükségszerűen hierarchiát állít fel igazság és esztétika közt, nem tekinthetjük másképp a klasszikus kor történetírását, mint ami előtérbe helyezi a másodikat az elsővel szemben. Ha Voltaire és a tudományosság viszonyát vizsgálják, leggyakrabban azért teszik, hogy súlyos hiányosságokat leplezzenek le: nem ismeri és megveti annak felfedezéseit (*Dictionnaire des lettres françaises, A francia irodalom szótára*, 1. szöveg), túl gyorsan dolgozik (J.-M. Biziere és P. Vayssiére, 3. szöveg), csak másodkézből történetíró (G. Gusdorf, 2. szöveg), csak akkor használja a tudományosság felfedezéseit, ha azok közvetlenül hasznosak számára (uo.). Az utolsó vélemény különösen sokatmondó, mivel feltételezi, hogy az a valódi történetíró, aki a primér forrásokkal dolgozik.

Először csupán felidézünk néhány egyszerű elvet, melyet mások már régen kimondtak:³ a 18. századi történetírónak nem hivatása, hogy a primér forrásokkal dolgozzon, és mikor Montesquieu így tesz a *A törvények szelleméről* utolsó könyveiben, nem történetíróként teszi, hanem azért, hogy megragadja az intézmények szellemét egy olyan szemszögből, amely ma kizárólag a „politikatudományokhoz” tartozna. A 17. századból örökölt hierarchia szerint a régiségkutató (*antiquaire*) a tárgyhoz kötődik, melyet tematikusan (szisztematikus) és nem időrendben tárgyal; gyakorlatilag inkább „monumentumokon” mint szövegeken dolgozik, összegyűjt és leír. A tudós (*érudit*) kapcsolatot teremt a „monumentumok” vagy szövegek között, tudományos módszert alkalmazva: hivatása, hogy magyarázzon; a tudós közönséghez fordul, még akkor is, ha az *Académie des Inscriptions* (a francia Akadémia történeti kutatásokat folytató osztálya) értekezései nagy visszhangot kapnak a sajtóban. A kritikus ellenőrzi a dokumentumok és a szövegek hitelességét a már említett „segéd tudományoknak” köszönhetően: az oklevéltan és a kronológia lehetővé teszik, hogy megítélje, egy dokumentumnak az-e az eredete (tehát értelme és jelentősége), melyet tulajdonítanak neki. Nyilvánvaló, hogy időnként nehéz egyértelműen elkülöníteni a régiségkutatót és a tudóst, és még nehezebb megkülönböztetni a tudóst és a kritikust, mivel a két megnevezés gyakran érintkezik. Ami a történetírót (*historien*) illeti, ő mesél vagy *színré* *víz* (erre visszátérek), felhasználva ehhez „a tudós által biztosított anyagot és a kritikus pontosításait, hogy a közönségnek összefüggő elbeszélést adjon, amely egyszerre a fő forrás-

² Bizonyíték erre több szerző, és nem is a legkisebbek, akiket a függelékben idézünk. A téma egészéről lásd J. Ehrard, J.-Palmade, G.: *L'Histoire*. Paris, 1964.

³ Momigliano, Arnaldo: «*L'histoire ancienne et l'antiquaire*». In: Momigliano, A.: *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*. Paris, 1983. 244–285. (1. kiad. 1955); Neveu, Bruno: «*Sébastien le Nain de Tillemont (1637–1698) et l'érudition ecclésiastique de son temps*». In: *Religion, érudition et critique a la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*. Université de Strasbourg–PUF, 1968. 21–32.; a 18. századot illetően Dufays, J. M.: «*Théories et pratiques de l'historiographie a l'époque moderne. État de la question*». In: *Pratiques et concepts de l'histoire en Europe, XVIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1990. (Jelentős bibliográfiával.)

sok összhangja és pszichológiai jellegű magyarázat”. Bruno Neveu ezzel mindent elmond (uo.). Vagyis, ha a szerepek tisztán elkülönülnek is, a komplementaritás tökéletes, és a történetíró semmi a tudós nélkül.

Mások arra is felhívták a figyelmet, hogy a 17. századtól kezdve, ha szóba is kerül a történetírók és tudósok szétválása, az a toposz körébe tartozik.⁴ És valóban, sok anekdota kering Vertot-ról vagy Daniel Atyáról, akik kevéssé tudós ember hírében álltak, soha nem igazolt, de fáradhatatlanul ismételt legendák⁵ azoktól is (csak Paul Hazard-t és *Az európai öntudat válságát [Crise de la conscience européenne]* említjük⁶), akik a tudományosság vereségét akarják leleplezni; azt láthatjuk mindamellet, hogy történetírók és tudósok, mindegyikük saját feladatánál maradva, együtt járulnak hozzá a „történelemhez”, anélkül, hogy mindig tisztában lennének a másik szerepével. A század első felében az *Académie des Inscriptions* egymás mellé állít ismert történetírókat (a szó szoros értelmében), mint Vertot, akinek Svédország vagy Róma „forradalmairól” szóló elbeszélései olvasók generációit nyűgözik le, vagy Banier, aki Ovidius *Átváltozásait* egyszerűsített és egyszerűsítő evherizmuson keresztül szemléli (filozófiai irányzat ez, mely szerint a mitológia istenei divinizált valós emberek), vagy a bölcs Rollin, akit Voltaire joggal illet szarkazmusokkal, és tudósokat, mint Fréret, aki szigorúan szemügyre veszi a kronológiát, hogy megvilágítsa a hősi idők homályosságát vagy a kínai írást, melynek kulcsát ő adja közre, vagy Lacurne de Sainte-Palaye, aki egy addig igen lenézett középkort rekonstruál. És minél előrébb lépünk a században, annál árnyaltabb a kép: mit mondjunk Hénault-ról, akinek *Franciaország rövid története (Abrégé de l'histoire de France)* című munkája tekintélynek örvend, miközben ő nem nagy kutató, sem kellemes elbeszélő? Vagy Barthélemy abbéról, a regényes *A fiatal Anacharsis utazása (Voyage du jeune Anacharsis)* (1788?) tudós szerzőjéről? Azt mondhatnánk, hogy kivételekről van szó. De szembe kell néznünk azzal, hogy nem minden korlátozódik a szerepek végleges felosztására, és hogy történetírás és tudományosság között kölcsönös átvételek és ismétlődő beavatkozások lehetségesek.

A perspektívát csak még zavarosabbá teszi az *erudíció* és a filozófus felfogás közti elentét. Ez utóbbit dicsőíti D’Alembert, miközben az *erudíciót* az emlékek gondozásának szintjére korlátozza, jöllehet Bacon a ráció részeként kezelte.⁷ A széplelkek pedig a ráció legkövetkezetesebb híveihez csatlakoznak, nehogy bármivel is gyanúsítani lehessen őket, főképp nem az *erudícióval*. Ám ebben a kérdésben is újra kell vizsgálni a toposz szerepét,⁸ amit Gibbon, az akadémiai értekezések nagy olvasója energikusan utasít vissza.⁹ Márpedig mit is vetnek jelenleg Voltaire szemére? Azt, hogy lenézte a tudományosságot, vagy hogy visszautasította, hogy tudós művet hozzon létre? Vagy éppen azt, hogy nyíltan vallotta ezt

⁴ Lásd Tyvaert, M.: «*Erudition et synthèse: les sources utilisées par les histoires générales de la France au XVIIe siècle*». *Revue française d'histoire du livre*, V, (1974) 249–266. és Waquet, F.: «*Res et verba. Les érudits et le style dans l'historiographie de la fin du XVIIe siècle*». *Storia della storiografia*, VIII, (1985) 98–109 (melyet J. M. Dufays idéz).

⁵ Nem vizsgálom meg ezúttal ennek a hírnévnek a realitását, mint ahogy tettem ezt a CROHOMS elektronikus folyóiratban (<http://www.unifi.it/riviste/crohoms/1-96>): „Véleményem készen avagy Vertot Abbé történeti módszere”.

⁶ Hazard, Paul: *Crise de la conscience européenne*. Paris, 1961. 29.

⁷ Grell, Chantal: *L'Histoire entre l'érudition et philosophie, Etude sur la connaissance historique à l'âge des Lumières*. 1993. Lásd főképp a 20. oldalon található táblázatot és 19–24. oldalakat.

⁸ Mint ahogy erre Chantal Grell felhívja figyelmünket, nevezetesen Voltaire kapcsán, Grell: *Histoire*, 23.

⁹ Lásd például *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain (A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története)* I, 9, utolsó előtti jegyzet.

a lenézést vagy visszautasítást? A *Dictionnaire des lettres françaises* (1. szöveg) szerint Voltaire bűnös mindezekben; márpedig helyénvalóbb lenne először írói gyakorlatát megvizsgálni, mint nem igazolt állításokat ismételni, és megmagyarázni, ami nincs, mielőtt személyre vennénk diskurzusát. Nyilvánvaló, hogy Voltaire nem vetette össze türelmesen a forrásokat, nem mutatta ki pontonként, hogy melyik érvényesebb a másiknál, hogy bizonyos írásmód cáfolja bizonyos dokumentum hitelességét: a specialisták terhe ez, melyből neki csak a következtetéseket kell levonnia. Mégis kritikai szellemről tesz tanúbizonyságot abban az értelemben, melyet a „kritikai” szó a 17. század óta kapott, s melyet attól kezdve a „tények valóság tartalmára” is vonatkoztatnak, és nem csak a „tanúságtételek hitelességére”¹⁰: tehát a ráció rostáján átszűri egy néha rövidlátó és mechanikus módszer eredményeit – meg kell ítélni a bírakat. Amit Larcher vagy Nonnotte a szemére vethet, nem az, hogy vétett a tudós eljárás ellen, hanem hogy rossz tudósokra bízta magát, vagy hogy tudományosságról akart bizonyosságot tenni, holott nem ez volt a szerepe.

Aligha vonható azonban kétségbe, hogy Voltaire figyelemreméltóan jól informált, egyike kora legműveltebb embereinek, a bibliai és egyházi ismereteket is beleértve.¹¹ Ennek ellenére nem kellene kerülnünk jelen esetben, még ha Voltaire érdemeit emeljük is ki, hogy „ismeretterjesztésről” beszéljünk, ami veszélyes anakronizmus? Az ismeretterjesztőnek kötelessége, hogy így nevezze magát, és elismerje tartozását, mert ő csak a tudatlan közönség szintjére ülteti át a specialista nemes kutatásait; itt, éppen ellenkezőleg, a történetíró egy olyan igényes közönség szintjére emeli a tudós munkáját, aki gondot fordít a mű irodalmi értékeire és összefüggéseire. Ha Voltaire-t ismeretterjesztőnek tekintjük, még ha zseniálisnak is, akkor félreismerjük a történetírás helyét a 18. század intellektuális világában, azt feltételezzük, hogy a festő azért választ csatajelenetet, mert nem vállalkozik csendéletre. Ezzel azt gondolnánk, hogy csak egy láncszem, így végső soron felesleges és felfüggeszthető a közönség és az egyetlen valódi „szerző”, a tudós között, akinek birtokában van a tudás és az igazság. Hogy mi az „igazság”, arra vissza kell térnünk; szögezzük le pillanatnyilag, hogy átadni a szót a hivatásos tudósok Voltaire korabeli kritikusaiknak, ha csak egy pillanatra is, és tájékoztató értékkel, azt jelenti, hogy hagyjuk a cipészt műkritikussá válni: *sutor, ne ultra crepidam*.

Mindenesetre Voltaire néha maga játssza a provokátort, nyíltan elutasítva a tudományosság „aprólékoságait”: ilyenkor úgy tűnik, hogy D’Alembert és az *Enciklopédia* táborából beszél. A *Tanulmány az erkölcsökről*hez később csatolt „összefoglalóban” (197. fejezet)¹² megkülönbözteti, mint sok esetben, a „nagy eseményeket”, melyek egyedül méltók megismerésre, és a „homályos és regényes apró eseteket, melyeket rejtélyes emberek írtak valamelyik barbár és tudatlan tartomány mélyén”. A tudatlanság meséket alkotott: a szerencsétlen nemzeteknek hiába nincs történelmük, a népek ostobasága felvértezi őket egy seregnyi legendával, csodás esetekkel, melyek azt helyettesíteni hivatottak. Ám mikor a ráció fejlődött, nem tűntette el teljesen ezeket; a nyomtatás feltalálása lehetővé tette, hogy a legjelentéktelenebb tárgyról szóló legjelentéktelenebb írások terjedjenek. Ami a legrégebbi

¹⁰ Lásd Neveu: *Sébastien le Nain de Tillemont*, 28.: ha Le Nain de Tillemont „nagy számú csodát visszautasít a szentek életében, azt az elbeszélő iratok nyelve vagy olyan körülmények okán teszi, melyek az eredetiséget cáfolják, nem az ítélet megszokott szabályai iránti tiszteletből.”

¹¹ Mint ahogy ezt példászerűen igazolta Duranton, Henri: «*Voltaire et l'abbé Fleury: une lecture conflictuelle*». In: Mervaud, Ch.–Kölvig, U. (éd.): *Voltaire et ses combats*. Oxford, 1997. 1359–1369. Vagy a Ch. Mervaud által vezetett kutatócsoport a *Dictionnaire philosophique* kiadásában, uo., 1995.

¹² René Pomeau kiadása alapján idézek: Paris, Classiques Garnier, 1990. 2 kötet.

időket és a műveltségellenesség által uralt helyeket jellemzi, az nem dokumentuméhség, éppen ellenkezőleg, bőség, melyből csak a kivonatot kell megtartani, amint erről tanúskodik a Dubos-nak írt levél a XIV. Lajos századával (*Le Siècle de Louis XIV*) kapcsolatban: „Tehát csupán arról van szó, hogy a szétszórt tagokhoz jól arányló testet kell formálni, és igazi színekkel, de egyetlen ecsetvonással festeni azt, amit Larrey, Lamberti, Roussel stb. meghamisítanak és felhívtanak kötetekben.”¹³ Voltaire Dangeau 40 kötetéből saját beavilása szerint 40 oldalt vesz ki, ám az egyháztörténeti „zagyvaságok” láttán feladatul tűzi ki maga elé, hogy „Jurieu, Quesnel, Doncin és a hozzájuk hasonlók abszintjából von ki egy uncia mézet”. A kivonat szót a gyógyszerészettől vagy a kémiától kölcsönözve,¹⁴ Voltaire jól példázza, mi a történeti írásmód: átalakítási folyamat, melynek révén a dolgok lényegéhez, szelleméhez juthatunk. Ahogy Montesquieu elkülöníti a törvények szellemét, úgy Voltaire a történelmi tények szellemét.

Úgy tűnik tehát, hogy hiú igyekezet megérteni a *Tanulmány az erkölcsökről*t, ha egyáltalán nem ismerjük az építőanyagait, de ugyanilyen haszontalan azt hinni, hogy átlátjuk egész építményét, csak az elemeit nézve. Elsőként a kompozíció fogalmaival (egész és részlet) kell megközelíteni a történelmi művet, és nem a „forrásoktól” indulva. Ebből ered az ellentétes megközelítés haszna, amely Voltaire-ből mint íróból indul ki,¹⁵ arra kérdezve rá, hogyan alakul ki a történelmi igazság az írási folyamaton keresztül: a történelem (*res scriptae*) nem úgy jelenik meg, mint a történelem (*res gestae*) *interpretációja*, a szó dramatikai értelmében. A történetíró nem kitalál, nem is fordít (elárul), nem is átír. Az a feladata, hogy a történelmet életre keltve újratertse az értelmét, és érzékelhetővé tegye az olvasó számára.¹⁶ Ami ahhoz vezet, hogy újra kell definiálni a történetíró szerepét (legalábbis azt, amit magának ad), de főként az olvasóét, aki a megfellebbezhetetlen fórum és ítéző, hiszen ha az író hűtlennek tűnik az igazsághoz, elveszti minden hitelét – és fordítva, ki ragaszkodna egy olyan igazsághoz, mely nem kelt érdeklődést? Ekkor lép közbe, mint látni fogjuk, a ráció.

Azonban be kell vallanunk előre, hogy Voltaire megnehezíti a kommentátor feladatát, mert ha úgy tetszik neki, tudós referenciákat ad, de rosszul alátámasztva, biztosíték gyanánt többé-kevésbé ismert neveket idéz, vagy épp ellenkezőleg, leleplezi a hamis dicsőséget, vagyis inkább a hamis tudást.¹⁷ Mindezt úgy kell értelmeznünk, mint az olvasó el-

¹³ Voltaire: *Ouvres historiques*. Paris, Gallimard (Pléiade), 1957. 606.

¹⁴ A kivonat szó értelme itt nem a szokásos „összefoglaló” vagy „vázlat”, mint többek között a folyóiratokban, ami Voltaire-t közönséges kompilátorrá tenné, ami ugyanolyan kevésbé elfogadható minősítés, mint az ismeretterjesztő.

¹⁵ Mint ahogy volt alkalmam ezt tenni a *Tanulmány az erkölcsökről* 145–150. fejezete kapcsán, ahol Amerika felfedezőinek és hódítóinak egymást kiegészítő alakjait elemzem: «*Voltaire invente l'Amérique*». In: Mervaud, Ch.–Delon, M.–Seth, C. (éd.): *Mélanges*. Oxford, 2000. 232–239. Szándékosan teszem félre a történetírói én közbelépésének kérdését, melyet figyelemreméltóan tárgyalt Penke Olga a *Dix-huitième siècle*-ben megjelenő cikkében (2000).

¹⁶ A színházzal vont párhuzam hasznos lehet: amikor Antoine Vitez rendező Tartuffe-nek valami ellenállhatatlan vonzerőt ad 1976–1977-ben, elárulja ezzel Molière-t? A szövegben semmi nem tiltja ezt a lehetőséget; az Orgon lelke fölött uralkodó szereplőt valódi csáberővel ruházva fel a rendezés csupán érzékelhetővé teszi ezt a befolyást, azt sugallva, hogy Orgon alárendeltsége nem a burleszkkel határos elvakultságból ered, hanem mély vonzerőből, mely nem fed fel magát, és ettől csak még erősebb (köszönettel tartozom Florence Naugrette-nek ezért a referenciáért). Eképp feladata a történetírónak *értelmezni és színre vinni* a történelmet.

¹⁷ Meg kell említenünk, hogy az első kiadás ritka lábjegyzetei között több tíz sort Daniel Atya szabályszerű megcáfolásának szentel („IV. Henrikről”, 174. fej., 547–548.).

bizonytalánítására tett stratégia részét? Mint egy félig-meddig meggyőző bizonyítékot arra a kísérletre, hogy tudósnak adja ki magát? Voltaire így a történeti elbeszélés és a tudományosság határán mozog, a páva a szajkó tollaival kérkedne. Valójában Voltaire érdeklődése a tudós értekezések vagy az eredeti szövegek iránt (amelyről a lapszéli jegyzetek tanúskodnak), a mód, ahogy egyik vagy másik előkerül a szövegben, a történetírás eredeti formája iránti törekvést tükröz, mely, anélkül hogy hagyná megjelenni az építőanyagot, közvetve mutatja meg azt, ahelyett hogy tisztán és egyszerűen magába szívná (a „fő források összhangjában”, mondja B. Neveu). Így viszont felfedi az anyag egyenetlenségeit, a megmunkálás közben támadt nehézségeket, illetve pusztá jellemzőit is. (Így tett például de Thou levelezésében.) Még nagyon messze járunk azoktól az időktől, mikor a lábjegyzet, mely hamisan szerény, külön tipográfiai mezőt alkotva a tudós tudás kézjegye, biztosítéka, bizonyítéka lesz.¹⁸ De már Voltaire, Bayle Szótárának nagy olvasója közelebb áll Gibbonhoz, mint Vertot-hoz, közelebb a kritikai, mint a tisztán narratív történetíráshoz. A dialógust, melyet az angol történész a forrásaival folytat, Voltaire azokkal kezdeményezi, akik csodálatát vagy gúnyolódását provokálva ösztönzik.

Ok-okozati viszony

Más szempont különbözteti meg alapvetően Voltaire-t elődeitől és kortársaitól. Minden történetírónak szívügye, hogy a történelem megértését adja át; a krónikással ellentétben, aki a „miért”-tel szemben a „hogyan”-t részesíti előnyben, a történeti elbeszélés az okok és következmények ritmusát követi. Márpedig a történeti elbeszélés (majdnem szégyen ennyire ismert fogalmakra visszatérnünk) „pszichológiai jellegű magyarázaton” nyugszik, hogy Bruno Neveu megfogalmazását idézzük. Ez a meggyőződés teljes egyetértés tárgya, így találjuk meg Lenglet-Dufresnoy-nál:¹⁹ „A történelmet tanulmányozni azt jelenti, hogy az emberek motivációit, véleményeit és szenvedélyeit tanulmányozzuk, hogy átlássuk mozgatórugóit, fordulatait és kitérőit. De azért is kell tanulmányoznunk, hogy megismerhessük mindazon illúziókat, melyekben az emberi szellem eltévelyedhet, valamint a bennünket szíven ütő meglepő fordulatokat. Egyszerűen saját magunkat ismerjük meg másokban.”

Lenglet-Dufresnoy csak az első kiadásban adja meg annak eredetijét, ami csupán idézet: Mabiliontól, az oklevélten nagytekintélyű és tudós alapítójától és a híres *Értekezés a kolostori tanulmányokról* (*Traité des études monastiques*, 1691) szerzőjétől származik, aki megfogalmazza a történetírásnak ezt az ideálját, melyhez hozzájárult anélkül, hogy megírta volna (II, 8, 231. old.). Ő megadja a forrást, melyet Lenglet-Dufresnoy „elfelejt”:²⁰ egy névtelen, *A történelem hasznáról* (*De l'usage de l'histoire*) című művet, melyet valójában Sait-Réal írt. Ez a definíció, mely egy olyan szerzőtől származik, akit a korban inkább történetírónak, mint regényírónak tekintenek, majdnem egy századot vándorol szövegről szövegre, hogy megerősítse a történelem formáló szerepét: a történelem ugyanis olyan erkölcsi tanulság,²¹ melynek fő mozgatórugóját a szenvedélyek jelentik.²² Így tehát egy individualitást

¹⁸ Vö. Grafton, A.: *Les Origines tragiques de l'érudition. Une histoire de la note en bas de page*. Paris, 1998. (de Thou-ról lásd 114–116.)

¹⁹ *Módszer a történelem tanulmányozásához* (*Méthode pour étudier l'histoire*) 1. kiad. 1713, aztán 1735, stb., 2.

²⁰ Melyet J. Ehrard fedez fel. Ehrard: *L'Histoire*, 30.

²¹ Lenglet-Dufresnoy nyilván törli a sorokat, mellyel Mabilion ezeket kiegészíti, hogy kiemelje a szentek és „erényes személyek” példamutató szerepét; ő maga azt a témát fejti ki, mely szerint a történelem különböző szerepet játszik a „különböző helyzetű” olvasóknál: a morális szándékhoz társadalmi ösztönzés járul.

kell körülhatárolni, felfedni titkos motivációit, hogy az olvasó tévedéseit eloszlassuk, szétfoszlassunk minden illúziót. Még a gondviselést központba állító nézőpont szerint is az ember minden dolog mértéke: egyediségében, különbözőségében, diverzitásában (sőt perverzitásában) elismerve az egyén a szenvedélyek tipológiájába illeszkedik, melyet a színház (és hamarosan a regény) megtanul elkülöníteni. Bármely történetfilozófia (gondviselés-központú vagy racionális) nem más, mint ennek a sémának az interpretációja – a különbség az, hogy Bossuet-nél az ember egy őt meghaladó akarat eszköze, de eléggé ismeri ahhoz, hogy játsszon a mozgatórugókkal, melyet a történetíró megjelenít.

Természetesen nem vetnek el minden más magyarázatot, főleg ha az antikok adtak rá példát – így igen gyakran megállapítják, hogy a rómaiak szokása volt ellenfeleiktől kölcsönözni leghatékonyabb fegyvereiket, vagy hogy egy politikai testület megőrizni, sőt növelni akarja a hatalmát; de a fő eseményeket mindig az egyén prizmáján vagy egy vázlatos tömegpszichológián keresztül látják (mely a „nép” ideológiai felfogásán alapul) – és ha társadalmi vagy politikai csoportról van szó, mindig visszatérnek ehhez az egyszerűsítő és megnyugtató sémához. Egy példa ezer másik között Vertot-nál: „A szenátus mélységes bánattal látta egy bíró erősödő hatalmát [Caius Gracchus], aki észrevétlenül elvette tőle minden tekintélyét.” (IX. könyv) Nem lepődhetünk meg, hogy ugyanez a történetíró az *Académie des Inscriptions*-on felszólalásait Augustus jellemének és a történetíróknál megjelenő „szónoki beszédek” problémájának szenteli – még aktuális probléma, amikor megjelenik az *Enciklopédia Függeléke*,²³ ahol Marmontel leleplezi a mesterkéeltséget, mellyel fiktív beszédek adnak nagy emberek szájába. Márpedig semmi nem járul hozzá jobban a lélektani portréhoz, mint az ilyen beszédek, melyeknek ráadásul azonnal, sőt mechanikusan hatniuk kell a tömegre, melyhez szólnak – ilyen nagy az ékesszóló hős hatalma!

Elég szer Voltaire szemére vetették, hogy túl nagy szerepet szán a nagy embereknek, és nem nézi meg közelebbről, hogy mi igaz ebből. Nem a kitaposott ösvényt kellene követnie, hiszen ez teszi lehetővé, hogy azokra fektesse a hangsúlyt, akiket a történelem hajtóerejévé tesz? Nyilvánvalóan szó sincs erről, de ezt a visszautasítást többféleképpen értelmezhetjük: René Pomeau alapvető különbséget lát Bossuet és Voltaire között, mivel „Voltaire szerint az emberek szelleme többé nem Isten keze a történelemben”²⁴, olyan értelmezés ez, amely lehetővé tenné, hogy a 18. századi historiográfia fejlődését Bossuet és Voltaire koncepciója összeütközésének tekintsük²⁵, és a történetírást mint a vallás elsőbbsége elleni harc egyszerű tétjét. Ez alapján Voltaire elhagyna mindent, ami az isteni beavatkozásból ered, egy „magyarázó elv, mely maga is megmagyarázható” javára, és amelyhez „innentől kezdve a pozitív ismeret tárgyaként juthatunk” (uo.). Márpedig úgy tűnik számunkra, hogy a nézőpontot meg kell fordítani: az, amit Voltaire elhagy, Montesquieu-t követve, akinek a *Rómaiak tündöklése és hanyatlása* című műve valódi ismeretelméleti szakítást jelent, az okozati viszony pszichológiai megalapozása és a teocentrikus nézőpont (mely csak egy a többi abszurditás közül) elhagyása ennek csak egyik következménye. Az első számú ellenség nem is annyira a Bossuet vagy Lenain de Tillemont-féle nyílt és felvállalt gondviselés-központúság, hanem inkább azok a rejtett módszerek, amelyek lehetővé teszik ennek to-

²² Ami Bossuet szerint lehetővé teszi, hogy Isten beleszóljon az eseményekbe.

²³ III. kötet, 1777. 291.

²⁴ Bevezetés a *Tanulmány az erkölcsökről*hez, idézett kiadás, XLII.

²⁵ Mint ahogy ezt a *Dictionnaire des lettres françaises* (1. szöveg) is feltételezte.

vábbélését. Ilyen elsősorban az, amikor a kutatás tárgyának a soha nem változó emberi természetet tartják, s kizárnak mindenféle módosulási lehetőséget.²⁶

Leckék

De a fő problémák egyike az, amit a rációhoz folyamodás vet fel, mely egyszerre az igaz és a hamis, a lehetséges vagy a valószínű megkülönböztetésének módja és egy axiológia alapja: a korszakokat a ráció színvonala alapján ítélik meg, ismerik el alkalmasnak arra, hogy megírják saját és más korszakok történelmét, és megítélik azt, ami nem kevésbé ördögi kör, melynek legcsekélyebb következménye, hogy a 18. század így érdekes módon egyszerre ítélő és peres fél ... Így a filozofikus történetírás, ahol a ráció egyszerre eszköz, kritérium, cél saját magában és felsőbbrendű érték, furcsa benyomást tesz ránk. Alkalmasnak tűnik minden rossz útra tévedésre, hiszen ahhoz, hogy helyreállítsa a hibákat, és leleplezze az előítéleteket, a filozofikus történetíró inkább arra törekszik – a legjobb lelkiismerettel –, hogy leleplezze az ellenséget, hogy bizonyítson egy tézist, minthogy megtalálja az igazságot: ez az „elkötelezett” történetírás elve, melynek hivatása normatív, mivel a történetírónak kétségbe kell vonnia az elődöket többé-kevésbé nyíltan rájuk mutatva, vagy osztályoznia kell az informátorokat (és a korszakot, melyhez tartoznak) a nekik adható bizalom mértéke szerint.²⁷

Mi lehet a kommentátor feladata? Kevésbé leleplezni a harcos eltévelyedést, mint inkább meghatározni az intellektuális kontextust, mely igazolja vagy inkább magyarázza azt. Másképpen szólva nem azon sajnálkozni (és bizonyítani), hogy Voltaire ez vagy az ellen írt (Larcher, Nonnotte, „a Gyalázatos” [*l'Infâme*], a katolikus egyház, a történelem Európa- és kereszténységközpontú koncepciója, *ad libitum*) felhasználva az ennél vagy annál talált információt („az elemek, melyek megfelelnek lidércnyomásainak”, ahogy Gusdorf mondja, 2. szöveg), hanem megmutatni, hogyan kezdeményez dialógust, vagy jobban mondva, hogyan csap össze elődeivel, azt is beleértve és főképp azt, mikor úgy tesz, mintha nem ismerné őket, vagy amikor szinte észrevehetetlen utalásokat tesz. Ezért lenne fontos a 18. század mára már elveszett történelmi kultúráját egészében feltárni. Első lépésben a legszélesebb körben ismert részt kellene megismerni, amelyet éppen magától értetődő mivolta miatt mindeddig hanyagoltak, ám amelyet egyaránt megtalálunk a lexikonokban vagy azokban az átfogó munkákban, ahol nem is számíthatnánk rá. Ugyanakkor be kell mutatni az elit vagy legalábbis speciális részekre vonatkozót is: milyen tévhitek, milyen autoritások ellen küzd Voltaire? E két, három vagy több személyes dialógus különböző hangjait kell újra megtalálnunk a historiográfiai viták alapján érvelve, melyek sokszor rejtettek, de nagyon is valóságok, melyekhez viszonyítva meghatározhatjuk Voltaire pozícióját, és melyek meghatározzák álláspontját, de egyben lehetővé teszik azt is, hogy teljes ítéletet alkossunk arról a képről, melyet a vizsgált korszakról alkot. Így tehát kevésbé ennek vagy annak a forrásnak egy-egy részletét kell kibogoznunk, mint inkább az eljárás egészét kell meghatározunk. Eképp Konstantinápoly elestének tárgyalása (91. fej.) nyilvánvalóan az olvasmányokból, elsődleges (a konstantinápolyi krónikások Cousin, illetve Chalcocondyle fordítá-

²⁶ Ellenvetésül *A rómaiak tündöklése és hanyatlásának* híres mondata: „mivel az emberek szenvedélyei minden időben ugyanazok voltak, az alkalmak, melyek a nagy változásokat okozzák, különbözőek, de az okok mindig ugyanazok.” (1. fej.) De Montesquieu valójában nagyon messze van Vertot egyszerűsítő látásmódjától, mert számára a lélektani okok csupán a gépezet számos hajtókerekeinek egyikét képezik.

²⁷ Lásd Volpillhac-Auger, C.: «*Merveilleux et vraisemblance dans l'Essai sur les mœurs*». In: Voltaire et ses combats, 1379–1390.

sában) és másodlagos (Cantemir, Maimbourg) vagy akár köztes forrásokból (Fleury, Bayle) merít. De elsődlegesen az lehet érdekes, ha benne annak a historiográfiai sémának teljes elutasítását látnánk, mely ebben a vereségben a civilizáció bukását látja a barbársággal szemben, hogy azokról ne is beszéljünk, akik, mint Maimbourg, Isten által a skizmatikusokra küldött büntetésként értékeli azt.²⁸ Vagy még inkább megtalálni, hogyan ütközik össze az egyházi és világi hatalom a Bizánci Birodalomban, a kereszténység előretolt bástyáin: a bizánci képrombolóktól a firenzei zsinatig itt újra felbukkannak a Montesquieu által *A rómaiak nagysága és hanyatlásában* harminc évvel korábban feltett kérdések. Vagy végül felmérni, hogy az idő ugyanúgy telik-e Párizsban, mint Konstantinápolyban, ahol az antikvitás tíz századdal tovább tartott, mint Európában, s mely nem ismerte a Voltaire által gyűlölt középkort.

Ha megnézzük a Dzsingisz kánnak szentelt fejezetet (60. fej.), – aki, mint mondják, a legnagyobb hódító, akit a Föld valaha is hátán hordott –, egy határesethez érkezünk, mivel Dzsingisz tatárjai, nomádok lévén írásbeliség nélkül, azok közé a népek közé tartoznak, akiknek szigorú értelemben véve nem lehet történelmük.²⁹ Márpedig szó sincs arról, hogy ki kellene tölteni a fehér foltokat, melyeket a megbízható dokumentumok hiánya eredményez, mint ahogy erre a hagyományos történetírás hajlamos, mely kész kitalálni, amit nem ismer. Voltaire-nél a valószínűség megszorító érvényű, inkább kiszűr, míg annyi más szerzőnél csupán megszabja a kitalálás határait.³⁰ Meglep bennünket a narrációt irányító elkötelezett kívülmaradás: Dzsingisz fiainak „feltékenysége” csak egy másik elnevezés a rivalizálásra, melyet apjuk tart fenn köztük, és minden más helyen Voltaire csak a tényeket sorolja fel, és leírja, ami sokatmondónak és jelentősnek tűnik számára: a hódítások sorát, néhány csatát, a módot, ahogy a kán felosztja birodalmát vagy elkerüli az új alattvalók lázadását. De milyen szándékok dominálnak itt? Elsősorban a burkolt, de néha nyílt összehasonlítás Nagy Sándorral, a legfőbb hódítóval; emellett elveti a hagiografikus vagy egyszerűen dicsőítő történetírói elbeszélésmódot. Józanság jellemzi, mely a központozás takarékoságában nyilvánul meg (nincsenek felkiáltások, hacsak nem ironikusak),³¹ és a vágy, hogy mindig kapcsolatba hozza a hódítót és népét, s Dzsingiszről úgy beszéljen, mint egy tatárról, aki magában hordja a tatár lélek lényegét: az egyik magyarázza a másikat, igazolja seregei hűségét, vagy segít megérteni – másképp, mint az „emberi szív tanulmányozása”, – a győzelem csillapíthatatlan vágyát.

Végül nem hangsúlyozhatjuk eleget Voltaire tanító szándékú törekvését, hogy hozzászoktassa az olvasót nemcsak ahhoz, hogy csak azt fogadja el, ami a valószínűség néha túl sűrű rostáján átszűrődik, hanem hogy maga legyen kritikus. Ezt a fejezetet átszővi a többé-kevésbé iróniával vegyített kritikával kezelt források felidézése („mindaz, amit találtam egy

²⁸ Montesquieu, aki radikálisabb, *A rómaiak tündöklése és hanyatlásában* nem hajlandó olyan eseménynek tekinteni, amely önmagában figyelemre méltó; csupán egy esemény, mellyel kijelölhetjük a Görög Birodalom végét, és innen ered a záróformula: „... a birodalom, mely Konstantinápoly külvárosaira szorult vissza, végül olyan lett, mint a Rajna, mely csak egy patak, amikor az óceánba ér” (XXIII. fej.) Lásd bevezetésem *A rómaiak tündöklése és hanyatlása* kritikai kiadásához, Oxford, The Voltaire Foundation, 2000.18.

²⁹ Lásd Minuti, Rolando: «Voltaire et l'histoire de l'Orient 'barbare' dans l'Essai sur les moeurs». In: Voltaire et ses combats, 1337–1357.

³⁰ Így Catrou és Rouillé (*Histoire romaine, 1725–1737*, 20 kötet, Róma alapításától Tiberius uralkodásáig), akik felidéznek Lukrécia Corneille-i dilemmáját, aki habozik, hogy engedjen-e vagy sem Sextus Tarquinusnak.

³¹ Így például a tavaszi gyűlések kapcsán, melyek „eredete közös lehet” a „mi plenáris üléseinkkel”; a parlamentek jól meglennének egy ilyen eredet nélkül.

bizonyos szerzőtől”, „a kínai szerző, aki azt írta”), ám még ennél is messzebb megy, amikor nem a IV. Ince pápa által kiküldött szerzetesek beszámolójáról ír. Voltaire, miután meg nem nevezett forrásokat követve („azt állítják”) bemutatta a Dzsingisz kán és örökösei temetését követő áldozatokat és mézszárlásokat, hozzáteszi: „Azt állítják, hogy a tatár kánok szolgálói számára megtiszteltetés volt, ha gazdájukkal együtt halhattak meg, és egymással versengtek, hogy vele temessék el őket. Ha ez a fanatizmus mindennapos, ha a halál ilyen kis dolog volt ezeknél a népeknél, akkor arra voltak teremtve, hogy leigázzák a többi nemzetet.” Abból, ami talán csak legenda, melynek a funkciója az, hogy a tatárok barbárságának híret látványosan megerősítse, az olvasó megismerhet egy elemet a hódító népek sikerének magyarázatából, és ugyanakkor útmutatót is kap a szokások megértéséhez.

Ami igazolja a konklúziót: „Íme minden, amit tudnia kell [...]”, Emilie-nek, hogy leközdhesse az utálatot, melyet a világ történelme és annak hamis apró eseményei ébresztettek benne; a történelmet úgy kell megírni, mint a kritikai szellem iskoláját, melynek célja nem az, hogy felhalmozzon, hanem az, hogy válasszon. Véleményem szerint tehát ily módon kell közelítenünk Voltaire kezelésének kérdéséhez: nála a források nem egyszerűen tetszés szerint manipulálható nyersanyagot jelentenek, amelynek a történetírói szöveg az eredménye lenne, hanem alkalmat teremtenek a dialógusra. Ebből a dialógusból tud a történész következtetéseket levonni, és csak ezek a következtetések láthatnak napvilágot. Az *erudíció* hívének minden igazság alkalmas a kinyilatkoztatásra; Voltaire szerint viszont nem lehet mindent leírni és az emberek ítéletére bízni. Jó ízlés és ráció találkoznak itt.

Ebből kiindulva kell definiálni a kommentátor feladatát: nem a „források” és a „végtermék” közötti eltéréseket kell felmérni, hanem azt keresni, hogy mit akart írni Voltaire, hiszen ha függ is Voltaire az informátoraitól, azoktól nem kevésbé szabad is választásaiban, és nem kevesebb gondot fordít arra, hogy milyen hatást tesz. Ez a történetírói szabadság, mely határtalanul érdekesebb, mint az ismeretterjesztő vagy a tudós állítólagos kudarcai vagy félsikerei, s arra ösztönöz, hogy a szöveget magát helyezzük a tanulmányozás középpontjába, és azután beillesszük korának historiográfiai vitáiba. És a többi már irodalom.

Fordította: KOVÁCS ESZTER

FÜGGELÉK

Voltaire a mai kritika nézőpontjából

1. szöveg: *Dictionnaire des lettres françaises (A francia irodalom szótára)*, XVIII. század, Grete bíboros szerk., 1960, javított kiad. François Moureau szerk., Paris, Fayard, La Pochoteque, 1995, „Történetírás” szócikk (Robert Barroux).

Mint a század összes alkotása, a történeti műfaj is paradoxont hordoz fejlődésében. Tudományosság és ismeretterjesztés nem csupán egymás mellett élnek, hanem egyenlőtlen mértékben keverednek; keverékük elbizonytalanítja az olvasót, sőt megteveszti ítéletét: elég ahhoz, hogy méltassák a történetírókat, de nem elég ahhoz, hogy megalapozza a mű értékét.

Ha a történetírók, akiket olvasnak, és a tudósok, akiket olvashatnának, szétválása nem is olyan teljes, nem is olyan állandó, mint az előző században, még messze állnak attól, hogy az általános leírások teljes és hihető bizonyítékokon alapuló dokumentációra támasz-

kodjanak. Több anyagot gyűjtöttünk össze, hogy megírjuk a *történelmet*, mint bármely más korban, mondta La Harpe, mégsem írtuk meg. Ekkor már tudnak információt kezelni, de begyűjtésük még önkényesen választott szempontok alapján történik, vagy pedig kizárólag az *erudíció* hívei végzik.

Lassanként elmarad az események, háborúk, szerződések, uralkodások száraz elbeszélése, és a civilizációt egészében igyekeznek ábrázolni.

A fő újdonság a történeti műfaj ragyogása, mely a történetírók személyéből ered. Hány rangos író fedez fel abban egy hivatást, melynek nem áll ellen: Montesquieu és Voltaire az első helyen, de Duclos, Mably, Raynal, Condorcet is. [...]

Anélkül, hogy mellőznénk olyan elmék, mint Bayle vagy Fontenelle hatását, úgy tűnik, hogy a fő hely Bossuet-é. A nagy prelátus még inkább kiváló író, mint történetíró. Emellett megalapozza a modern történelem filozofikus koncepcióját (azáltal, hogy a birodalmakra és Isten akaratára nyit széles perspektívákat). Az, hogy közvetlen utódai elutasították, nem változtat ezen. Majdhogynem azt mondhatnánk, hogy a 18. század fő történetírói meg akarják cáfolni Bossuet-t, megingatni az erős alapokat, melyet a történelmi gondolkodásnak adott.³² [...]

A *Voltaire-i iskola* [...] Egyébként, ha Voltaire-nek van is érzéke a történetíráshoz és főleg az elbeszéléshöz, nem fordít gondot sem a dokumentumokra, sem a források előzetes feltárására. Megveti a tudós kritikát. Sőt kigúnyolja azt, és ostobán csúfot űz egy műből, mely a leginkább becsületére válik a 18. századnak. [...]

De Voltaire mesélő. Ezen a címen és tolla vonzerejének köszönhetően hosszú utókora van azok között, akik nem a legjobb történetírók, de akiket a legtöbbet olvasnak.³³ [...]

Paradox módon levonhatjuk a következtetést, hogy a 18. század két ellentétes úton tett nagy haladást a történeti műfajban. Értékes írók új, szélesebb perspektívákat vezetnek be polemikus formában. Óvatos kritikája által a tudományosság korlátozza a merész kijelentéseket. [...] Gazdag, ragyogó, egyenlőtlen, csábító és részrehajló, a 18. századi történetírás stílusból, kompozícióból, szellemből példát adott, de nem mértéktartásból.

2. szöveg: Gusdorf, Georges: *L'Avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*. Paris, Payot, 1973, 374. o.

[Gusdorf leleplezi az elődeinél (többek közt a történész Camille Jullian-nál) elterjedt illúziót, mely „a Pompadour módra írt történelmet”, például Velly-nél, tekinti a 18. század valódi „történelmi gondolkodásának”.]

„Ma senkinek sem jutna eszébe ezeket a megélhetése céljából írt kompilációkat (amelyek továbbra is virágoztak) a történeti gondolkodás jeleinek tekinteni. Még az első helyen álló történetírók is, mint például Voltaire, csak másod- vagy harmadkézből azok. Voltaire

³² A történetírásnak ez a Bossuet-központú látásmódja, amely a Filozófusokat az óriás ellen acsarkodó törpékké teszi, azt feltételezi, hogy a történetírást tárgya vagy filozófiája határozza meg (mi lehet nagyobb cél, mint az isteni akarat a történelemben!) és nem a kritikai gondolkodás gyakorlata. Voltaire vagy Montesquieu valóban támadják Bossuet-t, mint a nem racionális történelem-szemlélet legfrissebb és kiemelkedőbb védőjét, de mindenekelőtt más, reflexív (tehát érettebb) és politikusabb történetírást alkotnak, melynek legfontosabb eredménye, hogy érvénytelenné teszi az *Értekezés az egyetemes történelemről* (*Discours sur l'histoire universelle*) látásmódját. De nem lepődhetünk meg a Grente bíboros *Szótárában* megjelenő kommentár teologikus előfeltevésein.

³³ És íme, Voltaire, Velly vagy Vertot mellé sorolva egy 18. századi Christian Jacq, vagyis egy bestseller író.

harcos, és nincs sok ideje; az Enciklopédistákhoz hasonlóan nem ismeri el a tudományosság érdemeit. A lenézett tudósoktól kölcsönveszi az elemeket, melyek megfelelnek a lidércnyomásainak. A történeti kritika idegen számára. Pedig e század folyamán alkalmazzák e kritikát valódi tudósok, akik a történettudomány ismeretelméleti mezejét építik fel, és kodifikálni akarják eljárásait. Ezek a háttérben maradt emberek készítik elő a jövőt, mely azonban elfeledkezik a könyvtárak és a tudós társaságok archívumaiban porosodó munkáiról.”³⁴

3. szöveg: Biziere, Jean-Maurice – Vayssiere, Pierre: *Histoire et historiens*. Paris, Hachette, 1995. 115–117. old.

„Voltaire kivételes műveltséggel rendelkezik, minden téma iránt érdeklődik, telhetetlen olvasója olyan értekezéseknek, melyekből aztán gátlás nélkül kölcsönöz, a tanúságtételek fáradhatatlan gyűjtője, még ha gyanakvó is (*Levél egy újságíróhoz, Lettre a un journaliste*, 1744), egész hosszú élete során gazdagítja dokumentációját. Ez azonban azt jelenti, hogy – mint mindig, ha túl sokat vállalunk egyszerre –, túl gyorsan dolgozik, úgy érzi, még gyorsabban megért mindent, ha van néhány pontosan rögzített gondolata, melyből nem enged; nyilvánvaló, hogy a Voltaire-i módszert komoly fenntartásokkal kell kezelünk. És mégis, ugyanez az ember az, aki csak húsz évnyi előzetes kutatás után adja ki a *XIV. Lajos századát* vagy a *Tanulmány az erkölcsökről*, aki állandóan javítja, módosítja, bővíti műveit, ahogy a történetírás fejlődik az egymást követő kiadások során. Voltaire módszere, mely kontroll nélküli fellángolásokból, bulimikus lelkesedésekből, makacs gyűlöletből vagy meg nem értésből (hiszen megvet mindent, ami középkori), a rosszindulatú kritika járványszerű reakcióiból táplálkozik, s legalább annyira megvilágító, mint lecsupaszító elemzésen nyugszik, nagyon is személyes jellegű.

Mindamellettt két állandó elemet találunk az igazság megszállott keresésében: egyrészt a sürgősebbhez, óriási feladathoz kíván fordulni, kevésbé a tudományossághoz („az aprólékos az ostobáknak való”), mint inkább az ismeretek terjesztéséhez. Voltaire nem habozik a történelem és a legenda között. [...] Hogy ne tévesszék meg ezek a képtelenségek, a történetírónak csak a valószínű, gondosan ellenőrzött tényekre szabad támaszkodnia, és előnyben részesítenie az esemény kortárs forrásait. (Innen ered az időnként túl kritikus magatartás, például a fossziliák kapcsán vagy Buffon ellenében) [...]

Egyértelmű, hogy Voltaire a legszubjektivebb a történetírók között, ami azonban nem azt jelenti, hogy a legtisztességtelenebb vagy a legrosszabbul informált. Eleven és humorral teli stílusban írt történelme, mely eléggé ritka ahhoz, hogy felfigyeljünk rá, minden bizonynyal személyiségét testesíti meg.”³⁵

Fordította: KOVÁCS ESZTER

³⁴ Ez egyenlő azzal, hogy a valódi „történeti gondolkodást” nem Voltaire képviseli!

³⁵ Voltaire módszere tehát nem módszer! Olyan történetíró ő, aki „gátlás nélkül” kifosztja más munkáját, aki túl gyorsan dolgozik, a 20. századi rossz történészek minden hibáját magában hordozza, amikor „elutasítja a tudományosságot”, sajnos kora embere, sugallják nekünk; viszont szerencsére jó ismeretterjesztő és született szórakoztató, ami megmenti az utókor szemében. Ez utóbbi tehát kompenzálja az előbbi.

Új monográfia a római hadsereg történetéről

Adrian Goldsworthy:

A római hadsereg története.

Pécs, Alexandra Kiadó, 2004. 224 old.

A szerző az oxfordi St. John's College-ban folytatott ókori, valamint újkori történelmi tanulmányokat, és szintén Oxfordban szerzett Ph.D fokozatot ókori történelemből. Doktori disszertációjának témája is a római hadsereg volt, ami *The Roman Army at War 100 BC. – 200* címmel könyv alakban is megjelent. A kutatónak a témához kapcsolódó sikeres munkásságát a következő kötetei is igazolják: *Roman Warfare; The Punic Wars*; valamint megemlíthetjük a *Cannae* című írását.

A jelen kötetben a szerző minden idők egyik legsikeresebb fegyveres alakulatának, az ókori Róma hadseregének bemutatására vállalkozott. A kötet gazdagon illusztrált (245 illusztráció, 107 színes kép), imponálóan szép kiállítású munka, a címben megjelölt témát, gondosan figyelve minden hozzákapcsolódó részletkérdésre, tudományos alapossággal dolgozza fel. Az érdekes téma nyilván számos olvasó figyelmét felkelti, de a felhasznált szakirodalom vonatkozásában adós marad a szerző, ugyanis munkáját csupán egy „Ajánlott irodalom” című jegyzékkel zárja. (217. old.)

A könyv elején ismerteti a kérdés vizsgálatához felhasználható forrástípusokat, utalva ezek alkalmazásának nehézségeire is. (Mellesleg megjegyezve, a felsorolt szerzők közül a görög származású Appianus működését tévesen a Kr. e. 2. századra teszi (9. old.), a Kr. u. 1–2. század helyett. Feltehetően a magyar fordításban történt elírás!) Kifejezetten katonai, illetve hadtörténeti szakmunka nem maradt ránk. Szóba jöhetnek a történeti művek, de amint ezt a szerző is megállapítja, ezek kritikával kezelendők,

ugyanis a római történetírás nem tekintette céljának a hiteles múltábrázolást. Az adott téma vonatkozásában az ókori forrásokból gyakran hiányzik a helyszínek topográfiai ismertetése, a hadsereg felszerelésének, szervezetének, valamint logisztikai rendszerének bemutatása. Goldsworthy szerint ezt ismertnek vették, de tegyük hozzá, nem akarták közreadni, tekintettel arra, hogy a katonai anyag sohasem volt egyértelműen publikus (tehát maguk az antik szerzők sem mindig ismerték). Felhasználhatók az irodalmi munkák is, ezek közül az alábbiakat említi: Frontinus: *Strategemata*; Arrianus: *Az alánok elleni hadrend; Harcászat*; Pseudo Hyginus: *A táborépítésről*; Vegetius: *A hadügyről*. Ez utóbbi, valóban a témához illő munkáról azonban a következő értékelést adja: „Vegetius a 4. század végén írta *A hadügyről* című munkáját, amely sok korábbi forrást feldolgozva zavaros elegyét képezi a különböző korszakokból vett eseményeknek, és talán a pusztá fikciótól sem mentes”. (12. old.) Vegetius írása lényegében egy hadtudományi olvasókönyv, amely részben az 1–2. századi római hadsereg-szervezet és hadművészet konkrét adatait, részben a hadviselés legáltalánosabb szabályait és törvényszerűségeit foglalja magában. Nyilvánvalóan ennek köszönhető a munka azt az általános érdeklődést, amely végül a fennmaradását is eredményezhette. A középkori hadművészetre és haditechnikára köztudottan nagy hatást gyakorolt a késő-császárkori római, valamint a bizánci hadművészet. A szerző által említett forrástípusok: régészeti leletanyag, nem irodalmi írásos források (papiruszok, írottáblák), epigráfia és végezetül a művészeti emlékek.

A kutató a hadsereg történetét három, általa megjelölt korszakban vizsgálja: Kr. e. 3–2. század; Kr. e. 1–Kr. u. 3. század; Kr. u. 3–5. század. Számomra nem egészen logi-

kus ez a beosztás. A hadsereg és hadügy teljes körű áttekintését kívánja adni, ezért vizsgálódásainak eredményét a következő fejezetekben foglalja össze: A köztársaság hadserege (20–46. old.); A hivatásos hadsereg (46–76. old.); A római katonák élete (76–164 old.); A harcoló sereg (164–200. old.); A késő ókor hadserege (200–214. old.).

A szerző az általa megjelölt témaköröket alapos kutatások nyomán mutatja be, a forrásfelhasználás azonban helyenként meglehetősen önkényes, bizonyos szerzőket megbízhatónak nyilvánít, mint például Polybiost, másokat azonban nem, mint az említett Vegetiust, ugyanakkor bátran következtet a régészeti feltárások anyagai alapján. A híres teutoburgi katasztrófa tárgyalásánál például nem is említi az egyetlen kortárs római történetíró, Velleius Paterculus munkáját, aki mellékesen éppen az adott hadszíntéren katonáskodott. (54 old.) A felső-germániai Argentorate melletti csatát, nem szerencsés „strasbourgi” ütközet névvel emlegetni. (210. old.) Az egész munkából továbbá joggal hiányolható, hogy a hadsereg és hadügy kérdését önmagában vizsgálja, végig hiányzik a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak a hadművészettel és hadiügyekkel való összefüggéseinek vizsgálata, ami annál is inkább súlyos hiba, mivel közsímet, hogy az ókori Rómában hosszú időn át egybefonódott az állami és a katonai vezetés.

A legkorábbi római hadseregre vonatkozóan nemes egyszerűséggel leszögezi, hogy nagyon kevés a megbízható forrás. (20. old.) Ez igaz, azonban a feltárt régészeti anyag sem értékelhető egyértelmű biztonsággal. „Valamikor az idők során a rómaiak átvették az úgynevezett „hoplita phalanx” alkalmazását,” közli a szerző. (21. old.) Mégis mikor és hogyan? A Servius Tulliusnak tulajdonított timokratikus alkotmány eredeti célja a katonai reform megvalósítása volt, vagyis a lakosság szélesebb rétegeinek felfegyverzése, azonban az időpontja ugyancsak vitatott, abban viszont egységes a ku-

tatók álláspontja, hogy a *centuria*-reform hosszabb fejlődés eredménye. Ez a beosztás lett a népgyűlés felállításának az alapja is (*comitia centuriata*), ami tartósan fenn is maradt (24. old.), sőt tegyük hozzá, hogy ez a katonai gyűlés lett a fő közigazgatási szerv. Goldsworthy is megállapítja az alkotmány bizonytalanságát, majd ezt követően hosszasan taglalja. (25–26. old.) Valószínűleg a 440-es évek táján bevezetett katonai reform jelentette a Serviusi alkotmány végleges kiteljesedését. A hagyományos *phalanx* hadrend végeleges kudarcát az Allia melletti csata jelentette (Kr. e. 386. július 18.), ezt követően került sor a *manipulus* taktika bevezetésére. Tény a szerző azon közlése, hogy Kr. e. 444. és 367. között nem választottak *consulokat*, hanem helyettük *consuli* jogkörrel felruházott katonai *tribunusokat*, de ennek politikai okai voltak, vagyis a szövetségeselek követelték, hogy az egyik *consul* közülük kerüljön ki, ezért inkább egyáltalán nem töltötték be ezt a tisztséget. Kr. e. 367-től ismét választanak *consulokat*, és mindegyik *consulhoz* 2-2 *legio* tartozik. A *legio* létszáma nem kötelezően 4200 fő, hanem az aktuális helyzetnek megfelelően változik, felmehet egészen a 6200-as létszámig.

A szerző megállapítja, hogy a hadsereg élén választott *magistratusok* álltak, akiknek a megbízatása 12 hónapra szólt. (26. old.) Ez igaz, de szükséges itt is hangsúlyozni, hogy az ókori Rómában az állami, valamint a katonai vezetés összefonódott, ennek értelmében az állam vezető tisztségviselői, például a *consulok*, egyben katonai vezetők is. Ilyen módon nem lényegtelen, hogy a fővezérnek *imperiuma*, tehát általános főhatalma van, hivatali ideje alatt nem lehet leváltani, felelősségre vonni, nem köteles utasítást elfogadni. A politikai hatalommal együtt egészen más a katonai megbízatás súlya avagy a fővezér és a katonaság viszonya. A tisztségek hosszabbítása (*prorogatio*) a Kr. e. 2. században vált „szokássá”, azonban ennek is politikai háttere van, a *senatus* ugyanis így látta biztosítva a tiszt-

séget „saját embere” számára, mivel a hosszabbítást maga a testület (*senatus*) intézte, a *magistratusok* választása viszont a népgyűlés hatáskörébe tartozott. Katonai vezetők *praetorok* is lehettek, róluk a következő állítás olvasható: „A pun háborúk során például a *praetorok* száma évi egyről hatra emelkedett.” (27. old.) A megállapítás így nem igaz, ugyanis a 367-es évet követő esztendőben, tehát 366-tól választottak egy városi *praetort* (*praetor urbanus*), majd 242-től egy másikat, aki az idegenek ügyeivel foglalkozott (*praetor peregrinus*). Éppen ennek a tisztségnak az esetében vitatott, hogy valójában mikortól is vezették be, ugyanis vannak arra utaló adatok, miszerint korábbi, mint a *consulság*, több kutató szerint létezett a *praetor maximus* mint katonai vezetői tisztség (*prae itor* = aki elől megy, vö. a katonai táborban a fővezéri sátor megnevezése: *praetorium*). Létszámuknak hat főre való emelését a provinciák kormányzása tette szükségessé, ti. hivataluk lejártá után ők lettek a helytartók.

A szerző elemzi a „polybiosi *legio*” bevezetését (26. old.), illetve a *manipulus*-hadrend előnyeit. Valóban ez az időszak a *disciplina militaris* (katonai fegyelem) kialakulásának időszaka, a *manipulus*-hadrend azonban a gall támadás és a hannibali háborúk közötti csaknem két évszázadban többször is átalakult. Nem kap kellő hangsúlyt a kötetben az útépitések elsődlegesen katonai célzata, foglalkozik ellenben a szerző a római *colonia*-rendszerrel és annak katonai jelentőségével. Szemléletesen mutatja be és a kitűnő ábrákkal illusztrálja a hadsereg felszerelését, a katonai táborokat. A szerző ismert néhány konkrét csatát, részletesen elemezve az ottani történéseket, ezek a helyszínek azonban nem a legjobb választások, egyszerűen csak a legismertebbek: Cannae, Pharsalus, Teutoburg, Masada erődjének ostroma. Nem lett volna érdektelen a szinte iskolapéldának számító Cannae helyett a hannibali háborút lezáró Zama melletti csata értékelése, ahol a rómaiak Hannibal Cannae mellett alkalmazott takti-

kájának lemásolásával győztek, tehát láthatnánk, hogyan valósulhatott meg az átvétel fölénye az eredetivel szemben. A pharsalusi csatát egy Dyrrachium melletti összecsapás előzte meg, ahol Pompeius győzött, de ennek kihasználása nélkül elvonult; tanulságos lett volna például ennek vizsgálata is. Polybios aprólékosan elemzi többek között a római hadügyeket is, ennek nyomán arra a következtetésre jut, hogy a római hadsereg erejének biztosítója a szövetségekből álló korlátlan tartalékokban rejtett – ez a megállapítás nem kapott elég hangsúlyt a kötetben. Úgyszintén nem egyértelmű annak kifejtése, hogy mit jelentett az *imperium* katonai téren, ugyanis az a római hadvezér önállóságának szinte korlátlan biztosítója, mivel sem vezérkar, sem pedig haditanács nem áll mellette. A város határán (*pomerium*) kívül élet-halál ura, parancsai és büntetése ellen fellebbezésnek helye nincs. (Livius említ olyan esetet, hogy valakit büntetésből besoroztak katonának, illetve szintén ő beszéli el Postumius Tubertus esetét, aki kivégeztette a saját fiát, amiért az parancsmegszegés árán győzött – IV, 29,5). A Polybios által annyira csodált, különleges katonai fegyelem alapja gazdasági és társadalmi tényező: a védekező és támadó, valamint a földszerző háborúk mind a patriciusok, mind pedig a földre vágó plebejusok érdekeinek megfeleltek.

Foglalkozik a kötet a római haditengerészet kérdésével is, ami a pun háborúk korától vált jelentősebbé. Az első hadiflottát valószínűleg Syracusa és Rhodos segítségével szerelték fel a rómaiak. A flotta szerepe azonban 260–160 között nem volt döntő, inkább járulékos, szállítási célokra alkalmazták. (Lásd a híres csapóhíd (*corvus*) alkalmazását: arra szolgált, hogy a tengeren is mintegy „szárazföldi” csatát vívhassanak!). Nem kap viszont kellő hangsúlyt a római (és általában az ókori!) hadviselésnek az a sajátossága, hogy általában álló háborút viseltek (*pugna stativa*), ami például a rómaiaknál összefüggésben áll a lovasság csekélyebb szerepével. A lovasság jelentősége

a késői császárkorban válik igazán fontossá, azt megelőzően a felderítés, üldözés, illetve a csatában a szárnyakon való besegítés a feladatuk.

A jelen monográfia a szigorúan vett katonai és hadügyek vonatkozásában rendkívül (helyenként túlságosan is!) aprólékos és precíz, komoly hiányosság azonban a hadügyeknek a társadalmi és politikai összefüggésekkel összhangban való vizsgálata. Helyenként a szerző megpróbál vázlatos korrajzot adni, ezek azonban rendkívül felszínesek és gyengék. Különösen hiányzik ez a késői császárkor esetében, ahol amint Várady László: *Későrómai hadügyek* (Bu-

dapest, 1961.) című munkájában helyesen megállapítja: „A katonai vonatkozású mozzanatok az egész társadalmi fejlődésnek sokkal szélesebb, döntőbb jelentőségű és közvetlenebb hordozói voltak, mint bármely más korszakban.” (15. old.)

Az említett hiányosságok ellenére a szakirodalom gazdagodása mindig nyereség; a bemutatott kötetet haszonnal forgathatják mind a szakemberek, mind a hadsereg és hadművészet iránt érdeklődő olvasók.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Egy elkésett könyvről

Cser Lászlóné:

A halhatatlan Maecenas.

Pannonia Könyvek.

[Hely és évszám nélkül] 247 old.

A kiadás helyének és idejének feltüntetése nem szerepel a belső címlapon sem. A kötetet a sorozatcím és a támogatók alapján kikövetkeztethetően Pécsen adták ki, valószínűleg 2004-ben.

A könyv történeti keretben négy nagy egyéniséget szeretne közelebbről bemutatni: Augustust, Maecenast, Vergiliust és Horatiust. (11. old.) Ötödiként említhető lett volna azonban Propertius, „az etruszk költő”, akiről a 35–59. oldalak szólnak. A hangsúlyt Maecenas homályos alakjának bemutatására kívánja tenni a szerző; beszél róla, mint történelmi alakról, mint emberről, mint diplomatáról, a két nagy költőhöz fűződő barátságáról – igaz, Vegilius és Horatius költői és emberi alakjának tárgyalása során maga Maecenas, „a főhős” gyakran eltűnik az olvasó szeme elől. Jellemző, hogy milyen mértékben előtérbe állítja – olykor túl is értékeli – Maecenas jelentőségét, olyan egyoldalúan, lekicsinylően ír a „gyenge”, jelentéktelen kis Princeps személyéről. Augustusnak negatív ellenpárja az Augusta, az energikus és ármányos Livia.

A munka vezérfonala Frandsen, „az altonai gimnáziumi tanár” 1843-ban (!) megjelent munkája: *C. Cilnius Maecenas, dessen Leben und Wirken*. A szerző antik irodalomszemléletét és mítoszértelmezését alapvetően az határozza meg, „ahogyan magyarázta a csodálatos esti előadásokon Kerényi” ... (57. old.; lásd még 169. old. és a 85. sz. jegyzet, valamint passim.)

A felhasznált művek bibliográfiája 52 tételt tüntet fel. Ezek között számos olyan szerepel, amit igényesebb ismeretterjesztő

munkában is csak kuriózumként illene regisztrálni, természetesen kiegészítve a rá vonatkozó mérvadó, friss anyaggal. A következőkre gondolunk: Boissier, G.: *Nouvelles proménades archeologiques*. Paris, Hachette (é. n.); Desprez, L.: *Horatius, Quintus Flaccus, Tom. 1–2., in usum Delphin* (sic! Delphini helyett); Frandsen: C. *Cilnius Maecenas, eine historische Untersuchung*. Altona, 1843.; *The odes and epodes of Horace*. Transl. by Lord Hutton. Edinburgh, 1860.; Ponori Thewrewk E.: *Anakreon*. Budapest, 1885.; Ribbeck OLD.: *A római költészet története*. Budapest, 1891. Velleius Paterculus: Róma történetéről írt két könyve. (Ford. Szölgvényi Ferenc), 1896. Wirth Gyula: *Szemelvények Vergilius Maro Aeneiséből*. 6. kiadás (é. n.) A szerző azonban a jelek szerint az utóbbi 30–40 év publikációit egyáltalán nem tartja számon, sem áttekintések, sem részletkérdések vonatkozásában; ily módon a korszerű kutatási eredmények nem érvényesülnek.

Kényelmetlen továbbá, hogy szeretve tisztelt *Marót* Károlyunk neve következetesen *Maróth*-ként áll.

A jegyzék 7 útikönyvet is tartalmaz: ezek felhasználása, valamint a szerző itáliai utazásainak tapasztalatai kétségkívül színebbé és életszerűbbé teszik az eléggé személyes hangú írást.

A munka fogantatása a múlt század harmincas éveinek közepe tájára tehető; az idők folyamán több átdolgozás, kiegészítés történt, ilyen például a különböző időkben keletkezett útikönyvek és úti élmények beiktatása. A szakaszos keletkezés másik dokumentuma, egyben a kötet dicséretes vonása, hogy a nagyszámú, eredetiben is idézett költeményrészleteket Cser Lászlóné újabb fordítóktól, későbbi és modernebb fordításokban idézi, így például Horváth István Károly, Somlyó György, Kerényi Grá-

cia, Devecseri Gábor, Lakatos István, Bede Anna, Kárpáty Csilla, Szabó Lőrinc, Muraközi Gyula, Orbán Ottó, Illyés Gyula tollából. Ezt azért érdemes kiemelni, mert bizony újabb kiadványokban is közölnek 19. századi fordítmányokat. Sajnálatos, hogy mind a latin eredeti, mind a fordítások szövegében nem ritka az elírás.

A tárgyalás a jelzett körülmények következtében számos megjegyzést, kritikai észrevételt provokál, a jogosan kikívánczó kifogások, korrekciók, kiegészítések és kérdések közül csak néhány részletet regisztrálnék, a példák sokasága „delassare valent” (lectorem): Octavianus Caesar nővérének nem a fia volt (18. old.), hanem az unokája. – *Bononia* nem a mai Bonn (19. old.), hanem Bologna. – A mai Perugia római neve *Perusia* volt, és nem *Perusinum* (uo.) – „Az életrajz nem tartozik az ókor irodalmi műfajai közé” (23. old.): no comment. – A *rostrum* helyesen *rostra*. – Az elégia mibenlétét hibásan közelíti meg a munka (35. old.). – Augustus idejében nem „talán” (63. old.), hanem bizonyosan nem tűnt el az etruszk nyelv: gondoljunk csak Claudius sajnálatosan elveszett művére! – A *Iulius* nemzetség-név, nem pedig családnév (67. old.). – A *Verlag* szót nem *F*-fel írják (69. old. 19. jegyzet). – A két *Iulia* száműzetésének okát nem fedi olyan sötét homály! (70. old.). – Mit érthet a szerző a „*Roma quadrata*” kifejezésen, ha úgymond, az etruszk főpap 700 évvel azelőtt kiszabta a *Roma quadrat*ot [sic!], a világvárossá nőtt Róma születését (77. old.). – Ha a költők a *supinus* jelzővel illették Maecenast, akkor nem lehetett görnyedt (87. old.), épp ellenkezőleg, vö. Hor. C. III 23,1. – A szerző a jelek szerint feltehetően nem hallott a Pyrginél talált bilingvisről (93. old.). – Az *augur*-testület nem etruszk volt (108. old.)! – Nehéz komolyan venni, hogy a triumvir Antonius vissza akarta volna állítani a tradicionális, arisztokratikus köztársaságot (117. old.). – Ha valóban nem alakulhatott ki a latin filozófiai nyelv (121. old.), akkor bizony Cicero hiába

fáradozott volna, de gondban lettek volna az utána sok évszázadon keresztül latin nyelven író filozófusok is ... – A mi nyelvünk pedig számunkra valóban gyönyörű, de hogy „sok tízezer éves” volna?! (140. old.) – Szerzőnk elfogadhatatlannak tartja, hogy Vergilius a *Iulius* nemzetség megdicsőítésére írta volna az *Aeneist* (146. old.), de adós marad azzal, hogy akkor szerinte mi volt a célja a hatalmas munkával. – A *Sat. I* 6,68-ból idézett *pugnatos* helyesen *prognatos*! (161. old.) – Brutust Cser Lászlóné valóban Caesar fiának tekinti? (163. old.) – Az „*audax paupertas*”-t nem fordítanám „szemtelen szegénység”-nek. (166. old.) – Nem sajnálnám, hogy Horatius nem időrendbe szedve (167. old.) közölte a *Carmina*-t: Az I 1 1–3. sorrendje jellemző, mondhatni rangsor: Maecenas, Augustus, Vergilius ... – Hát igen: a bravúros, kifejező sor: „*infans namque pudor prohibebat plura profari*” adekvát módon visszaadhatatlan, Eörsi Istvánnak sem sikerült, de ez még mindig az egyik legidézhetőbb fordítás. (170. old.) – Viszont a *iambus* és a hullámokon billegő csónak hasonlata (172. old.) kétségtelenül szellemes. – Ha már kitér a szerző Eupalinos számos vízvezeték-építésére (175. old.), hatásos lett volna az igazi korabeli technikai szenzáció megemlítése: a hegy két oldaláról egyidejűleg indított alagútúrás a félúton valóban találkozott! – A phókaiak viszont nem Korzikára menekültek (179. old.), hanem Gallia déli részére, s főként nem a fél évszázaddal később megjelenő perzsa hatalom elől! – Desprez könyvét Budán is kiadták 1817-ben; a kommentár méltatása (211–212. old. és 26. jegyzet) különben nem teljesen jogosulatlan. – A Maecenas végrendeletében szereplő, Horatiusra vonatkozó mondatot („*Horati Flacci, ut mei, esto memor*”) félreérti a szerző! (225. old.)

A kötetet nagyszámú kép illusztrálja. Nincs viszont feltüntetve az esetleges lektor neve – meglehet, nem is volt. Ez újabban sajnos mind gyakoribb jelenség, így aztán nagy tömegben jelennek meg munkák szak-

mai kontroll nélkül. Igaz, ilyesmi korábban is megesett.

A kötetet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap-program, valamint a Pécsi Tudományegye-

tem támogatta. Nagyvonalú gesztust gyakoroltak ...

MARÓTI EGON

Közös jelenünk árnyéka

Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak.

*Horvátok, szerbek, bosnyákok
a nemzetállam vonzásában.*

(A múlt ösvényén. Sorozatszerk.

Gyáni Gábor.) Budapest, L'Harmattan,
2004. 288 old.

Ress Imre kétségen kívül meghatározó jelentőségű szakértője a történelmi Magyarországon élő déli szláv népek kutatásának a jelenkori magyar történetírásban, különösen a 19. századi fejleményekre vonatkozóan. Tanulmányai, melyek évtizedek óta sorjáznak, a magyar historiográfia forrásközeliséget és értelmezői távlatot összeegyeztető, legjobb hagyományait követve tárgyalják közös múltunk háborúkkal, konfliktusokkal, előítéletekkel és mítoszokkal olyannyira megterhelt fejezeteit. Több mint esedékesnek tarthatjuk tehát, hogy sokrétű forrás- és szakirodalmi bázisra támaszkodó, világosan megfogalmazott, körültekintő és mértéktartó írásai összegyűjtve is megjelentek könyv formában.

Az áttekinthetően és ésszerűen szerkesztett kötet tanulmányainak tematikus (és ezen belül kronologikus) rendje nagyjából hézag nélkül fedti le a horvát, a szerb és a bosnyák nemzeti fejlődés főbb politikatörténeti vonatkozásait körülbelül a reformkortól a 19. század fordulójáig. (Arra a tényre, hogy nem monografikus igényű feldolgozással van dolga, bizonyos átfedések, ismétlődések is figyelmeztetik az olvasót.) A kötet egységét azonban e formainak nevezhető szerkesztési elveken túl mélyebben rejülő közös szemléleti és ideológiatörténeti sarkpontok is biztosítják. Ress Imre ugyanis, s e mesterségbeli karakterjegyéről az alcím talán többet is elárulhatott volna, nemcsak Délkelet-Európa történetével foglalkozó történész, hanem *Balkán-szakértő* is

a szó békebeli értelmében: történetkutató, aki a magyar nemzeti fejlődés sajátos viszonyrendszerének alapjáról tekint a történeti Magyarország Délvidékére. Ress a térség nagy történeti fordulópontjait, mindenekelőtt 1848–1849-et és 1867–1868-at a szerb és a horvát történeti gondolkodás forrásanyagának és interpretációs hagyományának bevonásával úgy ábrázolja, hogy ez által tükröt tart a magyar múltszemlélet elé is.

Az ideologikus vagy még inkább szimbolikus támpontokat a szerző határozott kézzel jelöli ki a kötet előszavában és bevezető tanulmányában (*A nemzeti legitimáció és a magyarsággép historiográfiai elemei a horvátoknál, a szerbeknél és a bosnyákoknál*): „1990-ben a horvát állami függetlenség nyitányát [...] Jellacsics József (Jelacšić) horvát bán szobrának zágrábi újrafelállítása jelezte”. (7. old.) Ress e szimbolikus gesztusban szemléletesen ragadja meg a Jugoszlávia széthullása és a Népek Tavasza között húzódó, szakadatlan történeti erővonalat: „az a nemzeti dezintegrálódási folyamat jutott el a végkifejletéhez, amely az 1848-as forradalmakkal vette kezdetét”. (8. old.)

Ress Imre könyvének tanulságaiból mindenekelőtt azt az alapvető belátást emelhetjük ki, hogy 1848–1849 élménye közös referenciapontként köti össze a Délvidék népeinek és a magyaroknak nemzeti történeti nagyelbeszéléseit. *A Fiumei követek az 1825–1827. évi országgyűlésen* című tanulmány más problematikájával és főképp más, közjogi és közigazgatási alaposítású retorikájával kontrasztként hangsúlyozza a magyar, a horvát és a szerb nacionalizmusban 1848–1849-ben beállt alapvető fordulatot. Fontos súlyponteltolódás, hogy míg a magyar 1848 korabeli közvéleménye a maga törekvéseit természetszerűleg elsősorban a franciaországi, az itáliai és

a bécsi forradalmi megmozdulások szövegösszefüggésében értelmezte, addig 1848–1849-nek a magyar nemzeti emlékezetben – a nemzetfogalom átértelmezése, a politikai szótár átformálódása és a nemzeti szimbólumokban betöltött kulcsszerepe miatt – elfoglalt kitüntetett helyzetével nem a francia vagy az osztrák, hanem a szerb és a horvát 1848-as narratíva rokonítható. A francia történeti tudat számára az 1848. év csak egy a hosszú forradalmi évszázad megannyi epizódja között. Az osztrák közvélemény történeti emlékezetét pedig a forradalom 150. évfordulóján a bécsi plakátok frissítették fel óriás betűikkel: „150 Jahre Gendarmerie”..., amely a szabadság–egyenlőség–testvériség 1848-ban újrafelvett jelszavaival meglehetősen sajátos viszonyban álló osztrák intézményre utal.

A historiográfiai kérdéseket tárgyaló tanulmány előrebocsátása telitalálatnak mondható. Ress Imre bemutatja azt a Magyarországon kevésbé ismert jelenséget, hogy az utóbbi évtizedekben „a szerb történetírás jó néhány esetben visszacsúszott a történeti mítoszokra alapozott nemzeti történetfelfogás anakronisztikus modelljéhez” (17. old.), és ezzel együtt visszatért bizonyos főbiákhoz is. E félelmek jegyében a szerb történettudomány például „az 1956-os forradalmat és az 1989-es rendszerváltozást is úgy állította be, mint amelyek potenciális fenyegetést hordoznak a szerbek számára” (19. old.), és „a kurucok által állítólag lemészárolt 120 ezer szerb kérdése parlamenti interpelláció tárgyát képezte”. (22. old.)

A jelenkor történeti vitáinak bevezető taglalása szerkezetileg azért szerencsés, mert várakozásokat kelt az olvasóban, és a könyv legszakoszottabb fejtegetéseiben is átható, jó értelemben vett regényes feszültség gerjeszt: a közös jelen a mégoly véres és sötét közös múltra is képes visszavetíteni árnyékát. Másfelől a bevezető tanulmányban Ress Imre világosan kijelöli írásainak polemikus kontextusát: kényes történeti kérdésekben higgadtan, mindkét fél érveit szem előtt tartva mérlegelő, pontosan fo-

galmazó és humornak sem híján levő debattórként lép az olvasó elé. Válasza üzenet mindkét fél túlzásai felé: a történeti Magyarország déli szláv lakosságú területeinek gyenge beágyazottságáról megfogalmazott okfejtések (pl. 62. old.) a hazai délibábos történetfelfogással szembeni intelmeknek is tekinthetők (amelyek persze kizárólag a publicisztikában vannak jelen, és a történettudományos fórumokon nem juthatnak szóhoz).

Ress Imre számára ugyanis a történeti értékítélet előzetesen vállalt vagy a kutatás során felfejtendő eszmei konstellációk függvénye is. A szerző eszmetörténeti érzékenysége a tanulmánykötet egészében következetesen érvényre jut, és jól kiegészíti a politika- és kapcsolattörténeti megközelítésmódot. A 19. századi magyar eszmetörténet iránt érdeklődő olvasó ezért számos új adalékkal találkozhat a könyvben. Megtudhatjuk, hogy a bosnyákok nagy történetírója, Safvet beg Bašagić miképpen recipiálta Asbóth János *Bosznia és a Hercegovina* című etnográfiai munkáját (23–24. old.), vagy további adalékokat olvashatunk Eötvös József *A nemzetiségi kérdés* című röpiratának korabeli szerb fogadtatásáról. (93., 172., 175. old.) A portrék közül kiemelkedik Kállay Béné, akiről az egyes tanulmányokból kerek pályakép áll össze. Rendkívül tanulságos elemzést kapunk *Magyarország a kelet és a nyugot határán* című előadásáról s arról, hogy milyen volt Kállay Eötvösre és Asbóthra visszamenő civilizációfelfogásának korabeli szerb fogadtatása. (122. old. skk.)

Az eszmetörténeti jellegű fejtegetések közül kiemelkedik a horvát és a magyar, illetve a szerb és a magyar nemzetfelfogás összehasonlító vizsgálata. *A szerb liberalizmus értékvilága* című tanulmányban Ress Imre meggyőzően mutatja be a két nemzet-szemléletet elválasztó, inherens törésvonalakat, amelyek már a fogalmak szintjén is összemérhetetlenné teszik a két nacionalizmust, és megakadályozzák a párbeszédet: „A szerb liberálisok által képviselt termé-

szetjogi nemzetfelfogás, amely a magyarországi szerbség mint nyelvi-etnikai közösség számára igényelte az önálló nemzetként való elismerést és annak természetes velejáróját, a területi autonómiát, szembeszállt a Habsburg Monarchiának a dinasztizmusban és történeti jogban gyökerező reformkísérleteivel, így a centralizmus, a föderalizmus és a hegemoniális osztrák–magyar dualizmus minden változatával”. (215. old.) E felfogás jegyében fogalmazódtak meg a szerb válaszok az „egy politikai nemzet” deáki felfogására. (216. old. skk.) Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés című írás körültekintően elemzi a szubdualizmus alapvető anomáliáját, vagyis a magyar 1848-as áprilisi törvények és a horvát 1861: 42. tc. közötti összeférhetetlenség problémáját, amelyet az 1723. évi *Pragmatica Sanctio*-hoz való visszafordulással hidaltak át. A két törvény előtörténetéről, a magyar és a hor-

vát nemzeti és közjogi hagyomány százados alakulásáról ez esetben a kötet többi írásai adnak számot, kiegészítve ily módon egymást.

Egymással ellentétes, egymás rovására megélni és felemelkedni akaró térségi nacionalizmusok (218. old.), amelyek háttérben a közös sors közös mozgatórugója feszül: a fejlett Nyugathoz való felzárkózásigény. (223. old.) E paradox belátás Rész Imre könyvének szaktörténeti elemzéseken túlmutató, végső tanulsága. A térség, mint eddig, „változatlanul termékeny talaja a történelmi mítoszok újratemtésének”, s ezért továbbra is közös aggodalmunk forrása a „kollektív elszámoltatás” (272. old.) újraéledésének veszélye.

GÁNGÓ GÁBOR

Elemi és középiskolák a nemzeti aspirációk ösztüzében

Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. (Südosteuropäische Arbeiten, Bd. 115.) München, R. Oldenbourg Verlag, 2003. 531 old.

Kitűnő könyvvel örvendeztette meg a magyar történetírást Joachim von Puttkamer. Pedig nem olyan témát választott kutatása tárgyául, amely fehér folt lenne a magyar és a környező országok történetírásában, hiszen a dualizmuskori állami nemzetiségpolitika és azon belül is az oktatáspolitikai mind a kortársak között, mind pedig az utókor szakirodalmában heves viták keretében álló téma. Magyarországon a nemzetiségpolitika fő irányainak elemzése az elmúlt évtizedekben mindenekelőtt Arató Endre, Niederhauser Emil, Szarka László és Szász Zoltán munkásságához kapcsolódott. Puttkamer munkája azonban új, egyedi szempontokkal és eredményekkel gazdagítja ismereteinket e területen.

A könyv hat nagy fejezetre és egy összefoglalásra tagolódik. Az első fejezetben (Nemzetállami iskolapolitika soknyelvű közegben) Puttkamer bemutatja a 19. századi európai nemzetállamok oktatási gyakorlatát, az állam hivatalos nyelvének magától értetődőnek tekintett primátusát az oktatási rendszeren belül. Az állami és/vagy felekezeti oktatást mindenhol eszközként kezelték a nemzeti integráció erősítésére. Puttkamer ismerteti a modern nacionalizmusra, illetve a nemzeti integráció folyamatán belül az iskolarendszer funkcióira vonatkozó elméleteket, kitér a dualizmus-

kori oktatáspolitikai korabeli értékelésére és a szakirodalom eddigi eredményeire. A magyarországi viszonyok elemzésére kiindulópontul az 1868-ban született nemzetiségi, illetve oktatási törvényt jelöli meg, a mű néhány pontján azonban hasznos lett volna, ha némileg bővebb információkat közöl a dualizmust megelőző legalább három évtized iskoláztatási viszonyairól is.

Részletesen bemutatja a kiválasztott három nemzeti csoport, a szlovákok, a románok és az erdélyi szászok eltérő kiinduló adottságait – könyvének egyik legfontosabb következtetése ugyanis éppen az lesz, hogy ezek az adottságok alapvetően meghatározták azt, hogy a dualizmus oktatási rendszerén belül milyen ellenálló képességet és erőt tanúsítottak nemzeti nyelvük és kultúrájuk megőrzése céljából. A legkedvezőbb helyzetben az erdélyi szászok voltak, történetileg kialakult saját intézményrendszerrel, mindenekelőtt erős nemzeti (evangélikus) egyházszervezettel és nem utolsósorban szilárd anyagi háttérrel, melynek köszönhetően sikeresen ellenállhattak majd a későbbiekben az állami szubvenció csábításainak és nyomásának. Az erdélyi románok ez utóbbival nem rendelkeztek, de mind az ortodox, mind pedig a görög-katolikus egyház önmeghatározásába szilárdan beépült a román nemzeti identitás, ami intézményi biztosítékként elősegítette, hogy a román társadalom is igen sikeresen ellent tudjon állni az állami oktatáspolitikai felülről meghatározott nemzeti célkitűzéseinek. Ehhez hozzájárult a nemzeti elkötelezettségű világi értelmiség tudatos tevékenysége is. A szlovákok viszont nem rendelkeztek ilyen nemzeti egyházi tradícióval, hiszen mind a katolikus, mind pedig az evangélikus egyházon belül magyar hívek ellensúlyával kellett szá-

molniuk, s világi értelmiségük is csak gyenge és kis számú maradt. Ráadásul nemzeti mozgalmukat belső ellentétek is terhelték. Ennek eredménye lesz az, hogy az ő esetükben a magyar oktatáspolitikai kormányzat offenzívája már eleve erőteljesebb volt (gondoljunk csak a szlovák tannyelvű gimnáziumok bezárására az 1870-es években), s az ellenállás is gyengébb és kevésbé hatékony.

A második fejezetben (Nemzeti oktatáspolitikai és egyházi autonómia. Modernizáció premodern keretben) került sor a dualizmus oktatáspolitikája nemzetiségpolitikai elemeinek átfogó ismertetésére. A meghatározó koncepcionális különbség a magyar és a nem-magyar politikai elitiek felfogásában áthatotta az állami-politikai élet egészét. A magyar álláspont szerint Magyarország nemzetállamot alkotott, a magyar politikai nemzetnek pedig minden állampolgár tagja volt, anyanyelvére való tekintet nélkül. A nem-magyar nemzeti mozgalmak ezzel szemben 1848 óta önálló nemzetként való elismerésükre törekedtek, s ezzel együtt arra, hogy kollektív nyelvi-kulturális-politikai jogokat birtokoljanak az állami szervezeten belül. Az 1868-as törvények biztosították az anyanyelvi képzés jogát alap- és középfokon, illetve a felsőoktatásban előírták nem-magyar nyelvi és irodalmi tanszékek létrehozását a pesti egyetemen. Eötvös József vallás- és oktatásügyi miniszter liberális elképzelésének megfelelően az állami oktatáspolitikai alapelve a felekezeti autonómia tiszteletben tartása lett az állam felügyeleti joga mellett. S bár a kormányzat a dualizmus éveiben szigorúbbá és erőteljesebbé tette a felügyeletet, s ezzel igyekezett nemzetiségpolitikai szempontból is (de nem kizárólag ez a cél vezette) nyomást gyakorolni az egyes iskolákra, egyházakra, magát az alapelvet nem kérdőjelezték meg. 1874-től kezdett kiépülni az állami iskolák intézményrendszere, de számbeli jelentőségük mindvégig csekély maradt (az 1905–1906-os tanévben a 16 560 elemi iskolából csupán 2045 volt állami iskola). Puttkammer rész-

letesen ismerteti az alfabetizáció állására, az iskolalátogatásra, az iskolák tárgyi felszereltségére, a tanári ellátottságra, tankönyvadottságokra vonatkozó adatokat is, melyek közvetlenül ugyan nem hordoztak nemzeti-ségi elemet, ám közvetve annál inkább hatást gyakoroltak az állami oktatáspolitikai prioritásainak kijelölésére, s köztük a nemzetiségpolitikai célkitűzések megvalósíthatóságára és keretfeltételeikre. Ezt követően végigkíséri az állami oktatáspolitikai rendelkezések legfontosabbjait, mindenekelőtt a magyar nyelv tanításának kötelezővé tételét az alapfokú képzésben (1879) és a lex Apponyiként (1907) ismertté vált törvényt. De nem elégedik meg a rendelkezések ismertetésével, hanem levéltári források alapján bemutatja, milyen mértékben törekedett a tanügyi kormányzat a gyakorlatban is érvényt szerezni azoknak, s másfelől az iskolák számára milyen mozgástér kínálkozott a felülről érkező nyomás semlegesítésére. E fejezetben Puttkammer külön kitér a középfokú oktatás helyzetére.

A harmadik fejezet (Államnyelv és soknyelvűség) a magyar nyelv tanításának eredményeit, illetve a magyar oktatási nyelvnek az 1880-as évektől felülről szorgalmazott terjesztését tekinti át az adott időszakban. A kiinduló feltételeket is ismerteti: 1880-ban az ország lakosságának 46,6%-a tartozott a magyar nemzetiséghez, miközben a többi nemzetiség is jórészt egybefüggő, kompakt területen élt. Kitér azonban Puttkammer a nyelvi viszonyokat illető regionális különbségekre is: A Felvidéken a mindennapi közös kommunikáció nyelve a különböző nemzetiséghez tartozók között inkább a német volt, az alsófokú oktatásba bekerülő gyerekek túlnyomó többségének semmiféle magyar nyelvi előismerete nem volt, s a megszerzett nyelvi tudást a mindennapokban nem is igen tudták hasznosítani. A magyar nyelv ismerete számukra egyértelműen a társadalmi ranglétrán való felemelkedés eszköze volt. Erdélyben ezzel szemben kevésbé zárt tömbökben élt együtt három

nemzetiség, a mindennapi érintkezésben is több nyelv élt együtt, azok használata némelyest funkcionálisan specializálódott. Így aztán a többnyelvűségnek elterjedtebb gyakorlata és hagyománya élt ott, s nagyobb a készség is a saját nyelv mellett más nyelv(ek) elsajátítására.

Lényeges hátráltató tényező volt az állami akarat érvényesítésében – a nemzeti szellemű egyházi intézmények vonakodása mellett – a képzett tanárok hiánya és a tankönyvhiány. Megismerhetjük a statisztikai adatokat, amelyek mindazonáltal mindkét tekintetben jelentős eredményekről is beszámolnak: Egyrészt sikerült a nem-magyarok magyar nyelvtudásának arányát 16,9%-ról 22,5%-ra emelni 1900–1910 között. Másrészt a magyar tannyelvű iskolák aránya is jelentősen nőtt, főképp a Felvidéken (1880-ban 2313 részben vagy teljesen szlovák tannyelvű elemi iskola működött, 1913-ra csak 365 maradt); Erdélyben, ahogy Puttkammer hangsúlyozza, az anyanyelvi képzés marad a meghatározó alsó- és középfokon egyaránt. A statisztikai adatok „mögé” nézve azonban már jóval árnyaltabb a kép: Egyrészt az anyanyelv mint oktatási „segédnyelv” megmaradt a hivatalosan magyar tannyelvű iskolákban is; a tanári állásokra vonatkozó hirdetések is bizonyítják, hogy a tanulókkal és szüleikkel való érintkezést illetően elvárás volt a tanártól azok anyanyelvének ismerete. Memoárok pedig azt is bizonyítják, hogy a tanulók mindennapjainak nyelvi gyakorlata sokkal sokszínűbb volt, mint ahogy azt a homogenizáló statisztikai mutatók sejteteni engedik.

A negyedik fejezet (Nemzeteszmé és soknemzetiségűség az oktatásban) a nyelvi aspektuson túli tényezőkre tereli figyelmünket a konkurrens nemzeti eszmék és ideálok küzdőterébe bepillantást adva. Ugyanis a tanmenetek és a tankönyvek elemzésére került sor, mégpedig nagyon érdekfeszítően. Jól kihasználja Puttkammer a tankönyvek különböző kiadásainak összehasonlításában rejlő lehetőségeket, a hivatalos tiltás és tú-

rés mechanizmusainak kitapogtatására. Az olvasóban azonban egy vonatkozásban némi bizonytalanság marad: minden bizonnyal források hiányában arra nem kapunk választ, hogy a tárgyalt tankönyveket milyen intézményi körben használták, a párhuzamosan létező, „rivális” kiadványok elterjedtségi köre milyen volt. Érdekesen kalauzolja a szerző az olvasót az egyes nacionalizmusok „gondolatvilágába”, ütközési pontjaikba, a politikai elitök gondolkodásmódjába a nemzeti eredetmítoszok (honfoglalás, nagy-morva birodalom, dákó-román kontinuitás) és 1848–1849 történeti képének elemzésén keresztül. Megtudhatjuk, hogy a magyar állameszmé propagálására és az azzal való identifikáció elérésére milyen eszközök álltak az állami tanügyi vezetés rendelkezésére (tanmenetek, a tankönyvek állami engedélyezésének, betiltásának gyakorlata), s hogy az érintett egyházak autonómiája milyen formában tompította azok életét. Ismét csak igen árnyalt képet tár elénk Puttkammer a különböző nemzetiségek vonatkozásában: Az erdélyi románoknak mind nemzeti eredetmítoszukat, mind pedig 1848–1849 sajátos román értelmezését illetően (bár különböző mértékben) sikerült szempontjaikat érvényesíteni az általuk használt tankönyvekben. Az erdélyi századok nemzeti identitása távolról sem tartalmazott oly sok, a magyar identitással élesen ütköző elemet, mint a román, épp ezért érvényesítésük sem ütközött oly ellenállásba, miközben – például 1848–1849 kapcsán – maguk is jóval kompromisszumkézrebbeknek mutatkoztak, mint a román egyházi-értelmiségi elit. A szlovákok viszont nem voltak képesek a nagy-morva hagyományokra alapozott, az egykori önálló államiságuk elismerését célzó történeti hagyományt tartósan beépíteni az általuk használt tankönyvekbe, helyette az állami kontroll nyomása alatt egyre inkább a Cirill–Metód-féle szláv kulturális egyesítő tradíció identifikáló elemei kerültek előtérbe.

Az ötödik fejezetben (Iskolai ünnepségek: a nemzet megjelenítése) Puttkammer az iskolai ünnepségek mint az állampolgári és nemzeti öntudat kifejeződési formáinak szerepét mutatja be. Elsősorban a majális-hoz kapcsolódó, az iskola épületéből a városra át a zöldbe tartó felvonulásokat elemzi, melyek – megszüntetésükig – a szlovák középiskolák hagyományaiban játszottak jelentős szerepet. Igen sokat elárul a nemzetiségpolitika hétköznapijairól a Millennium megünneplésére a vallás- és oktatásügyi minisztérium által elrendelt 1896. május 9-i iskolanappal kapcsolatos intézményi álláspontok elemzése. Miközben szlovák területen a hivatalos előírások szerint zajlottak az iskolai ünnepségek (egyedül a lipcsei evangélikus líceum bojkottálta azt), a román intézmények ignorálni igyekeztek az ünnepségsorozatot, külön megemlékezést nem tartottak, csak elküldték diákjaikat a helyi ünnepélyes istentiszteletre. A szászok viszont próbálták átértelmezni az ünnepségsorozatot, elvéve annak hangsúlyozott magyar nemzeti jellegét.

A hatodik, utolsó fejezet (A tanulók) főként emlékiratokra támaszkodva felvázolja, hogyan élték meg a nemzetiségükhez tartozást maguk a diákok, milyen mindennapi feszültségek forrása lehetett és volt a több nemzetiség együttélése az iskolák falain belül. Ez a fejezet azonban némileg aránytalannak tűnik, hiszen jórészt szlovákokról szól – vélhetően forrásadottságok miatt –, illetve csak a szlovák–magyar, illetve román–magyar diákok közötti mindennapi viszonyokat tárgyalja, miközben a teljes képhez hozzátartozna a „kisebbségi” nemzetiségekhez tartozók egymás közötti viszonyainak (román–szász, szlovák–rutén) vizsgálata is. Legfontosabb megállapítása e fejezetnek az, hogy abban a dilemmában, amely a felvidéki szlovák középiskolai tanulók előtt állt (azonosuljanak-e a magyar nemzeti identitással, s azzal meginduljanak a ranglétrán való felemelkedés útján, avagy tudatosan elhatárolódnak attól), nem az

iskolai körülmények játszották a döntő szerepet, hanem a családi és/vagy a regionális befolyásoló tényezők.

A könyv szerkezete világos, Puttkammer igen következetesen végigelemzi az egyes fejezetekben tárgyalt kérdés különböző szempontjait mindhárom nemzetiség vonatkozásában. A statisztikai adatok közlésénél viszont nem mindig találhatók meg a parallel adatsorok valamennyi nemzetiségre vonatkozóan, vagy ha megvannak, nem mindig azonos formában; ráadásul az egyes fejezetek részleges tartalmi átfedései miatt azt sem mindig egyszerű kideríteni, azok hol is találhatók. Talán szerencsés lett volna a statisztikai táblákat egy tömbben a könyv végén közölni.

A monográfia módszertani-szemléletbeli jellemzői közül négyet különösen is kiemelendőnek tartok.

A nacionalizmus mint eszmétörténeti áramlat, de a nemzeti mozgalmak történetének kutatása is mindmáig igen nagy mértékben az elméleti programokra és meghirdetett célkitűzésekre, az ideologikus elemek vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében is könnyen eshetett a kutató abba a csapdába, hogy az ideologikus programok és ellenprogramok összütésében saját (nemzeti) szimpátiáit és ellenérzéseit kevésbé tudta háttérbe szorítani, mint más, kevésbé máig ható ideologikus elemekkel telített történeti jelenség vizsgálata esetén. Puttkammer fő célkitűzései között szerepelt, hogy a meghirdetett programok árnyékában meghúzódó s csak fáradságos történeti aprómunkával rekonstruálható mindennapi gyakorlat jelenségeit tárja elénk. Nem az érdekelte elsődlegesen, milyen célkitűzéseket állított az oktatási rendszer elé a magyar állam politikai elitje egy adott időszakban, s ezeket a célkitűzéseket hogyan értékelte a Magyarországon élő többi nemzeti csoport elitje, hanem az, hogy az oktatási intézmények gyakorlata hogyan befolyásolta az oda járó diákok és családjuk nemzeti identitását, segítette-e, lehetővé

tette-e a nemzeti identitás megőrzését, avagy magyarosodásra/magyarosításra ösztönzött, illetve szorított; nemcsak a magyar nyelv terjesztésére koncentrált, hanem a nemzeti-nemzetállami eszmény(ek) egymásnak feszülését vizsgálta, s hogy mennyiben jelentett az oktatási rendszer valóban hatékony eszközt a magyar állameszme propagálására. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a kínálózó kapcsolódási pontokon Puttkammer ne vállalkozott volna eszmetörténeti vagy fogalomtörténeti elemzésre is, például a tankönyvekben használt nemzet-nemzetiség fogalom áttekintésekor.

E gyakorlatra orientáltság – s nem egyszerűen csak az a tény, hogy „kívülről” jött, akinek nemzeti identitástudata nem kötődik sem a magyar, sem a szlovák vagy a román nemzeti hagyományokhoz – eredményezi azt, hogy tárgyilagos, kiegyenlített ítéletalkotás jellemzi a művet. Nem elítél vagy felment, hanem leír, elemez, mérlegel, egyenleget húz. Megállapításait a magyar, a román vagy a szlovák történetírás egyaránt kiindulópontként veheti és elfogadhatja, még ha egyes tekintetben esetleg más elemeket is állít előtérbe és hangsúlyoz, mint Puttkammer – s ez önmagában nem kis eredmény, még napjainkban sem.

A harmadik hangsúlyozandó erénye a könyvnek a komparatív módszer alkalmazása, hiszen eddig jórészt egy-egy nemzetiség vonatkozásában vizsgálták a kutatók e témát, s aztán a levont következtetéseket általánosították a dualizmus kori oktatáspolitikára egészére *pro* és *kontra* is. Pedig – ahogy ezt már jeleztük – a könyv egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy ahogy a Magyarországon élő nemzeti csoportok társadalmi struktúrájuk, történeti hagyományaik, intézményrendszerbeli adottságaik szerint igen különböző előfeltételekkel rendelkeztek, úgy a magyar állami oktatáspolitikai is különbséget tett köztük a meghirdetett elvek megvalósítása szempontjából, s maguk is nagyon különbözően tudtak reagálni a nemzeti identitástudatukat kikez-

deni, gyengíteni célzó oktatáspolitikai elvekre. Puttkammer a három vizsgált nemzeti csoport példáján bemutatja, hogy csak korlátozott hatókörben lehet általános ítéleteket alkotni, ahogy az a vonatkozó szakirodalmat általában jellemzi. Azaz nem elég a gyakorlatorientált, pragmatikus kutatásokat gondosan elvégezni egy-egy nemzetiség vonatkozásában, az egységes szempontok szerinti összehasonlítás új megvilágításba helyezhet tényeket, és átrajzolhat tendenciákat. Igen szerencsés volt a két vizsgálati terep kiválasztása, hiszen mind a Felvidék, mind pedig Erdély több nemzetiség által lakott terület volt, s mindkettő kiemelt szerepet játszott a magyar nemzeti tudatban.

Puttkammer e célkitűzéseket a rendelkezésre álló források lehető legteljesebb feldolgozásával valósíthatta csak meg: statisztikai források, levéltári közigazgatási iratok, a korszak pedagógiai sajtója, iskolai évkönyvek, néhány fejezetben pedig emellett visszaemlékezések és naplók együttesen rajzolják elénk a mindennapok képét. Puttkammer igen jól illeszti össze a különböző források kínálta információkat, miközben gondosan mérlegeli az adott forráscsoport érdemeit és hiányosságait a történeti ismeretszerzésben. Bizonyos forrástípusok ugyanis csak egyedi eseteket tárhatnak elénk, de Puttkammer nagyon jól összegyűrja az egyes esetekről szóló híradásokat a makrotörténeti adatokkal. Az egyedi példák bemutatása életszerűvé és kézzelfoghatóvá teszi a folyamatokat, miközben az irányok is látszanak, nem esik szét a könyv egyedi esetek rendezetlen halmazává.

A maga által választott feladatot Joachim von Puttkammer körültekintően és valóban a teljesség igényével oldotta meg, magas színvonalú, kiegyensúlyozott elemzést készített a dualizmus kori oktatási rendszerről. Munkájának kiterjesztésére ennek ellenére két irány is „magától” kínálkozik (amelyeket azonban a recenzens nem kíván „hiányként” számon kérni ettől a monográfiától). Egyrészt a felsőoktatás hasonlóan

sokrétű elemzése adhatna csak teljes képet arról, hogy az oktatási rendszeren belül az egyes nemzetiségeknek milyen lehetőségük volt saját gazdasági-szellemi elit „kitermelésére”. Másrészt pedig adódik az a kérdés, hogy a Magyarországon élő többi nemzeti-ség közül a rutének, a szerbek, a magyarországi németek (a cipszerekről, illetve a zsidóságról egy aspektusban szó esik a könyv-

ben) melyik paradigmába sorolhatók az itt megismert három nemzeti út között. A recenzió e tekintetben csak hasonlóan alapos elemzések további sorát kívánhatja az olvasóközönségnek.

DEÁK ÁGNES

„Ember embernek farkasa”

Jean-Pierre Derriennic: *Polgárháborúk.*
Jelenkor, Pécs, 2004. 271 old.

Rendkívül érdekes, a témához kapcsolódó adatokat rendkívül jól szintetizáló munkát vehet kézbe az olvasó, ha Jean-Pierre Derriennic könyvét kívánja elolvasni. A témának – sajnos – aktualitása van manapság is. Nem valósult meg ugyanis az a széles körben elterjedt, a „történelem végéről” megfogalmazott fukuyamai utópisztikus gondolat, amely a Szovjetunió felbomlása és a berlini fal ledöntése után egy olyan relative harmonikus világ létrejöttét harangozta be, melyben csak elvétve fordulnak elő harmadik világbeli konfliktusok. Ennek felismerése azonban egészen az 1990-es évek közepéig váratott magára. Az e témakörben publikáló szerzők – így többek között a *Diplomácia* című munkát publikáló Henry Kissinger – látóköre ekkor elsősorban az új világrend megalkotásának alternatíváira szűkölt, a regionális konfliktusokat pedig csak érintőlegesen, pusztán az új világrend kialakulását kísérő zavaró tényezőként kezelték. A szemléletváltozást jelző munkák (Zbigniew Brzezinski: *A nagy sakktabla*, Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Emmanuel Todd: *A birodalom után*) már keserűen szembesülnek a ténnyel, hogy nem következett be az egyetértésen és összhangon alapuló új világrend, és elismerik, hogy az etnikai-nemzeti ellentétek, a vallásilag színes és politikailag instabil államok, illetve az emberi életkörülmények általános romlása a világ számos pontján jelentősen veszélyezteti a békét.

Másfél évtizeddel a hidegháború lezárulta után elmondhatjuk, hogy bár államközi háborúk már egyre ritkábban fordulnak elő, a bipoláris világrend megszűnése óta azonban a fegyveres konfrontációk glo-

bális szintű polarizálódása figyelhető meg. Így Földünk számos régiójában zajlanak napjainkban is olyan fegyveres konfliktusok, melyekben ugyanazon állam polgárai állnak egymással szemben. Elég ezzel kapcsolatban többek között Afganisztánra, Angolára, Indonéziára vagy Üzbegisztánra utalnunk, ahol a törvényes erőszak monopóliumának hiányában a központi hatalom nem tud megfelelően funkcionálni, és az így keletkező hatalmi vákuumot különböző hatalmi tényezők, etnikai kisebbségek, bűnözők, szeparatista mozgalmak vagy vallási fanatikusok próbálják kitölteni.

Számos olyan könyv és tanulmány látott már napvilágot, amely több-kevesebb sikerrel próbálta elemezni e jelenség okait. Többségük azonban elsősorban adott küzdelmek – például a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk – bemutatásának és értelmezésének szentelte figyelmét. Jean-Pierre Derriennic ezzel szemben felülemelkedik az egyes regionális konfliktusokon, hogy így tudjon rávilágítani az általános folyamatokra, összefüggésekre és tanulságokra, nehéz feladatot vállalva ezzel magára. Új megközelítésben vizsgálja a kérdést; nem a felszínre, hanem a mögöttes tartalomra; nem az eseményekre, hanem az ezekkel kapcsolatban felvetődő kérdésekre kíván rámutatni, és azokra számos példával alátámasztott, részletes válaszokat adni. Munkája értékét emeli, hogy képes tudományos objektivitással vizsgálni az erőszakot; hisz az emberi értelem lehetőségeiben, miközben folyamatosan szem előtt tartja annak korlátait.

A munka bevezetésből, hét nagyobb, további alfejezetekre felosztható részből, illetve konklúzióból áll. A bevezetésben a szerző először meghatározza a különböző konfliktusok fogalmát és tartalmát. Jól elhatárolható kategóriákat állít fel ezzel kap-

csolatban, ahol a választóvonalat az erőszak reális (háború, polgárháború) vagy annak metaforikus (idegek háborúja, árháború) jelenléte képezi. Mint hangsúlyozza, a háborúban az erőszak szervezett formában jelenik meg, ahol az egyén tudja, kitől várhat agressziót s kitől nem. Mint tipikus emberi tevékenység, racionális, fizikai értelemben mutatkozik meg, és társadalmi lét terméke. Jelentőségét az adja, hogy az emberi lények nagy értéket tulajdonítanak kitűzött céljainak, ennek elérésére a leghatékonyabb eszközöket választják ki, illetve a potenciális fenyegetésre való felkészülés megadja a jövőbe látás képességét. Az államközi háború és a polgárháború jellegét összehasonlítva rámutat arra, hogy a kettő között az alapvető különbség a szembenálló felek természetén és szerkezetén alapul. Az első esetben a küzdő felek állammá szerveződött csoportjairól beszélhetünk, míg az utóbbinál már nem tehetjük ugyanezt. A polgárháború olyan helyzet, melyben adott állam szuverenitása megkérdőjeleződik, vagy akár meg is semmisül. Ezzel kapcsolatban a szerző három fő problémára koncentrál: az első három fejezetben a harcok kirobbanásának három fő, gyakran nem elkülöníthető, komplex formában jelentkező forrását (pártos, gazdasági-társadalmi és identitás-alapú konfliktus) mutatja be, a következő három fejezetben azokat a főbb társadalmi és intézményi feltételeket ismerhetjük meg, melyek többnyire valószínűsítik a küzdelem kirobbanását és azok pusztító jellegét. Az utolsó fejezetben a konfliktus ellenőrzésére és felszámolására irányuló nemzetközi törekvésekről olvashatunk.

A résztvevők személyes indítékain alapuló, erős ideológiának köszönhetően összetartó csoportok konfliktusát jellemző, a Derriennic által pártos háborúnak elnevezett folyamat bemutatása során a szerző részletesen vizsgálja a polgárháborús ideológiákat, az ilyen típusú háborúk három nagy korszakát és jövőjét. Sokan ezt tekintik az „igazi” polgárháborúnak – mondja a szerző. Ezt a konfliktusban álló csoportok

között húzódó határok képlékenysége okozza, amelyek könnyen változhatnak meg a résztvevő egyének döntésének köszönhetően. Emiatt az erőszak megjelenésével hajlamosak a résztvevők ideológiai radikalizmusra, hogy ezzel akadályozzák meg a csoport kohézióját fenyegető irányzatokat; az átállást, az árulást vagy akár csak a mérsékletre irányuló tendenciákat. Ideológiai szinten a tétek eltúlzása, a társadalom megosztása egy uralkodó konfliktus mentén, illetve e kettő kombinációja: a társadalmi tények merev összekapcsolódása jellemzi. Mint a polgárháborúk legragályosabb fajtája, a legtöbb ember életére kihat, és az erőszak legragályosabb formái nyilvánulnak meg benne. Továbbterjedésében fontos szerepe van az utáncsának és a szolidaritásnak; ennek köszönhetően nemcsak az államhatárok, hanem gyakran a nyelvi és vallási korlátok sem tudnak ellenállni neki. Korszakhatárait a múltban olyan történelmi személyiségek – Luther, Washington, Lenin és Khomeini – tevékenysége mutatja meg, akik mindannyian alapvető változásokat vittek be az akkori konfliktusokat tápláló uralkodó eszmékbe; így többek között a válás szerepének hangsúlyozásával vagy háttérbe szorításával a politika javára. Ezzel kapcsolatos jövőképe optimista, a forradalmi gondolatok hanyatlására és az írásbeliség elterjedésére utalva a polgárháborús ideológiák háttérbe szorítását jósolja.

A gazdasági-társadalmi háborúkban a gazdasági tevékenységen belül a munkamegosztásban vagy a vagyoneelosztásban nagyjából hasonló helyet elfoglaló társadalmi csoportok állnak egymással szemben. Ezekben a társadalmakban többnyire nagyon minimális az esély az egyének mobilitására az egyes csoportok között, ami könnyen eredményezheti a társadalom polarizációját adott konfliktus mentén. A szerző ezzel kapcsolatban kitér a rabszolgaság intézményére és a kalózkodásra, illetve részletesen bemutatja az egyes felek által létrehozott, gyakran illegális (pl. kábítószer-kerkedelem) gazdasági vállalkozások struk-

túrájának jellemzőit. A gazdasági egyenlőtlenségek várható növekedését jósolva hangsúlyozza, hogy ez valószínűsíti a társadalmi és identitásalapú háborúk gyakoriságát elsősorban a nagybirtokrendszerre épülő agrár-országokban. Az államok közötti gazdasági különbség ugyanis erőteljes migrációt eredményez, amely további egyenlőtlenségek kialakulásához vezet adott államon belül, ezáltal pedig növeli az erőszak-potenciált az eltérő identitású csoportok között.

Az államközi háborúhoz legközelebb álló identitásalapú – gyakran etnikainak vagy fajnak is nevezett – háborúban a legminimálisabb az egyén választási lehetősége, hogy melyik félhez csatlakozzon a konfliktusban. Bizonyos predesztináció érvényesül e tekintetben, hiszen itt olyan csoportok állnak egymással szemben, melyekhez a tagok születésük óta tartoznak. E típusnál különösen fontos a kollektív identitás szerepe, amely kettőséget hordoz magában: megteremti a csoport kohézióját, és egyúttal el is különíti a tagokat a kívülálló személyektől. Az elkülönülés vagy elkülönítés számos társadalmi szegmens mentén történhet, lehet annak vallási, faji vagy kulturális oka. A polarizáció mértéke azonban erősen függ a társadalom demográfiai és kulturális adottságaitól. Az etnikai sokszínűség ugyanis gátját képezheti a konfliktus polgárháborúba való torkollásának, illetve, ha mégis bekövetkezne ez az eset, akkor mérséklő hatást gyakorol a küzdelem menetére. Az identitásalapú konfliktusok vitás kérdéseivel kapcsolatban Derriennic felhívja a figyelmet az identitáscsoportok kapcsolatainak átpolitizálásában rejlő veszélyre, a különböző azonosság tudatot valló csoportok által vegyesen lakott országokban az etnikai tisztogatás lehetőségére, az ilyen típusú háborúk visszatérő jellegére, továbbterjedésének feltételeire és megoldásának problematikus jellegére. Ezzel kapcsolatban utal az ideológiát és az identitásalapú szolidaritást egyesítő nacionalizmusra is, melyet napjaink és belátható közeljövők legfőbb polgárháborús tényezőjének tekint.

A következő fejezetben a szerző az erőszakot meghatározó három fő társadalmi tényező – demográfiai rendszerek, gazdasági feltételek és az igazságról alkotott fel fogások – bemutatására koncentrál. Célolja azt a hibás elméletet, mely szerint közvetlen összefüggés van a népsűrűség és a háború között. Rámutat a fiatalok összlakosságon belül elfoglalt megfelelő arányának fontosságára, illetve a nők társadalomban betöltött szerepének és befolyásának, valamint a természetes halandóságnak az erőszakra való hajlam csökkenését eredményező hatására. A szegénységgel kapcsolatban megjegyzi, hogy az, bár fokozhatja az erőszakra való hajlamot, mégis az erőszak alkalmazásának következményeire van a legnagyobb hatással. Az alkalmazott fegyverek tárgyalása során tagadja azt az általános vélekedést, miszerint a modern fegyverek még pusztítóbbakká tennék a háborúkat, mert, mint írja, a súlyossági fok sokkal inkább a politikai és gazdasági körülmények függvénye, mint az alkalmazott eszközöké. Az igazságosság mindig fontos motivációs eszközként szerepel a konfliktusokban; szövetségeket lehet szerezni és általa, miközben megbélyegzi az ellenfelet. Olyan mechanizmusok érvényesülhetnek ebben a tekintetben, mint a vérbosszú vagy a kollektív felelősség múltban elszenvedett sérelmekért, amelyek alapvetően befolyásolják a résztvevők cselekvési formáit, és végeláthatatlanná teszik az összeütközéseket.

A fegyverek előállítása és alkalmazása alapvető befolyással bír az emberek erőszakhoz való viszonyára, amikor kudarcra ítélik az erőszakot gátló biológiai mechanizmusokat. Ellenőrzése emiatt kiemelt fontossággal bír, megvalósításának módszere azonban csak korlátozott lehet. Derriennic ezzel kapcsolatban a korlátozott mértékű lefegyverzést tartja megvalósíthatónak, az általános és teljes leszerelést pusztán megvalósíthatatlan biológiai, pszichológiai és politikai célnak tekinti. Az általános béke megteremtésében az állam szerepét emeli ki ebben a tekintetben; a nemzetközi kapcsos-

latokban a kölcsönös gazdasági egymásra utaltság és a terjedő világpolgári értékek szerepét, míg a belpolitikában a legpusztítóbb fegyverek monopóliumának biztosítását emeli ki, hogy képes legyen a lakosságot a viszonylagos lefegyverzés állapotában tartani.

Az a veszély, hogy a reguláris hadsereg több, egymással szembenálló erőre bomlik, döntően befolyásolja a háború súlyosságát. A katonák magatartását ebben a tekintetben alapvetően a toborzás-sorozás módja, illetve az ország külső védelmének és a belbiztonsági erők hadsereggel fennálló viszonya határozza meg. Ha azonban megszűnik a központi hatalom legpusztítóbb fegyverek felett gyakorolt monopóliuma, akkor a gyengébb fegyverzetű polgárháborús csoport a mozgékonyaságra és az ellenség állandó zaklatására épülő gerilla-stratégiát követhet, amely lehetővé teszi a katasztrofális vereség elkerülését, viszont csak ritkán eredményezhet döntő győzelmet. Amikor viszont a küzdelem során a felek cselekedetei elsősorban már nem a másik fél eszközeinek semlegesítésére, hanem annak akarására kívánnak hatni, akkor gyakran alkalmazhatják a terror eszközeit. Ez még kevésbé tekinthető eredményesnek a győzelem elérésére, hiszen hatékonysága csupán a lakosság megfélemlítését és ellenőrzését szolgálja, illetve – az etnikai tisztogatás kivételével – nem megoldja, hanem csak tovább tartósítja a konfliktust.

A legütőképesebb fegyverek monopóliuma azonban magában hordja a zsarnokság létrejöttének veszélyét. A demokratikus rendszer és a társadalmi béke megteremtéséhez, illetve fenntartásához különös fontossággal bír a törvények által történő kormányzás, a politikai pluralizmus, az állampolgárok egyenlősége, illetve a szabad választás biztosítása. Az olyan országban, ahol a törvények tisztelete erős, valamint a választási eljárások során a konfliktus polarizálódása mérsékelt s nem radikális politikai erők között következik be, ott nagyon kicsi

az esély, hogy a politikai küzdelem erőszakos polgárháborúvá fog elfajulni.

Napjainkban már nemzetközi szinten érvényesül az a humanitárius törekvés, hogy adott polgárháborúba beavatkozva erőfeszítéseket tesznek a konfliktus lezárására. Sajnos gyakorlatilag lehetetlen pontosan előre jelezni a polgárháborúk kirobbanását, hogy még az erőszak eluralkodása előtt orvosolni lehessen az azt kiváltó problémákat, csak – nagyon gyakran csalóka – feltételezésekre hagyatkozhatnak ebben a tekintetben a szakértők. További nehézséget jelent a korlátozásnál, hogy az meghosszabbíthatja a harcok időtartamát, a menekültek saját hazájuk konfliktusával a befogadó ország feszültségeit is gerjeszthetik, valamint a bevezetett fegyverszállítási embargó hatékonyságát megkérdőjelezzik az azt kijátszó ipari országok szállításai. Tény emellett az is, hogy jószolgálati beavatkozásnál, bár a beavatkozó ország(ok) által bevetett erők – az identitáscsoportok markáns társadalmi és területi határok által történő elkülönülése esetén – szétválaszthatják a harcoló feleket, mégsem alkalmasak a megbékélés és az együttes önuralom kikényszerítésére.

A polgárháborúk jövőjével kapcsolatban Derriennic megjegyzi, hogy annak gyakoriságát és súlyosságát csak olyan katasztrofális, kevésbé valószínű változások tudnák lehetővé tenni, mint a nagy polgárháborús ideológiák visszatérése vagy egy új hidegháború kirobbanása, amely megakadályozná az államok együttműködését a polgárháborús konfliktus megfékezése érdekében. Felhívja emellett a figyelmet arra is, hogy a legfőbb veszélyt a társadalmi békére az identitásalapú konfliktusok és a gazdasági célok érdekében fellépő vállalatok jelentik. Optimistán tekint azonban a jövőbe, hisz a racionális emberi értelemben: „*A haladás soha nem bizonyosság, hanem lehetőség, tehát ésszerű törekvés.*” (167. old.)

Megállapíthatjuk Jean-Pierre Derriennic könyvéről, hogy a munka olvasmányos és tartalmas, az empirikusan összegyűjtött adatok nagyszerű szintézisét adja. Mindez

nem véletlen, a szerző szakmai tevékenységét a nemzetközi kapcsolatok elméletének módszeres rendezése, a Közép-Kelet háborúinak tanulmányozása, rövid cikkek és tanulmányok a Balkán és más véres konfliktusok statisztikáiról, valamint egy a Québec-kérdésről és Kanada jövőjéről, a nacionalizmus és a demokrácia viszonyának kérdéséről szóló könyv kiadása jellemzi.

Fel kell azonban hívnunk emellett a figyelmet arra is, hogy nem minden esetben tudunk egyetérteni a Derriennic által megfogalmazott elméletekkel. Általánosítónak és éppen ezért vitathatónak tartjuk többek között azt a kijelentését, hogy a legszegényebb országokba irányuló fegyverexport ott stratégiai visszafejlődést eredményez, amely az I. világháború alatt tapasztalt lövészárkok-harchoz való visszatérésben mutatkozik meg. (150–151. old.) Helyesebbnek gondoljuk inkább megkésett felzárkózásról beszélni az importőr ország esetében, amellett, hogy utalmi szeretnénk a szemben álló felek erőviszonyainak figyelembe vételére is. Bizonyítja ezt Irak és Jemen esete is. Az előbbi – kisebb megszakításokkal – valóban állóháborút vívott a Reza Pahlavi sah bukása után kibontakozó tisztogatási hullámban lefejezett hadsereggel, viszont többszörös lakossággal rendelkező Iránnal; 1990. augusztus 2-án, Kuvait lerohanásakor azonban bizonyítékát adta a stratégiai mozgékonyág megfelelő alkalmazásának. Jemen kapcsán ugyancsak kijelenthetjük, hogy az 1994-es polgárháborúban, amelyet gyakorlatilag az 1990. májusi egyesítés előtti két állam hadereje vívott egymással, az északi erők május–július során döntő vereséget tudtak mérni a szakadárookra. Ugyancsak általánosító az asszasszinok példája is. (170. old.) Ez a Perzsiában jelenlévő síta szekta ugyanis nemcsak a fejedelmekre és családtagjaira, hanem a korabeli Közel-Kelet összes keresztény és muszlim, vallási és világi vezetőjére potenciális veszélyt jelentettek 1094-től 1258-ig. Nem szerencsés emellett lefordítani nevüket sem, hiszen ez szervezetük tulajdonneve volt, amely a me-

rényletet elkövető tettes kábítószer hatása alatti tudatállapotára utal (Has-assin = hassis szívó).

Félreérthető az a kijelentés is, miszerint a Szovjetunió Izraellel hadban álló, kimondottan antikommunista országokat fegyverzett fel. (233. old.) Azokban az Izrael-ellenes országokban ugyanis, ahova a szovjetek fegyvereket szállítottak – az arab szocializmus ideológiáját valló Irak és Szíria, illetve 1972-ig Egyiptom –, valóban illegalitásba szorult a kommunista párt, viszont ezek az államok, ha változó intenzitással is, de baráti viszonyt és szoros együttműködést tartottak fent Moszkvával, külpolitikájukban pedig egyértelműen Nyugat-ellenes orientáció érvényesült.

Nem értünk egyet azzal a kijelentéssel sem, miszerint napjainkra Észak-Korea kivételével eltűntek a valóban totalitárius rendszerek. (266. old.) Számos olyan ország található manapság is Afrikában, vagy Ázsiában – ott is főleg a szovjet utódállamok között – melyek politikai berendezkedése a totalitarizmus jegyeit viseli magán.

Kisebb elütéseket is találhatunk az évszámok tekintetében. Így Franciaországban a Kommün nem 1971-ben, hanem 1871-ben volt (50. old.), illetve Jugoszláviában a polgárháborús eseményekhez vezető tényezők nem 1885-ben, hanem 1985-ben, Tito halála után kerültek felszínre. (227. old.)

Nagyon kevés a nem egyértelmű, pontatlannak tekinthető megfogalmazás, illetve kronológiai tévedések száma. Mindezekkel együtt is kijelenthetjük azonban, hogy ez a munka sikeresen egyesíti magában a témakörben megjelenő széles szakirodalom ismereteit, miközben számos új összefüggéssel, gondolattal gazdagítja azt. Kézbevétele ajánlott nemcsak a mindennapjaink kérdéseire választ kereső, a témában még járatlan olvasóknak, hanem a politológiával vagy az elmúlt évtizedek történetével behatóbban foglalkozó szakembereknek is.

PRANTNER ZOLTÁN

Számunk szerzői

ALMÁSI GÁBOR	ösztöndíjas, Habsburg Kutatások Intézete
BALÁZS PÉTER	művelődéstörténész, SZTE, Szeged
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
FRANK TIBOR	történész, ELTE, Budapest
GÁNGÓ GÁBOR	filozófus, irodalomtörténész, MTA Filozófiai Intézet, Budapest
HOFFMANN ZSUZSANNA	történész, SZTE, Szeged
LYNN HUNT	történész, University of California, Los Angeles
KONTLER LÁSZLÓ	történész, CEU, Budapest
KOVÁCS ESZTER	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
KÖVÉR LAJOS	történész, SZTE, Szeged
MAJTÉNYI GYÖRGY	történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár, Budapest
MARÓTI EGON	történész, SZTE, Szeged,
PRANTNER ZOLTÁN	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
SZILÁGYI MÁRTON	irodalomtörténész, ELTE, Budapest
VADÁSZ VERONIKA	középiskolai tanár, Makó

A fordításokat BARNA JÓZSEF, CSÁSÁR IVETT és KOVÁCS ESZTER készítette.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt **106 293 Ft**-ot 2005. 3. számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnak bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Contents

Essays

GÁBOR ALMÁSI The Republic of Letters and the Imperial Court in the Second Part of the 16th Century	5
LÁSZLÓ KONTLER Time and Progress – Time As Progress. An Enlightened Sermon by William Robertson	38
PÉTER BALÁZS The Republican Monarchy of the Marquis D’Argenson in the Context of the History of Ideas	55
LAJOS KÖVÉR The Origins of the Image of Hungary in 18th-century France	69
GÁBOR GÁNGÓ The scientific research program in József Eötvös’s <i>Dominant Ideas</i>	87

Workshop

MÁRTON SZILÁGYI The Relationship of Theodor Mommsen and József Eötvös	123
ÁGNES DEÁK On the German Reception of József Eötvös’ <i>Dominant Ideas</i>	140
TIBOR FRANK Eötvös and Carneri. An Unknown Austrian–Hungarian Exchange of Opinions about the Dualistic System	147

Evoking the past

VERONIKA VADÁSZ The Letters of a Preacher to Prince Bocskai from the Spring of 1605	155
---	-----

Theory and method

GYÖRGY MAJTÉNYI On the New Cultural History	162
LYNN HUN Pornography and the French Revolution	170

Beyond our borders

“Historiography in the 18th Century was a Literary Activity”. Inter- view with Catherine Volpillhac-Aager (An Interview by <i>Eszter Ko- vács</i>)	188
--	-----

A bibliography of C. Volpilhac-Aager's works	194
C. VOLPILHAC-AAGER	
How to Read the <i>Essai sur les mœurs</i> (Essay on Manners)?	201
<i>Reviews</i>	
A New Monograph on the History of the Roman Army (Adrian Goldsworthy: <i>A római hadsereg története. Alexandra Kiadó, Pécs, 2004.</i>)	
ZSUZSANNA HOFFMANN	213
Of a Book that Arrived Late (Cser Lászlóné: <i>A halhatatlan Maecenas. Pannonia Könyvek, h. n, é. n.</i>)	
EGON MARÓTI	217
The Shadows of our Common Present (Ress Imre: <i>Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. [A múlt ösvényén. Sorozatszerk. Gyáni Gábor] L'Harmattan, Budapest, 2004.</i>)	
GÁBOR GÁNGÓ	220
In the Cross-fire of Nationalisms (Joachim Puttkammer: <i>Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. [Südosteuropäische Arbeiten 115.] R. Oldenbourg Verlag, München, 2003.</i>)	
ÁGNES DEÁK	223
“Man is a Wolf to Man” (Jean-Pierre Derriennic: <i>Polgárháborúk. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004.</i>)	
ZOLTÁN PRANTNER	229
<i>Authors</i>	234

Következő számunk tartalmából

KRISTÓ GYULA
Károly Róbert családja

BOROSY ANDRÁS
Famulusok Magyarországon a 14. században

CSUKOVITS ENIKŐ
Csodás szabadulások a török rabságból

PETROVICS ISTVÁN
A középkori pécsi egyetem és alapítója

FEDELES TAMÁS
Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon

ROMHÁNYI BEATRIX
Ágostonrendiek a középkori Magyarországon

ZSOLDOS ATTILA
Apáti Andorok

Emlékezés Kristó Gyulára, Szádeczky-Kardoss Samura, Hajnóczi Gáborra

Bemutatjuk Harald Zimmermann németországi történészt

Bolti ár: 600,- Ft

Előfizetőknek: 450,- Ft

Robertson megszületésének idején a revolutio még az, aminek Kopernikusz az égitestek mozgásával kapcsolatban leírta – körkörös mozgás, egy korábbi állapot újbóli elfoglalása, mint az 1688-as angliai Glorious Revolution –, vagy olyan, kifürkészhetetlen erő – a Gondviselés, a sors, a szerencse, a szükségszerűség – hirtelen megrázkódtatással járó beavatkozása az emberi dolgokba (általában persze a kormányzásba), amely fölött az embernek nincs ellenőrzése. Éppen azokban az években, amikor Robertson prédikációja megjelent, kezdett kialakulni ez utóbbi nézetnek egy olyan változata, mely szerint az efféle megrázkódtatások a felvilágosult emberek számára alkalmat adhatnak arra, hogy kezükbe vegyék saját sorsuk irányítását – anélkül persze, hogy ez azt jelentette volna, maguk készítenék elő a sorsfordító eseményt, de az eseményt ugródeszka gyanánt felhasználva utána szuverén cselekvőkké válhatnak. Robertson logikája ennek bizonyos értelemben a fordítottja: a kereskedő, csiszológó, megismerő emberek e világi cselekvéssel mozdítják elő a keresztény történelem menetét, amennyiben ez által a maguk számára könnyítik és rövidítik meg az Ige tiszta megértéséhez vezető utat, miközben annak végső kimenetelét nem befolyásolják. Mindkét megközelítést lehet úgy értelmezni, mint amelyre építve a történelmi változásokkal és e változásokban az emberi cselekvők által játszott szereppel kapcsolatos modern fogalomhasználat kialakult. Éppen ilyen hasznos és érdekes azonban, ha ezeket az eszmetörténeti unokatestvéreket, így Robertson álláspontját nem egy későbbi, „kifejlettebb” gondolat egyelőre „tökéletlen” megelőlegezéseként, hanem mint egy, a felvilágosodáson belüli sajátos, kiérlelt, önnön jogán érdeklődésre számot tartó felfogásnak tekintjük.

Kontler László tanulmányát számunk 38–53. oldalán olvashatják.
